א. ה. ראָזענבערג

אוצר השמות

נ - פ

אוצר השמות

אשר בכתבי הקודש

בספר הזה יבואו

מבוארים ומבוררים כל השמות אשר נמצא זכרם בספרי התורה, הנביאים והכתובים:
שמות אנשים ונשים עם קורות ימי חייהם כפי המסופר אדותם בתנ"ך, בתלמודים
ובמדרשים, שמות העמים והארצות עם הקורות שעברו עליהם, שמות הערים,
הימים והנהרות וכו' חיות הארץ, צמחים ופירות וכו' שמות עצמים כללים
עם כל הנחוץ לדעת אדותם, ובסופו מפת ארץ־ישראל עם המדינות
הסמוכות לה מסביב, כמו: בבל, אשור, מצרים וכו'. ולבד זאת
יבואו בספר הזה תמונות שונות פתוחי עץ מתארות חיי
העמים הנזכרים בכתבי הקדש, מנהגיהם בבית ובשדה,
אשר מזה ישיג הקורא השגה יותר
ברורה על־דבר המסופר
אדותם בתנ"ך.

מאת

א. ה. ראזענבערג

הוצאה שניה

על־ידי הועד הנוסד להשלמת הספר

חלק שביעי

נ — ס

ניוארק תרפ"ג

נ.

אות נ היא האות הארבע עשרה באלף בית העברית, והחמישית בתור העשרות ולכן תשמש למספר חמשים. הוראת השם נון בארמית ובאשורית היא דג כתבניתה בסוף המלה ן. ובכושית שמה נחש. האות נ מהיותה אחת מאותיות השטף. ל מ נ ו' תתחלף לפעמים עם ל מ ר כמו נתץ — לתץ: נשכה — לשכה; בן בארמית בר; כנע — כרע; שנים בארמית תרין; טמן בארמית טמר; לפעמים תבוא במקום דגש כמו קנצי תמורת קצי בדגש הצדי.

נא אמון, שם עיר במצרים העליונה, הרומאים והיונים קראו לה „טהעבאי", או „דיאספאליס מאגנא", והמצריים קראו אותה בשם „טע — אפי" שהוראתה: „הגדולה", מכני כי היתה אחת מהערים היותר גדולות בתבל בזמן ההוא. העיר הנפלאה הזאת השתרעת על שני עברי היאור (נילוס), והיתה מלאה היכלים וארמנות מפוארים מאד, מאה שערים היו בחומותיה, והשערים היו גדולים ורחבים מאד — שתי מאות אנשים עם סוסיהם ועגלותיהם היו יכולים לעבור בשערים האלה בפעם אחת ביחד. הנביא נחום מתאר אותה בדברים האלה: נא — אמון היושבת ביאורים, מים סביב לה, אשר חיל ים מים חומתה (נחום ג. 8), כי היאור עם התעלות הגדולות יגינו עלית כחומות בצורות. בתי חומה רבים בעלי ששה קומות מלאו את כל חלקי העיר. תמונות גדולות מאד של מלך מענאפיס השלישי, עשויות מאבני שיש, קברי מלכים מהודרים ויפים עד מאד הגדילו את יפיה. שני עמודים גדולים מאד הידועים בשם „עמודי מעמנאן" היו מפורסמים בכל קצוי תבל בזמן ההוא, וביחוד אחד מהם שהיה עשוי בחכמה רבה, כי בבוקר בבוקר כאשר יצאה השמש לזרות על הארץ וקויה פגשו את העמוד החל העמוד לנגן נגון יפה מפליא את אזן השומע, כעת נמצאים במקום העיר הזאת תשעה כפרים, ובהם חורבות רבות ומהודרות מאד.

נא אמון היתה עיר עתיקה מאד, אבל העת היותר מאושרה שלה היתה מן 1800 עד 1300 לפני מספר הנהוג, כי אז היתה בירת הממלכה של כל מלכי מצרים. אולם משנת 1112 החלה לרדת מטה מטה. בשנת 720 לפני המספר הנהוג, שנת גלות שומרון, שנה שגבורת מלכי אשור הרעישה את העולם הישן, והיתה מוכרחת לתת את צוארה בעול העריצים האלה סבלה הכנעה ושפלות הרבה מאד, כאשר נכבשה העיר הזאת על ידי קאמביזוס מלך פרס, לקחו הפרסים ממנה ומהיכליה שלל רב מאד, ואז נתקיימה נבואת יחזקאל שנבא עליה כי ה' יעשה שפטים בנוא. בימי ממשלת המלכים מבית תלמי (פטאלעמע־אום) במצרים, חדשה כנשר נעוריה, כי המלכים השיבו לארמנותיה את הדרם ויפים שהיו להם מימי קדם. אבל הרעש הגדול שהיה בשנת 27 לפמה"נ החריב אותה עד רדתה, ובכל זאת עוד נשארו בה בנינים נפלאים ומצויינים, ולפי עדות

שטראבא היו אז בתוך העיר בנינים מצויינים על שטח 80 שטאדיען.

נאד, שק מעור לכלי משקה, ונקרא כן בגלל שפיו צר ומריקים ממנו המשקה בנדנוד וטלטול. המשורר יאמר בלשון נופל על לשון: נודי ספרתה אתה שימה דמעתי בנאדך (תהלים נו. 9), שכונתו — אתה היודע מספר נדודי שמור את דמעתי לזכרון לפניך לרחמני. הנאדות היו גדולים וקטנים, הגדולים היו עשוים מעורות תישים ומשתמשים בהם להכניס בהם יין במדה מרובה ולשימם במרתף, והקטנים היו עשוים מעורות גדיי עזים להביא בהם את היין אל השלחן לפני המסובים. עשייתם היתה באופן הזה: חתכו מהעז את הראש, הזנב, והרגלים, הפשיטו את העור מעל העז ומלאו אותו תבן וקש ועל ידי יתדות עץ שהביאו אל תוך התבן והקש הרחיבו את העור עד שנתפשט עד גבול האפשרי. הנקבים במקום התוך הרגלים והזנב תפרו בחוטים חזקים ועבים, ונקב הגרון נשאר פתוח, ואך אחרי שהביאו את היין או החלב אל תוכו הדקו אותו ברצועה של עור חזקה. יקרה לפעמים כי כאשר היין יתחיל להיות תוסס יבקע העור. הערביים יעשו את הנאדות באופן זה גם היום. הנוסע ראבינסאן יספר במסעותיו, כי ראה בחצר ערבי אחד קרוב לחמש מאות נאדות כאלה תלוים על יתדות להתיבש מחום השמש. אבל היו מיבשים אותם גם בחום התנורים, כמו שנראה מהפסוק: הייתי כנאד בקיטור (תהלים קט. 83) דלותי ונצטמקתי בנבל עור שמיבשים בקיטור.

נאם, ניב שפתים, דבר חזון, על פי רוב יבא השם נאם על דבר אלהים ביד נביאיו: נאם ה' לאדוני (תהלים קי. 1), הנני אליך נאם ה' (נחום ג. 5), משם אורידך נאם ה' (עובדיה 4). אבל יבא לפעמים גם על ניב שפתים סתם: נאם פשע לרשע בקרב לבי אין פחד אלהים לנגד עיניו (תהלים לו. 2). בקרב לבי הנני משער כי הפשע יאמר לרשע ויסיתו לאמר אין פחד אלהים לנגד עיניו אם יעשה את הפשע הזה.

1) **נב** שם מקום צפונה לירושלים, וקרוב מאד אליה, עד שהר־הבית היה נראה מן המקום הזה, כמו שמוכח מדברי הנביא ישעיה (י. 32) עוד היום בנב לעמוד נופף (סנחריב) ידו אל הר בת ציון גבעת ירושלים. העיר הזאת נזכרת גם כן בנחמיה (יא. 32) ביחד עם ערים אחרות הקרובות אליה ענתות, רמה שהתישבו בהן בני ישראל בשובם מגלות בבל.

2) **נב**, עיר הכהנים עיר עתיקה מאד, שבה מצא דוד מפלט בברחו מפני שאול (ש"א כא. 1). הכהן הגדול אחימלך קבל אותו בסבר פנים יפות כחתן המלך ונתן לו מלחם הפנים להשקיט רעבונו. דואג האדומי אביר הרועים אשר לשאול ראה את זאת וספר הדבר למלך, ובזה העיר את כל חמתו על דוד ועל אחימלך ביחד עם כל הכהנים שישבו בעיר ההיא, כי חשבם למורדי במלכות. ויצו המלך להרוג את כל יושבי העיר וביניהם גם שמונים וחמשה כהנים עם אחימלך בראשם ויהי כי לא חפצו עבדי שאול להמית את כהני ה' ויאמר המלך לדואג כי יקום הוא את נקמתו מהם. בחפץ לבב מלא האדומי את דבר המלך ויהרוג את כל יושבי העיר מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק, ואך אביתר בן אחימלך נמלט על נפשו. יש משערים כי נב 2 היא גם כן נב 1. ושתיהן אחת היא, אבל לדעת הירונימוס הן שתי ערים.

נבו, הוא שם אלהות של הבבליים, היה המודיע והמפרש רצונו של בל־מרודך, פסלו נמצא בהיכל הגדול של

בל, אבו גם היכל מיוחד לו לבדו היה בבורסיף הפרור של בבל. הוא היה בנו של האליל מרודך. נבו היה האליל הממונה על הספרות ועל החכמות, אותו חשבו לממציא את כתב היתדות, ולזאת מכונה בשפת כשדים העתיקה דימ־שר, כלומר: שר הכתיבה אסירבניפל נותן לו תודה כי נטע לו אזן לשמוע ועינים לראות. כבר בימי ממשלת בבל הקדומה הפיצו את אמונתם בנבו למערב אזיה, ולזאת נמצא במואב הר נבו (דברים לב. 49), גם עיר בשם נבו בחלקו של ראובן (במדבר לב. 3). בימי הנביא ישעיה (השני) היו האלילים נבו ובל המגינים על בבל (עיין ישעיה מו. 1). שמות מלכי בבל היו מורכבים משמות אנשים בצירוף שם אלהות נבו, כמו: נבופילאסר, נבוכדנצר, נבוניד.

נבו, עיר בארץ מואב, העיר הזאת נזכרת בספר במדבר (לב. 3), ביחד עם הערים שבמה ובעון או בעל מעון הערים אשר כבש משה מסיחן ונתנן לנחלה למטה ראובן. ישעיה (טו. 3) מזכיר את העיר נבו ביחד עם מידבא, וירמיה (מח. 22) עם קריתים, על אבן מישע מלך מואב נחרתו דברי מישע המספר כי אלהיו כמוש אמר לו: לך כבוש את נבו מבני ישראל, ואני הלכתי בלילה ואכבשה מן הבקר עד הצהרים. הרגתי את כל יושביה שבעת אלפים נפש זקנים עם נערים, זקנות ונערות כי החרמתי אותם לכמוש. נפלא הדבר כי העיר נבו לא נזכרת בספר יהושע (יג) בין הערים שנתנו לנחלה לשבט הראובני.

אייזעביוס מבדיל בין הר נבו ועיר נבו ומעיד כי העיר נבו היתה רחוקה 8 מיל מחשבון, ומחליט כי הוא היא העיר נבח. קשה עלינו כעת לדעת אם האליל נבו עמד על ההר בהיכלו והעיר נקראת נבו על שם ההר, או להיפך. הירונימוס בפירושו לישעיה 16 מספר כי בהעיר נבו היה היכל לבעל פעור עם פסל כמוש בתוכו

נבו, עיר בנחלת מטה יהודה. בעזרא ב. 29, ובנחמיה ז. 33, בחשבו את שמות האנשים בני נבו ששבו עם זרובבל לארץ ישראל ושם הוא קורא את העיר בשם „נבו אחר" והושב שם שבעה בני נבו שלקחו להם נשים נכריות והוכרחו על פי מצות עזרא ונחמיה לגרשן

נבו, הר, מההר הזה הביט משה טרם מותו על כל ארץ כנען, היא הארץ שהבטיח ה' לתת לבני ישראל לירושת עולם, ואשר אל תוכה קוה משה להביא אותם, אך ברצון ה' נגזר עליו לבלתי בו אליה, כי אם ימות בארץ מואב. במקום אחר (במדבר כז. 12, ודברים ג. 27), בא הציווי אל משה לעלות על הר העברים, וראש הפסגה ולא נזכר שם נבו. יוכל להיות כי ראש הפסגה הוא אחד עם ראש הר נבו, וזה האחרון הוא ז"ק מרכס הרים הנקוב בשם הר העברים. מראש ההר הזה הראהו ה' את כל הארץ: את הגלעד עד דן ואת כל ארץ נפתלי ואת ארץ אפרים ומנשה ואת כל ארץ יהודה עד הים האחרון ואת הנגב ואת הככר בקעת יריחו עיר התמרים עד צוער (דברים לד. 1 — 3). קשה להבין מדוע הזכיר הכתוב כי ה' הראהו לו את הגלעד, הלא גלעד כבש משה בחייו וידע היטב את הארץ הזאת? — לפי עדות פלאוויוס (קדמוניות ב. 8. 48) נבו הוא הר גבוה מאד נגד יריחו; לפי דעת אייזעביוס עמד ההר נבו במרחק שש פרסאות רומיות למערב חשבון. ימים רבים האמינו כי ההר הנודע בין הערביים בשם דזשעבעל אטטאריס שנמצא כעשר פרסאות מנגד לרכס ההרים הנקוב בשם נבו הוא ההר שעליו עלה משה קודם

מותו. ובכן הדבר מוטל בספק לקיים מה שנאמר: ולא ידע איש את קבורתו (דברים לד. 6).

נבואה, מה היא נבואה? עד כה לא עלתה גם בידי החכמים היותר נודעים ומפורסמים שחדרו לתוך תוכם של מסתרי הבריאה לדעת אף שמץ דבר מהענין הנכבד הזה. חיי הנשמה של האדם מכוסים בצעיף של סודות ומסתורין וגם החוקר היותר חריף ומצויין לא זכה עד כה להרים אף במקצת את הצעיף ולרכוש לו איזה מושג מהדבר הטמיר ונעלם הזה. אבל לאידך גיסא לא נוכל להכחיש שלפעמים רוח האדם, גם בלי עזרת החושים, יורד לעמקי מוסדות הבריאה ומגלה טבעות חדשות ונכבדות בשלשלת הארוכה של הסבות והמסובבים בהנהגת העולם. על ידי כחות הנפש, שטבעם ומהותם נעלמים ממנו, יגלה האדם לפעמים סודות הבריאה שאין בכח יד המושגים לצייר לנו מזה אף מושג קל. על ידי כחות הנפש האלה יעלה בידי האדם במשך אלפי שנים להשיג אמתיות נכבדות מחוקי הטבע ומשפטיו, להטותם לחפצו ולהיטיב מצבו. מכחות הנפש כאלה, הוא גם הכשרון להרים הצעיף המכסה את העתיד, לגלות אמתיות נכבדות הנוגעות לחוקי המדות ומוסרם, וגם לגלות איזה מושג מבורא הטבע ומנהיגו. מובן מאליו כי כחות הנפש נעלים ונשגבים כאלה לא ימצאו מקום בלב איש המסור לתאותיו הגופניות. אבל האיש המוסר גופו ונשמתו לחקור אחר מסתרי הטבע ועוד דברים נעלמים מחושיו להשיגם, כחוקי המוסר והצדק, מדוע יקשה עלינו להאמין כי לפעמים יגלו ויראו לפניו על ידי כחות נפשו שאינם ידועים לנו גם מעצם הבורא ומאמתיות שהוא דורש מברואיו לעשותם, מהדברים הנעלמים מעין ההוה אבל עתידים להיות? הלא ההוה והעתיד קשורים ומדובקים זה בזה כשלהבת הקשורה בגחלת! במשך שנות מאות רבות מדברי ימיו של עם ישראל קמו ביניהם אנשים רבים שירדו לעמקי סודות העתיד וגלו אותם לבני דורם, ודבריהם נתאמתו במציאות באופן שאין להרהר אחר אמתתם. נביאים רבים עמדו להם לישראל שהגידו מראש מה שיקרה אותם בעתיד ודבריהם קלעו אל השערה ולא החטיאו.

איך יראה הנביא הדברים שנאמרו אליו בנבואה נעלמו ממנו כמו שנעלם ממנו הכח הנפשי שהוא הכלי קבול לתכן הנבואה. לנו אין הבדל אם ראה הנבואה במראה, בחלום או בדרך חידה, כי אין לנו שום מושג מכל זה (עיין במדבר יב. 8), אולם הנביאים בעצמם מבארים לנו הפעולה העזה והעצומה שעושה עליהם דבר הנבואה. הנביא ירמיה מתאר לפנינו בדברים ברורים את חוזק הפעולה הזאת: פתיתני ה' ואפת, חזקתני ותוכל הייתי לשחוק כל היום כלה לועג לי... ואמרתי לא אזכרנו ולא אדבר עוד בשמו *והיה בלבי כאש בוערת עצור בעצמותי* ונלאיתי כלכל ולא אוכל (ירמיה כ. 7 — 9); הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע (שם כג. 29). כח נסתר ונעלם ממנו מכריח את הנביאים לראות לשמוע ולדבר את אשר ישים הכח הזה בפיהם.

נבואות רבות נאמרו על ידי הנביאים על אדות עתידות עם ישראל, וגם עמים אחרים, ורוב הנבואות האלה נתאמתו בהמשך הימים. וביחוד הנבואות שתוכנן היו הבטחות טובות לעתיד כן נראה ברור מדברי ירמיה אל נביא השקר: הנביאים אשר היו לפני ולפניך מן העולם ונבאו אל ארצות רבות וממלכות גדולות למלחמה, ולרעה ולדבר (ולשלום) — הנביא אשר ידבר *לשלום* בבוא דבר הנביא, יודע אשר שלחו ה'

באמת. מזה נראה כי היה לנביאים יסוד נאמן וידוע כי נבואה ל ש ל ו ם בעתיד מחוייבת להיות מתקיימת, ואם לא — אות היא כי נבואת שקר היא. וכן הבינו חז"ל הדבר הזה באמרם: כל דבור ודבור שיצא מפי הקב"ה לטובה אפילו על תנאי לא הזר בו (ברכות ז'). לאמת הרעיון הזה נביא לדוגמא איזה נבואות הנביא עמוס שחי כשמונה מאות שנים לפני המספר הנהוג נבא בימי עוזיהו מלך יהודה ובימי ירבעם בן יואש מלך ישראל הידוע בשם ירבעם השני, ש נ ת י ם ל פ נ י ה ר ע ש (עמוס א. 1). הדברים האחרונים מורים כי נבא שתי שנים קודם שיהיה רעש. ושהיה באמת רעש מעידה נבואת הנביא זכריה: ונסתם כאשר נסתם מפני הרעש בימי עוזיהו מלך יהודה (זכריה יד. 5). על מאורע הרעש שיבוא מורים הדברים: „ה' מציון י ש א ג ומירושלים יתן ק ו ל ו... ואבד מנוס מקל וחזק לא יאמץ כחו וגבור לא ימלט נפשו, ותופש הקשת לא יעמוד וקל ברגליו לא ימלט, ורוכב הסוס לא ימלט נפשו ואמיץ לבו בגבורים ערום ינוס ביום ההוא". (עמוס א. 2; ב. 14 — 16). „שמעו והעידו בבית יעקב... כי ביום פקדי פשעי ישראל עליו ופקדתי על מזבחות בית אל ונגרעו קרנות המזבח ונפלו לארץ, והכיתי בית החרף על בית הקיץ ואבדו בתי השן וספו בתים רבים נאם ה'." הדברים האלה המה ציור נאמן מרעש ורעידת הארץ. עמוס נבא גלות עשרת השבטים בעת שמצב המדיני היה איתן וחזק בימי ירבעם השני, הלא כה דבריו: בחרב ימות ירבעם וישראל גלה יגלה מעל אדמתו (שם ז. 11 — 17). כי הנני מקים עליכם גוי ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל מערבה (ו. 14). הנבואה הזאת נתקיימה לערך מאה שנים אחרי כן על ידי מלך אשור (720 לפני מפה"נ) ואם יתעקש המבקר לאמר כי לא רוח נבואה דברה מתוך גרונו של עמוס כי מצב המדינות ונצחונות מלכי אשור שמו בפיו הדברים האלה נשאל מדוע לא נבא כזאת גם על ארץ יהודה שהיתה חלושה מאד לעומת ממלכת שומרון? ולהיפך על יהודה דבר דברים טובים דברי נחומים: „אפס כי לא השמד אשמיד את בית יעקב (יהודה) נאם ה', ביום ההוא אקים את סכת דויד הנופלת וגדרתי את פרציהן והריסותיו אקים ובניתיה כימי עולם" (שם ט. 8. — 11). ובאמת התקיימה ארץ יהודה אחר מפלת שומרון 134 שנים.

הנבואה המצויינת של ישעיה (ב. 2 — 4) ומיכה (ד. 1 — 3), כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים נתקיימה במלוא מובן המלה. תורת ישראל היא היסוד למהלך הציוויליזציה של כל העמים הנאורים באיירופה, אזיה, אפריקה ואמריקה. הדבר הזה הוא עובדה שאין לפקפק באמיתתה.

מיכה ניבא בימי חזקיהו כי ירושלים תחרב וזה היה כמאה שנים לפני החרבן. בנבואתו זאת (ג. 9 — 12) גילה בפירוש לא רק כי בבל תהיה הארץ שאליה יגלו בני ישראל, כי אם גם שמשם תהיה גם כן תשועתם לשוב לארץ אבותיהם: חולי וגחי בת ציון כיולדה כי עתה תצאי מקריה ושכנת בשדה ו ב א ת ע ד ב ב ל, שם תנצלי ושם יגאלך ה' מכף אויביך. בעת שמיכה ניבא הדברים האלה היתה בבל עוד סניף לאשור (הן ארץ כשדים זה עם לא היה אשור יסדה לציים) ולא היתה נכרת ממלכות. גם ישעיה נבא לחזקיה 124 מקודם כי זרעו יגלו לבבל ויהיו סריסים בהיכל מלך בבל (ישעיה לט. 5 — 7) וכידוע נתאמתה הנבואה הזאת לכל פרטיה. הקללה שנתקללו בה בני ישראל, הכתובה בספר דברים (משנה

התורה) : ישא ה' עליך גוי מרחוק מקצה הארץ כאשר ידאה הנשר, גוי אשר לא תשמע לשונו, גוי עז פנים אשר לא ישא פנים לזקן ונער לא יחון (דברים כח. 49 — 50). נתקיימה להם על ידי נבוכדנצר המנצח, ואם גם נסכים לדברי המבקרים שספר דברים נתחבר בימי המלך יאשיהו, הלא לכל הדעות חובר כדור שלם לפני המאורע, ואז היה נבוכדנצר עוד עול ימים. ואביו נבופלאסר לא היה איש מלחמה כלל ופרעה נכה יצא למלחמה נגדו.

ירמיה היה עוד נער בערך בן חמש עשרה שנה כאשר נבא כי מצפון תפתח הרעה לכל יושבי הארץ (ירמיה א. 13). אם נאמר כי ידע והבין זאת ממצב המדיני בימים ההם, הלא יהיה הדבר הזה יותר נפלא כמעט ממראה הנבואה, שנער בן חמש עשרה שנה יוכל להעמיק כל כך בענינים מסובכים מדיניים כאלה. הנבואה הזאת מרמזת על הכשדים ועל נבוכדנצר שהיה אז עוד עול ימים, כאשר אמרנו. וגם כאשר חיל מצרים יצאו נגד הכשדים שהיו צרים על ירושלים, והכשדים עלו מן ירושלים נבא ירמיה כי ישובו לצור את ירושלים וילכדו אותה וישרפו אותה באש (שם לז, 3 — 8). וגם על זאת עלינו לשים לב, כי ירמיה נבא על שיבת ציון וגם הגביל את הזמן — מקץ שבעים שנה לגלותם. ואת המאורע הזה כבר ראה במראה הנבואה בהיותו עוד נער, באמרו בשם ה' : ראה הפקדתיך היום הזה על הגוים ועל הממלכות לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס (אבל גם ל ב נ ו ת ו ל נ ט ו ע (שם א. 10; לא. 26 — 27), ודברי תנחומים כאלה נבא בעת היותר רעה ליהודה, בעת שהכשדים צרו על ירושלים. ירמיה בעצמו התפלא על תכן הנבואה שנאמרה לו לקנות מאת חנמאל דודו את השדה אשר בענתות, ויאמר אל ה' : הנה הסללות באו אל העיר ללכדה, והעיר נתנה ביד הכשדים הנלחמים עליה, ואתה אמרת אלי ה' אלהים קנה לך השדה בכסף והעד עדים (שם לב. 24 — 25), ועי"ז באה אליו התשובה בנבואה מאת ה' : „עוד יקנו בתים שדות וכרמים בעיר הזאת" (שם 15. 42 — 44).

גם יחזקאל שראה ונבא על חרבן ירושלים ראה גם נבואת נחמה : כה אמר ה' אלהים : וקבצתי אתכם מן העמים ואספתי אתכם מן הארצות אשר נפצותם בהם ונתתי לכם את אדמת ישראל (יחזקאל יא. 17). מה נהדרה ונפלאה הנבואה על העצמות היבשות שתשובנה לתחיה! (שם לז). הנבואה הזאת נמלאה ונתקיימה בכל פרטיה.

הנביא המצויין בין נביאי הגולה ישעיה השני (ישעיה מן מ. עד גמירא) מנבא בדברים ברורים מפלת בבל ושיבת ישראל לארצו, ואם גם נשער שהנביא יכול להבין ממצב הענינים המדיניים בזמנו כי כורש מלך פרס ישים קץ לממלכת בבל, אבל מהיכן ידע כי כורש ידבר טובות לישראל ויתן להם הרשות לשוב לארצם תחת אוטאנאמיה בלתי מגבלה אם לא בנבואה?

גם נבואת הנביאים שבין שובי הגולה נתקיימו. הנביא חגי מנחם בשם ה' את אלה משובי הגולה שראו וזכרו עוד את תפארת הבית הראשון שנחרב וזלגו עיניהם דמעות בראותם את הבית החדש שנבנה על מקומו שלא נחשב בעיניהם למאומה, אמר להם : אל תיראו, עוד אחת מעט היא והרעשתי את כל הגוים ובאו חמדת כל הגוים ומלאתי את הבית הזה כבוד אמר ה'... גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון (חגי ב.). גם הנבואה הזאת באה ונהייתה.

ישנן בין הנבואות אחדות שעוד לא

נתקיימו, על פי רוב הן הנה שהנביאים חזו קיומן באחרית הימים, שהכונה בזה לזמן מאוחר מאד, כמו נבואת ישעיה ומיכה על דבר עתידות מין האנושי או עמים כלם, נבואות שהבטיחו לעת שלום אמת בין העמים, אבל המעשים, העובדות והשנויים שנעשו בימים האחרונים בעניני המדיניים מראים לדעת כי גם נבואות כאלה מתקרבות יותר ויותר לימים הטובים שהתנבאו אליהם נביאינו הקדושים.

נבוזראדן, שר המבחים (שומרי ראש המלך) של נבוכדנצר מלך בבל. החוקרים החדשים מבארים השם הזה כי הוא מורכב משלש מלות: נבו (שם אליל) זר (נתן) אדינה (זרע). אחרי אשר נפלה ירושלים על ידי נבוכדנצר בא נבוזראדן אל ירושלים, בחדש החמשי בשבעה לחודש, וישרף את בית ה׳ ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלים, ואת חומות ירושלים נתצו הכשדים על פי מצותו. הגלה את יתר העם הנשאר בעיר אחרי חורבן ירושלים והשאיר אך מדלת העם לכורמים וליוגבים. ויעבר את כלי בית ה׳ בבלה. ואת שריה כהן הראש, ואת צפניה כהן המשנה וששים ותשעה משרי העם שלח לעיר רבלה בארץ חמת וימיתם שם נבוכדנצר. את גדליה בן אחיקם הפקיד לשר על דלת העם הנשאר בירושלים. במצות נבוכדנצר פתח את הנביא ירמיהו מן הזקים אשר על ידו וישלחהו חפשי ללכת אל הישר בעיניו (מ״ב. כה). חמש שנים אחרי כן שלחהו המלך עוד הפעם אל ארץ יהודה ויגלה משם 745 נפשות. (ירמיה נב. 30). לדעת חז״ל (גיטין נז) הרג נבוזראדן בבקעה 211 רבוא ובירושלים 94 רבוא על אבן אחת, אבל לבסוף נתגייר והיה גר צדק. אולי הביננו זאת מדברי נבוזראדן לירמיהו שאמר לו: **ה׳ אלהיך דבר את הרעה** הזאת אל המקום הזה... כי חטאתם לה׳ ולא שמעתם בקולו (ירמיה מ. 2. — 3.) דברים כאלה נוכל לשמוע אך מפי יהודי אמתי, יהודי בגופו ובנשמתו, ומאמין

בשנר ועינש

נבוכדנצר, שמו האמתי בשפת בבל הוא נבוכדרעצר שבאורו: הוא: נבו (שם אליל) כודורי (מגן) אוצר (על גבולי הארץ), הוא היה הבן הבכור לאביו נבופלאסר, ומיסד ממלכת בבל ומלך עליה ארבעים ושלש שנים (מן 604 עד 561 לפני המספר הנהוג). אחיו הצעיר ממנו הנקוב בשם: נבו־סום־ליזור, נזכר במבלא אחת שהובנה הוא שער מקח וממכר; נכתב בימי ממשלת נבוכדנצר המלך נבוכדנצר היה כלדאי גמור כמו שהיה מרודך בלאדן, אייזעביוס מביא בשם אבידנוס, כי נבוכדנצר לקח לו לאשה את העלמה אמוהיא בת מלך מדי, בשנת 605 הכה את פרעה נכה מלך מצרים בכרכמוש (כעת ידועה בשם „זשעראלים״) על נהר פרת (ירמיה מו, 2 — 12) ויגרש את המצריים ממערב אזיה, ואז באה ארץ יהודה תחת עול מלך בבל. בעת ההיא מת אביו נבופלאסר, והבבלים קראו את נבוכדנצר וימליכוהו על בבל תחת אביו (604). מאהבתו לנצחונות החל לעסוק במלחמות רבות עם עמים שונים וביחד עם זה אהב לבנות ולהקים בנינים והיכלים גדולים ומפוארים. צור שבאה תחת עולו בראשית ימי ממלכתו מרדה בו בשנת שבע למלכותו. נבוכדנצר חב[illegible] את העיר צר במצור 13 [illegible] אשר לכדה (יאזעפוס נגד אפיון א. 21), ועיין יחזקאל (כט. 18). אחרי לכדו את צור שם פניו לירושלים להלחם עם יהויקים מלך יהודה שמרד בו. נבוכדנצר המית את יהויקים (יאזעפוס, קדמוניות י. 6. 3), וימלך את יהויכין בנו

תחתיו. בימי יהויקים מלך יהודה הובאו לחצר נבוכדנצר בפקודתו ארבעה ילדים מהורי עם יהודה דניאל וחבריו חנניה מישאל ועזריה, אשר השכילו בכל חכמה ומדע ויהיו למופת לבני דורם. ונבוכדנצר אשר התהולל בקוסמים ואשפים ומכשפים, לרות עם כשדים, ראה חלום ואין פותר אותו, רק דניאל מצא לו פתרון כלבבו ויעלהו המלך לראש הסגנים לחכמי בבל. למען המות את לב ארבעת בני יהודה האלה אחרי אלהי בבל, עשה נבוכדנצר צלם אליל זהב ומפיו יצא צו כי כל איש אשר לא ישתחוה לצלם הזה ישליכוהו אל כבשן האש. חנניה וחבריו לא שמעו למצותו וישליכום אל המוקד. ומה נבהל המלך ושריו בראותם את היהודים מתהלכים בלהבי אש מבלי הכוות. אָז הכירו בחרדת קדש את יד אלהי ישראל עושה פלא ליראיו (דניאל ג.) יהויכין ישב על כסא מלכותו אך שלשה חדשים כי נבוכדנצר הורידו מכסאו כי מצא בו סמני מרד, הגלה אותו בבלה והמליך תחתיו את צדקיהו דודו של יהויכין. אבל גם צדקיהו לא זכר את בריתו ולא שמר את שבועתו אשר נשבע להיות עבד נאמן לנבוכדנצר ויכרות ברית עם מלך מצרים ששלח את חילו להגן על ירושלים. נבוכדנצר עלה פעם שלישי על ירושלים, חיל מצרים נסוג אחור וירושלים באה במצור (ירמיה לז. 9 8). אחר שתי שנות מצור הובקעה העיר. הבנינים הנפלאים, היכל המלך, ובית ה' היו לשרפת אש ורבי העם ושריו הגלו בבלה (מ"ב. כה). המלך צדקיהו נס מן העיר להמלט על נפשו, אבל עבדי נבוכדנצר הדביקו אחריו, השיגוהו בקרבת יריחו והביאו אותו אל נבוכדנצר ברבלה קרוב לחמת, שם עורו את עיניו ובניו ושריו הומתו בפקודת מלך בבל. זה האחרון הפקיד לשר על דלת העם הנשאר ביהודה את גדליה בן אחיקם (שם כה. 8). מאורעות אחדים מזמן חזה נזכרים בזכרונות שנתיות של נבוכדנצר שנמצאו על שפת נהר־על־כלב מצפון לביירות, ובנחל בריסא בדרך לבוא חמת. בטבלא אחת מזכרונות אלה מסופר כי בשנת 37 למלכו (567 לפני מסה"נ) ערך מלחמה נגד אמאזיס מלך מצרים וכבש חלק גדול מהדלתא (עיין ירמיה מו. 13 — 26 ; ויחזקאל כט. 2 — 20). והכה את חיל פוט של היונים. ונבוכדנצר במוסר כליותיו ראה עוד חלום נורא ויקרא את דניאל לפתור לו את חלומו. דניאל פתר לו את החלום כי רעה גדולה נשקפה לו מיד האלהים. אָז אָבד לב המלך ורעיוני לבבו הבוהו ברות עועים ושגעון עד כי נמשל כחית השדה (דניאל ד.) באחרית הימים נרפא נבוכדנצר וירומם מאד את תפארת כבוד מלכותו בתעלת ברכה גדולה בספרוים אשר כרה למלט ארצו משטף נהרותיה ובחומה הנשגבה אשר הקים בין נהרי פרת וחדקל, וגם את העיר בבל הקיף בחומה גדולה ורחבה עד להפליא, ובכן עשה אותה לאחד מפלאי התבל היותר מצויינים. אחרי מותו עלה על כסאו אויל מרודך בנו. בשנת 561 לפני המספר הנהוג. חז"ל מכנים את נבוכדנצר בשם רשע, ראש למתריבים (מ"ר אסתר א.) ובכלל מתארים אותו בשם מלך הגון שהיה ראוי שיעשו נסים על ידו (תענית יח), ונענש בשגעון לדעתם מפני כי התגאה לאמר : אעלה על במתי עב אדמה לעליון (מ"ר שמות יח).

נבושזבן, (נבו מציל) רב סריס לנבוכדנצר מלך בבל בימי ירמיהו (לט. 13). כפי הנראה היה התאר הזה רב סריס תואר מורגל בימים ההם לראש הסריסים, כי כן מצינו עוד שרים המתוארים בשם הזה, כמו שרסכים

רב סרים (שם 3), אשפנז רב סרים (דניאל א. 3).

נבות היזרעאלי, איש אחד בימי אחאב מלך ישראל שהיה לו כרם קרוב להעיר יזרעאל, שהיתה אז עיר המלוכה למלכי ישראל (מ"א יח. 45, מ"ב ח. 29). כרמו של נבות היה בשכונה אחת עם היכל המלך אחאב. המלך נתן עינו על כרמו של נבות וחפץ היה לקנותו ממנו לספחהו אל היכלו וכרמו, וביקש ממנו כי ימכרנו לו במחיר אשר ישית עליו או יחליפנו בכרם אחר במקום אחר. נבות השיב פני המלך ריקם, מפני שהכרם הזה נחלת אבותיו, והיה חביב עליו מאד וגם על פי החק לא יכול היה למכרו (עיין במדבר לו.). אחאב היה סר וזעף על הדבר, אבל יען כי הוא חוק בדת ישראל לא יכול לעשות מאומה, אבל איזבל אשתו בת צדונים היה לה מושג אחר מזכיות מלך ויעצה אותו לקחת את הכרם בחוזק יד. היא העלילה על נבות כי קלל אלהים והמלך, והשופטים חרצו עליו משפט מות, ואז לקח אחאב את הכרם ויספחהו אל היכלו. כאשר נודע הדבר להנביא אליהו בא אל אחאב ויגד לו בשם ה' כי מרה תהיה אחריתו בגלל הרצח והגזל הנורא הזה. אחאב התחרט על המעשה הזה וישם שק על בשרו ויצום ויהלך אט. ובשביל זה הודיע לו הנביא כי ה' גמר אומר להביא העונש על ביתו בימי בנו (מ"א כא.).

הספור הזה מפיץ אור מעט על מצב הענינים בזמן ההוא. ממנו נדע כי בימים ההם היו בממלכת ישראל בתי משפט מתוקנים, שבת המלך לא היה יכול להעיק על העם כמושל ממשלה בלתי מגבלה, ושדעת הקהל היתה חזקה מאד ושביכלתה היה לעשות שנוים גדולים בממלכה, כי המעשה הזה, היה הסבה להסיר בית אחאב ממלוכה ולבחור להם בית אחר תחתיו.

לדעת חז"ל לקח נבות בעצמו את נקמתו מאחאב, כי היה לרוח שקר בפי הנביאים לפתות את אחאב לצאת למלחמה עם מלך ארם ויהרג במלחמה הזאת (שבת קמט) ועיין מ"א כב. מלשון הכתוב (מ"ב ט. 26). אם לא את דמי נבות ואת דמי בניו ראיתי אמש נאום ה' בלשון רבים מוכיחים חז"ל כי ההורג נפש אחת נחשב כאלו הרג כל הדורות שהיו ראוים לצאת מהנרצח (ב"ר כב) ולזאת ענשו גדול מאד.

נבח, שם איש משבט מנשה, נזכר בספר במדבר (לב. 42). שם מסופר איך התישבו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשי בעבר הירדן מזרחה. ונזכר כי נבח משבט מנשה לכד את קנת ואת בנותיה ויקרא להן נבח בשמו.

נבח, שם מקום שהיה ידוע מקודם בשם „קנת". המקום הזה נזכר בספר שופטים בספור רדיפת גדעון את נסיכי מדין. זבח וצלמונע (שופטים ח. 11) דרך יגבהה. אולם ברבות הימים שב לה שמה הראשון „קנת" כי כן תקרא תמיד בפי סופרי העמים בשם קאניטהא, וכפי עדות הסופר פליניוס היא היתה אחת הערים אשר בככר דעקא—פאלים הוא דשם שבו נקרא בימי הבית השני כל הככר אשר סביבות ים כנרת על שם עשר ערים שנמצאו אז שמה (כי דעקא בשפת יון הוא עשר) והככר הזה הוא נודע אצל הנוצרים. ובשיר המושלים נקראת בשם „נפח" (במדבר כא. 30).

נבחז שם אליל העוים בארץ אשור שעבדוהו ביחד עם האליל תרתק (מ"ב יז. 31). ובעלי התלמוד גורסים נבחן ופתרוהו אליל בדמות כלב (כי נבח הוא מלשון נביחת כלב), ובחרבות כרסבד בגליל בגדד מצאו אליל בתמונת כלבת מינקת את בניה.

נבט, שם אביו של המלך הראשון לממלכת עשרת השבטים. בכל

מקום שנזכר שם המלך הזה בכה"ק נזכר גם שם אביו עמו, „ירבעם בן נבט". יוכל היות למען הבדילו מן ירבעם השני שהיה בן יואש. בספר מ"א (יא. 26). מובא השם ירבעם בתאר אפרתי מעיר צרדה למטה מנשה, ושם נזכר כי הוא בן אשה אלמנה בשם צרועה. ולפי זה יש לשער כי נבט אביו מת טרם בא ירבעם בנו למלוכה. ראוי להעיר, כי השבעים אינם גורסים במקום הזה בן נבט.

נביאים, בראשית צמיחת האומה הישראלית קמו ביניהם אנשים מצויינים שהיו מורי העם ומאשריו והשפעתם היתה גדולה מאד על העם לא רק בזמנם כי אם גם בדורות הבאים, וגם היום לא פסקה השפעתם על בני ישראל. בספריהם אשר השאירו אחריהם חוקרים ודורשים ולומדים לא רק בני ישראל כי אם גם גדולים מחכמי העמים עוסקים בהם בשקידה עצומה וכותבים ספרים רבים להבין לעמים את צפונות דבריהם ודרכי מוסרם, המלאים אהבת אדם, צדק ויושר ועוד מדות טובות. האנשים המצויינים האלה נודעים בשם נ ב י א י ם. עבודתם לרבים נתמשכה לערך אלף שנים מן משה המחוקק, שנחשב לאבי הנביאים עד הנביא מלאכי, האחרון להם. תכונות הנביא וסגולותיו המיוחדות לו הן שלש: 1) לשנות הטבעים בתפצו לעשות אותות ומופתים, 2) להגיד עתידות ודברים נעלמים מבני אדם. 3) לדבר במליצה נשגבה בכדי לפעול פעולה נמרצה על השומע.

„הנביא היה חכם הדור, שלם ונעלה מאנשי דורו במעלות המדות והמושכלות. צדיק בדרכיו ותמים במעשיו, דבריו אמת ומחשבתו אמונה; וכאשר התחזק בעם בקנינים האלה היה נכבד בעיניהם ודבריו נשמעים, אותו נתן ה' להיות מנהיג לעם, יועץ למלך, מעוז לדת, מחזיק לתורה ומשען למצוות, יועץ על דבר טוב, מזהיר מדבר מעוות, מורה האנשים בדרכי ה' ותורתו, מוכיח הססים ועוברי בריתו. הנביא מתקן המדות ומישר דרכי האנשים המעביטים ארחותם ללכת ארחות עקלקלות, והיה לבו חזק ורוחו אמיץ, ובקנאתו לאלהיו היו דבריו כאש ובפטיש יפוצץ סלע, להכות ארץ בשבט פיו. שפתיו מלאו זעם, ולשונו כאש אוכלה להגיד לעמו פשעם ולבית יעקב חטאתם, לא חש לכבוד מלך, ולא נשא פני שריו, לא כסה על שועי עמו מקולם לא יחת ומהמונם לא יענה, גם מזדים לא חשך מוסרו, ומשובבים לא נסוג אחור, גוו נתן למכים ולחייו למורטים, לא הסתיר פניו מכלימות ורק, והוא כצור חזק נצב, מפני כל לא ישוב עדי השיב התועים והנדחים, ועל הפשעים והמורדים פקד מוסר חזק, רעות ופרעות העתידות למו. (ב"ז).

ממחזות התבל הנרגשים לאדם על ידי חושיו נוכח האדם לדעת כי ישנם בתבל כחות נעלמים הפועלים על החיים ועל כל היצורים שלא יכול להשיגם ולדעת את איכותם על ידי חושיו. ולמען הכיר אותם ולדעת את מהותם החל לחפש אחריהם ולמשש בעור באפלה ולמצוא אותם במקום שאינם, כמו לפנח נעלמים על ידי מעוף של עוף השמים וצפצופם ועל ידי נדנוד עלי האילנות ושיחם, או על ידי מהלך הכוכבים ויחוסם זה לזה. אבל לא כל אדם היה יכול להבין זאת, לזאת נמסר הדבר הזה לאנשים ידועים שהצטיינו ברוחב בינתם או בענינים אחרים, והאמינו כי המה יוכלו להבין צפצוף העופות ושיחת העלים. הדברים האלה היו ידועים בשמות קסם, נחש, מעונן (עיין ערכם) ובני ישראל בתחלת התישבם בארץ כנען למדו מהכנענים הדברים האלה למורת רוח הטובים שבאומה

שראו בזה אבק עבודה זרה, כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל.

לא כאלה חלק יעקב. נביאי ישראל היו מוקדשים מרחם אמם להיות מוסריים וקדושים כמו שנראה מספור הנביא שמואל, כי אמו חנה הקדישתו לה׳ מיום הולדו, כמו שאמרה לאישה אלקנה (לא אלך אתך לשילה) עד יגמל הנער והביאותיו ונראה את פני ה׳ וישב שם עד עולם (ש״א א. 22). וגם על אדות ירמיה הנביא נאמר בשם ה׳ : בטרם אצרך בבטן ידעתיך, ובטרם תצא מרחם הקדשתיך נ ב י א לגוים נתתיך (ירמיה א. 5). בהנזרם מטרדות התבל היו עסוקים כל ימיהם בהתפתחות כחות נפשותיהם הרוחניים ולזאת ראו הדברים בתבל לא כמו שראו אותם בני אדם פשוטים וגם ראו ושמעו לפעמים דברים שאינם נראים ונשמעים לאחרים. שמואל שמע בפעם הראשונה דברי נבואה על אדות בית עלי, בלי דעת כי קול ה׳ מדבר אליו (ש״א ג.) משה ראה את הסנה בוער באש ולא ידע בתחלה כי הוא חזיון נבואי. (שמות ג.). ולזאת היה נקרא איש מצויין כזה בפי העם „הרואה“ כמו שנאמר על שמואל : לכו ונלכה עד „הרואה“, (ש״א ט. 9) כי לנביא היום (בעת נתחבר כפר שמואל שיסד בתי מדרש לנביאים) נקרא אז בימי שמואל „הרואה“. מפני כי הוא ראה דברים נעלמים שבני אדם פשוטים אינם רואים אותם, וביחוד היה הנביא מסור בגופו ונשמתו לעניני העב לדעת את כל מחסוריו ומעשיו הטובים והרעים, ולהדריכו בדרך ישרה לטוב לו כל הימים כמו שנאמר (דברים יח. 18). נ ב י א אקים להם מקרב אחיהם כ מ ו ך. הנביאים שמואל, אליהו ואלישע יסדו בתי מדרש לנביאים בגלגל, בית אל, ויריחו (עיין מ״ב ב. 3 — 5 ; ד. 38). בבתי מדרש האלה חנכו את בני הנביאים המה התלמידים ששמעו את לקח מוריהם הנביאים, על ברכי הדת והאמונה, על יסודות צדק ומשפט ומישרים, להיות מסורים בכל לבבם ובכל נפשם להדריך את העם בדרכי ה׳ אם גם יצמח מזה רעה גדולה לנפשם. אבל כיוצא מן הכלל היו ביניהם גם אנשים שלא היו מכינים עצמם בבתי מדרש להיות נביאים, כי אם היו מוכנים לנבואה מבטן אמם, כמו שנראה בהנביא עמוס, שאמר אל אמציה כהן בית אל : לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי כי בוקר אנכי ובולס שקמים, ויקחני ה׳ מאחרי הצאן ויאמר אלי ה׳ לך הנבא אל עמי ישראל (עמוס ז. 15).

מחזה מוזר בקורות הנבואה היא נבואת שקר. ראוי לדעת כי מרבית העם האמינו בנביאי השקר והא ראיה כי פנו אליהם בעת צרה לשאול את פיהם מה תהיה באחרית הדבר אשר יראו ממנו ואף הנביאים האמתים תיארו אותם בתאר נביא שקר. אבל מאין ידעו הנביאים כי לא דבר ה׳ את הנביאים האלה? כאשר באמת שאל הנביא השקר צדקיהו בן כנענה את מכיהו בן ימלה לאמר : „איזה עבר רוח ה׳ מאתי לדבר אותך“ (מ״א כב. 24). וגם כותב ספר מלכים בעצמו מספר כי באמת איזה כח רוחני היה מדבר מתוך גרונם אבל הרוח הזה היה רוח שקר, וחז״ל קלעו אל השערה בהשערתם שהרוח היה רוח נבות היזרעאלי שרצחו וגם ירשו אחאב, והרוח השקר הזה נגלה אל נביאי השקר בהסכם ה׳ לפתות את אחאב (שם) ואם כן מאין ידע הנביא האמתי מכיהו כי שקר ידבר צדקיה בן כנענה ? אולם אם נעיין בעינא פקיחא בכתובים נראה כי הבדל רב היה בין נביאי ה׳ לנביאי השקר. לנביאי ה׳ היה כלל גדול כי נצחיות האומה הישראלית תלויה בחוט המשולש „ישראל ואורייתא וקודשא בריך

הוא חד", כלומר אך אז יהיה ישראל איתן וחזק אם יאמינו בה' ולא ימירנו באל אחר וגם אם יקימו את תורתו ללכת בדרכיו, ולזאת אם ראו כי העם אינו מתנהג כחקות התורה ועושים הרע בעיני ה' ידעו כי מרה תהיה אחריתו כי כן קבלו ממשה רבם: והיה אם שמוע תשמעו בקול ה' אלהיכם... תקבלו מאת ה' כל הטובות הארציות, ואם לא תשמעו... תשיגנה אתכם צרות רבות ורעות ותגלו מעל אדמתכם, אולם נביאי השקר היו אך לאומיים בלי שום יסוד דתי, לא הוכיחו מעולם את העם על הפנותם עורף אל ה' ואל תורתו. ולזאת חתמו אותם נביאי ה' בחותם השקר. הנביא הושע מנבא: ריבו באמכם ריבו כי היא לא אשתי ואנכי לא אישה ותסר (עד כי תסר) זנוניה מפניה ונאפופיה מבין שדיה, פן אפשיטנה ערומה והצגתיה כיום הולדה ושמתיה כמדבר ושתיה כארץ ציה והמתיה בצמא ואת בניה לא ארחם כי בני זנונים המה... (הושע ב) הנה כי כן הסבה להעונש הגדול של האומה היא — הריסת הדת. ישעיה מוכיח את יושבי ירושלים: איכה היתה לזונה קריה נאמנה מלאתי משפט צדק ילין בה, ועתה מרצחים (ישעיה א. 21). ובגלל חלוקי דעות האלה גברה שנאת הלאומיים על נביאי ה' עד למאוד. וכל כך גברה השנאה הזאת כי בקשו נביאי השקר מאת המלך להמית את ירמיה והאשימוהו כי איננו דורש לשלום העם הזה כי אם לרעה ומרפה בזה את ידי אנשי המלחמה הנשארים בירושלים (ירמיה לח 4. 5). מזה מוכח כי עונו של ירמיה היה לדעתם שהתנגד ללאומיות אבל באמת היו הנביאים לאומיים נלהבים, אך לאומיותם היתה מיוסדת על שמירת חקי הדת, והדבר הזה לא מצינו בנביאי השקר, כי לא מצאנו אף פעם אחת שיוכיחו את העם על עזבם את תורת ה', כי לדעתם הלאומיות בלבד דיה לערוב נצחיות האומה.

הנביאים שספריהם נמצאו בידינו היום יחולקו לפי סדר זמני הזיונותיהם לשלש מחלקות: 1) להמחלקה הראשונה יחשבו הנביאים שנבאו בתקופת ממשלת האשורים במערב אזיה, והמה. 1) עמוס לערך מן 700 עד 750 לפני מספר הנהוג; 2) הושע מן 750 עד 735; 3) ישעיה מן 740 עד 700; 4) מיכה מן 724; 5) צפניה לערך 627; 6) נחום לערך מן 610 עד 608.

הנביאים שנבאו בתקופת ממשלת הכשדים היו: 7) ירמיה מן 626 עד 586; 8) חבקוק לערך מן 600; 9) יחזקאל לערך 593 עד 573;

הנביאים בתקופת הפרסיים היו: 10) ישעיה השני שנבואותיו באו בספר ישעיה מן קאפ. מ. עד גמירא, ואל הנביא הזה מיחסים המבקרים גם איזה נבואות שבאו בחלק הראשון של הספר ישעיה שבידינו, היינו קאפ. יג, יד, כא מן 1 — 10; לד, לה. 11) חגי לערך 520; 12) זכריה מן קאפ. 1 עד 8 גם כן בזמן חגי. 13) מלאכי מן 460 עד 450.

זמן חזיוני הנביאים: יואל, יונה, עובדיה, ונבואות ישעיה הבאות בספר ישעיה בקאפ. 24 — 27, וזכריה מן 9 עד 14 מאחרים המבקרים לאחר בנין הבית השני.

נביאים, בשם הזה יכונה אצלנו החלק השני מקאנאן העברי, ת'נ'ך: תורה, נביאים, כתובים. בערך בקורת דברנו ברחבה מהחלק הזה ומדרגת קדושתו בהקאנאן העברי ומתי נתחבר הקיבוץ הזה לספר התורה. עיין שם.

נביות, שם הבכור של בני ישמעאל, הם המה שנים עשר הנשיאים לאומותם

אשר שכנו מחוילה עד שור אשר על פני מצרים בואכה אשורה. (בראשית כה. 31, 18). שהוא מנגב המזרח לארץ ערב עד גבול בבל. אחותו מחלת היתה לאשה לעשו בן יעקב (כח. 8). צאצאי נביות הנודעים בפי סופרי הקדם בשם נבתיים ישבו לפי דברי יאזעפוס (קדמוניות א. 12, 4) מן נהר פרת עד ים סוף. ארצם זאת הוא מקום מרעה צאן ושמן מאד לעדרים, ולכן היו בעלי מסחר הצאן בארץ הקדם. אילי נביות ישרתונך (ישעיה ס. 7) עניגו מיטב האילים.

נבל, בנגב לחברון נמצא חבל ארץ דשן ושמן טוב למרעה בקר וצאן. בחבל ארץ הזה היו נמצאות הערים מעון, זיף וכרמל. בזה האחרון ישב האיש נבל מצאצאי כלב. לפי עדות יאזעפוס (קדמוניות ל. 8, 6) היה נבל אזרח זיף, לפי הכתוב בש"א (כה. 5) היה מקום מעשהו בכרמל ובפסוק 3 (שם) הוא מתואר בשם כליבי כלומר מצאצאי כלב, אבל הכל אחד, כמו שאמרנו. האיש הזה היה עשיר מאד, כי היו לו 3000 צאן, ואלף עזים. בכל שנה ושנה בגזוז את צאנו עשה משתה בביתו כמשתה המלך, אבל היה איש קשה, כילי ורע מעללים.

במדבר הקדוב לנחלתו של נבל מצא דוד מפלט מרדיפת שאול (המדבר הזה נקוב בכתוב בשם מדבר פארן (ש"א כה. 1) אבל השבעים גורסין מדבר מעון והוא הנכון). בעלי נחלאות העשירים בחבל ארץ הזה נתנו לדוד ואנשיו את כל מחסורם חלף עבודתם להגן על צאנם ובקרם נגד שבטי הבעדואינים הנודדים במדבר הזה, שדרכם לגזול ולחטוף מן הבא בידם. אולם כאשר דרש דוד כזאת מנבל השיב פניו ריקם וקראו אותו בשם „עבד המתפרץ מאדוניו". עבדי נבל ראו את הסכנה המרחפת על ראש נבל מדבר הזה ומדעתם כי דבריהם לא יעשו שום רושם על נבל להשיבו מדעתו, ספרו הדבר לאביגיל אשתו, והיא הבינה מיד את אשר לפניה, ומיהרה להעמיס על חמורים לחם ויין, וצמוקים ודבלים לשלחם אל דוד ואנשיו, וגם היא הלכה אל דוד להשיב אפו מנבל אישה. ובאמת עלתה בידה על ידי דבריה המחוכמים לדוד לשכך חמת דוד, והוא נתן תודה לה שמנעה אותו מבוא בדמים ולקחת נקמתו מנבל. כאשר שבה אביגיל אל אישה וספרה לו את הסכנה שהיתה מרחפת על ראשו נבהל מאד וימת לבו בקרבו ויהי לאבן. וכעשרת ימים אחרי כן מת נבל מחליו, ותתהי אביגיל לדוד לאשה.

נבל (בצירה תחת הנון וסגול תחת הבית) שם כלי שיר מכלי המיתרים. לדעת המדרש תהלים נקרא כן מפני שהוא מנבל כל מיני כלי זמרה. אולם לדעת בעל שלטי הגבורים נקרא בשם הזה מפני שצורתו עשויה כדמות נבל יין חלל מתוכו ויש לו כרס וצוואר. החכם הזה מתאר את צורת הנבל בדברים האלה: כרס הנבל מלגו הוא שטוח וחלק, וחוצה לו הוא כמעט עגול ומתות כמין כרס מלא, ובאמצע הנבל מתוכו יש שושנה יפה עשויה נקבים נקבים להכנים קול המיתרים בחלל הכלי, והצואר שהוא שטוח וחלק מלגו ועגול מחוץ הוא הבית יד שלו העולה ביושר עד קצהו ואז יתהפך לחוץ עם חלל מה ותוחבים בחלק הזה המתהפך יתדות עץ מזה ומזה שעליהם יסובו המיתרים ההולכים ביושר על פני כל הכרם. אמנם על החלק השטוח מלגו הכרם יש נסר עץ מעוך ומנוקב אשר בו יקשרו מיתרי הכלי וימשכום למעלה סביב ליתדות וכשמסבבים היתדות האלה ימשכו המיתרים היטב ויתקנו אותם לנגן. וצואר הכלי הזה הוא נחלק לעשרה שטחים שוים כמין בתים על ידי מיתרים גסים המסבבים גוף הצוואר סביב סביב ברחוק

שוה, ואם יתנו אצבעות היד השמאלית בחזקת תוך הבתים של צוואר הכלי על הסדר האחד, השנים או השלשה מהמיתרים יגעימו קול נפרד ומשונה זה מזה בהקשת היד הימנית מלמטה על המיתרים ההם שהם על פני כרס הכלי. סכום המיתרים המה ששה בנבל פשוט ועשויים מגידי בהמה. אמנם לדעת יוסיפין היו לנבל הקדמוני שנים עשר מיתרים, ולדעת אחרים היו לו עוד יותר עד עשרים ושנים או עשרים וארבעה מיתרים.

ולדעת חכם אחד מחכמי העמים אין זה כי אם הלירה שנמצאת בספרי הקדמונים. אבל ישנם עוד חכמים שמשערים שהנבל הוא כלי ממין החלילים והביאו ראיה מהכתוב (עמוס ו. 5) הפורטים על פי הנבל, שמשמע שיש לכלי הזה פה כמו לכלי התקיעה. אבל מזה אין ראיה כי נוכל לפרש הכתוב כרש"י ורד"ק שם ששרו את שיריהם על פי נגינת הנבל. עוד ראיה הביאו ממה שאמר ישעיה (יד. 11) המית נבליך ובמקום אחר (ירמיה מא. 36) כחלילים יהמה, אבל גם מזה אין ראיה, כי כן אמר ישעיה (טז. 11) מעי למואב ככנור יהמו והכנור היו מנגנים ביד ולא בפה, כמו שנאמר: ונגן בידו וטוב לו, ודוד מנגן בידו, וטעם המשל שמעיו יהמו מתוך צער, כאשר יהמו מעי הכנור על ידי הקשה, ומעי הכנור הם המיתרים התקועים בו כמו המעים בגוף, גם נעשים ממעי בהמה, אשר לסבה הכפולה הזאת יפול גם עליהם השם מעים.

נבל עשור, בערך נבל ביארנו כי הכלי הזה יש לו עשרה שטחים (עיין שם) ולפי זה יש לשער כי נבל סתם הוא נבל עשור, ומה שמצינו עלי עשור ועלי נבל (תהלים צב. 4) הוא אך כפול הענין במלות שונות, וכן דעת בעל שלטי הגבורים בנוגע לכנור, כי כנור סתם הוא גם כן בעל שמונה מיתרים. אבל לא כן דעתו בנוגע לנבל ונבל עשור, כי לדעתו נבל סתם יש לו אך ששה מיתרים ולנבל עשור יש לו ארבעה מיתרים נוספים. ועל הכתוב בדהי"א (טז. 20) הרבו לדבר. קצתם אמרו שהוא מן נבל שהובא מעילם המדינה, ואחרים משערים כי הוא נבל קטן שהיו עלמות מנגנות בו, או שהיה מוציא קול דומה לקול עלמות. ויש עוד דעה אחרת שהנבל עשור היה מין לירה, אשר בו עץ עגול מחובר מתחת לדפנות. ובמיתרים נמשכים בו מהמשקוף אשר על הדפנות עד נסר קטן התקוע סמוך לראשיתו, וכשהיו נותנים אצבעות היד השמאלית על אחד המיתרים לדחקו אל הכותל, היה הקול מתעלם קצת בהקשת זה המיתר למעלה בחלל הכלי באצבעות היד הימנית, ועשו זה לפעמים להעלים הקולות קצת לנועם הנגון. אבל קשה להכריע ולהעמיד על האמת.

בשם נבל יכונה לפעמים גם נאד או שק מעור לשום בו משקה, כמו כל נבל ימלא יין (ירמיה יג. 12). והמליץ יכנה בזה גם את העבים מלאי מים ברקיע השמים, ונבלי שמים מי ישכיב (איוב לח. 37).

נבלה, היא גוף בעלי חיים שמת מיתה טבעית או נהרג בידי אדם או חיות טורפות ולא נשחט כדרוש לפי החוק. נבלה כזאת אסורה באכילה לבן ישראל וגם מטמא את איש ישראל הנוגע בה, וגם גוף אדם מת נקרא נבלה אם גם הוא גוף איש כשר וצדיק, כמו נבלת עבדיך (תהלים עט. 2) נבלות חיה או בהמה האסורה לישראל אינה אסורה לבן עם אחר ולבן ישראל מותר למכרה לו אבל בתנאי שלא תהיה במצב הזה שתהיה מסוכנת לבריאת האדם, נבלה כזאת אסור לבן ישראל להאכילה או למכרה לבן עם אחר (עיין עבודה זרה סח).

נבלט, הוא שם עיר בנחלת מטה בנימין (נחמיה יא. 34) ונזכרת שם ביחד עם הערים לוד ואונו, ומשערים כי הוא הכפר הנודע כעת בשם בית נבאלא. העיר הזאת לא נזכרת בכה"ק בשום מקום ואך מצאנו זכרה בין שבי הגולה.

נבשן, שם עיר במדבר יהודה (יהושע טו. 62).

נגב (הנגב). בשם הנגב נקרא חבל ארץ בדרום ארץ יהודה, ונקרא כן מפני כי המקום הזה הוא יבש לעומת מקומות אחרים ביהודה. ולזאת כאשר עלה אברהם ממצרים לשוב לארץ כנען והיה צריך לילך לצד צפון, נאמר בכתוב ויעל אברם ממצרים הוא ואשתו וכל אשר לו ולוט עמו הנגבה, כלומר לארץ הנגב. חבל ארץ הזה מלא רוכס הרים המשתרעים ממזרח למערב, ובגלל הדבר הזה אין בו אף דרך אחת ארוכה ורחבה, דרך המלך, ההולכת מצפון לדרום. אבל לאידך גיסא הרי הנגב עומדים כשומרים את גבול יהודה. מצד דרום להגן על יושבי הארץ מן האויב. חיל האויב בשום אופן לא יכול להגיע עד חברון וירושלים מצד דרום. כי ההרים יעמדו לשטן על דרכו. אך פעם אחת מצינו בכה"ק כי שונא בא על הארץ דרך הנגב, השונא הזה היה כדרלעמר מלך עילם, שעלה על האמרי היושב בחצצן תמר אחרי סבבו את קצה הדרומי של ים המלח והכה את כל שדה העמלקי (בראשית יד).

אם נעריך את ארץ הנגב לעומת ארץ יהודה נמצא כי היא יבשה עם אך מעט מים, אבל כערך מדבר צן הקרוב אליה היא ארץ פוריה. הנוסע פאלמער בחקרו את מדבר צן, מצא כי בימים הקדמונים מאד היתה המדבר הזה ארץ פוריה ומרובת באוכלוסין (המדבר של יוצאי מצרים, חלק שני).

בארץ הנגב ישבו אבותינו מעולם: אברהם ישב בין קדש ובין שור ויגר בגרר (בראשית כ. 1); יצחק ישב בארץ הנגב (שם כד. 62); יעקב ישב בארץ מגורי אביו (שם לז. 1) בבאר שבע (שם מו. 5). במקום הזה היו רועים את מקניהם כי זה היה מעשיהם. כאשר יצאו ישראל ממצרים מצאו את המקום הזה מיושב מהעמלקים והכנענים, ואל המקום הזה באו המרגלים ששלח משה לתור את הארץ כמו שכתוב ויעלו בנגב ויבואו עד חברון (במדבר יג. 22). אחר כבוש הארץ התישבו בני שמעון בערי הנגב, אבל ביחד עמהם נשארו עוד במקומות האלה מהעמלקים והפלשתים והמה הצרו לבני שמעון ולא היה להם מנוחה משונאיהם אלה, ולזאת הננו מוצאים כי „מהם מן בני שמעון הלכו להר שעיר (דהי"א ד. 42). ויכול היות כי גם המה לא מצאו מנוחה בין שונאיהם ובקשו מהנביא ישעיה לדעת מתי יהיה הסוף לצרותיהם ועינוייהם, וזהו תכן הנבואה הסתומה שבספר ישעיה (כא. 11 12) „משא דומה שם אחד מנשיאי ישמעאל הנקובים בספר בראשית (כה. 14) „אלי קורא משעיר" (קול בני שמעון שהתישבו שם וסובלים מעקת שונאיהם) „שומר (נביא) מה מלילה שומר מה מליל (מתי יהיה הסוף של החשך המכסה אותנו מעקת אויב ומתנקם), והנביא משיב להם „אתא בקר וגם לילה" עלינו בני ישראל היושבים על אדמתם עברו עתים שונות טובות וגם רעות, „אם תבעיון בעיו שובו אתיו" אם באמת אתם חפצים לשוב לארץ אבותיכם בואו ונקבל אתכם בזרועות אהבה. בימי ירמיה היו ערי הנגב חלק ממלכת יהודה, אבל וסגרו ואין פותח כי הגלה יהודה כלה הגלת שלומים (ירמיה יג. 19), הנביא עובדיה מבטיח בשם ה' כי יירשו יושבי הנגב

את הר עשו והשפלה ואת פלשתים (עובדיה א. 19).

נגו עבד נגו, הוא השם שנתן רב הסריסים לעזריהו, אחד מחברי דניאל, שנלקחו מבני יהודה לחצר מלך בבל ללמד אותם הקולטורה הבבלית (דניאל א.). החכמים היטצעק, גרעין, שרעדער משערים כי נגו במקום הזה בא במקום „נבו“ שהוא שם אלהות באמונת הבבליים, והיה מנהגם להרכיב שמו בשמות אנשים השובים, כמו נבוזראדן, נבוכדנצר, נבושזבן, ובמקום עבד־נגו צריך להיות עבד־נבו עבד להאליל נבו, ובאמת מצאו החוקרים החדשים בשרידי כתובות בבל ואשור השם עבד־נבו על אחת הטבלאות מן המאה השביעית שלפני ספה"נ, וגם על שתי כתובות כשדיות מן המאה הששית והחמשית שלפני המספר הנהוג. יוכל היות כי כותב ספר דניאל בכונה החליף את השם נבו בנגו שלא לעבור על האזהרה הכתובה בתורת משה ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך.

נגה, שם אחד מבני המלך דוד (השם הזה נזכר אך בדהי"א (ג. 7) ובספר ש"ב (ה. 15) לא נזכר השם הזה בין בני דוד.

נגיד, מוציא ומנהל לעם, קצין עם. בעל ספר איוב משתמש בשם נגיד למנהל עם בכלל: קול נגידים נחבאו (איוב כט. 10). כמו נגיד אקרבנו (שם לא. 37). יבצור רוח נגידים (תהלים עו. 13) בנבואת שמואל אדות משיחת שאול למלך על ישראל מתואר שם הנבחר שאול בתור „נגיד“, שהוראתו במקום הזה היא: מלך (ש"א ט. 16). כאשר יצק שמואל את פך השמן על ראש שאול וישקהו אמר לו: הלא כי משחך ה' על נחלתו לנגיד (י. 1), בשם נגיד בהוראת מלך משתמש שמואל גם כן בהודיעו לשאול

כי ממלכתו לא תקום, כי בקש לו ה' איש כלבבו ויצוהו ה' לנגיד על עמו (יג. 14). גם אביגיל קוראת למלך בשם נגיד: והיה כי יעשה ה' לאדוני ככל אשר דבר... וצוך לנגיד על ישראל (כה. 30). ראה גם כן ש"ב ה. 2; ו. 21; ז. 8; דהי"א יא. 2; יז. 7; דהי"ב ו. 5. גם מלוכת שלמה נקובה בשם נגיד (מ"א א. 35); ירבעם (מ"א יד. 7), בעשא (שם טז. 2), חזקיה (מ"ב כ. 2). גם מושלי עמים אחרים מכונים לפעמים בשם נגיד, מושל צור נקרא בפי הנביא יחזקאל נגיד (יחזקאל כח. 2). פשחור שהיה פקיד נכבד בבית ה' נקרא נגיד (ירמיה כ. 1), ועיין דהי"א ט. 11; דהי"ב לא. 13; לה. 8; נחמיה יא. 11; גם הכהן הגדול נקרא לפעמים בשם נגיד, ראה דניאל יא. 22; ט. 25, 26; השם נגיד בפסוק 25 יפרשו המבארים על כורש (משיח נגיד); והשם נגיד בפסוק 26 (והעיר והקדש ישחית עם נגיד) ירמז על אנטיוכוס עפיפאנוס הרשע. אבל מבארים אחרים יבינו בנגיד פסוק 25 את יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול, ובנגיד, פסוק 26, יבינו את הכהן הרשע יזון אחי חניו השלישי ותחת ישחית עם יקראו ישחת עם (השין בקמץ והעין בחירק). גם פקיד ושר במשמרות אחרות מכונה לפעמים בשם נגיד. בדהי"א כז. 16 והלאה נקראו נשיאי השבטים „נגיד“, דהי"ב יט. 11, פנחס בן אלעזר היה נגיד על הקרחים (דהי"א ט. 20) יהוידע מכונה נגיד הכהנים (שם יב. 28) גם שרי האלפים והמאות יקראו לפעמים נגיד (דהי"א יג. 1; כז. 4; דהי"ב יא. 11) גם פקידות בחיל מחנה אשור מכונה לפעמים נגיד (דהי"ב לב. 21) נגיד על אוצרות בית ה' נזכר בדהי"א כו. 24. ועיין דהי"ב לא. 12, עזריקם נגיד הבית הנזכר בדהי"ב כח. 7 נראה שהיה שר בית

המלך, השוה ישעיה כב. 15 (אשר על הבית) לו. 3; מ"א ד. 6; מ"ב טו. 5 ועוד.

נגינה, פרט על כלי זמרה ושיר. בערך הזה הננו להעריך לפני הקוראים תולדות ההתפתחות הידיעה הזאת בעם ישראל בקצרה.

1) מן הממציא הראשון עד דוד

ידיעה ומלאכת השיר, הנגון והזמרה קדומה מאד. כפי הכתוב בספר בראשית היה יובל בן למך מבני בניו של קין אבי (הממציא) המלאכה הזאת. והמציא שני כלי זמר: כנור ועוגב. הנוסע שארדין בספר המסעות שלו מעיד כי בארצות פרס וערב נקראו תופשי כלי נגון בשם „קני" (כלומר מבני קין) עד היום. בספר יוסיפון נמצאת הגדה אחת המספרת, כי האנשים קודם המבול שידעו שכל היקום ימחה מעל פני האדמה על ידי מבול מים, בחפצם שלא תשכחנה הידיעות שרכשו להם בני האדם מבניהם אחריהם על ידי המבול הקימו שני עמודים וכתבו עליהם בקצרה את כל אשר ידעו והמציאו. ובכן נשארה גם מלאכת וידיעת הנגון והזמרה לבניהם אחריהם. אבל אם גם לא נאמין בהגדה הזאת יש לשער כי נח ובניו הנחילו את הידיעות האלה לבני אדם אחר המבול.

כאשר ברח יעקב מן בית לבן אל בית אביו ארצה כנען, שהוא לערך חמש מאות שנה אחר המבול רדף הותנו לבן אחריו והדביק אותו בהר הגלעד והתחיל לריב עמו על עזבו את ביתו מבלי הודיע אותו מחפצו לשוב אל בית אביו ובתוך דברי הריבות אמר לו כי אילו הודיע לו מחפצו זה לא לבד שלא היה מתנגד לזה כי אם גם שלההו בשמחה ובשירים בתוף וכנור. מדברים האלה נראה כי אז כבר היה בידיהם עוד כלי זמר חדש, והוא התוף, בצאת ישראל ממצרים ועברו את הים בחרבה ונצולו מיד המצריים שרדפו אחריהם לקחה מרים הנביאה את התוף בידה ותצאן כל הנשים אחריה בתופים ובמחולות לשמוח על התשועה שעשה ה' להם. לבד התוף נזכרו עוד שני כלים והם ממיני כלי תקיעה: שופר וחצוצרות. בשופר השתמשו באחד לחודש השביעי הוא חג יום התרועה, ותקעו לעורר את העם לשמוח בשם ה' מלכם ואלהיהם, כמו שהיה מנהגם לתקוע בשופרות בעת משיחת המלך כמו שכתוב בספר מלכים: „ומשח אותו (שלמה) שם צדוק הכהן ונתן הנביא למלך על ישראל ו ת ק ע ת ם ב ש ו פ ר ואמרתם יחי המלך שלמה (מ"א א. 34). גם מספר נחמיה נראה כי בראשון לחודש השביעי הוא ראש השנה היה להם יום שמחה וששון, כי כן כתוב שם: (נחמיה ז. 13) ויגע החדש השביעי ויאספו כל העם כאיש אחד... ויקרא עזרא בספר תורת משה... (פרשת היום ובחדש השביעיבאחד לחדש יום תרועה יהיה לכם, ותרגמו לפניהם בשפת ארמית יום יבבא יהא לכון, וכשמוע העם הדברים „יום יבבא" חשבו כי הוא יום יללה התחילו לבכות ולהתאבל, ויאמרו להם נחמיה ועזרא והלוים המבינים את העם: אל תתאבלו ואל תבכו אכלו משמנים ושתו ממתקים כי קדוש היום לאדונינו ואל תעצבו כי ח ד ו ת ה' היא מעוזכם. והחצוצרות היו להם למקרא העדה ולמסע את המחנות. וגם בעת מלחמה תקעו בחצוצרות כמו שכתוב וכי תבואו מלחמה בארצכם.... והרעתם בחצוצרות (במדבר י).

והנה על דבר שלשת הכלים האלה: תוף, שופר וחצוצרות אמר בעל שלטי הגבורים (פרק ששי) שאף שהם טובים מצד עצמם, אבל הם רעים מצד רוממות קולם אשר על כן לא יוכשרו לכלי שיר על הדוכן לעולם. אבל מאותן הכלים שיש להם קול נעים ונגינה רכה ומתוקה, כמו כנור, נבל ועוגב לא נמצא שום זכרון

בימים ההם, כי ישראל לא היו אז שלוים ושקטים כי אם היו נטרדים בדרך במדבר הגדול והנורא ותכונת נפשם לא היתה מסוגלת לתענוג רך, ואף שמחתם היתה באותה מדרגת ההתעררות והתמיה בכל הדברים אשר סבבו אותם, ולכן לא היו גם שיריהם ונגוניהם כי אם לעורר בהם כח הגבורה והנקמה ללחום מלחמת ה' ולגרש את האויב מארץ אחזתם או לשיר שירי נצחון אחרי שגברו ונצחו במלחמה.

אחרי מות משה כל ימי יהושע והזקנים היו עסוקים במלחמה. כל משך הזמן הזה לא נשמע קול זמרה כי אם קול שופר לתרועת המלחמה וכן בכל משך זמן השופטים לערך ארבע מאות שנה לא היתה מנוחה לעם ישראל כי הציקו להם שכניהם אויביהם: מדין, מואב, בני עמון ופלשתים. עת כזאת לא היתה עת הזמר, ולכן לא הגיע לנו מכל העת ההיא רק שיר נצחון אחד והוא ש י ר ת ד ב ו ר ה (שופטים ה) השופר דגדעון (שם ז) וקול התוף דבת יפתח. (שם יא). אמנם בימי שמואל הנביא ששפט את ישראל ימים רבים מאד והדריכם בדרך הישר להכין לבבם אל ה' לבדו ואשר הכניע את כל אויביהם לפניהם — צלחה מלאכת השיר והנגון עד להגדיל, הוא היה אבי להקת הנביאים הנזכרים תחלה במשיחת שאול למלך (ש"א י. 5). כי לפני בוא שמואל דבר ה' היה יקר מאד, אין תורה ואין חזון נפרץ בני ישראל עזבו את ה' וילמדו מן הגוים ללכת בדרכיהם ויטמאו במעשיהם, ויהי כי נאמן שמואל לה' ויושע את עמו וישיבם אל אלהיהם בכל לבבם, ראה להרביץ גם תורה בישראל, מה עשה בנה בעיר מושבו, ברמה, את ת נ י ו ת הכנים לשם נערי ובחורי ישראל, למדם דרכי ה', עזוזו ונפלאותיו ואשר תראה לעמו, למען יקומו הם ויספרו לבני ישראל ויבשרו תהלות ה' בקהל רב, וכן יאמר גם על שמואל שהוא בקוראי שמו ה' (תהלים צ"ט) כמו שנאמר על אברהם: ויקרא (שם אברם) בשם ה' (בראשית יב. 8) ולמען חזק את פעולתם בלב השומעים למדם שיר ולהיטב נגן והיו מרננים בכל יום על הבמה אשר לפני שער העיר, כי שם יתקבצו כל העם הבאים לדרוש את ה' ואת השופט, וזהו שתרגם יונתן וישבו בניות ו י ת י ב ו ב ב י ת א ו ל פ נ א ואת הפסוק: וירא את להקת הנביאים נבאים ושמואל עומד נצב עליהם (ש"א יט. כב) הוא מתרגם וחזו ית סיעת ס פ ר י א משבחין ושמואל קאים מ ל י ף עליהון. מימות שמואל והלאה נתרבו בתי אולפנא כאלה במקומות רבים בארץ ישראל, כן הננו רואים להקת נביאים בגלגל, בבית אל ויריחו בימי אלישע, והאנשים האלה היו כעין נזירים. מתבודדים ונפרדים מחברת שאר אנשים והיו דרים בפני עצמם בניות שהוא שם לדירה מועטת שאננה כנוה רועים כמו שנאמר בדוד לקחתיך מן הנוה מאחר הצאן והיו פונים מכל העסקים לחקור ולדרוש בלמודיות הנזכרים. אבל לפעמים רחוקות נחה רוח ה' גם על איש מצויין מהעם שלא הכין עצמו לנבואה בבתי מדרש שנוסדו לכך, בניות, כמו שמצינו בהנביא עמוס שאמר לאמציה כהן בית אל: לא נביא ולא ב ן נ ב י א אנכי (כלומר (מן ב נ י ה נ ב י א י ם ש ב נ י ו ת) כי בוקר אנכי ובולס שקמים. בני הנביאים היו נבדלים משאר אחיהם גם במלבושיהם. כי המה היו מלובשים אדרת שער, כי כן משמע מדברי זכריה (יג. 4) על נביאי השקר: ולא ילבשו א ד ר ת ש ע ר למען כחש וכן מצינו באליהו (ש"א, יט. 19) כשבא למשוח את אלישע לנביא השליך את א ד ר ת ו עליו לרמוז

לו שילך אחריו ויהיה נביא כמוהו. השתדלות שמואל בדבר הנבואה הצליחה וגם עשה פרי, כי רבו הקדושים ואנשי הרוח שיצאו מבתי מדרש כאלה שקבע שמואל וגמל טוב לרבים.

2) מימי דוד עד שובם מגלות בבל.

אחרי שמשח שמואל את דוד למלך על ישראל (ש"א י. 13) כתיב ותצלח רוח ה' על דוד מהיום ההוא ומעלה. יתכן שמאז היום הלך ושב מפעם לפעם מאחרי הצאן לראות את שמואל בניות ברמה ולמד שם בתבונת נפשו הטובה בקרב שאר הנביאים לדעת את ה' ואת דרכיו ולהיטב נגן, ולעשות חיל בגבורה, כמו שעשה את הארי שנשא שה מעדרו. ולא ארכו הימים ויעש לו שם בארץ להיות יודע נגן וגבור חיל ואיש מלחמה ונבון דבר ואיש תואר וה' עמו (שם יח) וכאשר סר רוח ה' מעם שאול ובעתתו רוח רעה, ויבקשו לו עבדיו איש מטיב לנגן ויביאו את דוד אליו ויעמוד לפניו, והיה בהיות רוח אלהים רעה אל שאול שבעתוהו עשתונותיו כי מאסו ה' ממלך ויקרע ממנו את ממלכות ישראל ויתנה לאיש אחר ולקח דוד את הכנור ונגן בידו ושר חסדי ה' ודרכו להנחם על הרעה אשר דבר לעשות. ואז רוח לשאול וטוב לו ויהפך לו לב אחר. אמנם אחרי שקנא שאול בהצלחת דוד והיה עוין אותו על כי נתנו הנשים המשחקות הרבבות לדוד ולו נתנו האלפים בשירתם כשיצאו במחולות לקראת שאול אחרי שובו עם דוד מהכות את הפלשתים, מן היום ההוא והלאה לא נתרפא עוד שאול מרוחו הרעה כשהיה דוד מנגן לפניו, כי אדרבה יותר שראה רוח ה' שולחת על דוד בשיריו, יותר היה יודע שהכינו ה' למלך על ישראל וירע בעיניו הדבר הזה ויחר לו מאד ויחזק שגעונו ותמהון לבבו ויטל חניתו ויאמר: אכה בדוד ובקיר. אבל משום זה לא פסקה מלאכת השיר והזמרה והנגון לפעול בו. בשאול, כשהיו אחרים מנגנים שלא העירו בו רוח קנאה כדוד, כי כאשר הוגד לו לאמר הנה דוד בניות ברמה וילך גם הוא הרמתה ותהי גם עליו רוח אלהים כאשר היתה על מלאכיו ששלח בראשונה לקחת את דוד בראותם את להקת הנביאים נבאים (ש"א יט. 19).

כאשר ברח דוד מפני שאול להמלט על נפשו לא השאיר לו מכל הטוב שהיה לו מימי קדם כי אם כנורו, ברוב שרעפיו בקרבו תפש את הכנור בידו וישכח את עמלו ואת עניו, כי כאשר שם בה' מבטחו נהפך בו מהרה המורך לבטחון והפחד לתקוה, כן האמיץ את לבו בתפלותיו הנעימות הנשארות לנו עד אשר מלא ה' את דברו אשר דבר עליו, אז נהפך המספד למחול ואז הרים גם את מלאכת השיר על כסא מלכותו וצוה לברך את ה' במקהלות והעמיד ארבעה אלפים מהללים להודות לה' בכל יום ויום על חסדיו המרובים. כל הקורות שבאו עליו, הטובות והרעות העירו את רוחו ואת כנורו לשיר בשיר את מעשי ה' הגדולים ועל כלם התקדשות הר ציון למשכן ה', והבאת הארון לשם בקול המון חוגג, נודע לדור אחרון על ידי שירים נעימים, אשר שרום במועדי ה' במקהלות, ואשר נאספו למשמרת עולם.

כאשר נשא המלך את ארון אלהים מבית אבינדב (ש"ב ו. 5.) כתיב: ודוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה' בכל עצי ברושים ובכנורות ובנבלים ובתפים ובמנענעים ובצלצלים. וכשהעלהו אחר שלשה חדשים מבית עובד אדום כתיב: (שם יד) ודוד מכרכר בכל עוז לפני ה' ודוד חגור אפוד בד ודוד וכל בית ישראל מעלים את ארון ה' בתרועה ובקול שופר. מזה הספור נראה שמימות שמואל עד

היום הזה כל כך התפשטה מלאכת הנגון בישראל שהיו כמה אלפים מהם מנגנים ומשחקים לפני ארון ה׳. אבל גם זאת נראה כי התפים היו תמיד בידי הנשים, כמו שנראה מהכתוב (תהלים כח) ראו הליכותיך אלהים, הליכות אלי מלכי בקודש, קדמו שרים אחר נוגנים בתוך ע ל מ ו ת ת ו פ פ ו ת.

ויהי כאשר הציג המלך את ארון האלהים בתוך האהל אשר נטה לו, העמיד לפני ארון ה׳ מן הלוים מ ש ר ת י ם להודות ולהלל לה׳ אלהי ישראל כנזכר בספר דברי הימים, ויהי מספרם א ר ב ע ת אלפים להרים בקול לשמחה בכלים אשר עשה דוד להלל נבלים וכנורות ומצלתים (דהי״א כג. 4) ובתוכם מלמדי שיר לה׳ כל המבין מ א ת י ם ש מ ו נ י ם ו ש מ ו נ ה (שם כה. 7), המה המנצחים במלאכה אשר על פיהם יהגו כל עדת המשוררים, ומהם עשרים וארבעה פקידים, מבני הימן אסף וידותון, שומרי משמרת השיר בארבעה ועשרים מחלקות, ותחת יד כל אחד מהם אחד עשר מנצחים מאחיו ובניו (שם 5), כי מספר עשרים וארבעה מוכפל במספר שנים עשר עולה לסך מאתים שמונים ושמונה ועל כלם אסף והימן וידותון אביהם, ראשי פקודי הלוים לעבודת בית אלהים בשיר על יד המלך.

לדעת הז״ל במס׳ עירכין היו כשרים לנגן על הדוכן גם אנשים מבני ישראל שלא מבני הלוים, ולדעת ר׳ מאיר אפילו עבדי הכהנים היו כשרים לזה. וכל זה היה אך לנגן בכלי אבל השיר בפה היה צריך להיות אך על ידי הלוים. ויש מביאים ראיה מהכתוב שהשיר בכלים היה כשר אפילו בנשים בבית ה׳, כי כן כתוב בדהי״א (כה 5) ויתן האלהים להימן בנים ארבעה עשר ו ב נ ו ת ש ל ש, כל אלה על ידי אביהם בשיר בית ה׳ במצלתים, נבלים וכנורות לעבודת בית האלהים, אבל יתכן שעמדו המשוררות בעזרת נשים ולא באו בקהל הלוים שעמדו על הדוכן אבל לדעת ר׳ נפתלי הירץ וויזל הכתוב „כל אלה" וגו׳ סובב הולך על דרך כלל על כל עשרים וארבעה הבנים של שלשת האבות אסף, הימן וידותון אחר שפרט בני כל אחד מהם, והכתוב ויתן האלהים להימן וגו׳ הוא מאמר בפני עצמו

ובנוגע למעמד הלוים על הדוכן פרתי הלוים ומספר הכלים למיניהם בכל עבודה ועבודה, וכפי ערך החגים והמועדים יעיין הקורא בדברי חז״ל במסכת ערכין, רמב״ם ובספר שלטי הגבורים ובקדמוניות ליוסיפון

שלמה המלך הרים עוד יותר את מעלת החכמה הזאת בשבתו על כסא ממלכתו תחת דוד אביו, וכמו שהרבה היל בהדרת בנין הבית כן הרבה הדרת המשוררים, העומדים שם להלל. הוא הלבישם בבגדי כבוד ותפארת ככתוב (דהי״ב ה. 12). והלוים המשוררים לכלם לאסף, להימן ולידותון ולבניהם ולאחיהם מלובשים בוץ, וגו׳. וגם עשה הכלי זמר מעץ יקר מאד, מעצי האלגומים שהביאו אניותיו מאופיר וכל זה מחפצו להגדיל החכמה הזאת ולהאדירה.

אכן בימי רחבעם בנו כבר החל הקצף ויפשעו ישראל בבית דוד וילכו אחרי ירבעם ואחרי עצתו להרשיע וילכו הלוך ואחור, וישלח ה׳ בהם את גדודי אויביהם אז שבת משוש תפים וקול השיר לא נשמע עוד בבית ה׳, כי ימים רבים לישראל ללא אלהי אמת וללא כהן מורה, ובעתים ההן אין שלום רק מהומות רבות על כל יושבי הארץ.

אולם כאשר עמד מלך ישר לפני ה׳ למלוך על יהודה וילך בדרך דוד אביו ויכון ה׳ את ממלכתו העמיד עוד הפעם

משוררים לה׳ ומהללים להדרת קדשו. זאת מצאנו אצל יהושפט (שם כ) ויועץ אל העם ויעמד משוררים לה׳ וגו׳, ואחרי אשר שבו מעמק ברכה אשר שם נלחם ה׳ עם אויבי ישראל, ויבואו ירושלים בנבלים ובכנורות ובחצוצרות אל בית ה׳, ובחזקיהו כתיב (שם כט. 25) ויעמד את הלוים בית ה׳ במצלתים בנבלים ובכנורות במצות דוד וגד חוזה המלך ונתן הנביא, וכן ביאשיהו אשר שב אל ה׳ בכל לבבו (שם לה. 15), והמשוררים בני אסף על מעמדם במצות דוד ואסף והימן וידותון חוזה המלך. אבל בכל זה היתה המלאכה הזאת הלוך ודל, כי קמו מלכים אחרים התחיהם אשר עזבו את ה׳ וילכו אחרי הבעלים ויטמאו את מקדש ה׳ בתועבות הגוים אשר הקימו שם, עד אשר חרה אף ה׳ בם ויאמר להשליכם מעל פניו, וכאשר מלא את דברו בימי צדקיהו על ידי נבוכדנצר מלך בבל שם נהפך לאבל מחול ישראל כאמור (תהלים קלז), על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו, איך נשיר את שיר ה׳ על אדמת נכר, אבל לא שבתה המלאכה הזאת עדיין מכל וכל, וכמו שנראה מזה השיר עצמו שהבאנו שלפעמים שפכו שיחם ויגון לבם בשירי קנות כאלה. וזאת נחמתם בענים, וביום פקד ה׳ את עמו אחרי מלאת לבבל שבעים שנה וישיבם אל ארצם בפקודת כורש מלך פרס היו בתוך העולים מתל מלח מאתים משוררים ומשוררות כנזכר בספר עזרא (ב. 25).

מלבד המשוררים במקדש ה׳ יתכן שהיו לדוד גם כן שרים ושרות לתענוגי ביתו. כי כן נראה מדברי ברזלי הגלעדי שאמר אליו: (ש״ב יט. 36). בן שמונים שנה אנכי היום, האדע בין טוב לרע אם יטעם עבדך את אשר אוכל ויור אשר אשתה אם אשמע עוד בקול ש ר י ם ו ש ר ו ת. כי מאהבתו את המלאכה הזאת ודאי שהתענג בה כל עוד שהיה לו פנאי מעסקי המלוכה ומשפט העם וגם קהלת (המלך בירושלים) אמר עשיתי לי שרים ושרות ותענוגות בני אדם. (קהלת ב. 8).

גם העשירים מהעם כשהיו מסובים על שלחנם במשתה היין התענגו גם כן בהשתמשות הנגון כן בפה וכן בכלים כאמור בישעיה (ה. 12): והיה כנור ונבל תף וחליל ויין משתיהם, וגם בעמוס (ו. 6): השוכבים על מטות שן וסרוחים על ערשותם ואוכלים כרים מצאן ועגלות מתוך מרבק ה פ ו ר ט י ם ע ל פ י ה נ ב ל, כדוד חשבו להם כלי שיר, כלומר, כמו שדוד המציא כלי שיר חדשים (מלשון מלאכת מ ח ש ב ת) להלל לה׳, כן המציאו גם הם כלים חדשים לשיר שירי יין ושירי תועבות, וכמו שהוסיף ישעיה במקום הנזכר: ואת פועל ה׳ לא יביטו, ובכן בהשחתת דרכם השחיתו גם כן את המלאכה הנשגבה הזאת וחללו את גדלה ואת קדושתה, אשר בעבורם יסד אותה שמואל הנביא, דוד המלך ותוזי יה.

בימי הבציר באספם את התבואה אל ביתם ואסמיהם ובדרכם את היין היו גם כן משמחים את עצמם בגיל ורנן כמו שכתוב: (ישעיה טז. 10). ונאסף שמחה וגיל מן הכרמל ובכרמים לא ירנן ולא ירעע, ואף שזה נאמר על מואב, אבל ידוע מדברי הנביאים שהתנהגו בני ישראל בדברים רבים בדרכי היהם ככל הגוים אשר סביבותיהם, וכן בשהלכו בחגים לראות ולהראות לפני ה׳ היו הולכים בשירה ובזמרה כנזכר בישעיה (ל. 29) השיר יהיה לכם כליל התקדש חג ושמחת לבב כהולך בחליל לבוא בהר ה׳ אל צור ישראל וכן לכל דבר של שמחה כמו שראינו למעלה בדברי לבן ליעקב

ובמעשה של בת יפתח והמחולות לקראת שאול ודוד.

ולא לדבר שמחה בלבד כי אם גם לדבר אבל השתמשו במלאכה הזאת, כמו שמצינו בדה"ב (לה. 25). ויקונן ירמיהו על יאשיהו ויאמרו כל השרים והשרות בקינותיהם על יאשיהו עד היום ויתנום לחק על ישראל, ובאמת נמצאו שירים כאלה בכתבי הקודש, כמו קינת דוד על יהונתן ועל שאול, קינות ירמיה ואיזה מזמורי תהלים, ולא בשיר בפה בלבד כי אם גם בנגון בכלים השתמשו המתאבלים ואם אין ראיה לדבר מכה"ק יש ראיה לזה מדברי הז"ל שחייבו את כל איש מישראל להתאבל על אשתו בשני חלילין ומקוננת אחת, שכן היה דרכם בימים ההם לשכור נשים מקוננות לעורר קינה על מת כשהיו מוליכים אותו לקבורה, ויתכן שלזה כיוון הנביא ירמיה בדבריו (ירמיה ט. 16) התבוננו וקראו למקוננות ותבואנה וגו' ותמהרנה ותשאנה עלינו נהי ותרדנה עינינו דמעה ועפעפינו יזלו מים, כי זה מדרך השיר והנגון להרתיב את הלב להתפעלות השמחה או להתפעלות האבל והיגון.

ובנוגע לערבות ומתיקות קולות הכלי זמר ונגינה של העברים הקדמונים יש מחכמי העמים שעינם צרה בשל ישראל משערים שהיו מוציאים רק שאון ורעש גדול בלי שום ערך וסדר ובלי שום ערבות לאזן השומע, כי הכלי זמר שלהם הצטיינו לא באיכותם כי אם בכמותם, כי על פי רוב נמצא בכתבי הקודש שהיו משתמשים בתפים, במצלצלים ומצלתים, בשופר ובחצוצרות, אבל המבקש את האמת ימצא כי השערותיהם המה קורי עכביש, כי יותר יש לשער שהצטיינו בערבות ומתיקות כמו שיש להוכיח מהמלות והשירים שחברו למען הנגינות, שהמה מלאים רגשי קודש והשתפכות הנפש נפלאה שאין כמוה, ולתכלית זו ולמטרה זאת השתמשו בכלי זמר המוציאים קולות ערבים לשמוע בכנור, עוגב ונבל. (בריל)

נגע, השם הזה שתי הוראות לו:

1) פגע ומקרה רע, כמו נגע וקלון ימצא (משלי י. 33). כל ריב וכל נגע (דברים כא. 5) ולרוב ענינו נגף (ע"ע) מאת ה'. וינגע ה' את פרעה נגעים גדולים (בראשית יב. 17) ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם (תהלים פט. 33)

2) צרעת ושחין בבשר החי או בבגדים ובקירות הבית: נגע צרעת כי תהיה באדם (ויקרא יג. 9) והבגד כי יהיה בו נגע צרעת (שם 16), כנגע נראה לי בבית (שם יד. 35).

נגעי בגדים, בספר ויקרא (יג. 47 נותן המחוקק סמנים להכיר את קלקול הבגדים על ידי שנויי המראות והצבעים בהם ושעל ידי זה אינם ראוים עוד להתלבש בהם, וראוים להשרף. הסמנים האלה שנוי מראה וצבע בבגדי צמר ופשתים או בעור וכל מלאכת עור השנוי הוא כי יתהפך מראה הצבע לירקרק (ירוק שבירוקים) או אדמדם (אדום שבאדומים) השנוי הזה הוא נקרא בשם „צרעת ממארת". לפי דעת מיכעלים הוא סימן כי הצמר נגזז מצה מוכה בחולי מסוכן או העור הוא משל בהמה חולנית. וגם בפשתן נמצא לפעמים (לפי דעת פארמשטעכער) באצילים ומיקראבים מסוכנים. במקוה כזה על בעל הבגד להראות את הבגד המקולקל לכהן שהיה אז היודע ומבין כרופא מומחה בדברים כאלה. ועל הכהן היה להסגיר את הבגד עם הנגע לשבעה ימים, ואם יראה הכהן אחר שבעת הימים כי הנגע התפשטה יותר, יגזור עליו כי טמא הוא ואיננו ראוי להשתמש בו יותר ויצוה לשרפו. אולם אם במשך שבעת הימים לא התפשט הנגע יותר יצוה הכהן לכבס את הבגד ולהסגירו שנית

על שבעה ימים, ואם גם אחרי הכבוס לא נשתנה מראהו וצבעו אם גם לא התפשט הנגע יותר יצוה הכהן לשרפו, אבל אם אחרי הכבוס נשתנה המראה והצבע לירקרק כהה או אדמדם כהה יצוה הכהן לקרוע מן הבגד את המקום המקולקל והבגד טהור.

לפי דעת הרמב"ם בסוף הלכות טומאת צרעת, הדברים האלה אינם בטבע ולא מנהגו של עולם וכן נגעי בתים, אבל אצבע אלהים היא בהשגחה פרטית על ישראל להזהירם מלשון הרע, שהמספר לשון הרע משתנות קורות ביתו, ואם איננו חוזר משתנים כלי העור שבביתו שהוא יושב ושוכב עליהם, ואם לא חזר בו משתנים הבגדים שעליו, ואם עדיין עומד ברשעו משתנה עורו ומצטרע ויהיה מובדל מאנשים לבדו. וגם הרמב"ן בפירושו לפסוק זה האריך בזה. וכל זה למדו חז"ל ממעשה מרים אחות משה ואהרן שנעשית מצורעת על שדברה לשון הרע במשה.

נגעי בתים, כתמים ידועים בקירות הבית בפנים נקובים בשם „צרעת" (ויקרא . 24). הכתמים האלה המה מצבע ירקרק או אדמדם באבנים השקועות בבנין על ידי טיט (שקערורות) ויוצא מזה כתמים הנראים בקיר סלע או צור מששת ימי בראשית או בקירות הבית כתמים כאלה אינם מטמאים את הבית. מיד כשיתראו כתמים כאלה על בעל הבית להוציא את כל מה שנמצא בבית טרם יבוא הכהן לראות את הבית, כי אז אם יוציאם מקודם לכן והכהן יכיר את הנגע לטמא יטמא כל אשר בבית. הכהן בראותו את הנגע יסגיר את הבית לשבעה ימים. אם התפשטו הכתמים והגדילו יצוה הכהן לחלוץ את האבנים שבהן נראו הכתמים וישליך אותם מחוץ לעיר אל מקום טמא, ואת הבית יקציע מבית סביב ושפכו את העפר אשר הקצו אל מקום טמא, ותחת

האבנים המושלכות יקח בעל הבית אבנים אחרות ויישים אותן במקום האבנים שהושלכו וגם עפר אחר יקח וטח את הבית והבית יהיה אז טהור. אולם אם אחר כן ישובו הכתמים להראות עוד הפעם אז יכיר הכהן את הבית לטמא ויצוה לסתור אותו ואת האבנים והעפר ואת עציו יצוה לנתוץ ולהוציא מחוץ לעיר אל מקום טמא, כי צרעת ממארת היא. אולם אם יכיר הכהן את הבית לטהור לא ישובו גרי הבית אל תוכו טרם יחטו אותו בקרבן מן שתי צפרים ועץ ארז ושני תולעת ואזוב כמשפט טהרת נגע צרעת באדם המצורע, אחת משתי הצפרים תדרוש התורה לשלח על פני השדה ואז יכופר על הבית וטהר. חכמי העמים מבארים הענין הזה שהוא דבר טבעי שאיזה ענין ארסי מקלקל את האבנים ומזה תוכל לצמוח סכנה לגרי הבית. אבל המפרשים והמבארים מבני ישראל מבארים הדבר באופן אחר. ויש מהם אומרים, כי הדבר הזה יוצא מגדר הטבע ואלהי ישראל מסבב את הכתמים האלה לטובת בני ישראל, לפי שהטמינו האמוריים מטמונים של זהב בקירות הבית כל ארבעים שנה שהיו בני ישראל נודדים במדבר (רש"י על פי המדרש), ומבארים אחרים פירשו את הדבר גם כן על פי חז"ל שהוא בא על עון לשון הרע (עיין בערך נגעי בגדים). לדעתנו תבוין התורה כי נגע הבית בא על עון, ולזה רמזה במלות וכפר על הבית וטהר שמזה מוכח שאיזה חטא רבץ על הבית והיה צריך כפרה.

נגע צרעת, באדם. הוא מין מחלה שיש לה קשר ויחס עם ענין הטומאה.

בכה"ק נזכרת המחלה הזאת בין המופתים שצוה ה' את משה להראות לעיני פרעה ועבדיו לאות כי ה' שלחו להוציא את בני ישראל ממצרים. פקד עליו ה' ...

ידו אל חיקו וכאשר הוציאה מחיקו ראה כי ידו מצורעת כשלג (שמות ד. 6). נפלא הדבר כי האות הזה לא הראה משה לפרעה. מזה הוכיח השונא ישראל הידוע מאנעטהא כהן מצרי שמשה היה מצורע, וגם בני ישראל היו מצורעים ולזאת גורשו ממצרים. אבל כבר הראו לו כחשו ופחזותו חכמי ישראל הקדמונים וביחוד יאזעפוס פלאוויוס בספרו נגד אפיאן (א. 31). בפעם השניה נזכרת המחלה הזאת במעשה מרים אחות משה שדברה עליו לשון הרע ונענשה בצרעת (במדבר יב. 10). בבקשתו של אהרן אל משה להתפלל אל ה' שירפא אותה ממחלתה זאת, הוא אומר: „אל נא תהי כמת אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו". הדברים האלה מתארים איכות המחלה וחזקה. בספר ויקרא הקדישה התורה פרשה שלמה לבאר סימני המחלה הזאת להכיר אותה בראשית הראותה. במקום הזה נקובה המחלה הזאת בתאר נגע, להראות כי היא באה מאת ה'. סימני המחלה הזאת שעל פיה יכיר הכהן אותה לטמא את החולה או לטהרו, שבעה הם, 1) **שאת** לבנה, כלומר הבשר במקום הנגע גבוה מן שאר הבשר מסביב, 2) ספחת, דבק צרעת בעור הבשר, 3) בהרת, כתם מתנוצץ בעור הנגוע. אם ימצא הכהן את שלשת הסמנים האלה עליו להחליט את הנגוע לטמא, אבל אם לא ימצא אותם בבקרו את החולה, עליו לסגרו לשבעה ימים, ואחרי כן יבקרהו שנית, אם במשך זמן השבוע השני לא נשתנו הסמנים יטהרנו הכהן, אבל אם פשתה המספחת בעור יטמאנו הכהן. 4) אם ימצא הכהן מחית בשר חי בשאת אות הוא כי צרעת נושנת היא ויחליט הכהן מיד את טומאתו ולא יסגירנו כלל, כי טמא הוא, 5) אם כסתה הצרעת את כל עור הנגע מראשו ועד רגליו יטהר הכהן את הנגוע, מפני כי מטבע הצרעת שלא להתפשט בכל הגוף מתחלה ואך אם יראה בשר חי יטמאנו הכהן. ואם ישוב הבשר החי ונהפך ללבן יבוא הנגוע עוד הפעם אל הכהן וזה האחרון יטהרנו. 6) אם יהיה בעור בשר אדם שחין ונרפא השחין, אבל במקומו תתראה שאת לבנה או בהרת לבנה אדמדמת, והכהן ימצא כי המראה שפל מן העור והשער הפך לבן יטמאנו הכהן, כי נגע צרעת היא בשחין פרחה. 7) צרעת הראש או הזקן, הידועה בשם נתק, סימנו הוא — מראה עמוק מן העור, ובו שער צהוב דק. באופן הזה יכירנו הכהן לטמא.

חז"ל במסכת נגעים, בספרא ומכילתא הוסיפו על סימני הנגעים המפורשים בתורה: לדעת ר' חנינא מראות נגעים הם ששה עשר; לדעת ר' דוכא — שלשים ושנים; ולדעת ר' עקיבא הם שבעים ושנים. בילקוט איוב (כח. 25) ישנה אגדה, כי האדם נברא חציו מים וחציו דם. אם הוא חוטא יבוטל הערך והיחוס הזה. ואז אם מימיו מרובים הוא לוקה במחלת הדרוקן (וואסערזיכט) ואם דמיו מרובים ילקה בנגע צרעת.

המצורע שהכהן החליטו לטמא לא היה יכול לשבת בעיר כי אם היה נבדל מאנשים חוץ לעיר, בגדיו צריכים להיות פרומים (כלומר, חוטי התפר ינותקו) אם המצורע הוא זכר, אולם נקבה מצורעת אינה צריכה לפרום הבגדים. ושערות ראשו או ראשה יהיו פרועים. השפה העליונה צריכה להיות מעוטפה ולקרוא בפעם בפעם בקול: „טמא טמא". כאשר הוקם המשכן במדבר בצאתם ממצרים קיימו את החוק הזה בפועל על פי צווי ה' לשלח מן המחנה כל צרוע וכל זב (במדבר ה. 2) ומצות הסגר קיימו אז במעשה צרעת של מרים (שם יב. 14). בספר דברים (כד. 8) מזהיר להיות נשמרים בנגע הצרעת ולזכור את אשר

עשה ה' למרים בדרך בצאת בני ישראל מארקמצרים. בעת המצור על שומרון היו ארבעה מצורעים מחוץ לעיר. אם נכנסו מצורעים לתוך בית נטמא כל אשר בבית (נגעים פרק יג. משנה יא. ועיין כלים פ"א 4). כאשר לא יכלו המצורעים לבוא לתוך עיר חומה, כן לא יכלו לבוא אל בית הכנסת של עיר כזאת אבל בבתי כנסיות של ערי הפרזות היה מקום מיוחד למען המצורעים.

היהודים חשבו את הצרעת למחלה מתדבקת. גם החקירות החדשות בחכמת הרפואה מסכימות לזה. בשנת 1871 גילה החכם האנסום את הבציל של צרעת. הבציל הזה הוא קטן מאד בכמות ויכול להיות זמן רב אהרי הפרדו מגוף המצורע. קאבנער מצא בציל בפיסת נייר שנשכח מאיזה מצורע לפני עשר שנים והוא. הבציל, היה עוד חי. נפלא הדבר כי הבציל הזה אי אפשר להבריך (איינ־אימפפען) כבעל חי אחר. את הבציל הזה מצאו גם כן בעפר הארץ בדרך שהלכו בו מצורעים שבבית החפשית של ארמארא הנה והנה. אחדים משונאי ישראל מחליטים כי מחלת הצרעת הוא חזיון נפרץ מאד בין היהודים, ולעומת זה בוקסטארף מעיד להיפך כי המחלה הזאת נפגוש בין היהודים אך לפעמים רחוקות, ומצויה היא במדה יותר מרובה בין עמים אחרים, והסבה לזה לדעתו היא שהמה נזהרים מלאכול בשר חזיר. המצורע יוכל לחיות עם מחלתו לערך ארבעים שנה (ולזאת אין להתפלא על נעמן שר צבא ארם שהיה מצורע ולא פטרוהו ממשמרתו) אבל אך מעט מזעיר מהם ישובו לבריאותם כמקדם. רובם מתים ממחלתם זאת.

מחלת הצרעת, לפי אמונת היהודים, באה על האדם בתור עונש (עיין למעלה). כן מספרת התורה בנוגע לצרעת מרים, וכן הדבר בצרעת גחזי, אף שאלישע משתמש בביטוי „וצרעת נעמן תדבק בך" קשה להאמין כי באה הצרעת לגחזי כמתדבקת מנעמן, כי הרופאים מעידים כי נדרש זמן רב טרם תתראה פעולת הבציל המתדבק מגוף המצורע בגוף אחר. וגחזי נצטרע מיד. גם עוזיהו נצטוע בתור עונש על אשר העיז להקטיר קטרת נגד החק שמסר את העבודה הזאת אך לכהנים (דהי"ב כו. 23). יאזעפוס מספר כי עוזיהו נקבר בגן ביתו ולא בקברי המלכים מפני צרעתו והפלא כי דבריו אלה סותרים למה שכתוב בפירוש בדברי הימים ב' (כו. 23), כי נקבר „עם אבותיו בשדה הקבורה אשר למלכים", אולי הוכיח כן מהדברים הנאמרים שם „כי יאמרו מצורע הוא", ולזאת לא קברו אותו בקברי המלכים, כי אם בשדה הקבורה אשר למלכים, אבל איך שהיה לא נקבר בגן ביתו. הערֹאדאט מספר כי הפרסיים מאמינים כי צרעת באה על האדם בתור עונש על אשר העיז לבזות את השמש; עוד יספר כי הפרסיים יגרשו מארצם את הנכרי מארץ אחרת אשר דבקה בו צרעת, ויגרשו יונים לבנות מפני כי לדעתם הנה מצורעות, כי גם המצורע הוא לבן כשלג. (הערֹאדאט מ. 138).

אם מורישים האבות לבניהם את המחלה הזאת עוד לא נתברר הדבר בחכמת הרפואה. בכה"ק אנו מוצאים כי דוד קלל את יואב שלא יכלא מביתו זב ומצורע (ש"ב, ג. 29). על אשר הרג את אבנר וגם את גחזי קלל אלישע כי צרעת נעמן תדבק בו ובזרעו לעולם (מ"ב ה. 27), אבל אגודת רופאים בהודו המזרחית (אינדיען) חקרו ודרשו בענין הזה בבית החפשית אשר למצורעים, ומן מאה ושמונים חולים במחלת הזאת מצאו אך חמשה שאבותיהם סבלו מנגע הצרעת.

למעלה ראינו כי בתורה יש רמזים שנגע צרעת בא על האדם בתור עונש, כמו

שמורה חלישון בקרבן המצורע ביום טהרתו „וכפר עליו הכהן" (ויקרא יד. 18) משמע שחטא. וגם מרים נענשה בצרעת מפני שדברה לשון הרע על משה. אולם בתלמוד מצינו שנגעים באים על האדם לא רק בגלל לשון הרע כי אם בגלל שבע עבירות, והן: לשון הרע, שפיכות דמים, שבועת שוא, גלוי עריות, גסות הרוח, גזל וצרות עין (ערכין טז.).

המצורע בכל משך ימי חליו היה נחשב כמעט למת כי היה נבדל מהעדה והיה יושב בדד מחוץ לעיר בלא חברת אנשים. כהני הנוצרים בימי הבינים התנהגו עם המצורע כמו שמתנהגים עם מת ממש. בשלחם אותו מן בית תפלתם שפכו עפר על רגליו, וזה רמז לקבורה. הכהן הכירו למת והתפלל עליו תפלה קצרה שיזכה ויכנס לגן עדן. המצורע פשט את בגדיו מעליו והשאירם בבית התפלה שלהם ותחתיהם לבש בגד שחור.

אם נרפא המצורע ממחלתו לא היה יכול לבוא אל אהלו טרם יכירנו הכהן לטהור. הכהן יצא אל המצורע מחוץ לעיר ואם ימצא כי נרפא מצרעתו, יצוה עליו לקחת שתי צפרים חיות טהורות, עץ ארז, ושני תולעת ואזוב. האחת מן שתי הצפרים יצוה לשחוט אל כלי חרס על מים חיים, ואת הצפור החיה, הארז, השני תולעת ואזוב יטבול בדם הצפור השחוטה והזה מן הדם על המצורע ושלח את הצפור השנית על פני השדה. תכלית המעשים האלה ומטרתם הן — להראות בפועל כי החולה שב לתחיה (על זה מורים הדם הוא הנפש, המים החיים ועץ הארז שהוא סמל החוזק והגבורה, והאזוב מורה כי סרה מעליו גסות הרוח שאולי בגללה נענש בצרעת, עיין למעלה) ואז תדע העדה כי שב לתחיה ויקובל עוד הפעם בחברת אנשים (ועיין ערכי טומאה וטהרה, מצורע).

נגף, שתי הוראות לשם הזה: 1) מפגע, מכשול. ולאבן נגף ולצור מכשול (ישעיה ח. 14). 2) מכת דבר: נגף למשחית (שמות יב. 13). המגפה שבאה על בני ישראל בעון בעל פעור תכונה ביהושע (כב. 17) בשם „נגף". גם המגפה שנענשו בה עדת קרח נקראת שתי פעמים בשם נגף (במדבר יז. 11, 12). ובפסוק 13 נאמר ותעצר המגפה, במקומות אחרים הוראת השם הזה היא על פי רוב מחלה משחתת מאת ה' הממיתה עם רב כמו ולא יהיה בכם נגף למשחית (שמות יב. 13) ולא יהיה בהם נגף בפקוד אותם (שם ל. 12), ולא יהיה בבני ישראל נגף בגשת בני ישראל אל הקדש (במדבר ח 19).

נד, שתי הוראות לו: 1) עמוד מים הנראה כמו נד מלא: נצבו כמו נד נוזלים (שמות טו. 8), ואולם נד קציר בישעיה (יז. 11) הוא עבר מן נוד, כמו מת מן מות.

1) **נדב**, בכור אהרן הכהן. ביחד עם אביו אהרן ואחיו אביהוא ושבעים מזקני ישראל הלכו עם משה ללוותו אל הר סיני להשתחוות אל ה' מרחוק, ויחזו את אלהי ישראל (שמות כד. 1-9). הוא ביחד עם שאר אחיו: אביהו, אלעזר ואיתמר הוקדשו למשמרת הכהונה, אבל ביום המילואים לקח נדב ואחיו אביהוא איש מחתתו וישימו עליה קטרת ואש זרה שלא מן המזבח, כמו שנאמר באהרן: ולקח מלוא המחתה גחלי אש מעל המזבח מלפני ה' ומלא חפניו קטרת סמים דקה ויקריבו לפני ה((ויקרא י. 1...). ובכן עשו מעשה (הקרבת הקטרת) שלא נצטוו עליו כמו שאמר הכתוב, אשר לא צוה אותם. ואופן המעשה היה שלא כחוק (אש זרה), וגם הראו בזה שהעמידו את עצמם במדרגה אביהם הכהן הגדול אהרן כי גם הם חפצו

להקטיר קטרת ביום המלואים, והתגאו בזה על אחיהם אלעזר ואיתמר. בכל הדברים האלה חללו את קדושת הכהונה בראשית הוסדה ולזאת נענשו בעונש היותר חמור במיתה. (הרעיון הזה נמצא בפירוש הרדי"א על התורה). דומה לזה נמצא בעדת קרח, כי גם המה לקחו איש מחתתו מאתים וחמשים איש להקטיר קטרת ואש יצאה מאת ה' ותאכל את כל האנשים מקריבי הקטרת (במדבר טז. 35).

2) **נדב**, בן שמאי ממשפחת הירחמאלי (דהי"א ב. 28, 30).

3) **נדב**, ממשפחת גבעון (דהי"א ח. 30) מבני בנימין.

4) **נדב**, בן ירבעם מלך ישראל (מ"א יד. 20), הוא מלך על ישראל אך שתי שנים (915—914 לפני המספר הנהוג). (שם טו. 25) ונהרג בידי שר צבאו בעשא בעת המצור על העיר גבתון שהיתה אז בידי הפלשתים, ואז עלה בעשא על כסא מלך ישראל תחתיו.

נדבה, חפץ לבב. לא בחיוב. אוהבם נדבה (יהושע יד. 5) אם גם אינם ראוים לזה. עמך נדבות ביום חילך. עמך מתנדב להלחם באויבי ה' בעת מלחמת מצוה, והיא היפך הנדר שהוא חוב. נדבה תעשה אותו ולנדר לא ירצה (ויקרא כב. 23). ועיין ערך נדר.

נדביה, בן יכניה מלך יהודה (דהי"א ג. 18).

נדה, נדן, שכר זונה כמו אתנן, לכל זונות יתנו נדה, ואת נתת את נדניך לכל מאהביך (יחזקאל טז. 33). בתלמוד נקרא נדוניא, רכוש שהאשה מכנסת לבעלה (כתובות 7).

נדה, תועבת, טומאה. דמי אורח נשים. טומאת הנדה היתה נחשבה לטומאה חמורה מאד ולכן השוכב עם אשה נדה עונשו כרת, כמו שנאמר: ואיש אשר ישכב את אשה דוה... ונכרתו שניהם מקרב עמם, מפני שהם מרבים מצורעים בישראל (עיין תנחומא ריש פרשה מצורע, ויק"ר סוף פ' תזריע). הנביא יחזקאל חשב את העון של השוכב עם הנדה בין העונות היותר גדולים שבעבורן נגזר על בני ישראל עונש גלות להיות מפוזר ומפורד בין העמים (יחזקאל כב. 10). ירמיה בקינתו על שפלות ירושלים מתאונן: היתה ירושלים לנדה ביניהם (בין העמים שונאיה מסביב) (איכה א. 17). ועיין ערך טומאה וטהרה.

נדר, נֶדר, קבלת חיוב על עצמו לעשות דבר. מנהג קדום בכל האומות ובכל הלשונות היה לבקש עזרה מאל בעת צרה ומצוקה. גם המשורר בתהלים (עו. 10-14) „כי בחנתנו אלהים צרפתנו כצרף כסף, הבאתנו במצודה, שמת מועקה במתנינו, הרכבת אנוש לראשנו, באנו באש ובמים ותוציאנו לרויה, אבוא ביתך בעולות, אשלם לך נדרי, א ש ר פ צ ו ש פ ת י ו ד ב ר פ י ב צ ר ל י. אבל היו גם נדרים שלא נשאו עליהם חותם המסחור ומשא ומתן — „אם תתן לי עזרה בצרתי אשלם לך תודה בקרבן שמן". כי אם היו מנדיבת לב מחפץ הנפש להתקרב אל יוצרה אשר תערוג אליו. לנדרים כאלה יתחשבו החובות שיקבל האדם על עצמו: להנזר ממותרות או גם מדברים הנחוצים לחיי האדם. נדרים מסוג הזה ידועים בכה"ק בשם איסר (עיין במדבר ל.).

נדרו של יעקב כפי אשר יבינו אותו בהשקפה הראשונה הוא בבחינת מסחור: „אם יהיה אלהים עמדי ושמרני בדרך הזה... ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש... ושבתי בשלום אל בית אבי... אז והיה ה' לי לאלהים... וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך" (בראשית כח. 20-22). אבל קשה להאמין כי יעקב שירש אמונה צרופה מאבותיו אברהם ויצחק יציב אמונתו בה' בתנאי אם יהיה אלהים

עמדי... אָז יאמין בו ויכירנו לאלהיו ואם לאו? אבל באמת המלה אם במקום חזה איננו לשון תנאי כי אם הוראתה „כאשר" או „בעת" כי כן דרך לשון עברית להשתמש בזמן עתיד במלת „אם" תחת „כאשר", כמו שמצינו „ואם יהיה היובל" שביאורו „כאשר" יהיה היובל, כי היובל בטח יבוא ואי אפשר לו שלא יבוא, ולפי זה כונת הכתוב היא: כאשר יהיה אלהים עמדי... ושמרני... ונתן לי לחם לאכול... ושבתי בשלום אל בית אבי, והיה ה' לי לאלהים, כלומר אל אלהי העולם (הוי"ה), יראה לי השגחתו על ידי כחות הטבע הפועלים בארץ, המכונים בשם אלהים שהוא כח כל הכחות, — אז יהיה ביכלתי לעשות מן האבן הזאת אשר שמתי מצבה בית אלהים, ומכל העושר אשר יתן לי ה' עשר אעשרנו לבית אלהים זה להחזיקו, לפארו ולהדרו.

דוגמא נפלאה מנדר בזמן קדום ואופן קיומו הוא נדרו של יפתח. השופט הזה בצאתו למלחמה נגד בני עמון נדר נדר: „אם יתן ה' בידי את בני עמון והיה היוצא מדלתי ביתי לקראתי והיה לה' עולה" (שופטים יא.). לדאבון לבו יצאה לקראתו ראשונה בשובו ממלחמתו עם בני עמון. בתו בראותו את המקרה הזה קרע את בגדיו, כי אמר: אנכי פציתי פי לה' ולא אוכל לשוב, ומקץ שני חדשים עשה לה את נדרו אשר נדר. מזה נראה כי בעתים הקדומות האלה נהגו להעלות נפש אדם עולה לה' אלהי ישראל, כי אילו היה זה שלא בדת, היו הדברים אשר הושמו בפי יפתח דברים שאין להם שחר. איך יוכל לאמר: אנכי פציתי את פי לה' ולא אוכל לשוב, אם קיום נדרו נחשב תועבה בעיני ה'? ולא יפלא אם אמונה שפלה ואכזריה כזאת לא נכרתה בבת אחת מקרב האומה, כי מאז היו לעם גדלו וחיו בין הגוים אשר החזיקו בזאת האמונה. הן אמת כי חקי התורה השתדלו בכל עֹז להכריתה מכרם ישראל, אבל בכל זאת נשאר להאמונה הזאת שורש וענף בקרב ישראל. מן המאורע הזה נראה עוד, כי בימים ההם לא היה אפשר לבטל נדר בשום אופן אף אם הנודר מתחרט, ומזה נראה ברור כי הכח לבטל נדר על ידי התרה יסודו אך בתורה שבעל פה.

על אדות חנה אם הנביא שמואל מסופר (ש"א א. 11) כי נדרה נדר שאם יתן לה ה' זרע אנשים כלומר בן זכר תתנהו לה' כל ימי חייו ומורה לא יעלה על ראשו. ראוי להעיר על מה שמסופר אדות אלקנה אבי שמואל כי היה עולה מדי שנה בשנה לשילה לזבוח לה' את זבח הימים ואת נדרו. מזה נראה כי לבד הזבחים התדירים היו מקריבים תמיד בכל שנה ושנה גם נדרים שנדרו במשך השנה. אבשלום בן המלך דוד נדר נדר כאשר ישב בגשור (כי הגלה לשם להמלט מחמת אביו שחפץ לענשו על אשר המית אמנון אחיו) אם ישיבהו ה' לירושלים יעבוד את ה' בעולות וזבחים, ובהסכם דוד הלך לחברון, שהיה שם אז כפי הנראה מקום מקדש, לשלם את נדרו (ש"ב טו. 7—9). כל אלה הנדרים יש להם תכונת מסחר ומשא ומתן — כי אם ימלא ה' משאלתם אז ישלמו לו בעולות וזבחים. ובכלל היו הנודרים המרויחים, כי נתנו לה' מכל העסק אך עשרה אחוזים (מעשר) מכל אשר נתן להם. סוג אחר של נדרים, בלי שום שמץ אהבת עצמו, היה הנדר של דוד שנדר לאביר יעקב: אם אבוא באהל ביתי, אם אעלה על ערש יצועי, אם אתן שנת לעיני לעפעפי תנומה, עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב (תהלים קלב.). לפעמים נדרו נדר להחריב ערים שלמות לה' אם יתן את אויביהם בידם. מאורע כזה היה כאשר בא הכנעני מלך ערד יושב הנגב וילחם בישראל, שבא

לקראתו דרך האתרים, וישב ממנו שבי, אז נדרו בני ישראל נדר להחרים את ערי הכנעני אם יתן ה' את העם הזה בידו. שאלתם נתנה להם, והמה קיימו את נדרם. בספר דברים נמצאו איזה חוקים בנוגע לנדרים. הנודר להביא קרבן לה' מחוייב להביאו אל המקום הנבחר ולאכלו שם אחר ההקרבה (דברים יב. 6, 11, 17, 26). אתנן זונה אסור להקריב בבית ה' לקיים את נדרו (שם כג. 18). החוק אומר בפירוש כי אם יחדל האדם מלנדור נדר לא יחשב זאת לו לחטא ועון, אבל אם נדר מחוייב הוא לשלם את נדרו ולא יאחר לעשות זאת, כי דרוש ידרשנו ה' מעמו ויחשוב זאת לו לחטאת (שם 22). בספר במדבר מחלק החוק בין איש לאשה בנוגע לנדרים. האיש אם נדר נדר מחוייב הוא לקיימו ככל אשר יצא מפיו, אולם האשה איננה ברשותה להדיר נדרים ואם נדרה אם היא בבית אביה בנעוריה, יכול האב להפר את נדרה או לקיימו, ואם היא נשואה לאיש הבעל יוכל להפר את נדרה או לקיימו. אבל הכח להפר את הנדר יש בידם אך אם עשו זאת ביום שמעם, ואם לא הפרו ביום שמעם לא יוכלו להפר עוד אחר כן. אולם נדרי אלמנה וגרושה כל אשר אסרה על נפשה יקום עליה (במדבר ל.). קרבן הבא בנדר מחוייב להיות בלא שום מום גם קטן שבקטנים כמו שור או שה שרוע וקלוט. אבל לנדבה יוכל אדם להקריב במומים קטנים כאלה (ויקרא כב. 23). הנביא מלאכי מארר את הנוכל שיש בעדרו זכר ונדר אותו לה' והוא מקריב תחתיו משחת (מלאכי א. 11). אם נדר והקדיש נפש אדם לה' לא יוכל להקריבו כי אם יתן תמורתו כפר נפשו. החוק הגביל כמות הכפר לפי שנותיו של הנדור. זכר מן עשרים עד ששים שנה יהיה כפרו חמשים שקל כסף, נקבה — שלשים שקלים. זכר בן חמש שנים עד עשרים — כפרו עשרים שקלים; נקבה — עשרה שקלים. מבן חדש עד חמש שנים — הזכר חמשה שקלים והנקבה שלשה. מן ששים ומעלה — הזכר חמשה עשר שקלים והנקבה עשרה. אולם אם הנודר הוא עני ואין ידו משגת לשלם כפר כזה, יעריך אותו הכהן לפי מעמדו ומצבו. בנוגע לבעלי חיים הראויים להקרבה מחוייב הנודר לקיים כאשר נדר, והנודר איננו רשאי להחליף ולהמיר לא אף את הטוב ברע כי אם גם את הרע בטוב, ואם המר ימיר בהמה בבהמה והיה הוא ותמורתו קדש. ואם נדר להקדיש בהמה שאיננה ראויה למזבח יעריך אותה הכהן והנודר יתן להקדש מחירה בכסף. ואם המקדיש יחפוץ לגאול את הבהמה הטמאה הוא מחוייב להוסיף חומש על הסכום הנערך. איש לא יכול להקדיש את הבכור בבהמה, מפני כי הוא כבר קדוש לה'. נפלא הוא החוק הנאמר בפסוק (ויקרא כז. 29) כל חרם אשר יחרם מן האדם ולא יפדה מות יומת. ופירוש איזה מהמפרשים כי הוא דברים כפשוטם, כבתו של יפתח, הוא הבל, כי הוא נגד כוונת התורה, הממאסת בקרבן אדם. ולזאת הנכון כדעת חז"ל שהשם חרם הוראתו היוצא ליהרג על ידי עונש בית דין, והוא אזהרה לחייבי מיתות בית דין שאין לוקחין מהם כפר לפטרם. הזכירו הרמב"ן בשם חז"ל ויכונה הנדון על פי בית דין „חרם לה'" כי ה' שופטנו, ה' מחוקקנו ובקרב אלהים ישפוט. וגם בשנים עשרה הלוחות של הרומיים נקרא חרם לאלהי האבות הבן הרשע והמורד, שנדון למותה על פי השופטים. החוק בדבר הקדשת בית דומה לחוק בענין הזה האמור בבעלי חיים. ואם חלק משדה אחזתו יקדיש איש לה' יהיה הערך לפי הזרע — זרע חומר שעורים כחמשים שקל כסף. אם הקדיש את השדה מיד אחר היובל על המקדיש לשלם כאשר תעריך

הכהן, אבל אם הקדיש את השדה שנים אחדות אחר שנת היובל, יחשב הכהן את הערך אך על פי השנים הנותרות, וערך השנים שעברו אחר היובל יפחית הכהן מהערך. ואם המקדיש חפץ לגאול את שדהו עליו להוסיף חומש על הערך של הכהן. אם המקדיש מכר את שדהו לא יוכל עוד לגאול אותו. ובשנת היובל הבא ישוב השדה להיות קנין עולם של המקדש.

לפי המבואר בתורה (במדבר טו.) על האדם המקריב את נדרו להוסיף מנחה מסלת בלול בשמן ויין לנסכים ושיעור הסלת. השמן והיין של המנחה משונה ונבדל לפי ערך הקרבן של הבעל החי הנקרב על המזבח: אם כשב או איל או בן בקר. החוק בספר ויקרא (ז. 16) דורש כי הקרבן נדר הזבות יאכל כלו במשך שני הימים הראשונים להקרבתו ואם ישאר מהזבות עד יום השלישי לזבחו לא יאכל עוד כי אם ישרף. והטעם כי ביום השלישי יהיה טעמו פגום ויקוץ נפשו בו. ויהיה זאת לבזיון להקרבן. צחוק מכאיב לב הוא לקרוא את התערובות של רגש דתי עם שרירות לב ותאוה נמבזה אצל האשה הזונה, המשלמת את נדרה. ומזמנת את אהובה לסעודת הקרבן, ואחר כן להתעלס אחת באהבים (משלי ז. 14).

התורה אינה דורשת לנדור נדרים, אבל דורשת כי אם נדר אדם נדר לא יאחר לשלמו ובזה תרגילהו לשמור מוצא שפתיו. הדבר הזה כתוב בתורה (דברים כג. 22, 23) ושנוי בספר משלי ו. 25) „מוקש אדם ילע קודם ואחר נדרים לבקר". כונת הכתוב היא: מכשול הוא לאדם אם יבטא בשפתיו קדש (נדר) בלי שים לב, ואחר יתחיל לבקר אם יוכל לקיים את נדרו; ומשולש בספר קהלת (ה. 3—5) באשר תדור נדר לאלהים אל תאחר לשלמו כי אין חפץ (לה') בכסילים. ואל תאמר לפני המלאך (הכהן או החכם) כי שגגה היא, למה יקצוף האלהים על קולך וחבל את מעשה ידיך, כי אדם כזה ארור הוא, כמו שאמר הנביא מלאכי: וארור נוכל ויש בעדרו זכר ונודר וזובח משחת לה' (מלאכי א. 17).

ביומי התלמוד לא היה ענין הנדר מכובד בעיני החכמים, ואמרו אל תהי רגיל בנדרים כי אין רוח חכמים נוחה הימנו (נדרים כ.). ורב זביד דרש את הפסוק: וכי תחדל לנדור לא יהיה בך חטא, הא אם לא חדלת איכא חטא (נדרים עז.). עיין נאוואק: העברעאישע ארכעאָלאָגיע, חלק שני 168, 169, 263, 266. חז"ל נתנו רשות לרבנים להתיר נדרים שקשה לקיימם הדינים אדות זה כתובים במסכת נדרים ובשו"ע יורה דעה.

נהר, לרוב ענינו דרך מי תהום בגדותיהם; ונהר יחרב ויבש (איוב י"ד. 11), הנהר הגדול נהר פרת (בראשית טו. 18). השם הזה להוראתו הכללית יבוא לערך מאה ועשרים פעמים בכה"ק. בעלי השרשים עוד לא החליטו אם הוא משאל מן הפעל נהר שענינו הלוך ושטוף, או להיפך שהפעל נגזר מן השם. בהוראתו הכללית נזכר השם הזה בספר במדבר (כד. 6). כנחלים נטיו, כגנות עלי נ ה ר. אזלו מים מני ים ; נ ה ר יחרב ויבש (איוב יד. 11), הן יעשוק נ ה ר לא יחפוז (שם מ. 23) ; אתה בקעת מעין ונחל, אתה הובשת נ ה ר ו ת איתן (תהלים, עד. 15), ויורד כ נ ה ר ו ת מים (שם עח. 16). לפעמים יבוא השם נהר על יאורות ידועים כמו: „ ו נ ה ר יוצא מעדן להשקות את הגן"... (בראשית ב. 10. 13. 14). הנילוס של מצרים נקרא בישעיה (יט. 5). נהר — „ונהר

הרב ויבש". וביחוד מכונה בשם נהר פרת (בראשית. טו. 18 ; דברים א. 7 ; יהושע א. 4) ; ובתואר הגדול. בא פעם אחת בכה"ק גם הנהר הדקל : „ואני הייתי על יד הנהר הגדול הוא חדקל" (דניאל י. 4). אולם בשאר המקומות יבוא התאר הגדול אך על נהר פרת : עיין (בראשית לא, 21 ; שמות כג, 31 ; במדבר כב. 5 ; יהושע כד. 2. — 3. — 14. — 15 ; עזרא ח. 16 ; נחמיה ב. 7. — 9 ; ג. 7). בלא ה"א הידיעה יבוא השם נהר סתם על פרת (בישעיה ז. 20 ; ירמיה ב. 18 ; מיכה ז. 12 ; זכריה ט. 10 ; תהלים עב. 8 ; במ"ב יז. 6 ; יח. 11), מתואר גזן בשם נהר, ועיין דהי"א ה. 26 ; בצפניה ג. 10 נמצא נהרי כוש ; במקומות אחדים בכה"ק בא השם נהר כעין תואר לתעלה עשויה בידי אדם, כמו : נהר כבר ביחזקאל א. 1. — 3 ; ג. 15. 23 ; י. 20. 22 ; מג. 3. בעזרא ח. 21, 31. מתואר אהוא בשם נהר. בתהלים נמצא על נהרות בבל (קלז. 1). בשמות ז. 19 ; ח. 1. יבוא השם נהרות על תעלות העשויות שם בידי אדם. הרבני הזוגי : ארם נהרים הוא ארץ פדן ארם שבין שני הנהרות פרת וחדקל, ולדעת דילמאן בין פרת ובאבאריוס, המליצה תשמש בשם נהר לדמיון שפע ברכה ושלום ; ויהי כנהר שלומך (ישעיה מח, 18.).

נוד, שם מקום בארץ הקדם שהתישב שם קין אחרי נגזר עליו להיות נע ונד בארץ בגלל הרגו את אחיו הבל. (בראשית ד. 16). תכונת המקום הזה בעת לא נדע. דילמאן משער כי המקום הזה היא ארץ כינה והשערתו זאת בנה על השתוות השם קין בהשם כינה. באהלען אומר כי היא ארץ הודו אינדיה המזרחית גם בן על יסוד ההשתוות (אינדיה—נוד) וכבר הקדימו בזה הרדי"א.

נודב, אחד מראשי האבות לבני ישמעאל (דהי"א ה. 19), השם הזה נזכר אך בדהי"א (ה. 19). שם יסופר כי בני ראובן, בני גד, וחצי שבט מנשה שהתישבו בעבר הירדן מזרחה עלו למלחמה עם ההגראים ושבטי ישמעאל : יטור, נפיש ונודב. בספר בראשית בחשבו את שמות שבטי ישמעאל כתוב יטור, נפיש ו ק ד מ ה תחת נודב שבדהי"א, ולכן משער ה. באלל שהגירסא צריכה להיות גם בדהי"א קדמה תחת נודב. אבל גם בעל דהי"א (בפרשה א. 31). הושב את קדמה ביחד עם יטור ונפיש. ה. באלל משער כי היא שגגת המעתיק, אבל קשה להאמין כי המעתיק פרשה ה. שכח עד מהרה את אשר הוא בעצמו כתב בפרשה א : והחליף קדמה בנודב. יש משערים כי נודב הוא נביות, ובאמת בתלמוד ומדרשים מקצרים את השם נביות וכותבים נבט, או נבת, נבטי, נבתי.

נוה, מקום משכן רועים ועדריהם ; מן הנוה מאחרי הצאן (ש"ב ז. 8). ואולי מזה השם הוא נויות ברמה שתרגם יונתן „בית אולפנא" כי המקום הזה היה משכן בני הנביאים שהיו נקראים בשם „רואים" כמו שמצינו בכמה מקומות בכה"ק. בשם נוה יכונה לפעמים בכה"ק גם בית אבות, משפחה, כמו ונות בית תחלק שלל (תהלים סח. 13), שהוראתו המשפחה או בני המשפחה הגרים בבית אחד. ושלם נות צדקך (איוב ח. 6), כלומר, ימלא מחסור בני ביתך השומרים ארחות טוב.

נון, בן אלישמע ממטה אפרים ואבי יהושע משרת משה (דהי"א ז. 27). הוראת השם נון היא דג. ולזאת יש מבארים את השם הזה לא בתור שם עצם פרטי כי אם שם משפחה. ולכן [illegible]

לדעתם הב׳ של בן בשם הזה בחיריק ולא בסגל כמו כל בן שבמקרא.

1) **נועדיה**, בן בינוי הלוי אחד מהארבעה האנשים, אשר תחת ידם הפקידו את כלי הכסף והזהב, אשר הביא עזרא עמו מבבל (עזרא ח. 25).

2) **נועדיה**, נביאה שעזרה לטוביה ולסנבלט בעת תקון החומה סביב ירושלים. היא היתה נביאה שקר וביחד עם יתר נביאי השקר שהיו בימים ההם השתדלה להפיל על נחמיה מורא ופחד למען יסוג אחור מתקון החומות סביב ירושלים. (נחמיה ו. 14).

נוצה, צמרת עוף כנף ושערו: הנשר הגדול, גדול הכנפים ארך האבר ומלא הנוצה (יחזקאל יז. 3), והסיר את מראתו בנוצתה (ויקרא א. 16). לפי התלמוד ענינו בזה הנוצות הדקות שעל עור העוף (זבחים סה.), אבל יוסי בן יוחנן (שם) מפרש המלה בנוצתה: פרש המאכל שבתוכה, וכן תרגם אונקלוס המלה „בנוצתה" באוכליה, כלומר, עם המאכל שבו (פרש). ש"ב.

נזיר, נבדל ונזהר בנדר מתענוגי מותרות ונשמר מטומאה. על הנזיר היה להזהר ממשקה משכר מגלות שער ומטומאת מתים (במדבר ו, 3. 5. 6). השם הזה נשאל גם על עצי הגפן שלא עלתה עליהם מזמרה: ואת ענבי נזירך לא תבצור (ויקרא כה. 5). שני מיני נזירים הם: נזיר עולם כלומר, נזיר כל ימי חייו, ונזיר לזמן ידוע. התורה בספר במדבר פרשה ו מדברת אך מנזיר לזמן ידוע, אולם בנביאים נמצאו גם נזירי עולם. כמו הנביא שמואל והשופט הגבור שמשון. האיסור לנזיר להטמא למתים הוא אפילו לאלה הקרובים שהוא מחוייב לכבדם אף לאחר מותם כמו אביו ואמו. עיין בתורה במקום הנזכר למעלה. בפסוק הנזכר חושב כותב התורה מהקרובים אך: אביו אמו, אחיו ואחותו. ואולם אשתו ובניו אינו מזכיר, אבל זה אנו יודעים מקל וחומר, ועיין אבן עזרא בפירושו על התורה בפרשת נזיר. אם נטמא הנזיר בטומאת מת עליו לטהר את עצמו לפי חקי הטהרה המבוארים בפרשה חקת (יט). ביום השביעי לטומאתו הוא מחוייב לגלח את כל שערו, מפני כי בהם דבקה הטומאה ביותר. ביום השמיני היה מחוייב להביא אל הכהן אל פתח הבית הנבחר למרכז העבודה, שני תורים או שני בני יונה — אחד לחטאת ואחד לעולה, כי גם אם בלי דעת, בשגגה, נטמא רובץ עליו חטא, כי לא ידע להזהר. ואחר אשר מלא הנזיר את ימי נזרו יביא אל הבית הנבחר קרבנות שונים לחטאת לאשם לעולה ולשלמים וגם מנחת סלת עם נסך יין וכפר עצמו מאשר חטא על הנפש ואחר ישתה הנזיר יין ויתערב בחברת אנשים כמקדם לחיות עמם ביחד בלי הבדל. חז"ל למדו מזה ענין מוסרי כי אסור לו לאדם לנדור נדר להנזר מדברים המותרים שברא היוצר להנאת האדם. ומצאו רמז לזה בדברי התורה „וכפר עצמו מאשר חטא על הנפש" וכי באיזה נפש חטא זה הנזיר? אלא שציער עצמו מן היין ונשאו קל וחומר: ומה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצער עצמו מכל וכל בתענית על אחת כמה וכמה שהוא נקרא חוטא (תענית יא.).

הנזירים שבא זכרם בכה"ק, כמו: שמשון, שמואל, בני הרכבים, ושהנביא עמוס מזכירם (ב. 11). היו נזירי עולם. ממה שידענו אדותם נראה כי לא התנהגו בדרכי חייהם לפי דרישת החוק שבתורה (במדבר 1). לבד זאת שהמה הוקדשו לנזירות על ידי הוריהם עוד טרם נולדו, עוד התנהגו בדרכי חייהם לא לפי דרישת חק התורה. המלאך שבישר להורי

שמשון שיולד להם בן זכר, דרש מהם אך דבר אחד — כי מורה לא יעלה על ראשו. (שופטים יג. 5). לא אסר עליו לשתות יין, ואך על אמו גזר שלא השתה יין ושכר כל ימי הריונה. שמשון בא בנגיעה עם נבלת אריה המטמאה על פי חוק את הנוגע בה, ובכל זאת לא חלל בזה קדושת נזרו. גם על אדות שמואל מסופר כי מאמו דרשו אך כי מורה לא יעלה על ראשו (ש"א א. 11) ולא יותר. ולעומת זה יסופר מבית הרכבים, כי המה על פי מצות אביהם יונדב בן רכב לא רק שהזירו את עצמם מן היין כי אם גם קבלו על עצמם לבלתי בנות בתים, או לזרוע שדות, או לטעת כרמים כי אם ישבו באהלים כל ימיהם (ירמיה לה). הנביא עמוס מוכיח את בני עמו על השקותם את הנזירים יין (עמוס ב. 12). לבד ולא על עשותם או שיכריחו אותם לעשות דברים אחרים לבד זה, אין שום ספק כי הידועים לנזירים היו נבדלים במנהגיהם מיתר אחיהם בדברים רבים, אבל כה"ק אינם מזכירים אותם.

קשה לדעת איזה מין נזירות נשרשה קודם בחיי העם — נזירות זמני או נזירות עולמי. נזירות שמשון תורנו דעת כי נזירות עולמי היתה ידועה בעם כבר בימים הקדמונים מאד בקורות עם ישראל. חקי הנזירות בספר התורה לפי דעת מבקרים אחדים נוסדו בישראל בזמן מאוחר, והחקים האלה מדברים אדות נזירות זמני. קשה גם כן להגיד מה היה יותר חשוב למען הנזיר אם שערות ראשו הארוכות או איסור שתית יין. עמוס מזכיר אך איסור היין, ובשמשון הדבר יותר חשוב ונכבד למען הנזיר היה מחלפות ראשו הארוכות. הן אמת כי לאמו של שמשון אסר המלאך שתית יין בכל עת ימי הריונה, אבל בחיי שמשון עצמו **לא נזכר** מאומה מזה. אבל לאידך גיסא יש יסוד להשערה כי שתית יין נאסרת עליו מתחלת בריותו בבטן אמו. אבל לפי דעת מבקרים אחדים הספור אדות חיי שמשון נתחבר משני מקורים, המקור האחד הוא קאפיטל יג, הדורש ממנו נזירות לפי החוק — גדול שער ראשו ולהנזר מיין ומכל היוצא מן הגפן, והקאפיטולים יד, טו, טז. מורים כי לא התנהג בחיין כמנהג הנזירים, המסגפים את גופם ופורשים מתאות העולם. יש מהמבארים חושבים כי הדבר היותר חשוב ונכבד להנזיר היה גדול פרע שער ראשו ומביאים ראיה להשערתם ממה שכתוב בירמיה (ז. 29), גזי נזרך והשליכי ושאי על שפיים קינה... שמזה נראה כי המחובר לראש ובלתי נגזז נקרא נזר, ומביאים עוד ראיה לזה ממה שכתוב בתורה (ויקרא כה. 5. 11) ואת ענבי נזירך לא תבצור (בשנת השמטה) ולא תבצרו את נזיריה (בשנת היובל), כי הענבים שלא נחתכו במזמרות מהגפנים נקראו נזירים. אולם מדברי עמוס: „ותשקו את הנזירים יין" נראה ברור כי ביחוד דרשו מהנזירים שלא לשתות יין. בכלל אנו מוצאים בכה"ק מעט מאד על אדות נזירים שנוכל להשיג מזה השגה ברורה ושלמה מענין הזה. ראוי עוד להעיר כי לא נמצא בכה"ק אף מקרה אחד שיורה כי גם בין הנשים נמצאו נזירות, אף שמדברי החוק: איש או אשה כי יפליא לנדור נדר נזיר להזיר לה' (במדבר ו. 2). נראה כי גם הנשים היו נוהגות לקבל עליהן נזירות.

המבארים השתדלו למצוא טעם לשלשת האיסורים שהעמיכה התורה על הנזירים: 1) איסור שתית היין; 2) איסור גלות או גזיזת השער, 3) ואיסור נגיעה במת

א) בנוגע להאיסור הראשון רבים חשבו

כי הוא מטעם סיגוף, ונזירות מן היין הוא סימן להנזר ממותרות בכלל,

אבל דיללמאן הוא נגד ההשערה הזאת, כי אם היתה כוונת התורה בדבר הזה לסיגוף הגוף בהנזרו ממותרות מדוע אסרה עליו רק שתית יין והתירה לו להשתמש בכל שארי המותרות ? ולזאת משער, כי טעם האיסור הזה לנזיר הוא מטעם איסור שתית יין לכהנים (ויקרא מ. 8). בכדי שיהיו תמיד מוחו ולבו נתונים לעבודת ה' ועל אדות היין נאמר זנות ויין ותירוש יקח לב (הושע ד. 11), וזאת תדרוש התורה גם מהנזיר כי בנדרו נדר לנזירות היה לשם ה' כמו שכתוב : איש כי יפליא לנדור נדר נזיר להזיר לה' (במדבר ו. 2). אבל גם הטעם הזה עוד איננו מספיק לבאר כוונת התורה בכל פרטי האיסור הזה, כי מדוע אסרתה עליו כל אשר יצא מעץ הגפן מחרצנים ועד זג, הלא הדברים האלה אינם משכרים ואינם מטמטמים לא את המוח ולא את הלב. ולכן משערים כי הוא מין מחאה והתנגדות להציוויליזציה הכנענית ולמנהגים הדתיים שלהם, שלפיהם היין היה מתנת הבעלים, ושתית היין לשכרה היתה נחשבת למצוה הנותנת נחת רוח להבעלים, והתורה חפצה כי בני ישראל יהיו נתונים אך לה' לבדו ויתנהגו בדרכי החיים של אבותיהם טרם באו אל ארץ כנען, שלא ידעו ממותרות כאלה כאשר אינם יודעים שארי העמים השמיים נוסעי בעדר גם היום, כי גם להם מוזר כל היוצא מעץ הגפן ,עיין סמיטה דיא פראפעטס אָף איזראעל צד 84 והלאה). גם לכהני עם רומא נאסר היין אף בנגיעה. בני הרכבים משבט נביות, מבני ישמעאל, היו גם כן נזהרים מלשתות יין, הערביים גם טרם קבלו עליהם דת מחמד לא היו משתמשים ביין.

ב) השערות הארוכות על ראש הנזיר היו אות וסימן כי האיש הזה הוא מוקדש לה' ; וכמו שהציץ שעל ראש הכהן הגדול שהיה כתוב עליו „קודש לה' " היה נקרא בשם נזר, כמו שנאמר „כי נזר אלהיו על ראשו", כן גם השערות הארוכות שעל ראש הנזיר נקראות כפי התורה בשם „נזר" שהיה מתוייב לשורפם על האש שתחת זבח השלמים שהביא ביום מלאת ימי נזרו, כמו שכתוב : וגלח הנזיר את ראש נזרו... ונתן על האש אשר תחת זבח השלמים... אחר התגלחו את נ ז ר ו (במדבר ו. 18. 19). גם הנביא ירמיה מכנה בשם „נזר" השערות הארוכות שעל הראש ; גזי נזרך והשליכי... (ירמיה ז. 29). גבורת שמשון שהיתה למעלה מהטבע (כלומר, אלהית) היתה טמונה במחלפות שערות ראשו הארוכות. (שופטים טז. 17. 22) והרעיון הצפון בזה הוא, כי כל דבר המוקדש לה' אסור לו לאדם לשנותו כי אם יניחו כמו שיצא מתחת ידי היוצר. כן נאמר גם במזבח : ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן ג ז י ת , כי חרבך הנפת עליה ותחלליה (שמות כ. 25), וכן הדין בבכור בהמה : כל הבכור אשר יוליד בבקרך ובצאנך הזכר ת ק ד י ש לה' אלהיך לא ת ע ב ו ד בבכור שורך ולא ת ג ז בכור צאנך (דברים יט. 19). ואם ישאל השואל : הלא כל גופו של הנזיר מקדש לה' ואם כן מדוע נתן החק היתרון לשערות ראשו נגד שאר חלקי הגוף, מדוע אך הנה קדושות לה' ? על השאלה הזאת משיב ה. סמיטה כדברים האלה : העמים הקדמונים חשבו את השערות לחלק חשוב מאד מן הגוף, חלק שיש בו רוח חיים, והאמינו שהן משכן הנשמה והגבורה, ולכן אין להתפלא אם אנשים כשמשון ושמיאל שהוקדשו לה' טרם נוצרו בבטן אמם יצרו כבבת עינם את שערות ראשיהם כדבר היותר חשוב משאר חלקי הגוף, מפני כי הנה משכן החיים, ולזאת לא יגלחו ולא יגזזו אותן בשום אופן שבעולם. ואם

כן קדושת השער היא שקילה כקדושת כל הגוף.

גם בין הערבים הקדמונים נמצא יחס דומה לזה בין השער והנדר: העולה לרגל למקומות הקדושים לא יגלח ולא יגזוז את שערות ראשו עד אשר ישלם את נדרו במקום המוקדש. בכל משך הזמן הזה אסור לו לרחוץ את ראשו ולא יסריק את שערותיו במשרק, מפני כי הנה אינן שלו כי אם קדושות לאלהיו ואסור לו להניף את ידיו עליהן ולעשות בהן כאדם העושה בשלו. גם היום העולים למעקע אינם מעלים מורה על ראשיהם עד בואם אל המקום הקדוש להם.

ג) ומה שנוגע לטומאת הנזיר הדבר פשוט מאד, כי האיסור הזה על כל איש מישראל וביחוד על הכהן משרתי ה', כי הטומאה תפריע אותם מלעבוד את ה' המצויין בקדושתו וטהרתו. כי הנזיר בכל משך ימי נזרו הוא עומד במדרגת קדושתו של הכהן הגדול כי כזה כן זה אסורים להטמא אף לאביו ולאמו (במדבר ו. ויקרא כא).

בכה"ק נמצא אך מעט מזעיר אודות נזירים, ולזאת ידיעתנו מענין הזה היא מקוטעה מאד. אבל קרוב לודאי כי ענין הנזירות היה מורגל מאד בין היהודים כבר בימים הקדמונים מאד, וביחוד בימי השופטים. בני ישראל לא יכלו להביא תחת עולם את הכנענים יושבי הארץ, והיו מוכרחים לשבת ביחד עמהם, והדבר הזה הביא שנוי ניכר בתכונת נפשם. והדואגים לרוח הלאומי של בני ישראל, רוח אבותינו המצויינים השתדלו למצוא אמצעים להתחזק הרוח הזה. הדואגים האלה היו על פי רוב נזירים שעל ידי נדרים שונים הרחיקו את עצמם מדרכי החיים של הכנענים, דרכים שהביאו קלקול ונזק רב לדרכי החיים שירשו בני ישראל מאבותיהם, חיים שהסתפקו בהכרחיות ולא רדפו אחרי מותרות (עיין דייווער בפירושו לספרי יואל, ועמוס עד 102 והלאה). ותחת שנודרים אחרים הקדישו איזה דבר לה', הקדישו הנזירים את גופם ונפשם לעבודת ה' וטובת העם. ופעמים האבות הקדישו לנזירות את הילד אשר קוו שיולד להם עוד טרם נוצר בבטן אמו (כמו שמשון ושמואל), ואז האם קבלה על עצמה לקיים בימי הריונה את כל הגדרים והאיסורים שהחוק דורש מהנזיר לה' (שופטים יג. 1, 7, 14). אבל היו גם כן נזירים שהרגישו מלבב נטיה עצמית להקדיש את חייהם לה' כאלו ה' קורא אותם להנזר מחיים הארציים ולמסור נפשם וגופם לחיים רוחניים, מנזירים כאלה ידבר הנביא עמוס בשם ה': ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריכם לנזירים" (עמוס ב. 11). האנשים האלה הקדישו את עצמם לחיים קדושים כאלה לזמן ידוע או כל ימיהם. אבל נזירים כאלה לא היו מופרשים ונבדלים מאחיהם לחיות חיי התבודדות, כי אם נשאו ונתנו עמהם כיתר אחיהם, ורק היו מצויינים במעשיהם הישרים ביחוסם לה' ולאנשים. פעולותיו יכולים להיות שונות מאד: בתור שופט, לוחם מלחמות עמו, מוכיח את העם להדריכו בדרך ישרה. עובד עבודה בבית ה', ועוד ועוד. גם בהנזרם משתות יין היו למופת לרבים מהעם להתנהג עצמם בדרך הממוצע לבלי לכת אחרי שרירות לבם, כמו שמצינו שהנביא עמוס יחשוב את הנזירים לבחורי ה' להורות את העם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו. ומוכיח את אלה מהעם שהשתדלו להסירם מדרכם להשקותם יין נגד רצונם למען לא יהיו להם למזכרת עון ולמחאה גלויה בלכתם אחר שרירות לבם הרע.

כבר הזכרנו למעלה כי יש רמזים בכה"ק כי היו נזירים רבים בישראל

וביהודה בימי הבית הראשון (ואקים מבחוריכם לנזירים, עמוס ב; והספור מבני יונדב בן רכב ירמיה לו). וגם כשובם מהגולה היו נזירים רבים בישראל כמו שבא מפורש בספר חשמונאים א. 49, כי בהתקבץ העם למצפה ביום צום הביאו לשם „את" המעשרות, ואת הבכורים ואת הנזירים אשר מלאו את ימי נזרם". כן פלאוויוס (מלחמות ב. 15 —1; וקדמוניות יט 6, 1), מזכיר את הנזירים בזמן ההוא. וידוע גם כן המאורע של 300 נזירים בימי ינאי המלך ושמעון בן שטח, עיין במדרש ב"ר פרשה צא: שלש מאות נזירין עלו, סלקין בעיין למקרבא תשע מאות קורבנן ביומיה דשמעון בן שטח וכו'. לפי המסופר בב"ת היה יותנן המטבל נזיר עולם (לוקוס, א. 15). יאזעפוס מספר כי נמצאו בימיו עשירים בארץ ישראל שהיו נוהגים לעזור לנזירים ולתמוך בידיהם בכסף למען יהי לאל ידם להביא את הקרבנות הדרושים על פי החוק ביום מלאת ימי נזרם (קדמוניות יט. 6, 1)

חז"ל חשבו את הנזירות לדבר קדוש שרק יחידי סגולה ראויים לו, ותששו שלא יקילו ראשם בנזירות אם יהיו בני ההמון מורגלים בזה. לפעמים מצינו שהאב היה מדיר את בנו הקטן כדי לחנכו בקדושה. ומעשה בר' חנינא שהדירו אביו בנזיר והביאו לפני רבן גמליאל לבודקו לידע אם הגיע לעונת נדרים לצאת מרשות האב ולהכיר נזירתו; אמר לו הנער רבי אל תצטער לבדקני אם קטן אני אהיה בשביל אבי, אם גדול אני אהיה בשביל עצמי. עמד רבן גמליאל ונשקו על ראשו ואמר מובטח אני בזה שמורה הלכה בישראל (נזיר כט:). אבל אדם בעלמא שאינו נוהג בקדושה וטהרה לא נכון לו לנדור בנזיר והעושה כן נקרא חוטא (עיין למעלה), כשחרב הבית בשנית רבו הפרושין בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין נטפל להם ר' יהושע והורם שלא לעשות כן וכו' (ב"ב ס:). וכבר בימי הבית היו החכמים מרחיקין את הנזירים כי ראו שאין כוונתם שלמה לשם שמים. שמעון הצדיק מספר שפעם אחת בא אליו מן הדרום איש אחד יפה עינים וטוב רואי, וקווצותיו סדורות לו תלתלים, אמרתי לו: בני, מה ראית לשחת שער נאה זה? אמר לי רועה הייתי לאבי בעירי והלכתי לשאוב מים מן המעין ונסתכלתי בבואה שלי ופחז יצרי עלי וביקש לטרדני מן העולם, אמרתי לו ריקה מפני מה אתה מתגאה בעולם שאינו שלך שסופך להיות רמה ותולעה, העבודה שאגלחך לשמים, עמדתי ונשקתי על ראשו ואמרתי לו כמוך ירבו נזירים בישראל (נזיר ד:) ואפשר שכוונת החכמים היתה לגלות התנגדותם להנזירות הגסה שהתחילה להתפשט בימיהם, ונתרבו נזירים מהמון העם אשר מהם נולדו ישו ותלמידיו. ועיין יותר מזה: עוואלד, דיא אלטערטהימער דעס פאלקעס איזראעל 3, 133; נאוואק, לעהרבוך דער העברעאיש, ארכעאל, 2 135, ווילמאר, דיא סימבאלישע בעדייטונג דעס נאזירעי־ערעגלידעס, סטודיען אונד קריטיקען 1864, צד 438; אהללער, טהעאָלאָגיע דעס אלטען טעסט. 135.

נזם, תכשיט המשימים באף או באזן, ותמונתו כעין טבעת. ואשים הנזם על אפה (בראשית כד. 47), הנזמים אשר באזניהם (שם לה, 4). בארצות תקדם היו גם הגברים מתקשטים בנזמי האזן אבל לא בנזמי האף, והיום גם בארצות איירופה הנשים נושאות נזמי האזן, אולם להגברים יחשב זאת לבזיון. תבנית הנזם היא: עיגול של כסף או של זהב ועליו תלוי כדור קטן של כסף

או זהב, או שני או שלשה כדורים קטנים כמין טפות, ולזאת נקראו בפי הנביא ישעיה „נטיפות" (ישעיה ג, 19). בימינו נערה סורית בבואה מתכפר להעיר לקנות הדברים הנחוצים לה ליום חתונתה, קודם כל היא רוכשת לה נזמים, כי הוא הדבר היותר חשוב והיותר נחוץ לה, ואחר כן היא רוכשת שארי החפצים הנחוצים לה ליום שמחתה. אם יש לו להבעדואין בן יחיד מנהגב לשום נזם אחד באזנו והוא לו כעין קמיע להצילו מסכנה.

נזר, בשם הזה יכונה הציץ שעל מצחו של הכהן הגדול עם הכתובת קודש לה', ולזאת נקרא בפי התורה „נזר הקודש" (שמות כט, 6). גם מלכי ישראל נשאו תכשיט כזה וגם מכונה בשם נזר על ראשיהם. הנער, המספר לדוד על אדות מות שאול במלחמה, אמר: „ואקח הנזר אשר על ראשו... (ש"ב, א, 10); ויוציא (יהוידע) את (יהואש) בן המלך ויתן עליו את ה נ ז ר... (מ"ה, יא, 12; דהי"ב, כג, 11). נארת ברית עבדך חללת לארץ נ ז ר ו (תהלים פט, 40), ועליו יציץ נזרו (שם, קלב, 18). החכם בספר משלי)כז 42) משתמש בשם נזר להוראת „כבוד ויקר": כי לא לעולם חסן. ואם נ ז ר (כלומר, כבוד) לדור ודור" ? ובנחום (ג, 17), מנזריך (כלומר, המקושטים בנזר) כארבה.

ועיין ערך ציץ.

נח, בן למך בן מתושלח (בראשית, ה, 28 -- 29). התורה מעידה עליו כי היה איש צדיק תמים בדורותיו, שהיו רעים וחטאים לה' מאד. ובגלל צדקתו הצילו ה' ממי המבול שהביא על הארץ לשחת כל בשר אשר בו רוח חיים מפני רוע מעלליהם. ביחד עם נח נצלו מכליון גם שלשה בניו ונשותיהם עם זוג אחד זכר ונקבה מכל החי אשר על פני האדמה לחיות זרע על פני האדמה. הנביא יחזקאל חושב את נח בין שלשת הצדיקים שכה"ק בעצמם מעידים עליהם שהיו צדיקים גמורים והמימים במעשיהם (יחזקאל יד, 14 — 20). חז"ל מחליטים כי כבר נח וזרעו המה כל האומות העולם נצטוו לשמור שבע מצות שבלעדן אי אפשר לשום אומה ולשון להתקיים בארץ ואלו הן: 1) דינים; 2) ברכת השם; 3) עבודה זרה. אבל אינם מוזהרים על השתוף, 4) שפיכות דמים; 5) גלוי עריות; 6) גזל; 7) ואבר מן החי. אבל יש מרבותינו שסוברים כי בני נח נצטוו על שלשים מצות, והמה פרטים המסתעפים מן השבע מצות המנויות כאן. הר"ע מפאנו חושב ומונה כל השלשים פרטים (ועיין עשרה מאמרות מאמר חקור דין). נח הוא הראשון שנטע כרם ושתה מיינו לשכרה ויהי לקלון בעיני בניו.

ההגדה מספרת (סנהדרין ק"ח) כי נח היה מוכיח את בני דורו בדברים קשים לעוררם לתשובה, אבל המה לא שמעו לדבריו והיו מכים ומבזים אותו על תוכחתו. ההגדה הזאת היתה ליסוד להערביים לבנות עליה ציורים יפים באל־קוראן המתאריב הוכוחים שהין בין נח ובני דורו.

בספר חנוך של האתיאפים נמצאת הגדה ארוכה אדות נח, ויען כי היא מצויינת במינה, נביא אותה בזה בקצרה. ללמך בן מתושלח נולד בן שכל גופו היה לבן כשלג עם אדמימות ממראה השושנת. שערות ראשו היו לבנות כצמר צחר, ועיניו היו יפות ומבריקות כאור השמש ובהולדו מלאו את הבית כלו באור בהיר. ויהי אך יצא לאור העולם פתח את פיו ויברך את ה' השופט בצדק את כל יצוריו. פחד נפל על למך אביו וילך לשאול את פי מתושלח אביו ולבקש מאתו כי יפתיר לו את הדת החזיון חמוזר הזה. אבל מתושלח לא יבול להבין את המראה הזה והלך עם

בנו למך עד קצה הארץ למקום משכן חנוך לשמוע מפיו פתרון המחזה הזה. חנוך הבינם לדעת כי הילד הנולד נבא בברכתו את ה׳ כי הארץ וכל יושביה ימחו ממי המבול שיביא ה׳ על הארץ בגלל חטאת המלאכים ששחתו את דרכם עם בנות האדם. נח עם שלשת בניו ינצלו משטף מים הזדונים אבל גם המה יחטאו לה׳ עד אשר יתוקן העולם במלכות המשיח.

ויגדל נח ויהי לאיש, וירא חזון מוזר שלא ידע את פתרונו. בחזיונו והנה הארץ טובעת בתהום הנשיה ובכל רגע ורגע היא מתקרבת אל תרבנה והשתחתה, וילך גם הוא אל קצה הארץ אל חנוך לדרוש ממנו פתרון החזיון. חנוך ביאר לו את המחזה — כי כל יושבי תבל יגועו מפני כי למדו מהמלאכים את סודות הכמוסים במסתרי הבריאה ואת הכחות הצפונים בחיקו של השטן וביחוד המסתורין של חרושת המתכות, ובזה פרצו את גבולי טבע האדם לינוק את הציביליזציה מהמקור המשחת של המלאכים החוטאים המה הנפילים שהיו בארץ בימים ההם. כי במדה שהאדם מעמיק בידיעת החכמות, במדה הזאת הוא מתרחק יותר ויותר מהמקור העליון והטוב, מיראת ה׳. כן שטן אחד לימד את האדם להכין כלי זין למלחמה, ושטן אחר הורה אותם למשוך בשבט סופר בדיו על נייר. ומלאך מן הנפילים הודיע את האדם איך ליפות באבעים שונים את עור הפנים ולכחול את העינים לצודד נפשות, ולעשות תכשיטים נאים מזהב וכסף ואבנים יקרות לעורר את התאוה ולהחטיא את בני האדם. ובכן יעין חנוך לנח להתרחק מכל המסתורין האלה ונבא לו כי ינצל מהמת המבול ומחלציו יצא דור ישרים נקי מכל שמץ ועון. ויצא נח מבית חנוך וישב אל ביתו. בעת ההיא נגלו אל נח האלהים ויאמר לו: נח גורלך בא לפני, צדקתך ותום לבבך לנגד עיני, ועתה דע לך כי המלאכים הבינו את התבה למענך להצילך מרדת שחת ללכת לפני בארצות החיים ובנוגע להמלאכים החטאים (הנפילים) המה יאסרו בכבלים בעמק השרפה בין הרי מתכות בארצות המערב. ממקום הזה יצאו המעינות הרותחים שאליהם באים המלאכים והשרים לרחוץ בהם את גופותיהם להמציא להם רפואה וחלוץ עצמות. אבל בהמשך הימים יהפכו המעינות הרותחים שהיה בעת להם מי ישועה — למים זדנים, מי עונשים לענות בהם את החוטאים והפושעים כמו שיענשום בהם כעת המלאכים הנפילים.

בשנת חמש מאות לחיי נח בארבעה עשר יום לחודש השביעי ראה נח עוד חזיון מבהיל. בחזיונו, והנה רעש גדול בשמי השמים וכל צבא השמים נבהלו נחפזו, אז עתיק יומין ישב לכסא משפט וכל צבאי מעלה ביחד עם הצדיקים והישרים עומדים עליו מסביב, פחד ובהלה נפלו על נח ונפל על פניו. אז שלח מיכאל השר מלאך אל נח להקימו על רגליו ויאמר אליו כי יום הדין בא, והתנינים הגדולים לויתן ובהמות הובאו לימים ולמדברות קדמת עדן, אבל לא ענה לנח מאומה על כל השאלות ששאל אותו אדות הדבר הזה. המלאך לוה את נח על דרכו הביתה וספר לו אדות המלאכים הממונים על הברקים והרעמים, על הטל, העננים והרוחות ועל אוצרות שלג וברד.

בספר היובלים נמצא משא נח שהעיר למוסר אזן בניו שלא יתורו אחרי לבבם ואחרי עיניהם שהמה זונים אחריהם כי הוא מעשה השטן ועוזריו השדים, ומסופר שם עוד כי בניו באו אליו בקובלנא על השדים שהמה עושים כל מה שיש ביכלתם להחטיאם ולטמא את נפשותיהם. נח פנה אל האלהים בבקשה כי יסך עליהם באברתו שלא יצודם השדים ברשתם. אלהים נעתר

לבקשתו וצוה לאסור את השדים בחבלים ולשומם במאסר, אבל משטמה מלכם המליץ בעדם לפני ה' ופעל כי עשרה אחוזים יהיו חפשים לנפשם למען נסות בם את האדם הישמר את מצות ה' או יטה מדרך הטוב ללכת ארחות עקלקלות בעצת השדים.

נחבי, בן ופסי, הנבחר משבט נפתלי לרגל את ארץ כנען ביחד עם עוד אחד עשר אנשים משאר שבטי ישראל, אולם בשובם אל משה הוציאו דבה על הארץ וימותו במגפה לפני ה' (במדבר יג, 19 ; יד, 36).

נחום, האלקשי שם נביא אחד מחלק בה"ק הידוע בשם תרי עשר, מפני כי החלק הזה מכלכל בתוכו נבואות של שנים עשר נביאים. מתולדות חיי הנביא הזה לא נדע מאומה, מה שידענו הוא אך עיר מולדתו אלקוש (ע"א), שלפי דעת אייזעביוס והירונימוס היא העיר מורשת־גת ולפי זה היה בן עירו של הנביא מיכה, אולם, לדעת היטציג וקנאבל הוא הכפר שהיה ידוע במאה הראשונה למספר הנהוג בשם „כפר־נחום". וגם הדבר הזה מוטל בספק, כי יש מפרשים אלקושי שם משפחה אל־קושי. ולזאת נדבר בערך הזה אך מספרו המכונה: משא נינוה ספר חזון נחום האלקושי.

תכן הנבואה מספר נחום, כאשר נראה להלן, היה מסודר בראשונה על פי א"ב. ונכתב בסגנון מזמורי התלים. בתחלה מתאר מצב הטבע בעת יקום ה' לשפוט את הארץ, ולהעניש את הרשעים, כי נוקם הוא לצריו ונוטר לאויביו (נחום א, 2). אבל טוב הוא למעוז ביום צרה ויודע חוסי בו (שם 7) ; אויבי ה' ואויבי עמו, יאבדו כלם ויאוכלו כקש יבש, וליהודה יבשר שלום וישמיע ישועה כי נשבר שבט מכהו מעליו ושב ... גאון יעקב (שם 10 — 14 ; ב. 1. 2).

הקאפיטל השני מתחיל בנבואה על מפלת נינוה. ונחלקת לשני חלקים. בחלק הראשון נותן לנו ציור ממצור נינוה. מכיבוש העיר העתיקה הזאת ומחרבנה. אחרי כן מתאר אופן המלחמה, על ידה קטל : אנשי החיל ומלבושיהם, מרכבות הברזל, מרוצת אנשי החיל אל החומה להגן על העיר מחמת האויב מסביב, אבל פתאם נפתחו שערי הנהר הגדול הדקל וארמון המלך נמוג מהמון המים הזונים. המלכה נתפשה בידי חיל האויב והועלה על המוקד ואמהותיה מנהגות כקול יונים מתופפות על לבביהן, יושבי העיר נסו מנוסת חרב וחיל האויב הפכו את העיר לגלים נצים, ולא השאירו זכר לנינוה המהוללה, בחלק השני מתאר בצבעים שונים את פרטי המפלה, ואת הסבה אשר גרמה למפלתה, והיא מפני שהיותה מוכרת גוים בזנוניה ומשפחות בכשפיה, חוצותיה היו מלאות מדם ודמים בדמים נגעו ; איש בעמיתו היו מעקרים למען ילכד בחרמם ואז יהרגנו ויגזלו את כל אשר לו. גם בעת שלום היתה נינוה מלאה מרעש הסוסים הדוהרים ומרכבות מרקדות, מרגשת פועלי און שהרבו בה חללים ופגרים, ואין קצה לגוית המושלכות ובשלו העוברים בגויותיהם.

על דבר הזמן שבו נכתבה נבואת נחום ישנן דעות שונות. מבארים אחדים בקשו ותפשו בקורות אשור ומפלת נינוה למען הגביל הזמן של הנבואה הזאת, אבל העלימו עין מקורות מלכות יהודה. אבל המבארים בקשו לדעת על איזה חורבן נינוה מנבא נחום על חרבן ראשון או שני, כי ידוע מקורות אשור כי נינוה נחרבה שתי פעמים. אחרים שמו לבם למפלת נוא־אמון של מצרים. כי גם המפלה הזאת נזכרת בנבואת נחום, ותפצו על ידי זה למצוא זמן נבואת נחום, ובכן נולדו דעות רבות בחקירה

הזאת : יאָזעפוס מגביל הזמן בימי יותם, הס"ע — בימי מנשה, הירונימוס והמבקרים החדשים מחליטים כי בזמנו של חזקיה נאמרה הנבואה ; יוניוס משער כי זמן נבואת נחום הוא זמנו של יאשיהו, וקלעמענס האלכסנדרוני מאחר הזמן לימי גלות בבל. אולם אם נקח ליסוד החקירה הזאת קורות יהודה נוכח לדעת כי נאמרה בימי חזקיה. וזה הדבר נחום מנבא כי אשור לא יצליח במלחמתו עם יהודה, ועל ידי תשועת ה' יעזוב את ירושלים לעולם כי שם אשור ימחה מלוחות תולדות העמים „לא תקום פעמים צרה", מנבא נחום וענתך לא אענך עוד (נחום א, 12). ועתה אשבור מוטהו מעליך ומוסרותיך אנתק (שם 13), הנה על ההרים רגלי מבשר, חגי יהודה חגיך שלמי נדריך כי לא יוסיף עוד לעבר בך בליעל, כלה נכרת (שם ב. 1). כי שב ה' את גאון יעקב... (שם 3). והדבר הזה הוא מטרת הנבואה הזאת ותכן כונתה. ובכן ידענו מהנבואה הזאת כי נינוה עוד לא נחרבה אך גזר דין שלה נחתם בחותם משפט ה', מממשלת בבל לא יזכיר הנביא מאומה, על חוג שמי קורות יהודה עוד לא נראתה שום סכנה מצד בבל, ולזאת קרובה לאמת ההשערה שבימי חזקיה נאמרה נבואת נחום. מפלת נוא אמון אָז עובדה ידועה על ידי תרתן של צבאו של סרגון מלך אשור המלך שמלך לפני סנחרב, מפלת זה האחרון סביב חומות ירושלים, והצלחת אשור וגאונו החלו לרדת מטה מטה, וכל זה היה בשנת השש עשרה למלכות חזקיה.

כאשר לא נדע מתולדות חיי הנביא כן לא נדע ממותו דבר ברור, ואך אם נאמין לדברי יושבי העיר אלקוש קרוב לנינוה המראים קברו של נחום בסביבות העיר הזאת, יוכל היות כי היה מן הגולים אשר הגלה שלמנאסר וישב שם ויגבא על מפלת העיר לא בפרהסיא, אבל כתב משא נינוה וחזיונו בספר, והיא הסבה אשר נזכר בנבואתו שם „ס פ ר ח ז ו ן נ ח ו ם" מה שלא נזכר כן כשאר הנביאים.

עד שנת 1880 האמינו כל המבארים והמבקרים כי כל שלש פרשיות מספר נחום מאיש אחד יצאו. אולם משנה הנזכרת החלו מבקרים אחדים לשער כי הפרשה הראשונה נכתבה על ידי אחר בסגנון מזמור של ספר תהלים ונתחבר בזמן גלות בבל מאחד המשוררים בזמן ההוא, ובתחלה נכתב המזמור הזה על פי א"ב, ואחר כן כאשר הוסיפו המזמור הזה לנבואת נחום המתחלת מפרשה ב. שנו באיזה מקומות את התחלת איזה פסוקים : אבל גם כעת כמו שהוא לפנינו נשארו עוד עקבות סדר א"ב. למשל : **א**, אל קנוא ונוקם ה' (פסוק 2) או ה' ארך אפים... פסוק 3, **ב**, ה', בסופה ובשערה דרכו (פסוק 3), **ג**, גוער בים ויבשהו... (פסוק 4). **ד**, דלל בשן וכרמל דלל תחת אומלל (פסוק 4). **ה** הרים רעשו ממנו (פסוק 5). **ו**. ותשא הארץ מפניו... (5). **ז**, לפני **זעמו** מי יעמוד (6). **ח**, חמתו נתכה כאש... (6). **ט**, טוב ה' למעוז... (7). **י**, וידע חוסי בו, צ"ל יידע חוסי בו כמו בתהלים (קלח) וגבוה ממרחק יידע, אולם הפסוקים של האותיות הנשארות מן הא"ב כל כך נשתנו שאי אפשר לשער נוסחתם המקורית.

ועיין עוד נאוואק, דאווידזאן, שטרויס, וועלהויזען, דעליטש.

נחור, 1) בן שרוג אבי זקנו של אברהם, ואביו של תרח, (בראשית, יא, 22). 2) בנו של תרח ואחי אברהם והרן. נחור בן תרח לקח לו לאשה את מלכה בת הרן אחיו ותלד לו שמונה בנים : עוץ, הבכור, בוז, קמואל אבי ארם, כשד, חזו, פלדש, ידלף ובתואל.

ועוד ארבעה בנים נולדו לו מפילגשו ראומה : טבח, גחם, תחש ומעכה. כל אלה המה אבות של שבטים שלמות, שבההאחדם יחד יצא מהם עם ארם.

נחילות, רבו הפירושים בהוראת השם הזה. לדעת גיזיניוס הוא כנוי לחלילים, וכן תרגם הרמב"ן התרגום המיוחס ליונתן מעתיק תנגין (רקודים(והוא מלשון מחולות. ולדעת רש"י הוא כמו נחיל של דבורים והוא כנוי לשטף המון אויבים, כמו שנאמר : כבוני כדבורים (תהלים, קיח, 12). ותכן המזמר מככים לביאור הזה, כי אומר : לא יתיצבו הוללים לנגד עיניך— תאבד דוברי כזב „כי אין בפיהם נכונה, קרבם הוות, קבר פתוח גרונם, לשונם יחליקון (תהלים ה. 10).

נחל, שבלת מי מעין או מי גשמים בבקעה. בארץ ישראל נמצאים נחלים הרבה ונזכיר פה איזה מהם הנזכרים בבה"ק ביחד עם שמות עצמים פרטים, והם : נחל ארנון, נחל בשור, נחל זרד, נחל יבק, נחל כרית, נחל מצרים, נחל עברונה, נחל קדרון, נחל שטים, נחל הערבה (עיין ערכיהם).

נחלה, אחוזת מושב, מורשה לקנין עולם. השם נחלה במושג זה נזכר קרוב לשתי מאות פעמים בבה"ק הנקודה היותר חשובה בכריתת הברית שכרת ה' עם האבות היתה : השבועה אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לזרעם אחריהם את ארץ כנען לנחלה, לאחזת עולם. לאברהם נאמר בברית בין הבתרים : לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת (בראשית, טו, 18) ; ליצחק — אהיה עמך ואברכך, כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך (שם, כו, 3) ; ליעקב - הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך (שם, כח, 13). ובכן היה ישראל בעל נחלה כבר טרם נהיה לעם. המטרה היותר נכבדה ביציאת מצרים היתה כדבר ה' — והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי את ידי לתת אותה לאברהם, ליצחק וליעקב (שמות ו, 8). כבוש הארץ אם שהיה על ידי מלחמה, אבל הנצחון מיחסים לה', כמו שנאמר ביהושע : ויתן ה' לישראל את כל הארץ אשר נשבע לתת לאבותם לירושה וישבו בה (יהושע כא, 41). גם המשורר יאמר : אתה ידך גוים הורשת ותטעם... כי לא בחרבם ירשו ארץ... כי ימינך וזרועך... (תהלים מה, 3 — 4). גם חלוקת הארץ לשבטים ולמשפחות היתה על פי ה' (במדבר, לד). ועל פי הגורל שגם הוא לפי אמונת הקדמונים הוא משפט ה', כמו שאמר החכם במשלי (טז, 33) : „בחיק יוטל הגורל ומה' משפטו יצא". אבל הארץ שהגיעה לידם על פי ה' ובכחו וגבורתו יכולה להיות נחשבת נחלתם אך כל זמן שהמה מקיימים תנאי הברית אשר כרת ה' עמם בעת קחתו אותם לו לעם — ללכת בדרכיו ולשמור חקיו ומצותיו. אולם אם יעברו את דברי הברית, אז המה מטמאים את נחלת ה', כי מחטיאים בזה גם אותה, כמו שנאמר : ולא תחטיא את הארץ... (דברים כד, 4). על פי הדברים האלה הארץ היא נחלת ה', כמו : תביאמו ותטעמו בהר נ ח ל ת ך (שמות, טו, 17), כי לי כל הארץ, כי גרים ותושבים אתם עמדי (ויקרא, כה, 23), ואך אם יקיימו את דברי ותנאי הברית אשר כרת ה' עמם, אז תהיה הארץ נחלתם. ואז גם ישראל יהיה נחלת ה' כמו שנאמר : ואתכם לקח ה' ויוציא אתכם מכור הברזל ממצרים להיות לו לעם נ ח ל ה (דברים, ד, 20). כי חלק ה' יעקב חבל נ ח ל ת ו שם, לב, 9).

ובכן ישראל על פי כה"ק הוא נחלת ה' וארץ ישראל גם היא נחלת ה'. כשישראל עושים רצונו של מקום, אז הם יושבים לבטח על נחלת ה', אולם אם פנו עורף לו, וטמאו את הארץ בתועבות הגוים, אז תקיא הארץ אותם ויהיו נודדים בגוים עד אשר ישובו אל ה', ואז יקבצם מכל הגוים אשר הדיחם שמה וישיבם אל אדמתם, אל נחלת ה', כי הברית הכרותה עם אבותיהם לא תנתק לעולם, כמו שנאמר: ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי אתם, כי אני ה' אלהיהם, וזכרתי להם ברית ראשונים... (ויקרא כו, 44 — 45). כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט (ישעיה ס, 21); כה אמר ה' הנה אני לוקח את בני ישראל מבין הגוים אשר הלכו שם וקבצתי אותם מסביב והבאתי אותם אל אדמתם... וישבו על אדמתם אשר נתתי לעבדי ליעקב... המה ובניהם ובני בניהם עד עולם (יחזקאל, לז, 21 — 28).

נחלת אבות, ירושה. ארץ ישראל אחר הכיבוש נחלקה לשבטים ולמשפחות ולא ליחידים, ולכן לפי המושג הזה לא היה לאיש פרטי אחד קנין בארץ כי אם להמשפחה, כאשר מורים על זה חוקי היובל. המנהל את כל רכוש המשפחה היה ראש המשפחה, ואחרי מותו מילא מקומו הראש שבא אחריו, ולא לבד הארץ, כי אם גם הצאן והבקר ושארי המטלטלין היו קנין של המשפחה כולה. הקדמונים לא ידעו מענין הצוואה. אבל האב או ראש המשפחה יכול למסור את [illegible] מבניו הצעירים, כאשר מורה הנ[illegible]: „צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה" שהשמיע בו ישעיה (לח, 1), בנבואתו לחזקיהו,

החולה, — בטוי המורה כי היה הכח והרשות להאב למסור הנהגת המשפחה לאחד מבניו אשר ימצא מוכשר יותר לזה מכל בניו. על פי רוב מסר האב הענין הזה לבנו הבכור בברכו אותו לפני מותו, אבל מצאנו בכה"ק מקרים שהאב ביכר את הצעיר על פני הבכור, כמו שמצינו ביצחק ויעקב.

המנהג הקדמון היה כי הבן הבכור ימלא מקום אביו אחרי מותו ויהיה הראש להמשפחה תחת אביו ולבד זאת יקח פי שנים מירושת אביו, ואך אם נמצא בו חטא וביחוד אם חטא נגד כבוד אביו הרשות לאביו לשלול ממנו הבכורה ולתתה לאחד מבניו האחרים כטוב בעיניו. כן מצאנו בראובן בכור יעקב, שנלקחה ממנו הבכורה ונתנה ליוסף בגלל שחילל יצועי אביו. ומצב האשה אמו של הבכור לא פעלה שום שנוי על זכות הבכורה. אבל לאידך גיסא מוצאים אנחנו כי ישמעאל בן אברהם אם כי היה בכורו נדח לגמרי מירושת אביו, כי כן דרשה שרה אשתו של אברהם, מפני כי היה בן השפחה, כן אמרה שרה בפירוש לאברהם בעלה: „כי לא יירש בן האמה הזאת (הגר) עם בני עם יצחק". העובדה הזאת מוכיחה כי בדבר הזה דעת וחפץ גברת הבית היתה מכרעת זכות הבכור נגד שאר אחיו הצעירים לא רק בנוגע לנחלת אביו כי אם גם על מצבו בעם ובמדינה. מבני המלך ישב על כסא אחריו על פי רוב הבכור. יהורם עלה למלוכה אחרי מות אביו יהושפט מפני כי היה הבכור (דהי"ב כא. 3). משני בני אהרן: אלעזר ואיתמר, נמסרה הכהונה הגדולה של אהרן לאלעזר בנו הגדול מאיתמר.

אבל בענין כלל הבכורה נמצאים מקרים רבים יוצאים מהכלל וכמעט שהפרוץ מרובה על העומד. בין שלשת האבות היו יצחק ויעקב הצעירים, ויש

מרבותינו חושבים שגם אברהם היה צעיר מהרן אחיו (סנהדרין סט:). בכורת ראובן נטלה ממנו ונתנה ליוסף (דהי״א ה, 1 — 2) ; מבני יוסף נתן יעקב היתרון לאפרים הצעיר אם כי מנשה היה הבכור : משה נבחר להיות מנהיג העם בלי הבט שאהרן אחיו היה קשיש ממנו שלש שנים. דוד היה הקטן מכל בני ישי, ובכל זאת משח שמואל אותו למלך על ישראל. שלמה עלה על כס דוד אביו אף שהיה הצעיר מכל בני אביו. המאורע של עלית שלמה למלוכה בחפץ אביו לא היה יחידי בענינים האלה, פעמים רבות קרה כי הבן האהוב, על פי רוב מאשתו האהובה, שהיתה האחרונה והצעירה מכל נשי המלך נבחר מאביו לרשת את כסאו, ולפעמים השתתף עמו גם בחייו בהנהגת הממשלה, לבד יהורם (עיין למעלה) לא נמצא נזכר אף באחד משאר מלכי יהודה, כי הבכור עלה על כסא אביו למלוך תחתיו, על ידי זכות הבכורה. מכל זה נראה כי במעשה לא הקפידו על החוק שאסר לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור (דברים כא, 15 — 17). והדבר הזה מפורש בדהי״א (כה, 10), ולהסר מן בני מררי בנים, שמרי הראש (אף) כי לא היה בכור (בכל זאת) וישימהו אביו לראש. הנה מפורש שאף שלפי החוק והמנהג היתה המשרה ראויה להבכור ושמרי לא היה בכור, בכל זאת שמהו לראש נגד החוק : סבת חולשת החוק הזה במעשה יוכל היות היתה שרירות לבם הרע של איזה מהבנים הגדולים להציק ליתומים הקטנים ולשלול מהם את המגיע להם לחלקם מנחלת אבותיהם, מעשים שהיו פעמים רבות בכל דור ודור, ודעת הקהל לא היתה נוחה מגזל יתומים קטנים ולזאת לא מיחו בהאבות היודעים היטב את תכונת נפשם של בניהם הגדולים. לשלול מהם הזכות הזאת ולתתה לאחד

מבניהם הצעירים אשר יכלו לקוות ממנו כי יתנהג עם היתומים הקטנים במדת הרחמים והחנינה.

זכות הירושה על נחלת איש מישראל שמת בלא בנים מבואר בתורה (במדבר כז, 8). בדברים האלה : „איש כי ימות ובן אין לו והעברתם את נחלתו לבתו, ואם אין לו בת ונתתם את נחלתו לאחיו, ואם אין לו אחים ונתתם את נחלתו לאחי אביו, ואם אין אחים לאביו ונתתם את נחלתו לאשתו הקרובה אליו ממשפחתו וירש אותה“, ובאופן הזה אם הבת ירשה את נחלת אביה לא תוכל להנשא לאיש משבט אחר אך לאחד ממשפחת מטה אביה, למען לא תסוב נחלה ממטה אל מטה, כי איש בנחלת מטה אבותיו ידבקו בני ישראל (שם לו, 1 — 10). ואם אירע כי איש משבט אחד אירש לו אשה משבט אחר היה מתחבר בזה אל שבט אשתו, כן מפורש בעזרא (ב, 61), שמבני הכהנים לקחו להם נשים מבנות ברזלי הגלעדי והיו נקראים על שם ברזילל. קנית השדה אשר בענתות על ידי ירמיהו מחנמאל דודו היא דוגמא להזכות והדברים הנדרשים לאיש מן המשפחה הבא לרכוש לו נחלה מאחד מקרוביו הקרוב אליו ממשפחתו (ירמיה לב, 7).

העובדה של יעקב שהכיר את שני נכדיו, אפרים ומנשה בני יוסף לבנים כראובן ושמעון יש לשער שלא היתה יחידה במינה, כי אם היו עוד מקרים כאלה בימים ההם, ובאמת הננו מוצאים דוגמאות כאלה בשרה, לאה, רחל שחשבו את בני השפחות שלהן שנולדו מבעליהן כאילו הם בניהן שנולדו על ברכיהן, אבל לא תמיד נהגו הבנים האלה מזכות אבות, כאשר ראינו למעלה. אברהם חשב כי אליעזר עבדו יירש אותו. החכם במשלי (כ, 23), אומר כי הארץ תרגז ולא תוכל

יצאת אם שפחה תירש גבירתה. מזה יש להוכיח כי היו מקרים כאלה.

וו. ר. סמיטה מספר כי בין הערביים הקדמונים לא היה להאשה הזכות לרשת את בעלה, אולם כבר הערנו בערך בעז כי לא כן היה הדבר בין בני ישראל בימים הקדמונים, כי אז היה החוק או המנהג, כי נחלת האיש שמת בלא בנים היתה ברשות אשתו עד אשר יבם אותה אח או קרוב הבעל, כן מוכח ממה שאמר בועז לטוב: ביום קנותך את השדה מיד נעמי ומיד רות המואביה אשת המת קנית להקים שם המת על נחלתו (רות, ד, 5). כי מאין היה לנעמי ולרות שדה? ואולי הטעם בזה כי האשה היא חלק מנחלת הבעל, והיא כרוכה עם השדה, וכל אשר יקנה את השדה קונה גם את האשה. דומה לזה מצינו בעצת אחיתפל לאבשלום לבוא לעיני העם אל פלגשי דוד אביו ובזה יראה כי ביחד עם קנית האשה יקנה גם את זכות המלוכה, וכן הדבר באדוניה עם אבישג, ולכן ענה שלמה לבת שבע אמו ששאלה מאתו לתת את אבישג השונמית לאדוניהו לאשה: „ולמה את שואלת את אבישג השונמית לאדוניהו ושאלי לו את המלוכה? ובכן הבין שלמה כי בנפשו דבר אדוניהו את הדבר הזה ויגזור דינו למיתה (מ"א ב. 13—25)

היסוד שחלוקת הארץ לא היתה ליחידים כי אם למשפחות בלי ספק העמים ההוב על ראש המשפחה לדאוג לפרנסת כל בני המשפחה הקטנים עם הגדולים. ברחבעם הננו מוצאים כי דאג להמציא לכל בניו עשרים ושמונה במספר את כל צרכיהם והושיבם בערי מצורות שביהודה ובנימין למען לא יהיו למכשול ולפוקה לבנו הגדול אביה שחפץ להוריש לו את כסא המלוכה (דהי"ב יא, 20 — 23). אבל בימים הקדמונים לא היה הדבר כן. אברהם שלח את ישמעאל לנפשו בעודנו נער ביחד עם אמו הגר אך במעט לחם וחמת מים על שכמה (בראשית, כא, 14). וגם ליתר בניו שנולדו לו מקטורה אשתו ולבני הפלגשים נתן אך איזה מתנות וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל ארץ קדם (שם, כה, 5 — 6). לבנות לא היה שום חלק בנחלת אבות במקום שיש בנים. האחים השתדלו להמציא להן בעלים ושלחו אותן החוצה. ומה שנאמר בבנות איוב כי נתן להן נחלה בתוך אחיהן (איוב מב, 15). איננה סתירה למה שאמרנו, ואדרבה היא ראיה כי כותב ספר איוב מספר זאת כיוצא מן הכלל. ואילו היה הדבר גם בין שארי משפחות לא היה לו לספר זאת.

מן הדברים האמורים בספר דברים (כא, 16), והיה ביום הנחילו את בניו את אשר יהיה לו... מוכיח דילמאן כי היה להאב זכות והרשות לחלק את נחלת אבותיו כטוב בעיניו. אבל דבריו אינם נכונים, כי לא מצאנו בשום מקום שהיה איזה שנוי בחלוקת נחלת אבות בכל דור ודור. ואם יש איזה יסוד לדקדוקו נוכל לשער כי הדברים אמורים אך בקנין רכוש מטלטלים אבל לא בנחלת אבות.

נחליאל, מקום תחנות ישראל בארץ מואב במסעיהם ממצרים (במדבר כא, 19), בין ארנון ליריחו. התרים את הארץ מסופקים בתכונת המקום. לדעת ראבינזאן הוא המקום הידוע כעת בין הערביים בשם „וואַדי ענקיילע". בליס משער כי הוא „וואַדי וואלעי",

נחלמי, שם יחס למקום בלתי נודע לשמעיה נביא השקר בימי ירמיהו (ירמיה כט, 24). התרגום המיוחס ליונתן מעתיק את המלה דמן חלם, והוא שם מקום בקרבת נהר פרת ששם נלחם דוד עם הארמיים וינוסו מפניו (ש"ב. י. 16 — 17). הרד"ק מבאר את התאר הזה „בעל החלומות", כי בני העם דרשו

מנביאי השקר לספר להם חלומות לחזון העתידות, באמור: ואל תשמעו אל חלומותיכם אשר אתם מחלמים (8) אשר אתם מבריחים את נביאי השקר לבדא מלבם, ולכן קרא את המתנבא בחלומות לשקר — „נחלמי".

נחם, אבי קעילה הגרמי משבט יהודה (דהי"א ד, 19).

נחמה, היהודי המאמין בהשגחת הבורא ובצדקתו לתת שכר להולכי בדרכיו ומקיימי מצותיו ועונש למפירי דברו, ימצא נחמה בעניו באמונתו זאת וישא ויסבול בדומיה את אשר נוטל עליו בתקותו כי סוף כל סוף ירא ה' בעניו ויושיעו מצרתו מפני כי יודע הוא בנפשו שלא עשה רע וביחד עם זה הוא מאמין כי הענוים שהוא סובל בעת המה לטובתו, כי ה' שופט צדק הוא ולא יעשה עול. והעם כלו הסובל רדיפות נוראות בכל משך ימי גלותו מצדיק עליו את הדין כי כל זאת באה לו מפני כי נטה מדרך הישר ואם אך ישוב אל ה' וירחמהו וימצא גם הוא נחמה בהבטחת הנביאים כי לא יטוש לעולם ה' וסוף כל סוף יפדה את ישראל מכל צרותיו וישיבהו אל ארצו ונחלתו לאכול מפריה ולשבוע מטובה וישב בה הוא וזרעו וזרע זרעו עד עולם.

נחמיה 1) בן חכליה, שהיה שר המשקים לארתחשסתא מלך פרס הוא ארטרקסרקס לנגימאנות (ארך היד). נחמיה היה איש נפלא ומצויין מאד בקורות עם ישראל בעבודתו הפוריה לעמו בתבונת נפשו היקרה, ומשרתו הנכבדה בממשלת ממלכת פרס שהשתמש בה באשר יוכל לטובת ולהצלחת עמו ישראל. הוא אהב את עמו אהבה בלי מצרים, אהבה נצחת וביחד עם זה תמיד היתה יראת ה' בלבבו. הוא ידע איך להשתמש באהבת המלך אליו ולהטותו לחפצו לעשות טובה לעמו בעת הצורך.

המקור שממנו שאבנו הידיעות אדות תבונת נפשו הנה הזכרונות שהגיעו לידנו בספרו הנושא שמו עליו. למורת רוחנו לא הגיעו לנו כל הזכרונות מחיי נפשו הטהורה. אבל גם המעט שהגיע אלינו מבשרונותיו הוא יקר לנו מאד ומשיב את נפשנו, כי המה נותנים לנו ציור נאמן מאהבתו הגדולה לעמו ומתבונת נפשו הטהורה. למורת רוחנו לא נמצא מאומה בזכרונותיו מקורות חייו בנערותו ובבחרותו ולא ידענו מאומה מאבותיו. ידענו אך ששם אביו היה חכליה.

בראשון לחדש כסלו בשנת העשרים למלכות ארתחשסתא (לאנגמאנוס) מספר נחמיה באו אל שושן עיר הבירה של ממלכת פרס מירושלים אחיו חנני ואנשים מיהודה, וישאלם נחמיה על היהודים הפליטה אשר נשארו מן השבי ועל ירושלים. התשובה שענו לו האנשים אדות מצב העם והעיר הכאיבה מאד את לבו הטהור. הנשארים אשר נשארו מן השבי שם במדינה המה ברעה גדולה ובחרפה השיבו לו, וחומת ירושלים מפורצה, ושעריה נצתו באש (נחמיה א, 1 — 3).

נחמיה בשמעו את הדברים האלה נשבר לבו בקרבו, היה יושב בוכה ומתאבל ימים ויהי צם ומתפלל לפני ה' אלהי השמים. קשה עלינו בעת לדעה אל נכון אם האנשים שהודיעו לו ממצב ירושלים דברו מחורבן נבוכדנצר שהיה לערך לפני מאה שנה או מחורבן חדש. אם מחורבן נבוכדנצר דברו יש להתפלא מדוע פעלה הידיעה הזאת פעולה חזקה ונמרצה כל כך על רוח נחמיה, הלא צרה ישנה היא, ואם דברו מחרבן חדש הלא אין בידינו שום מקור כי בנו עזרא והעולים עמו חומה סביב ירושלים וכי שונאיהם מעמי הארץ החריבו את החומה. מן ספר עזרא (ד. 8 — 23), יודעים אנחנו כי אך החלו לבנות החומה כתבו

שונאיהם שטנה עליהם למלך פרס וביא דבר מלך שלטון שלא להמשיך את המלאכה. וישאר הדבר כמו שהוא בלי גמר, אבל מעולם לא שמענו כי צוה המלך שישרפו וישחיתו את המעט שנעשה. בתפלתו הוא מתודה על חטאת עם ישראל ומבקש סליחה מאת ה' לעמו שכבר שב בתשובה שלמה אליו, וביחד עם זה מבקש מאת ה' כי יתנהו לחסד ולרחמים לפני מלך פרס שהוא מכין עצמו להתחנן לפניו ולבקש על עמו ישראל. תפלתו זאת מלאה בטוים מספר דברים. ויאָזפוס בקדמוניות (יא, 5. 6)) משים בפי נחמיה עוד דברים שאינם נמצאים בספר נחמיה שבידנו: „אהה, ה' אלהים, עד מתי תסתיר פניך מעמך. הנרדף והנענה מסבל צרות רבות ועצומות, והננו לשלל ולבזה לעמים רבים".

נחמיה היה משרת לפני המלך בתור שר המשקים. המשרה הזאת נתנה לו האפשרות והיכולת לראות את פני המלך כמעט מדי יום ביומו. ויען כי המשרה היתה נכבדה מאד, עם הכנסה גדולה, לכן היתה בידיו היכולת לשאול מאת המלך לעשות חפצו באשר יבקש מאתו. אבל הוא השתמש ביכלתו זאת אך לעתים רחוקות וגם בפעם הזאת חכה לשעה משחקת לו. ובכן עברו עליו ארבעה חדשים ולא דבר מאומה עם המלך על אדות חפצו ובקשתו. השעה המקווה באה, והוא נקרא לשרת את המלך לבדו ואין איש אתו. (השלש מלות אחרונות נמצאות בהעתקת השבעים). אבל מרגשות הלב שהתרוצצו בקרבו אָז היו פניו רעים. וזה היה יוצא מן המורגל, כי תמיד היה משתדל להראות פנים שוחקים לפני המלך בשרתו אותו. וכאשר שאל אותו המלך מדוע פניו רעים היום נפל פחד גדול עליו כי ירא פן יחשדהו המלך כי דבר בליעל יצוק בו. אבל נחמיה התחזק ואמץ את לבבו ויגל לפני המלך את כל לבו ויאמר: המלך לעולם יחיה! איך לא ירעו פני בעת אשר העיר בית קברות אבותי חרבה ושעריה אוכלו באש. נחמיה הכיר בפני המלך כי דבריו עשו רושם טוב עליו, ויאמץ את לבו ויאמר: „אם על המלך טוב שלחני אל יהודה אל עיר קברות אבותי ואבננה". המלך נתן לו את בקשתו, ונחמיה נתן לו זמן מתי ישוב אל משמרתו לפני המלך. כפי הנראה המליצה המלכה עליו לפני המלך, כי לולא זאת לאיזה צורך הזכיר נחמיה בספורו הדברים: „והשגל יושבת אצלו" (נחמיה ב. 6). לבקשת נחמיה נתן לו המלך אגרות אל פחות המדינות אשר למערב הנהר פרת כי יתנו לו לעבור בשלום אל ארץ יהודה ולא ישימו לו מכשולים על דרכו, וגם אל אסף שומר הפרדס (היערות) אשר למלך נתן לו מכתב כי יתן לו העצים הדרושים לבנין הבירה (מצודה של בית המקדש), לבנין החומות ולבית המקדש אשר בירושלים. ובכדי שלא יאונה לו כל רע בדרך שלח המלך עמו גם שרי חיל ופרשים. בבואו לירושלים נודע לו כי כאשר הגיעה השמועה לסנבלט ולטוביה כי בא אָדם לבקש טובה לבני ישראל וירע להם רעה גדולה, כי היו האנשים האלה שונאים לבני ישראל מאד (נחמיה שם 7 — 10).

בשלשה ימים הראשונים לביאתו בירושלים לא עשה מאומה כי אם למד לדעת מצב הדבר. אחרי כן החל לעיין ולחשוב בחומות ירושלים, ועמו היו אך מעט אנשים שבאו עמו משושן, ולסגנים ולכהנים וליתר העם לא הביע מחשבתו אשר הוא חושב לעשות. מצב החומות הפרוצות המר את נפשו מאד ויאמר אל הסגנים: „הנכם רואים את הרעה אשר אנחנו בה, אשר ירושלים חרבה ושעריה נצתו באש, לכו ונבנה את חומות ירושלים

ולא נהיה עוד לחרפה". כי לפי מושגי הקדמונים עיר נקראת „עיר" במלוא המובן המלה אך אם חומה סביב מגינה עליה (שטאדע). ואז הודיע להם כי המלך נתן לו הכח והרשאה לבנות החומות סביב לעיר. אנשי ירושלים בשמעם את הבשורה הטובה הזאת קמו כאיש אחד לעזור לנחמיה להוציא את הדבר לפעולות אדם. שונאי ישראל: סנבלט, טוביה וגשם, לעגו להם ובזו אותם וגם קראו אותם מורדים במלך. אבל נחמיה לא שת לבו להם, ואך אמר להם כי בוטח הוא בה' אלהי השמים כי יצליח להם לכלות את אשר החלו, אבל לשונאיהם לא יהיה חלק וצדקה וזכרון בירושלים.

קשה עלינו כעת להגיד עד היכן הגיעה מדרגת קלקול החומה סביב ירושלים. הפעל „פרץ" שהשתמש בו נחמיה בספורו (א. 3. ב 12.) מורה אך כי היו איזה בקיעים בהחומות, והיו דורשים תקון. אבל בלי כל ספק היו הבקיעים גדולים ורחבים מאד. לשמחת לב נחמיה באו לעזרתו בדבר הנכבד הזה אנשים רבים מיריחו, תקוע, גבעון, מצפה, תענך וקעילה. מאנשי ירושלים וגם מערי יהודה האחרות: אנשים ממפלגות שונות עבדו עבודתם בנפשם ומאדם, והכתוב מאשים את הנכבדים מתקוע שלא לקחו חלק בהעבודה הקדושה הזאת ועמדו מנגד. בין העוסקים במלאכת תקון החומות נזכרים: כהנים, לוים ובעלי מלאכות שונות וגם רוקחי מרקחת.

אבל שונאי ישראל לא נחו ולא שקטו והשתדלו לשים מוקשים על דרכם ולהשבית את מלאכת תקון החומות טרם יגמרו אותה. סנבלט בראותו כי מלשינותיו כי היהודים מורדים במלכות לא נתקבלו, גמר בדעתו להפחיד אותם בחיל ממשלת פרס שעמד אז בשומרון, ולבד זאת לעג ליהודים ביחד עם טוביה העמוני, כי מלאכתם היא קורי עכביש ואך יעלה שועל על החומה אשר הם בונים מיד תפול תהיה או יפרוץ בה פרץ רחב. אבל היהודים לא שמו לבם לדברי בוז כאלה ויוסיפו אומץ לכלות את המלאכה. הדבר הזה הכעיס מאד את סנבלט ואשר עמו כי נוכחו לדעת כי הפרץ עוד הולך להסתם ולא ימצאו הימים ותעלה ארוכה לחומות ירושלים ויסת עליהם את הערבים, העמונים והאשדודים ויקשרו כולם יחדו לבוא להלחם בירושלים ולהתנפל על היהודים פתאם. אולם כאשר נודע דבר הקשר לנחמיה הקדים את פני הסכנה ויבחר מן היהודים אנשי חיל וכלי זין בידם לעמוד על המשמר ולהלחם עם האויב להגן על נפשות נשיהם ובניהם ועל החומה. ובכן חלק את העם אשר אתו לשני מחנות, חצים היו מיוזנים בחרבות וברמחים ובקשתות והצים עושים את המלאכה. אבל גם אלה האחרונים היו חוגרים חרבותיהם על מתניהם וגם לא פשטו בגדיהם בכדי להיות נכונים בכל עת ובכל שעה להלחם עם אויביהם בנפש. כראות האויב כי נודעה עצתו והופרה מחשבתו ויתנכל ללכוד את נחמיה ברשתו. וישלח אליו מכתב ויודיעו כי הגוים סביב משמיעים קול כי הוא והיהודים מכינים את עצמם למרוד במלך פרס ולכן בונים את החומה סביב ירושלים ובכן קורא סנבלט ורעיו השומרונים את נחמיה לטכס עצה מה לעשות לקדם פני הרעה. אבל נחמיה לא שת לבו לנבלי סנבלט וישב אותו דבר, כי אין לו פנאי להבטל ממלאכתו ואת אשר מיראו ומפחידו ברשעת הגוים לא יפעל עליו שום רושם, כי כל הדברים האלה הוא בודה אותם מלבו. ובכן נשלמה מלאכת תקון החומה בעשרים והמשה ימים לחודש אלול, לחמשים ושנים יום (נחמיה ו. 15.).

כאשר נגמרה מלאכת תקון החומה עלתה צעקת העושים במלאכה לפני נחמיה.

כי היהודים העשירים לקחו מהם את שדותיהם וכרמיהם וגם את בניהם ובנותיהם מכרו לעבדים ולשפחות בעד הכסף שלוו מהם להחיות את נפשם ונפש אנשי בתיהם בעת שהיו טרודים במלאכת החומה ולא יכלו לעבוד את אדמתם וכרמיהם. נחמיה דבר עם העשירים קשות כי המה עושים עולה גדולה להעניים האלו שעזבו את בתיהם ונחלותיהם ועבדו יומם ולילה לטובת העם ועתה נשארו בעירם ובחוסר כל. דברי נחמיה פעלו פעולה נמרצה על לבות העשירים והשיבו להעניים את שדותיהם וכרמיהם וגם את בניהם ובנותיהם שמכרו לעבדים ולשפחות ומחלו להם את כל החובות שהיו נושים בהם. נחמיה היה הראשון שמחל להלוים את אשר לוו מאתו, ואחריו עשו כן גם יתר הבעלי חובות.

למעלה אמרנו כי מלאכת תכון החומה נגמרה במשך חמשים ושנים יום. אבל לדעת פלאוויוס (קדמוניות יא. 5. 8.) נמשכה המלאכה הזאת שתי שנים וארבעה חדשים. ולדעת עוואלד — קרוב לחמש שנים. ובאמת קשה להאמין, כי במשך זמן קצר יגמרו מלאכה גדולה וכבדה כזו, ואולי נשמט מספר השנים מהכתוב, כי בלי ספק היה לו ליוסיפוס מקור שממנו שאב את המספר שתי שנים וארבעה חדשים והוא גם ראה את ספר נחמיה ולא העיר מאומה על זה.

אחרי נגמר תקון החומה החל נחמיה להכין את עצמו לשוב לשושן לעמוד לפני המלך ארתחשׁשתא ולשרתו בתור שר המשקים כאשר הבטיח למלך טרם נסיעתו לירושלים. ולפני עזבו את העיר הקדושה הפקיד את חנני אחיו שבא עמו משושן לירושלים ואת חנניה שר הבירה (קאָמענ־דאַנט) להיות עיניהם פקוחות על בטוחות העיר להגן עליה שלא יאונה לה כל רע מצד אויב ומתנקם, ונתן להם כללים וזמן מתי לפתוח את השערים ואיך להעמיד משמרות מיושבי ירושלים שלא יתנפל עליהם פתאם צר ואויב. הדבר הזה היה קשה מאד להוציא לפעולות אדם, כי מספר יושבי ירושלים היה מעט מאד, כי רוב הבתים עוד היו לחרבה מאין יושב, ולא נקל היה להגדיל מספר יושביה מיושבי בני ישראל בערים ובכפרים מחוץ לירושלים, כי גם שם היה מספרם מעט מאד ועבודתם שם בתור עובדי אדמה כורמים ויוגבים ובעלי מלאכות שונות היתה נחוצה מאד להעם. אבל יען כי להגדיל מספר יושבי ירושלים היה גם כן דבר נחוץ מאד לכן התנדבו רבים מיושבי המדינה מחוץ לירושלים להתישב בירושלים. השלמת בנין החומות חגגו אז ברוב פאר והדר. טרם כל טהרו את הכהנים והלוים. אחרי כן טהרו את העם, את השערים ואת החומה. אחרי כן העמידו שתי מקהלות גדולות של משוררים ומנגנים ושתי תהלוכות (פּראָצעסיאָנען) מן העם לסבב את החומה. המקהלה האחת החלה סבובה לדרום, ועמה חצי העם והשרים, והמקהלה השנית למולה. עזרא הסופר הלך בראש המקהלה ותהלוכה הראשונה ונחמיה בראש המקהלה ותהלוכה השניה. שתי התהלוכות נפגשו אצל בית המקדש. שם זבחו זבחי תודה ושלמים בשיר ורננים, והשמחה היתה גדולה מאד ותשמע שמחת ירושלים עד למרחוק. ובחנוכת חומות ירושלים בקשו את הלוים מכל מקומות מושבותיהם לבוא לירושלים לעשות חנוכה ושמחה בתודות, בשיר, מצלתים, נבלים וכנורות. ובכן היתה ירושלים עוד הפעם מרכז לעניני הדת ולהנהגת העם. ואז כלה הזמן שנתן המלך לנחמיה לעזוב את שושן ומשרתו משרת שר המשקים ללכת לירושלים לסדר ולהעמיד סדרים בעניני העם הקודש והמקדש, ונחמיה שב אז אל שושן הבירה

לעמוד לשרת לפני המלך בשנת שלשים ושתים לארתחששתא מלך בבל.

עזיבת נחמיה את ירושלים ושיבתו לשושן הסבו פרעות בירושלים. הן אמת כי מלשינות סנבלט וחבריו שבה ריקם ותש כחה. שונאיהם של ישראל מחוץ חדלו מהציק להם. אבל בתוך עדת ישראל בירושלים רבתה העזובה והפרצה. אלישיב הכהן הגדול הרשה לקרובו טוביה העמוני לקחת לו לשכה גדולה בבית המקדש ולהתאזרח בה. בלשכה הזאת היו מלפנים נתונים המנחה והלבונה, הכלים ומעשר הדגן התירוש והיצהר השייכים להכהנים וללוים. ובגלל זאת היו משרתי בית ה׳ מוכרחים לעזוב את משמרתם משמרת הקודש ללכת לנוע בערים ובכפרים לבקש להם מחיה באשר ימצאו. חילול קדושת יום השבת נעשה בפרהסיא באין מוחה. רבים היו דורכים גתות בשבת, עומסים על החמורים ומביאים לירושלים ביום השבת יין, ענבים, תאנים וכל משא. והצורים מביאים דג וכל מכר ביום השבת למכור לבני יהודה בירושלים. כאשר נודע הפרעות האלה לנחמיה שב עוד הפעם לירושלים וירב את חורי יהודה והסגנים שלא מיחו בהם לעשות הדבר הרע הזה. את טוביה העמוני גרש מאת לשכת בית ה׳ וישלך את כל כלי הבית שלו החוצה ויטהרו את הלשכה ויעשוה אוצר התרומות והמעשרות כמו שהיתה מלפנים. בפקודת נחמיה הכריחו את העם להביא התרומות והמעשרות אל האוצר אשר בבית ה׳ לכלכל את הלוים ואת יתר הפקידים בבית המקדש. שערי ירושלים היו בפקודתו כגורים בכל יום השבת. האנשים שהושיבו נשים נכריות היו מוכרחים לגרשן. וכל העם קבלו עליהם באלה ובשבועה לקיים חוקי תורת משה לכל פרטיהם. ומבני יוידע בן אלישיב הכהן הגדול היה אחד חתן לסנבלט החורוני, השונא היותר גדול לבני ישראל; אותו גרש מירושלים.

יאזעפוס מספר, כי מנשה אחיו של יהוע או יוידע הכהן הגדול נשא לו לאשה את נכבה בתו של סנבלט, אותו גרש נחמיה מעיר ירושלים, והוא בנה לו מקדש להשומרונים על הר גריזים בתבנית המקדש שבירושלים. לפי דבריו אירע המאורע הזה בימי אלכסנדר מוקדון, אבל הדבר הזה איננו מתאים עם קורות דברי הימים, כי לפי זה חי נחמיה בימי קסערקסעס, ובאמת פעל פעולתו לרבים בימי ארתחשסתא, זמן רב לפני זה. מדברי נחמיה שמטרתו היתה בגירושין הנשים הנכריות מפני שבניהן דברו אשדודית, ולא יהודית, נראה ברור כי מרבית העם דברו אז יהודית או עברית, והלשון הזאת היתה קדושה בעיני נחמיה ונחוצה להעם וליהדותו להבדילו מעמים זולתו ולטהרו מתערובות בני נכר. כמה שנים נתמשך המצב הזה לא ידענו, כי באמת הלשון המדוברת בעם בזמן הבית השני היתה שפת ארמית, וכבר בימי הזוגות היתה לשון ארמית מצויה גם בין החכמים, כמו שראינו שיוסי בן יועזר איש צרידה העיד בפני חכמים בלשן ארמית: על איל קמצא דכן, ועל משקה בית מטבחייא דאינון דמיין ודיקרב במיתא מסתאב, וקרי ליה חכמים יוסי שריא (עדיות ס״ז. מ״ד).

שם נחמיה היה מהולל בתשבחות בפי גדולי העם גם בדורות רבים אחרי מותו. בין גדולי ישראל ונביאיו מזכיר בן סירא (מט. 15.) גם את שם נחמיה: „ובין הבחירים ינון שם נחמיה לעולם; הוא הקים חומות הנופלות, הוא הבין דלת ובריח למו ויבן בתים לשבת". בעל ספר חשמונאים (א. 23—29) מביא הגדה אחת אדות נחמיה בדברים האלה: „באשר הגלו אבותינו ארצה פרס, לקחו הכהנים הקדושים את האש בסתר מעל המזבח ויטמינו אותה בשוחת עמוקה ויבשה

לשמרה ולא ידע איש את מקומה. ויהי מקץ ימים רבים בנטות ה׳ את חסדו עלינו והמלך שלח את נחמיה ירושלימה, ויקח מבני הכהנים אשר טמנו את האש וישלחם לבקשה. אולם כאשר הוגד לנו לא מצאו את האש כי אם מים קפואים מצאו תחתיה. ויצו נחמיה לשאוב את המים ולהביאם. ויהי בהקריבם את קרבן ה׳ ויצו אותם לזרוק מן המים על העצים ועל הקרבן אשר על המזבח ויעשו כן. אחרי כלותם והשמש יצא על הארץ והעבים נפוצו והנה איש אלהים מתלקחת בקרבן וישתומם כל העם מסביב, ויפלו הכהנים וכל העם על פניהם וישתחוו עד כי אכל הקרבן". גם פעולותיו בספרות כתבי הקודש מהלל המחבר הזה (שם ב. 13—15) ... כל הדברים האלה נמצאו בדברי הימים הנכתבים בידי נחמיה, וכאשר דרש נחמיה אל ספרי דוד והמלכים והנביאים ואת אשר כתבו בדבר הקרבנות ויאספם לאספת כן עשה גם יהודה..."

נחמיה פזר ממון הרבה לפדיון שבוים לפדות את שבויי ישראל שנמכרו מידי שוביהם לגוים (נחמיה ה. 8). הוא לא חפץ לקחת השכר הקצוב מאת העם לפחת ירושלים, ולבד זאת היו מאה וחמשים איש מבני יהודה סמוכים על שלחנו תמיד (שם 15—17). נחמיה הרגיש בנפשו כי עשה הרבה לטובת עמו ישראל, והתפלל לה׳ כי יזכור לו זאת לטובה: „זכרה לי אלהי על זאת ואל תמח חסדי אשר עשיתי בבית אלהי ובמשמריו" (שם י"ג. 14). ולהלן (29—31) „וטיהרתים מכל נכר ואעמידה משמרות לכהנים וללוים איש במלאכתו, ולקרבן העצים בעתים מזומנות ולבכורים, זכרה לי אלהי לטובה". יאָזעפוס (קדמוניות א. 5. 8.) אומר עליו: „נחמיה היה איש בעל נפש יקרה, והיה מסור בכל לבו ובכל נפשו להצלחת עמו, וחומות ירושלים הנה לו למזכרת נצח".

אולם רוח חז"ל לא היתה נוחה ממנו בדבר הזה, ואמרו עליו שלא נקרא ספר עזרא על שמו אף על פי שהוא (נחמיה) כתבו, מפני שהחזיק טובה לעצמו (סנהדרין צ"ג). ועיין וועלהויזען על דבר תבונת נפשו של נחמיה (געשיכטע צד 173); ורעגאן: קורות עם ישראל, ספר שביעי, מן צד 82 והלאה.

על דבר ספרו של נחמיה עיין ערך „עזרא ונחמיה" (ספר) בחלק השביעי בספרנו.

נחום אבלים. על דבר ענין נחום אבלים בתקופת כתבי הקודש יש לנו איזה רמזים בתנ"ך איך היה נעשה אז. קרוביו מיודעיו של האבל היו מתקבצים אל ביתו לנחמו בדברים. כאשר נאבד יוסף באו בניו ובני בניו של יעקב לנחמו (בראשית ל"ז. 35). דוד שלח את עבדיו לחנון מלך בני עמון לנחמו על אביו שמת (ש"ב י. 2). לבד זאת היה מנהגם להאכיל את האבל לחם בסעודה הראשונה משל אחרים. כן מצינו בדוד שבאבלו על אבנר שנהרג באו כל העם להברות אותו לחם (ש"ב ג. 35). ובהמשך הימים הנהיגו לעשות סעודה שלמה לאבלים משל אחרים והיתה ידועה הסעודה הזאת בשם „סעודת הבראה" (עיין יאָזעפוס, קדמוניות י"ז. 8. 4). הנביא יחזקאל קורא את הסעודה הזאת בשם „לחם אנשים" (יחזקאל כ"ד. 17). גם בספר טוביה (בכתובים אחרונים, אפוקריפא, ד. 18) נאמר: בהקבר איש צדיק תן מיינך ומלחמך (לאבליו). גם הנביא ירמיה מזכיר פריסת לחם לאבלים, ולאבלים על אב או אם היה מנהגם להשקות גם יין והיה ידוע אצלם בשם „כוס תנחומים" (ירמיה ט"ז. 7). המנהג הזה נהיה בהמשך הזמן לחוק (עיין שלחן ערוך יורה דעה סימן שע"ח). במקומות אחדים נשתרבב המנהג להברות את האבלים בבשר ויין. אבל בתחלת הסעודה

משימים על השלחן ביצים או תבשיל של עדשים זכר לאבלות. כמו שדרשו חז"ל את הפסוק ויעקב נתן לעשו לחם ונזיד עדשים (בראשית כ"ה): אותו היום נפטר אברהם אבינו ועשה יעקב אבינו תבשיל של עדשים לנחם את יצחק אביו. ומאי שנא של עדשים? אמרי במערבא משמיה דרבה בר מרי: מה עדשה זו אין לה פה אף אבל אין לו פה. דבר אחר מה עדשה זו מגולגלת אף אבלות מגלגלת ומחזרת על באי העולם. מאי ביניהו? איכא ביניהו לנחומי בביעי (בביצים) (בבא בתרא ט"ז:) ועיין ספר פניאל מאמר תנחומי אבלים לידידי ה"ר נש"ל הוצאה שניה.

נחמני שם אחד מגולי בבל שעלו עם זרבבל לשוב לארץ אבותיהם. השם הזה מצא נחמיה בספר היחש של העולים הראשונים (נחמיה ז. 5—7).

נחרי הבארותי (מן בארות) נושא כלים של יואב בן צרויה, אחד מגבורי דוד. ובדהי"א (י"א. 39) בא השם הזה בחירק תחת הרי"ש.

נחש קסם בלחשים. כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל (במדבר כ"ג. 23). ולא הלך כפעם בפעם לקראת נחשים (שם כ"ד. 1), כלומר לא דרש בקסמים כבראשונה. ועיין ערך כשפים ביאור תכונת מן כשוף הזה.

נחש, תנין הזוחל על הארץ. שמונה שמות להבריה הזאת בכתבי הקודש: נחש, תנין, אפעה, עכשוב, פתן, צפע (או צפעוני), שפיפון, שרף (באבות דר' נתן יחשוב אך ששה שמות ולא חשב שפיפון ופתן). הנוסעים והתרים את הארצות מצאו בצפון אפריקה, סוריא וערב ארבעה עשר מיני נחשים. אבל קשה עלינו מאד לדעת ולהגיד בדיוק ובצמצום על איזה מהמינים כוונו כתבי הקודש בשמות השונים הנזכרים שם. בכלל נוכל לחלק כי מיני הנחשים לשני סוגים. הסוג האחד יש לו שנים תלויים ומאחוריהן נמצאים כיסים קטנים מלאים עכס (סם מות). הסוג הזה הוא היותר מסוכן ומזיק, ומספר מיני הסוג הזה הוא מעט פחות מחלק החמישי של כל המינים ביחד. ולמען יהיה ביד הקוראים דבר שלם ולא חצי דבר החלטנו לדבר בערך הזה מכל מיני הנחשים הנזכרים בכתבי הקודש ונבאר את טבעם ותכונתם כפי אשר יתארו אותם כתבי הקודש, עם איזה הערות אדותם לקוחות מחכמי הזאאלאגיה (טבעי החיות ותכונותיהן).

נחש. השם הזה נזכר ראשונה בספר בראשית (ג. 1). במקום הזה יסופר כי הנחש הצטיין בחכמתו או בערמתו מכל חיות השדה אשר עשה ה'. העמים הקדמונים האמינו, כי החיות יש להן כח הדבור, וגם הבנה ושכל להן, ושל הנחש עולה על כולן בערמתו. וגם היום נמצאים באזיה ובאפריקה ובאמריקה שבטים המאמינים בחכמת ובערמת הנחשים ובכחם להטות את מין האנושי מדרך הטוב. ובגלל הדבר הזה רבים מהשבטים האלה מניחים את הנחשים לשכון באהליהם וגם ממציאים להם מזון ומחיה מיראתם אותם. בכלל היה הנחש להקדמונים בריה מלאה מסתורין. גם הליכתו על גחונו היה דבר מפליא לבעל ספר משלי, האומר: שלשה המה נפלאו ממני וארבעה לא ידעתים: דרך הנשר בשמים (איך הוא יכול לעוף באויר מתחת השמים בלי השתמש ברגליו), דרך נחש עלי צור (איך הוא הולך על גחונו, כי אין לו רגלים. ומשנה מקומו במהירות נפלאה), דרך אניה בלב ים (העושה דרכה על פני המים ואיננה טובעת בתהום) ודרך גבר בעלמה (איך נבראת בריה חדשה על ידי תשמיש). גם המשורר בתהלים יחשוב את מעופת העופות באויר ואת האניה השטה על פני המים לדברים

הנפלאים, כמו שנאמר: „ה׳ אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ... צפור שמים ודגי הים עובר ארחות ימים (אניה)" (תהלים ח. 9); „ברכי נפשי את ה׳, ה׳ אלהי גדלת מאד... זה הים גדול ורחב ידים... שם אניות יהלכון..." (שם ק"ד). גם בעל ספר איוב יחשוב מעופפת הנשר באויר מתחת השמים לדברים הנפלאים, כי משים בפי ה׳ הדברים האלה: „אם על פיך יגביה נשר...?" (איוב לט, 27). כי באמת קדמוני אומתנו לא חקרו בחוקי הטבע, כי כל חכמתם היתה אך חכמת המוסר והמדות, ובזה הצטיינו מכל עמי תבל.

העכס של הנחש חשבו בעלי כה"ק שהוא מלשונו: שננו לשונם כמו נחש, חמת עכשוב תחת שפתימו (תהלים ק"מ. 3). ראש פתנים יינק (התונף) תהרגהו לשון אפעה; (איוב כ. 16). הנחשים השרפים הנזכרים בספר במדבר (כא. 6) המה נחשים אשר נשיכתם מסבב כאב חזק כאלו בא ממכות אש. המה הנחשים הידועים בשפת אנגלית בשם „קאפעזאט", והמה נקובים גם כן בשם „שרף מעופף" (ישעיה יד, 29). כי בטבעו להסתר במקום נעלם שלא תפגשהו עין אדם או חיה, וכאשר יעבור אדם או חיה קרוב למקום סתרו יקפוץ עליו במעוף אחד ויעשה אותו כלה. מקום מגורתם של הנחשים הוא על פי רוב בגדר רעוע או בקיר בית ישן, כן נראה מהכתוב בקהלת (י. 8). „ופורץ גדר ישכנו נחש"; ובעמוס: „כי באשר ינוס איש מפני הארי... ובא הבית וסמך ידו על הקיר ונשכו הנחש" (עמוס ה. 19).

פ ת ן (קאברא באנגלית). ראשונה נזכר שם הנחש הזה בספר דברים (ל"ב, 33). „חמת תנינים יינם וראש פתנים אכזר". הדברים האלה מורים לדעת כי נשיכת הנחש הזה תביא עמה כאב אכזרי מאד. צופר הנעמתי מכנה את גזלת הרשע

בדברים כאלה: „אם תמתיק כפיו רעה... לחמו במעיו נהפך מרורת **פ ת נ י ם** בקרבו". ראש פתנים יינק תהרגהו לשון אפעה (איוב כ. 14 — 16). ישעיה בדברו על העת המאושרה של ימות המשיח אומר: ושעשע יונק על חור **פ ת ן** (ולא יאונה לי כל רע) (ישעיה י"א, 8). המשורר בתהלים (צא, 13). מבטיח את הצדיק ההולך בדרך הישר כי לא יאונה לו כל רע גם מצד המזיקים היותר מסוכנים ואומר: „על שחל ו **פ ת ן** תדרוך תרמוס כפיר ותנין". כל המקומות האלה מורים כי עכס הפתן הוא מסוכן מאד, אבל אין לנו ראיה מוכיחה כי הוא האקברא המצרית כמו שהעתקנו למעלה, כי גם נחשים אחרים יש להם עכס מסוכן, אולם מקום אחד בכה"ק מורה לחלוטין כי הפתן הוא הקאברא המצרית, והוא בתהלים (נ"ח. 4 — 6) „זורו רשעים מרחם... חמת למו כדמות המת נחש כמו פתן חרש יאטם אזנו, אשר לא ישמע לקול מלחשים חובר חברים מחוכם". הפסוקים האלה מראים בעליל כי בפתן היו משתמשים המנחשים לעניני כשפיהם... הנוסעים יספרו כי המנחשים יצודו את הקאברא על ידי שירה וניגון בחליל, ואז הקאברא איננה עושה כל רע בעכס המסוכן שלה. אבל ישנם ביניהם שאינם חפצים לשמוע את קול החליל כי יודעים שהם נצודים בזה, מה יעשו? מטים אזנם האחת אל העפר והשנית יאטימו בקצה זנבם. זהו ממש ככתוב בתהלים. וזהו מוכית כי הפתן הוא הקאברא המצרית.

ש פ י פ ו ן, השם הזה נזכר אך פעם אחת בכה"ק, בברכת יעקב את בניו. יהי דן נחש עלי דרך שפיפון עלי אורח, הנושך עקבי סוס ויפול רוכבו אחור (בראשית מ"ט, 17). הנחש הזה הוא הידוע באנגלית בשם „הארנעד

וויפער" או „סעראסטעס", ובקל להכיר אותו על ידי שתי הקרנים שממעל לעיניו. ארסו מסוכן מאד וממית מהרה. הוא עצל מאד לבקש טרף, ולזאת הוא שוכב על הדרך ששיירות עוברות ושבות בה מכסה את חצי גופו בחול למען לא תרגיש אותו עין עובר. על פי רוב ירגיש הסוס בטבעו את מציאותו בקירוב ויטה הצדה לבלי קרוב אליו. ולא יכבד על הסוס להמלט ממנו כי השפיפון הוא מן הנחשים הקטנים אך שתי הגל ארכו וגם מעט פחות מזה ואחרי שעד חציו הוא טמון בעפר לזאת נקל להסוס להתרחק ממנו ושלא להפריע מנוחתו, ואז ישאר על מקומו מבלי נוע, אבל אוי לו להסוס ולרוכבו אם יתקרב אליו יותר מדי, כי אז ישכנו השפיפון וימיתנו כהרף עין בארסו הממית ברגע והרוכב יפול במהרה מהסוס ויהיה גם כן לשלל להמזיק הזה.

אפעה, הנחש הזה נזכר שלש פעמים בכה"ק. (באיוב כ, 16) : ראש פתנים יינק תהרגהו (את הרשע תבולע חיל זרים) לשון אפעה. בישעיה (ל'. 6) משא בהמות נגב. בארץ ציה וצוקה לביא וליש מהן אפעה ושרף מעופף; ושם (נ"ט, 5). האוכל מביציהם (של הרשעים שחשב למעלה) ימות והזורה תבקע אפעה". הנוסע שאו מצא בצפון אפריקה נחש קטן רגל אחת ארכו מסוכן מאד בארסו ונקרא בפי יושבי המקום על— אפעה. ומשער כי זה הנחש הנזכר בכה"ק. מהפסוקים שבא בם זכרון הנחש לא יוכל לדעת מאומה מטבעו ותכונתו

עכשוב, דוד בתפלתו לד' כי יחלצו מאדם רע, מאיש המסים מבאר מפני כי שננו לשונם כמו נחש, כי חמת עכשוב תחת שפתימו (תהלים ק"מ, 5). בוקסטארף מבאר המלה הזאת כמלת רקקן, המרבה לרוק. ולפי זה הוא הנחש הידוע בשם „ספיטינג סנייק" כי מטבעו לרוק בחזקת מארסו על הבעל חי אשר יברח ויתרחק ממנו וישתדל להזיקו על ידי הרקיקה.

צפע או **צפעוני**, שם הנחש הזה נזכר שלש פעמים בספר ישעיה : (י"א, 8). „ושעשע יונק על חור פתן ועל מאורת צפעוני גמול ידו הדה" ; (יד, 29). „אל תשמח פלשת כלך כי משורש נחש יצא צפע ופריו שרף מעופף". (נ"ט, 5). ביצי צפעוני בקעו (הרשעים). הנביא ירמיה מזכיר את הנחש צפעוני בדברים האלה : הנני משלח בכם נחשים צפעונים אשר אין להם לחש (ירמיה ח, 17). הדברים האחרונים מורים כי המנחשים לא יכולו למשול בהם כמו שהמה מושלים על הפתנים ושוללים מהם היכולת להזיק. אבל הפסוק בישעיה מורה כי הצפע הוא יותר מסוכן מהנחש. כן נוכל להוכיח מהדברים כי משורש נחש יצא צפע. ה. טריסטראם משער כי הצפע הוא הנחש היותר גדול והיותר מסוכן מכל הנחשים הנמצאים בארץ ישראל, מפני כי הוא יעשה מעשהו על פי רוב בלילה, ומטבעו להתנפל בחבורה גדולה על הבית אשר בחר לגור בו ושופט אחד היה מוכרח לעזוב את בית משפטו כי הצפעונים רבו עליו ויגרשהו מביתו.

נחש הקדמוני, הנחש שהשיא את חוה לאכול מעץ הדעת ידוע בספרות חז"ל בשם : הנחש הקדמוני (סוטה ט : סנהדרין כ"ט.). בענין הנחש הזה ובכל הספור הכתוב אדותו בספר התורה (בראשית ג'.) נבוכו המפרשים ורבו בו הביאורים. הרדי"א (דון, יצחק אברבנאל) אומר כי הנחש לא דבר, אלא האשה ראתה אותו שאכל מעץ הדעת ולא מת התעורר מעצמה לאכול גם היא, אבל לפי זה אין מקום להודיע כי הנחש היה ערום, גם אין ראוי

שיקולל, ובספר אמונת צורואסטר נמצא כתוב כי אהרימן אל הרע התחפש בצורת נחש והסית את האדם ואשתו להטוא. וקצת מחכמי ישראל חשבו כי הנחש הקדמוני הוא השטן. ובעל חכמת שלמה כתב (ב', 24.) מקנאת השטן בא מות לעולם.

והנה הספור הזה כלו מתנגד לשלמות הבורא שיהיה מעשה ידיו מתקלקל ויהפך האדם לאיש אחר ממה שהיה בדעת הבורא שיהיה, עד שמיד לאחר שבראו יצטרך לקללו קללת עולם ולגרשו מן המקום אשר הכין למושב לו. ולכן השתדלו גדולי החכמים לבאר את הספור הזה בדרך משל וחידה, רומז לענינים אחרים מעניני חכמה ופילוסופיה, בלי שיכחישו אמתת הספור כמשמעו. וזה לשון בעל העקרים (מאמר ג, פרק כ"א) ; „אף אם נמצאו בתורה דברים רבים הסכימו בהם כל החכמים היותם רומזים לענינים נכבדים עליונים וענינים שכליים כספור גן עדן, לא הכחישו מציאותם בעבור זה ושלא יהיו כפשטן". אבל דברים כאלה אינם מתקבלים על הלב, כי מלבד שהענינים הפלוסופיים שלדעתם הספור מרמז אינם אמת בעצמם, אין בידיעתם שום תועלת לרוב בני אדם ולפי זה לא יובן כלל למה רצה ה' שיהיה כל המאורע הזה, ולמה הביא על יציר כפיו קללה כיום הזה אם לא היתה כוונה רק לרמוז על ידי זה לארבעת היסודות ולכחות נפש האדם.

הרשד"ל מבאר הספור הזה ומקרבו אל השכל בדברים האלה : האדם מרגיש כי נולד לעמל ושהוא מזומן לפגעים הרבה ולעצבונות הרבה יותר משאר בעלי החיים, והוא מתלונן על זה ומהרהר אחר מדותיו של הקב"ה ; אבל כל זה הוא לא באמת ולא בצדקה, כי ה' עשה את האדם להיות עליון על כל בעלי החיים על ידי שנתן לו בינה להבין ולהשכיל ולפעול בבחירה ורצון ולא בטבע (אינסטינקט) וכל זה לטובתו. אבל האדם משתמש לפעמים בבינתו ובכח הבחירה לבחור במה שהוא רע לו על ידי שהוא מרחיב תאוותיו ומרבה עצבותיו, אולת האדם תסלף דרכו ועל ה' יזעף לבו. אבל בהתלוננו על אל לא ישים לבו כי הוא אשם בנפשו, כי הבינה שחננו בה ה' יש בכחה להביא לו טובות רבות לגופו ולנשמתו, אבל הוא לא השתמש בה כראוי לכן המיט רעה על עצמו. ובאמת אם יאמרו לו לאדם : רצונך שתהפך לבהמה ? בלי ספק שלא יחפוץ זאת. ואם כן למה יתרעם על מכאוביו שבאו עליו אך מפני שלא ידע להשתמש כראוי בבינתו ? ובכן מטרת הספור הזה היא אך להודיע להאדם כי אם שהיוצר נתן באדם כח הבינה, אבל האדם ביחוד עם זה נברא עם כח הבחירה לבחור במה שהוא טוב לו ולהתרחק ממה שהוא רע לו, ולפי זה אם ישתמש בשתי הכחות הנפשיות האלה בבינה ובבחירה לשקול במאזני שכלו ובינתו מה שהוא טוב באמת ומה שהוא רע בהחלט, ועל ידי כח הבחירה יבחר אך בטוב, אז לא היה יודע האדם שום רע, כי ביכלתו להתרחק ממנו בכח בינתו ובכח בחירתו, אבל אם ישתמש בכח הבינה לבד בלי כח הבחירה להתרחק מרע אז תהפך לו הבינה לקללה, והוא בעצמו אשם בזה.

לחכמי העמים מהמבקרים החדשים כל ספר בראשית אין לו ערך היסתורי כי הוא לדעתם קובץ הגדות שונות אדות בריאת העולם וההרפתקאות שעברו על המין האנושי, וגם הגדות אדות חיי האבות, אבל גם המה מודים כי בכל אחת מההגדות נמצא גרעין מוסרי ומדותי וראוי לדרוש ולתקור אחר תבונת הגרעינים האלה כי ברכה בם.

נחש בריה, השם הזה נזכר שתי פעמים בכה"ק : בישעיה (כ"ז, 1). ביום ההוא יפקוד ה' בחרבו הקשה,

הגדולה והחזקה על לויתן נ ח ש ב ר י ח, ועל לויתן נחש עקלתון והרג את התנין אשר בים. רבו הביאורים והפירושים על הפסוק הזה. המפרשים העתיקים מעמנו מבארים כי הנביא ינבא מפלת שלש־אומות שהצרו לישראל: אשור (לויתן נחש בריח), מצרים (לויתן נחש עקלתון) וצור (התנין אשר בים) (רש״י) לדעת היטציג מרמז הנביא על הריסות ותורבן: מדי, בבל ומצרים. הראב״ע יחשוב כי כוונת הנביא על עצומים בכלל, שנתנו חתיתם על אדם וארץ רבה. געזעניוס משער כי הנביא ידבר אך ממפלת בבל. יונתן מתרגם נחש בריח מצרים ונחש עקלתון — אשור, והתנין אשר בים איננו מבאר כלל והניחו כמו שהוא. אולם דעתנו נוטה יותר להשערת פיליפסאן, כי הנביא מדבר אך מחורבן שני עמים שונאי ישראל — מצרים ואשור, והמעין בכתובים בעינא פקיחא יודה כי השערתי קרובה יותר לאמת מכל השערות שארי המבארים, וזה הדבר: בפסוק 13 של הנבואה הנזכרת ידובר אך משני עמים: והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, ובאו האובדים בארץ א ש ו ר, והנדחים בארץ מ צ ר י ם והשתחוו לה׳ בהר הקודש בירושלים. פסוק 12 ידבר אך משני מקומות שהגלו לשם בני ישראל: והיה ביום ההוא יחבוט ה׳ משבולת הנהר (פרת) עד נחל מצרים (נילוס) ואתם תלוקטו לאחד אחד בני ישראל. בפסוק הראשון נמצאו אך שני נשואים: י פ ק ו ד ו ה ר ג: ביום ההוא י פ ק ו ד ה׳ בחרבו הקשה הגדולה והחזקה על לויתן נחש בריח ועל לויתן נחש עקלתון (משפט ראשון) **והרג** את התנין אשר בים (משפט שני), הפעול במשפט הראשון הוא לויתן ובמשפט השני הוא — תנין. ויען כי התנין אשר בים מרמז על מצרים בלי שום ספק, כי התנין הוא הקראקאדיל הנורא שמשכנו בנילוס הנקוב בשם ים, כמו שנראה ברור מהפסוק ונשתו מים **מהים** (שם י״ט, 5). והחרים ה׳ את לשון י ם מצרים (שם י״א, 15). שמכוין בזה על יאור נילוס, וגם יחזקאל מתאר את מצרים בתאר תנים: בן אדם, שא קינה על פרעה מלך מצרים ואמרת אליו: כפיר גוים נדמית ואתה כ ת נ י ם בימים (יחזקאל ל״ב, 3). ועוד שם (כ״ט, 3). „דבר ואמרת כה אמר ה׳ אלהים הנני עליך פרעה מלך מצרים ה ת נ י ם הגדול הרובץ בתוך יאוריו״ — לזאת קרובה ההשערה לאמת שיכוין הנביא בשם לויתן את ממלכת אשור שנבלעו בה גוים רבים וארצות שונות על ידי מלחמות רבות, בריח יורה על המלחמות הרבות ומהירות נצחונותיו ועקלתון יורה על השטח הגדול שמלך אשור עליו.

אולם „נחש בריח״ הנזכר באיוב מורה על קבוצת 220 ככבים בצפון הרקיע הידוע בשם „תלי״ ובזהר (פ׳ חיי שרה) תקרא הקבוצה הזאת בשם חויא דרקיע (נחש השמים), כי התחלת הפסוק מורה כי ידבר המליץ מדבר הנראה בשמים: ברוחו שמים שפרה, חוללה ידו נחש בריח. (איוב כ״ו, 13).

נחש נחשת. כאשר התאונן העם על ה׳ ועל משה שהוציאם ממצרים להיות נע ונד במדבר, כי קצרה נפשם בדרך שלח ה׳ בעם נחשים שרפים וימת עם רב מישראל. אז התוודו על עונם ובקשו את משה להתפלל בעדם אל ה׳ להסיר מעליהם את הנחש. משה מלא את חפצם וה׳ צוהו לעשות שרף וישימו על נס והיה כל הנשוך וראה אותו (את השרף) וחי. כאשר צוה אותו ה׳ כן עשה משה, עשה נחש נחשת וישימהו על הנס והיה כל הנשוך וראה אותו וחי.

בשם שרף מתוארים לפעמים הנחשים,

במבואר למעלה (הנחשים השרפים) וגם המלאכים, כמו שנאמר בישעיה שרפים עומדים ממעל לו (ישעיה ו), והדבר הזה מפתח להבין מה היה להרבה מהאומות הקדמוניות לצייר את אלהיהם בדמות נחש, וביחוד עשו זאת המצריים שהיו מציירים עגולים ועליהם סביב סביב נחשים משולבים זה עם זה לרמוז על הנמצא הראשון מקור החיים והנחש היה אצלם סימן החיים והבריאות (כשמו בלשון ארמי חויא), ובגלל זאת יחוס העמים הקדמונים אל הנחש משונה, פעם יאמרו עליו שהוא אות ודוגמא לכל דבר רע, קנאה, שנאה ותחרות, ופעם יתארוהו בשם מלאך טוב, ויאמרו עליו שהוא יודע עתידות והוא אות ודוגמא לחיי נצח. גם המקובלים יקראו לטומאה נחש ולפעמים יקראו נחש לספירת קדושה. ובציורי מצרים הנמצאים עד היום נושאים האלילים אזים וסראפיס דמות נחשים לאות החיים והבריאות ובידם כוס הרפואה מוקפת מצורות נחשים.

למעלה ראינו כי ה׳ צוה למשה לעשות שרף, והוא עשה נחש נחשת. מאין ידע לעשות את השרף מנחושת ? בן אמוזג משער כי על החיות שבמעשה מרכבה של יחזקאל שהיו שרפים כמו שראה אותם ישעיה נאמר „ונוצצים כעין נחשת קלל“, איך נרפאו בני ישראל מנשיכת השרפים בהביטם אל נחש הנחשת? המפרשים המשתדלים לבאר דברים כאלה על פי חקי הטבע משערים כי כחות הנפש יפעלו לפעמים בענינים כאלה על ידי האמונה כי הדבר הזה יעלה ארוכה למחלה ידועה, ויש מוסיפים כי ביחד עם זה נתן להם משה רפאות תעלה, אם כי לא מפורש זאת בכתוב, אבל המה קוראים זאת בין השיטין, ועוד השערות חלושות כדומה. ורבותינו פתרו את המעשה בדרך אגדה, שכונת משה היתה להפנות לב העם בתפלה לאל המושיע (ר״ה כט.).

נחשתן כן קרא המלך חזקיהו לנחש הנחושת שעשה משה במדבר להציל את העם מנשיכת הנחשים השרפים (ע״ע שלפני זה), והוא חזקיהו. כתת אותו מפני כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו מפני שחשבוהו לאלהות בגלל כח הריפוי המדומה שבו. המאורע הזה מראה לדעת כי המלכים שלפני חזקיהו, אף שגם המה השתדלו בכל שהיה לאל ידם להסיר את עבודת הגלולים מן הארץ, לא העיזו לשלוח יד בנחש הנחשת שעשה משה מפני כבודו של האיש הרם והנשא הזה, אבי הנביאים. אין להתפלא כי נואלו היהודים לתת כבוד אלהים לנחש עשוי מנחשת, כי עבודת הנחשים התפשטה בימים ההם במצרים, באזיה המערבית ובאירופה המזרחית במדה מרובה מאד, במצרים השתחוו אז גם לנחשים חיים, כאשר יעשו גם היום בהודו המזרחית (אינדיען). הנחש הידוע בשם „צעראסטעס“ היה מוקדש להאליל אמון, ואחרי מותו היו מקברים אותו בכבוד גדול בהיכלו של אמון. מין אחר של נחשים הידוע בשם „נאיא האי“ היה מוקדש לאליל הטוב והמטיב „קנעף“. גם היונים והרומאים חשבו את הנחש לסמל הטוב, המפיץ חכמה בינה ודעת בעולם. ומדוע זכה הנחש לכל הכבוד הזה ? החכמים אחדים משערים כי הסבה לזה היא : אריכת ימים של הנחש, מהירת תנועת גוו בלי רגלים, סימני חיים שנמצאו בכל חלקי גוו גם אחרי שחתכוהו לגזרים — כל המעלות האלה עשו אותו למצויין בין בעלי החיים ולזאת יכבדוהו ויעבדוהו. אבל חזקיהו הסב את שמו נחשתן בנון המקטין, ודרך בזיון, לשלול ממנו הכבוד שאיננו ראוי לו.

נחש אבי אביגיל אחות צרויה אם יואב (ש״ב. י״ז, 25). ומזה

נראה שאביגיל וצרויה היו אחיות לדוד רק מצד אמו (דהי"א ב, 16).

נחש, מלך בני עמון. הוא האריך ימים על ממלכתו כי כבר בטרם נבחר שאול למלך על ישראל מלך הוא על עמו, ומת אך לאחר התחזק דוד על כסאו בירושלים, כי לפי דעת יאזעפוס מלך שאול על ישראל ארבעים שנה (קדמוניות ד, 14, 9). ויהי כמחודש ימים אחר שנבחר שאול למלך במצפה עלה נחש על יושבי יביש גלעד להלחם עמם, וכאשר בקשו ממנו לכרות אתם ברית שלום ויעבדוהו, השיב להם כי יתרצה להצעתם בתנאי אם יתנו לו לנקור את עין הימין מיושבי העיר. יאזעפוס מספר כי היה רגיל לעשות זאת למנוצחיו למען לא יוצלחו לצבא כי מדרך אנשי החיל להגן במגיניהם את עינם השמאלי וישתמשו אך בעינם הימני בדרכם קשתותיהם לירות חצים על אויביהם, ואם ינקרו להם את עינם הימני לא יהיו עוד מוכשרים למלחמה כלל. אגב אורחא נעיר כי מה שאמרנו למעלה כי המאורע הזה היה כחודש ימים אחרי בחירת שאול למלך הוא מדברי יאזעפוס (קדמוניות ו, ה, 1). והוא נשען בזה על נוסחת השבעים שהעתיקו שתי המלות של הפסוק האחרון מקאפיטל יוד „ויהי במחריש", „ויהי כמחודש" והמה מחברים את המלות האלה עם התחלת הפסוק של קאפ' י"א. וקורין ויהי כמחודש ויעל נחש העמוני ויחן על יביש גלעד. בכה"ק לא נזכר מנחש מאומה עד העת שנודע לדוד ממותו, ושם נאמר כי עשה נחש לדוד טובות, יוכל היות כי זה היה בעת שעזב דוד את אכיש מלך גת, כי שניהם נחש ואכיש היו שונאים לשאול. ובעת שהיה דוד במחנים בברחו מפני אבשלום בנו, המציא לו שובי בן נחש מרבת בני עמון הדברים הנחוצים לאנשי חילו מזון, [illegible] ובגדים (ש"ב, י"ז, 27). עוואלד משער כי נחש אבי שובי לא היה מלך בני עמון כי אם אחד ממשפחת המלך. ולא ידענו מה הכריחו לזה.

נחשון בן עמינדב נשיאו של שבט יהודה בצאת ישראל ממצרים (שמות ו, 23). הוא היה הדור החמישי ליהודה בן יעקב ובעת שהוקם המשכן במדבר היה נחשון הנשיא הראשון שהקריב קרבנו לחנוכת הבית. חז"ל מפליגים בשבחו של הנשיא הזה, ומספרים עליו שכאשר היו בני ישראל בצרה גדולה כי המצריים רדפו אחריהם ולפניהם היה הים ואין שום עצה ודרך להנצל ומשה היה מאריך בתפלה שיעשה ה' תשועה לעמו אמר לו הקב"ה דבר אל בני ישראל ויסעו (לתוך הים), וכוונו בזה לאמר, שתשועת ה' באה לאדם אך לאחר שעשה מצדו כל מה שבידו לעשות להצלתו, ובכן היו מוכרחים להטיל עצמם בים ואז תבוא תשועת ה', והיו נשיאי השבטים מריבים זה עם זה, זה אומר אין אני יורד תחלה לים, וזה אומר אין אני יורד תחלה לים, קפץ נחשון בן עמינדב והטיל עצמו לים תחלה, ובזה הראה בטחונו החזק בה' ואז באה התשועה (סוטה ל"ז.)

נחשת, לפי המסופר בתורה (בראשית ד, 22). היה תובל־קין, בני של למך מבני קין, הראשון שהחל לעשות כלים וללטוש נחושת וברזל. ובימי שלמה בן דוד מלך בירושלים היה איש אחד בשם חירם בן אשה אלמנה משבט נפתלי ואביו היה איש צורי, שהצטיין עצמו לעשות כל מלאכה בנחשת בחכמה ובתבונה ובדעת (מ"א, ז, 14) ובדהי"ב (ב, 13), נאמר עליו כי היה בן אשה מבנות דן ואביו איש צורי יודע לעשות בזהב, בכסף ובנחשת, בברזל, באבנים ובעציב בארגמן, בתכלה ובבוץ ובכרמיל ולפתח כל פתוח

ולחשוב כל מחשבת. לפי דברי העזיאד ולוקרעט ידע מין האנושי להשתמש לכל צרכיו בנחושת קודם שהחל להשתמש בברזל, מפני כי נחושת לא תדרוש יגיעה רבה להוציא ממנה התועלת הנרצה כמו הברזל, וגם מפני שהנחושת היתה נמצאת אז במדה מרובה מאד. לפי דברי התורה דברים (ח, 9.) היו הררי ארץ ישראל מלאים נחשת: „ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה תחצוב נחשת". דוד הכין לבנין בית המקדש „נחשת לרוב אין משקל" (דהי"א כ"ב, 3). כל מיני כלים במשכן ובמקדש היו של נחשת (עיין ויקרא ו, 28; במדבר ט"ז, 39; דהי"ב ד, 16; עזרא ח, 27). וביחוד עשו מנחשת כלי זין למלחמה הכובעים, הכידונים ועוד עיין ש"א, יז, 5, 7, 38; ש"ב, כ"א, 16). גם כבלי הרגלים והמראות (שפיעגלען) עשו מנחשת. ואף כי היה לבני ישראל מין מתכת הזה במדה מרובה בארצם, בכל זאת לא ידעו היטב איך לעשות הדברים הנחוצים להם ממין הזה והיו מוכרחים לקרוא אומנים מומחים מצור להכין למענם את אשר דרשו (עיין מ"א ז, 14). מיכעלים משער כי משה נתן היתרון לכלי נחושת על כלים העשוים מאדמה, ועל ידי זה חפץ להסיר מלב בני ישראל הדעה הקדומה שהיתה להם כי כלי נחושת מחזיקים בתוכם רעל מסוכן (מאז. רעכט חלק רביעי צד 217, 314).

המעתיקים את כה"ק לאנגלית מעתיקים את המלה „ברעסס" שהוא מן מתכת היוצא מתערובות שני חלקים נחשת וחלק אחד בדיל (בראנז או גועסבינג). התערובת הזאת עושה את המתכת יותר קשת וחזקה. ואם כי התערובת הזאת היתה ידועה לעמים רבים כבר יותר משני אלפים שנה לפני המספר הנהוג. כי תחת החורבות שמצאו החוקרים בארץ כשדים מצאו כלים שונים וכלי זין שנעשו לפני 2286 לפני המספר הנהוג. ווילקינזאן בספרו „מצרים הקדמונה" (חלק ג 241, 243) מביא ראיות כי המצרים כבר קודם שיצאו ישראל ממצרים ידעו לעשות התערובת מנחשת ובדיל וגם לעשותו נכפף (ביגזאם). והאמער מספר כי מגיני של אחילעס הוכן על ידי האליל תובל קין (וואולקאן) מתערובת נחשת ובדיל. איליאדא יח, 474) — בכל זאת קשה להאמין כי בני ישראל בימים הקדמונים השתמשו בבראנז כי התורה שאמרה כי הררי ארץ ישראל מלאים נחשת בלי ספק לא כיונה אל בראנז שהוא תערובת נחשת ובדיל כי אם כיונה אל קופפער.

נחשתא, אשת יהויקים מלך יהודה ואם יהויכין. האשה הזאת הגלתה לבבל על ידי נבוכדנצר מלך בבל ביחד עם בנה יהויכין מלך יהודה, וקרוב לשער כי מתה שם. השם נחשתא יכול להיות משורש נחש. שם בעל חי, או משם מתכת „נחשת" כמו שמצינו ברזילי מן ברזל. אבל יותר קרוב להאמין כי הוא משורש נחש, כי לקרוא אנשים או נשים בשמות בעלי חיים היה רגיל ומצוי מאד בימים ההם, כמו צפורה אשת משה, דבורה אשה נביאה, חולדה הנביאה, נחשון נשיא למטה יהודה, נחש מלך בני עמון, נחש אבי אביגיל וצרויה.

1) **נחת** מנוחה, שלוה והשקט. דברי חכמים בנחת נשמעים (בלי רגז ושאון) (קהלת ט, 17). כי לא הקפדן מלמד.

2) **נחת**, בן רעואל בן עשו, אחד מאלופי אדום (בראשית ל"ו, 13). חכמי העמים חקרו ודרשו את השבט אשר שם האלוף הזה נקרא עליו ולא מצאו.

3) **נחת**, שם לוי אחד מבני קהת נזכר בדהי"א ו, 11). בש"א (א, 1). בא השם הזה בתמונת תחו. וקיטעל

משער כי תחו הוא שמו האמתי אבל המעתיקים שנו את שמו לתחת ומן תחת יצא נחת (השווה דהי"א (יחוס בני קהת).

!) **נחת**, שם אחד מהלוים שנתמנו מידו חזקיה לפקידים על התרומות והמעשרות שהביאו בני ישראל בפקודת חזקיה מלך יהודה למקדש ה' להיות למחיה לכהנים ולוים שעבדו עבודתם לרבים בבית המקדש.

נטיפה, שם תכשיט האזן לנשים. נזכר שתי פעמים בתנ"ך, בשופטים (ח, 26) נחשבו הנטיפות בין התכשיטים ששללו בני ישראל תחת הנהגת גדעון מן המדינים. ובפעם השנית — בישעיה (ג, 19). בין תכשיטי הנשים שהתגאו בהן בנות ירושלים. התכשיט הזה נשאו אותו הנשים על הצואר או באזן. של הצואר— היה חרוז מרגליות קטנות כמי טפות מים, ושבאזן היה תלי קטן מן איזה מרגליות. ונקרא התכשיט הזה בשם נטיפות על שם המרגליות שדומות לנטפי מים.

נטישה, ענף נטוי לארץ, הנטישות הסיר התז (ישעיה י"ח, 5); נטישותיך עברו ים (ירמיה י"ח, 32). ולדמיון הבלי הגוים שנספחו על עם יהודה שהוא כרם ה' הסירו נטישותיה כי לא לה' המה (שם ב, 10).

נטעים, מקום גנות ומטעי כרם, המה היוצרים ויושבי נטעים וגדרה עם המלך במלאכתו ישבו שם (דהי"א (ה, 23). השבעים חשבו נטעים וגדרה לשמות מקומות. אולם מן הענין נראה שהכתוב מדבר במלאכת ידיהם, שהיו יוצרי כלי חמר וכורמים ושומרים גדרות צאן לצרכי המלך.

נטף מין צרי (גומא) נוטף (יוצא בטפות) מעין בושם, והוא אחד מסמי הקטרת למשכן ולמקדש. קח לך סמים: נטף ושחלת וחלבנה (שמות ל, 34).

נטפה, שם עיר בארץ יהודה בקרבת בית לחם (עזרא ב, 22; נחמיה ז, 26). לדעת ראבינסאן היא הנקראת ביום „בית — נטיף" מנגב לירושלים מערבה. במשנה (שביעית פרק ט, מ"ה) נזכרת „בקעת בית נטפה". נטפה היא עיר מולדת של שני גבורים מגבורי דוד: מהרי הנטפתי, וחלב בן בענה הנטפתי (ש"ב כ"ג, 28, 29). גם שריה בן תנחומת, אחד משרי החילים שבאו לגדלי' בן אחיקם לעזור לו במשמרתו שהפקידו נבוכדנצר על שארית הפליטה, נולד בעיר ההיא ולכן יבוא בתאר „שריה בן תנחומת הנטופתי" (מ"ב כ"ה, 32) ; ובירמיה נזכרים גם כן בני ערפי הנטופתי שבאו לגדליה (ירמיה מ, 8). בעל ספר דהי"א (ט, 16). יחשוב את העיר נטופה לערי מושב הלוים המשוררים (נחמיה י"ב, 28).

ניב, דבר נובע וצומח, תנובה, פרי: באמרכם שלחן ה' מגאל הוא וניבו נבזה אכלו (מלאכי א, 12), ונמלץ על פרי פי איש, מלה הנובעת מן השפתים: בורא ניב שפתים „שלום, שלום לרחוק ולקרוב" (ישעיה נ"ז, 19). ברכת שלום הזאת הנני בורא למלה בפי כל בני עמי.

ניבי, שם אחד מהזקנים שחתמו על האמנה הידועה (נחמיה י, 20), וקבלו עליהם ועל כל ישראל באלה ובשבועה להתנהג בחייהם הפרטיים והצבוריים כאשר תדרוש תורת משה בכל פרטיה ודקדוקיה.

ניות שם מקום בעיר רמה (ש"א י"ט, 18, 23 ; כ. 1). הכתיב בא בתמונת נוית (הנון בשוא והואו בקמץ), ולכן יש פותרים אותו רבוי מן נוה, משכנות בני הנביאים ולכן תרגמו יונתן „בית אולפנא". וגם בעל ארץ קדומים משער כי ניות איננו שם עצם פרטי, כי אם נקראו כן בתי הנביאים שהיו

בנבובות העיר רמה, ואשר התבודדו שמה נבדלים מחברת בני אדם למען התעסק אך בענינים רמים ונשגבים הנחוצים להשגת הנבואה. אל המקום ההוא ברחו דוד ושמואל מפני חמת שאול שרדף אחרי דוד להרגו. אם כי כדי הוא לסמוך ע"ון כי היה לו יסוד לתרגם ניות בשם בית אולפנא ואם קבלה היא בידו נקבל, אבל אם לחקירה יש תשובה. כי השם נוה במקומות אחרים בכה"ק מורה דירת או משכן רועים, כן מבואר בש"ב (ז, 8.) בנבואת נתן הנביא לדוד : „כה תאמר לעבדי לדוד כה אמר ה' צבאות אני לקחתיך מן ה נ ו ה מאחר הצאן להיות נגיד על עמי על ישראל..." וגם הפסוק בישעיה (נ"ה, 10) „והיה השרון ל נ ו ה צ א ן" משתמש בשם נוה למושג הזה.

נין, פרי בטן, זרע אדם, ותמיד יבוא לפני השם נכד, ונין ונכד (ישעיה י"ד, 22.) לא נין לו ולא נכן בעמו (איוב, י"ח, 19.) לי ולניני ולנכדי (בראשית, כ"א, 23.) ענינו לזרעי ולזרע זרעי.

נינוה, עיר קדומים גדולה שיסד לפי עדות תורתנו אשור בן שם שנפרד מעל נמרד עם הכשדים בארץ שנער ויבן את נ י נ ו ה ועוד ערים (בראשית י, 10, 11). הוראת השם נינוה מבארים חוקרים אחדים כי הוא משורש „נון" שהוראתו דג, לפי שמצאו סמל העיר בתמונת דג בתוך חומות עיר. אבל חוקרים אחרים משערים כי העיר נקראת נינוה על שם האלילה נינה שהשתחוו לה בני בבל. האלילה הזאת היתה נחשבת לבתה של האלילה עא.

העיר נינוה עמדה על חוף המזרחי של הנהר חדקל. הנוסע ר' בנימין מטודעלא (חי במאה השתים עשרה למספר הנהוג) בדברו אדות חורבות העיר הזאת קורא אותן בשם חורבות נינוה, ומספר כי כן יקראו אותן יושבי המקום. קשה להבין מדוע יספר קסענאפאן שחי במאה הרביעית לפני המספר הנהוג כי כאשר עבר על המקום שעמדה עליו העיר נינוה לא פגש שום סימן ואות כי לפנים עמדה עליו העיר הגדולה והנפלאה נינוה. כעת ההורבות מתארות לפנינו שני גלים גדולים. הגל האחד ידוע בשם קאויונ־זיק ונביא יונה, והגל השני הוא שארית הפליטה של החומות העתיקות של העיר ההיא. הגל הזה תמונת מרובע לו. צדו המערבי הולך מקביל להנהר ובצדו המזרחי שתי סוללות עפר למגן לו, ובין הסוללות והחומה עמק עמוק. יסוד החומות הוא עשוי מאבנים גדולות ועל היסוד הזה עומדת חומת לבנים שרופות באש. מגדלים גדולים יגינו על החומה הגבוהה מאד. השטח בין החומות יכלכל בתוכו 1800 אקער או שבעה וחצי פרסאות מרובעות. רוחב המרחק שבין החומות והסוללות הוא 145 רגל, העמק שבין הסוללות והחומה היה מלא מים שבא אל תוכו מן קהושיר, וכעת שמו קהאססער השוטף מימיו להנהר חדקל דרך מרכז העיר העתיקה נינוה. הגל הראשון הוא שארית הפליטה של שני היכלים — של סנחרב ושל אסור־בניפל. בימי סנחרב שטפו מי הנהר את ההיכל הקדום שעמד על שפת הנהר והיו בו גם מקום קברות אבותיו אבל שטף המים החריב את בתי הקברות וסנחרב בנה אותם מחדש וגם הדש את פני כל ההיכל ונטע פרדס נפלא כביבו ובנינים אחרים וגם מגדלים. היכל אסור־באניפל הצטיין עצמו בבית הנשים (הארעם) גדול ובית עקד ספרותי מהולל מאד. גם בהגל המכונה נביא יונה נמצאים שני היכלים, אחד שהקים סנחרב והשני— אסור חדון בנו. אבל המה קטנים בשטחם

וגם אינם מהודרים ומקושטים כהראשונים.

לדרומה של נינוה עמדה העיר כלה או כלנה, וביניהם העיר רסן הנזכרת בספר בראשית (י, 12). ואשר קסענאפען יכניה בשם „לאריסא". צפונה לנינוה עמדה העיר קארסאבאד, עם היכלה המצויין שנבנתה על ידי סרגון מלך אשור בשנת 707 לפני המספר הנהוג.

השם נינוה נזכר בכתובת עתיקה אחת של הכהן הראשי גודעא שכיהן פאר בהיכל טעללא אשר בבבל כשני אלפים שבע מאות שנים לפני המספר הנהוג, ההיכל אשר הקים לכבוד האליל איסטר אשר בנינוה. בכתובת אחת הנמצאת בעת בלובר אשר באנגליה ישנו מכתב אחד שכתב האמוראבי מלך בבל (2300 לפספה"נ) המודיע כי בצבאות חיל הבבליים נמצאים אנשי חיל אשור במספר רב. ובזמן מאוחר (1400 לפסה"נ) בורנא — בוריאס תושב את האשורים לעבדיו. אבל בזמן מאוחר פרקו האשורים את עול בבל מעליהם ומלכם בראשם מקרב אחיהם. שלמנאסר הראשון בנה את העיר קאלאה ויעשה לעיר המלוכה, אך המלך אשור־ביל־קאלאה בנו של תגלת פלאסר הראשון היה הראשון שהעלה את נינוה לעיר המלוכה (1100 לפסה"נ). מן העת ההיא נבחרה העיר קאלאה עוד הפעם לעיר הבירה ואך כשתי מאות שנים אחרי כן בימי סנחרב שב כבוד העיר הבירה עוד הפעם לנינוה. כל השלל הרב שהביא סנחרב ממלחמותיו באזיה הוציא לפאר ולרומם את עיר המלוכה נינוה. הוא היה הראשון שהביא מי מעינות ליושבי העיר תחת מי גשמים שהשתמשו בהם לפני זה, ובנה היכלים רבים ויפים על גדות הנהר חדקל. בימיו הובאו לנינוה בכלובי ברזל רבים ממלכי אזיה להראות קלונם ליושבי העיר. בפרדס של היכל אחד נתלה על [illegible] תמן מלך עילם.

נינוה ביחד עם כל הממלכה, לפי הנמצא בכתובת נבוינידאס, נחרבה בידי מלך הסקיטים שהתישב באקבאטאנא, והלך לעזור לאבופלאסר מלך בבל בשנת 607 לספה"נ. המלך האחרון של האשורים היה סאראקאס, הוא הנודע בכתובת האשורים בשם סינ־שר־איסקון. כן בשער אבידענאס. אולם יען כי נמצאת כתובת אחרת מאוחרת ובה נזכר כי סין־סום ליזיר מלך אז באשור, יש לשער כי מפלת נינוה וממלכת אשור היתה בזמן ממשלת המלך הזה.

הנביאים נחום וצפניה נבאו על מפלת נינוה ואשור (צפניה ב, 13 — 15). (עיין ערכי נחום, צפניה). במ"ב (י"ט, 36, וישעיהו לז, 37) מסופר כי כאשר שב סנחרב מירושלים לעירו נינוה נהרג בידי בניו אדרמלך ושראצר בית נסרוך אלהיו. ואסור חדון בנו עלה תחתיו על כסא מלכותו. החוקרים והמבקרים חפשו בין אלילי אשור ובבל ולא מצאו ביניהם אליל בשם נסרך. ולזאת משערים כי השם הזה נשתנה בנוסח העברי אבל לא יכלו לכוין איך וממה נשתנה (עיין ערך נסרך בספרנו)

בנבואת יונה נמצא כתוב כי בימיו היה בנינוה יותר משתים עשרה רבוא אדם (600.000). ה. יאנום מדד את שטח העיר נינוה בשנת 1853 ומצא כי בקושי היה השטח הזה די להתישב בו יותר מן 179,000 נפש אדם, ואם גם נשער כי יונה יחשוב לנינוה גם את הערים קאלאה וקארסאבאר הקרובות אליה ונחשבים לפרורים שלה גם אז לא היה אפשר לעם רב כזה לשכון בתוכה. — בכתובים אחרונים (אפיקריפא) נזכרת העיר נינוה בשני מקומות בספר טוביה (א, 17 - 19) ובספר יהודית (א, 1). בספר טוביה כתוב כי טוביה ישב בנינוה עם רבים מאחיו בני עשרת השבטים. ובהשבלאות

של כתב תיתדות גם כן מספר כי ישראלים שהגלו לאשור התישבו בנינוה ורבים מהם נפקדו מהממשלה למשרות בעניני המלוכה.

עד שנת 1843 לא ידעו החוקרים את מקומה של נינוה כאלו נמח שמה מעל פני האדמה. ואך בשנה הנזכרת התלו החכמים בטא ולירד וסמיטה לחפור את האדמה בקרבת המקום ועבדו בחריצות נפלאה עד שנת 1874 וימצאו תחת עיי החרבות „נמרוד" ארמנות תפארת וכל כלי יקר ושרידי לוחות רבים כתובים בחרט יתדות, והתוצאות מאשר העלו בחקירותיהם הבאנו בערך הזה למעלה.

ניסן, שם החדש הראשון לצאת בני ישראל ממצרים הנקרא בספרי הקדש הקדמונים חדש האביב (שמות י"ג, 4). ועליו נאמר החדש הזה לכם ראש חדשים, ראשון הוא לכם לחדשי השנה (שמות י"ב, 2). ומעולי בבל הוסב שמו בשם האשורי ניסו רק נתנו לו תמונת שם עברי ניסן המתאים עם נצן עת הנצנים, ולכן בא השם ניסן אך בספרים האחרונים (אסתר ג, 7 ; נחמיה ב, 1). (ש"ב) ועיין ערך אביב.

ניר, שדה־יער שבערו את עציו עם שרשיהם באש לעשותו שדה — זרע חדש. רב אוכל נ י ר ראשים (משלי י"ג, 23). ענינו אחד עם עובד אדמתו ישבע לחם (שם יב, 11). ונמלץ לענין אחרית ותקוה טובה למשפחה או שבט מאת אלהים אחרי בערו מתוכם את החוטאים: „ולבנו אתן שבט אחד למען היות ניר לדוד עבדי (מ"א, יא, 36): ולא אבה ה' להשחית את יהודה למען דוד עבדו כאשר אמר לו לתת לו ניר לבניו כל הימים (מ"ב ח, 19). ולענין מוסרי: נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קוצים (ירמיה, ד, 3). בערו מלבכם תועבות למען יצליח זרע הצדקה.

נכאת, ראשי בשמים כתושים במכתש לאבק, ואולם יתכן שהוא משרש נכת בארמית שהוראתו נשוך ונקרא כן מפני שהוא מר וחד, ולפי זה הוא כמי מרורים, תבלין למרקחת מאכל ולתרופה. הבושם הזה נחשב בין הדברים שהישמעאלים או המדינים שקנו את יוסף לעבד הובילו מגלעד למצרים: „וגמליהם נשאים נכאת וצרי ולוט הולכים להוריד מצרימה (בראשית ל"ז, 25). וגם בין הדברים ששלח יעקב מתנה ליוסף: מעט צרי ומעט דבש, נכאת וצרי ולוט, בטנים ושקדים, אבל לדעת השבעים נכאת הוא מהדברים המפיצים ריח טוב (פערפומע).

נכד, דור שלישי בן הבן או הבת: לא נין לו ולא נכד בעמו (איוב יח, 19). אם תשקור לי ולניני ולנכדי (בראשית כא, 23). והכרתי לבבל שם ושאר ונין ונכד (ישעיה יד, 22).

נכה, פרעה נכה או נכו. אחד ממלכי מצרים שמלך אחר אביו פסאמטיך הראשון בשנת 610 לפני מספר הנהוג, והיה המלך השני מהדינאסטאיה העשרים וששית של מלכי מצרים. החוקרים החדשים בקורות ארץ מצרים לא מצאו מאומה אדות המלך הזה בכל שרידי מצרים שנתגלו בעת החדשה. המקורים אשר מהם נדע איזה עובדות מפרעה נכה המה: ספרי הקודש, ודברים אחדים אצל הערודאטוס. לפי עדות מאנעטהא היה מושב הדינכסטיה הזאת במצרים התחתונה, הידוע בשם דלתא, אבל יש ראיות מוכיחות כי משפחתו היתה כושית. פסאמטיך השתדל להרחיב המסחור עם עמים אחרים מחוץ לארץ, נגד ההרגל של המלכים שקדמוהו שלא רצו להתקרב אל עמים אחרים מחוץ לארצם והיו נותנים היתרון להיות עם לבדד ישכון. ובנו נכה הלך בדרכו והרחיב עוד יותר עניני מסחר עם עמים מחוץ למצרים. במלחמותיו עם עמים אחרים

השתמש בעזרת היונים שעזרו לו גם להשקיט המרד בפנים המדינה. ולמען הרחיב המסחור גם בדרך הים השתדל נכה לחפור תעלה (קאנאל) לחבר את שני הימים: הים התיכון, ואת הים סוף ועל ידי זה יפרוץ המסחור בין ארצות איירופה, אזיה וביחוד הודו המזרחית, ואפריקה למדרגה גבוהה מאד (הערֹאדאט ב, 156), אבל מחשבתו זאת לא יצאה לפעולת אדם. לא ידענו מה עמד לו לשטן על דרכו זה: אם ענינים פוליטיקיים מחוץ לארצו או מן השמים עכבוהו על ידי צווי איזה אליל, איך שיהיה התעלה לא נגמרה על ידו ואף דריוש השלימה. אבל האניות שבנה נכה על גדות שני הימים, ונסיעת הצורים סביב אפריקה הועילו הרבה ונתנו היכולת לדריוש לכלות את אשר החל הוא (נכה).

החפץ להשיב את הארצות שהיו להמצרים באזיה ושללו אותן מהם היה תמיד חזק מאד במצרים, והחפץ הזה התעורר והתחזק בלב פרעה נכה אחרי שהצליח בידו להרחיב את גבולי המסחור ולהעשיר את ארצו. ולבד זאת ידע כי גבורת אשור נחלשה על ידי המלחמה שהיתה להם עם הבבליים שנצחום זה לא כבר. הדברים האלה הביאו תקוה בלבו כי עתה היא שעת הכושר להכניע את אשור ולהשיב אליו את הארצות שהיו תחת ממשלת מצרים. ובכן עלה למלחמה על אשור. יאשיהו מלך יהודה שהיה תחת עול ממשלת אשור יצא לקראתו לחסום הדרך בעדו, אבל הומת מידי נכה במגדו (מ"ב כ"ג, 29). והעראדאט כותב כי הומת במגדאלוס. בשובו ממלחמתו עם אשור התערב בעניני הממשלה בירושלים, כי הסיר מכסאו את יהואחז שנבחר מהעם תחת יאשיהו אביו וימליך תחתיו את אליקים אחיו ויסב את שמו יהויקים, כי כן היה דרכם לשנות שמות האנשים שעלו לגדולת. המלך הזה העלה מס על העם וקבץ מאה ככר כסף וככר אחד זהב ויתן אותם לנכה לאות תודה בגלל שהשיב לו המלוכה שהיתה ראויה לו מפני כי הוא היה קשיש מאחיו יהואחז, שנבחר למלך בעזרת המפלגה המתנגדת לממשלת מצרים.

אבל לא ארכו לנכה ימי נצחונו. כי עלה עליו נבוכדנצר השני מלך בבל, הוא נבוכדנצר (בנו של נבו פלאסר) שהחריב את נינוה, ויכהו בכרכמיש (604 לפני מה"נ) ויכבוש את כל הארצות בסוריא שהיו תחת ממשלת נכה (מ"ב כז, 7). בשנת 574 מת נכה ויקבר בסאיס, אשר במצרים התחתונה. בשנת השש עשרה למלכותו מת שור אפיס אלהי המצרים ויקברוהו בכבוד גדול כראוי לאליל מת.

נכרי, אַחֵר, איש זולתו. 1) מעמו אבל לא ממשפחתו, כמו: מוזר הייתי לאחי ונכרי לבני אמי (תהלים ס"ט, 9); הלא נכריות נחשבנו לו כי מכרנו (בראשית ל"א, 15); לשמרך מאשה זרה מנכריה אמריה החליקה (כלומר לא אשתו) (משלי ז, 5); יהללוך זר ולא פיך, נכרי ולא שפתיך (כלומר איש אחר ולא אתה בעצמך) (משלי כ"ז, 2.). 2) איש מעם אחר: איש נכרי אשר לא אחיך (כי אם מעם אחר) הוא (דברים יז, 15); וגם אל הנכרים אשר לא מעמך ישראל הוא (מ"א, ח, 41); ונכרים באו שעריו (עובדיה ו); נשים נכריות (מ"א, י"א, 1; עזרא י, 2); כי נכרי אתה (ש"ב ט"ו, 19), כלומר מעם פלשתים.

י ח ו ס י ש ר א ל א ל ה נ כ ר י ם (מעם אחר ב א ר צ ו). מקורות רבים נמצאים בכה"ק לדעת על ידם יחוס ישראל אל הנכרים מעם אחר העוברים ושבים בארצו ואל הנכרים אשר התישבו בתוכם. על פי רוב היו העוברים ושבים מעמים

אחרים ומארצות אחרות, אנשים שבאו לארץ ישראל בתור סוחרים, רוכלים לקנות מהם מבני ישראל ולמכור להם, לבני ישראל. הבטוי בספר משלי (לא, 24). וחגור נתנה לכנעני, יחצוהו בין כנענים (איוב מ, 30). כנעניה נכבדי ארץ (ישעיה כ״ג, 8), מורה כי בימים הראשונים לתולדות בני ישראל היו הסוחרים בארץ ישראל על פי רוב לא מבני ישראל כי אם מעם כנען. בימים הראשונים אחר כבוש הארץ נשארו עוד בארץ מעמים הקודמים מספר רב ובני ישראל באו במשא ומתן עמם תמיד. כבר קודם שכבשו את הארץ הודיעו להם לבני ישראל כי כן יהיה וכן מתוייב להיות. לא אגרשנו מפניך בשנה אחת, פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית השדה; מעט מעט אגרשנו מפניך עד אשר תפרה ונחלת את הארץ (שמות כג, 29); ונשל ה׳ אלהיך את הגוים האלה מפניך מעט מעט, לא תוכל כלותם מהר פן תרבה עליך חית השדה (דברים ז, 22); וינח ה׳ את הגוים האלה לבלתי הורישם מהר ולא נתנם ביד יהושע (שופטים ב, 23). ואלה הגוים אשר הניח לנסות בם את ישראל (שם ג, 1). הספור על אדות הגבעונים (יהושע, ט), רשימת הערים אשר נשארו בידי הכנענים כי לא יכלו בני ישראל להורישם (שופטים א, 27 והלאה), שבט יששכר שהטה שכמו לסבול ויהי למס עובד (בראשית מ״ט). כל אלה מעידים כי ישוב גדול מעמים אחרים נשאר בארץ ישראל ימים רבים אחר הכיבוש. נזכרים גם בימי דוד ערים שושבו בהן הקיני, הירחמאלי, עמלקים, שכם היתה מיושבת מכנענים עוד בימי אבימלך (שופטים ט). ירושלים היתה בידי היבוסי בתחלת ממשלתו של דוד (ש״ב ה, 6), וגם אחרי שנכבשה על ידי דוד היה עוד לארונה שם קרקע קנין עצמו. (שם כד). משפחת רחב הזונה ישבה בקרב בני ישראל ימים רבים כמו שמורה הבטוי עד היום הזה (יהושע ו, 25). העיר גזר נכבשה ראשונה על ידי מלך מצרים ונתנה לישראל בתור נדן לבתו של פרעה שנשאת לשלמה (מ״א, ט, 16).

בכלל היה יחוס הקדמונים אל אנשים זרים לא טוב. קין כשנגרש ממקומו התאונן: הן גרשת אותי היום מעל פני האדמה ומפניך אסתר והיה כל מוצאי יהרגני (בראשית ד, 14). שירת דבורה (שופטים ה). התנהגות שמואל עם אגג (ש״א ט״ו, 22). ודוד עם שבויי מלחמה מהמואבים (ש״ב א, 2; י״ב, 30). מעידים כי השנאה לעמים אחרים לא פסקה גם אז. הספורים בתורה על אדות אברהם ושרה במצרים, יצחק ורבקה בגרר, יעקב ולבן בחרן (בראשית י״ב, כ״ו, ל). מורים לדעת כי כלם ובכל המקומות התנהגו עם זרים באופן שלא התנהגו כן עם בני ארצם.

בגלל היחוס הזה אל זרים היה קשה מאוד על הקדמונים לעזוב את ארצם, נוסף לזה האמינו אז כי בעזבם את ארץ מולדתם יאבד מהם גם מגן ומחסה של אלהי ארצם, כמו שמתאונן דוד: „כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה׳ לאמר לך עבוד אלהים אחרים“ (ש״א כ״ו, 19). בין הסבות שהכריחו בני ארצם לעזבה היו על פי רוב: רעב: אברהם עזב את כנען והלך למצרים מפני הרעב (בראשית, יב). יצחק הלך לגרר מפני הרעב, וכן יעקב ובניו למצרים (מ״ז), אלימלך עם אשתו ובניו לארץ מואב (רות); רציחה: קין (בראשית ד.) משה (שמות ב. 15), אבשלום (ש״ב י״ג, 34), ועניניים פוליטיקים: דוד (ש״א כ״ז, 2), ירבעם (מ״א י״א, 40), הדד (שם י״א, 17). אבל היו איזה דברים שהמתיקו מעט

גורלו המר של הזר בארץ נכריה. 1) מדת הכנסת אורחים שהיתה קבועה בלבות רבים מהקדמונים: „בחוץ לא ילין גר", אומר איוב, „דלתי לאורח אפתח". אברהם קבל בזרועות אהבה את שלשת האנשים הזרים (בראשית י"ח), כן עשה גם לוט (י"ט) ולבן (כ"ב). חותנו של האיש הלוי שגר בירכתי הר אפרים (שופטים י"ט). אכסניא או מלון לעוברים ושבים לא היו אז בארץ וגם לא היה צורך בהם. מפני שבכל מקום נמצאו יחידים שהביאו אורחים אל צל קומתם ולא הניחום ללין ברחובה של עיר. ולבד זאת הגינו על האורחים שלא יאונה להם כל רע מצד אנשים רעים כמו שמצינו בלוט (בראשית י"ט) ועיין שופטים י"ט. לפעמים היה המזבח מגין על האיש שאחז בקרנותיו שלא יזיד יהיה מי שיהיה לעשות אותו רעה, כי אלהי הארץ בתמונת מזבח היה למחסה לו, והיו יראים אנשי המקום לפגוע בו, ולזאת אמר אברהם: כי אמרתי רק אין יראת אלהים במקום הזה (בראשית כ, 11; מ"ב, 19). גם כריתת ברית בין שני מלכים היתה מגן ומחסה לאנשי שתי המדינות לגור ולהיות במדינת זולתה והיו בטוחים שלא יעשו להם שום עולה. כריתות ברית כאלה נפגוש במקומות אחדים בכה"ק: אסא עם בן־הדד (מ"א ט"ו), פקח בן רמליהו ורצין מלך ארם (מ"ב ט"ז, ישעיה ז.); אחז עם תגלת פלאסר (מ"ב ט"ז), הושע עם סא (מ"ב י"ז); חזקיה עם מרודך בלאדן מ"ב, כ. (ישעיה ל"ט), צדקיהו עם מצרים (יחזקאל י"ז). שני עמים שנלחמו ביחד נגד שונא משותף ושניהם היו נחשבים לעם אחד שניהם לא סבלו כל פגע במדינת זולתו, כי לא היו נחשבים כנכרים [illegible]: אבל אם כריתת הברית הביאה נזק להדת אז היו רועי ישראל הנביאים, יוצאים במחאת חזקה נגדה ונבאו כי מרה תהיה אחריתה, (עיין ישעיה י"ז, 10; יחזקאל ח, 7). גם עניני המסחור של בני ישראל עם ארצות שונות הועילו הרבה להסיר השנאה מלכותיהם אל נכרים ולקרב הלבבות של עמי ארצות אליהם. העמים והמקומות שהתקרבו אליהם בני ישראל באמצעות המסחור בתקופת כה"ק היו: צור, צדון, אופיר, דמשק (עיין מ"א ט, 28; ה, 11; כ"ב, 18; כ, 34).

מנהג המלכים בארצות הקדם לבחור להם אנשי חיל מעמים אחרים להיות שומרים לראשו ועליהם בטח לבו יותר מעל אנשי חיל מעמו. כן מצינו אצל שאול, דואג האדומי, אביר הרועים (ש"א כ"א, 7). הכרתי והפלתי אצל דוד (שם ט"ו, 18), אתי הגתי (מגת) (ש"ב ט"ו). מלכי ישראל ויהודה השתדלו לקרב הלבבות של העמים שכניהם על ידי התחתנות עם בנות המלכים של עמי נכר. דוד לקח לו לאשה את מעכה בת מלך גשור; אחותו של דוד נשאת ליתרא הישמעאלי (דהי"א ב, 17). בבית הנשים (הארעם) של שלמה לבד בת פרעה היו גם נשים מעמון, מואב, אדום, צדון ומבנות חת. (מ"א י"א). אשת המלך אחאב היתה איזבל בת אתבעל מלך צדון (מ"א, ט"ז). אם כי התחתנות עם הכנענים היתה שנואה לבני ישראל מימים הקדמונים — כבר רבקה אמרה ליצחק אם לוקח יעקב לו לאשה אחת מבנות הכנעני למה לי חיים ונשי עשו שלקח לו מבנות הארץ היו למורת רוח ליצחק ולרבקה. אברהם השביע את אליעזר עבדו לבלי קחת אשה לבנו יצחק מבנות הכנעני, מרים ואהרן נתנו דופי במשה שלקח לו אשה כושית, אבותיו של שמשון השתדלו להשיאו אשה אך מבנות ישראל וחפצו ודרשו ממנו כי לא ישא אשה מבנות הפלשתים הערלים וגם החוק אסר

לחם לבני ישראל להתחתן בשבעה עמים של ארץ כנען, בכל זאת אין כל ספק כי נמצאו אז בין בני ישראל מספר לא מעט שלקחו להם נשים נכריות (עיין בראשית כד 3, 37 ; כ"ט, 19 ; שמות ל"ד, 15 ; במדבר י"ב, 1 ; שופטים י"ד, 3). המבקרים החדשים משערים כי הרבה יותר עשתה התערובות של הכנענים עם בני ישראל שהיו המרובים בארץ, מאשר עשתה המלחמה להמעיט מספרם.

פעולת הנביאים היתה חזקה מאד להרחיק את בני ישראל מהשפעת אמונות זרות ולהשריש בלבות עמם אמונה צרופה באלהי אבותיהם, אברהם, יצחק ויעקב. רבות פעל ועשה בדבר הזה אליהו התשבי ותלמידו אלישע, גם המלך יהוא היה להם לעזר להכרית את עבודת הבעל מקרב ישראל (מ"ב ט, י). ראוי להעיר כי יונדב בן רכב התחבר ליהוא לעזור לו להשמיד את עבודת הבעלים, כי הרכבים היו מתנגדים גדולים לא רק לאמונת הכנענים כי אם גם להקולטור שלהם (עיין ירמיה ל"ה, עמוס ב, 11 ; ג, 15 ; ה, 11, 25 ; ו, 8 ; ח, 5 ; הושע ב 19 ; ח, 14 ; ט, 10 ; י, 13 ; י"ב, 7 ; י"ד, 4). בהמשך הזמן התחל החק הכתוב בס' שמות ובדברים „לא תתחתן בם" להכות שורש עמוק בלבות בני ישראל ואז נוכחו כלם לדעת כי קיום ישראל ונצחיותו דורשים מאתו להיות „עם לבדד ישכן" והחלו להבדל מאומות העולם והחתון בהם נחשב לבגידה בעמו ישראל. המנהג להפקיד פקידים בבית ה' מבני הנכרים ערלי לב וערלי בשר להיות לשומרי משמרת ה' נחשב לעון ולחלול הקדש בשובם מגלות בבל. ותחתם יבואו אך הלוים לשרת במקדש ה' (יחזקאל מ"ד, 7 — 9). בפקודת עזרא ונחמיה גרשו בני ישראל את נשותיהם אשר לקחו להם מעמי הארץ, ושבי הגולה ורבים מבני ישראל שנשארו בארץ ולא הלכו בגולה והתחתנו בגויי הארץ הבדילו מהן וחתמו אמנה לבלי תת מבנותיהם לנשים לבני הנכר, ולבלי קחת מבנותיהם לנשים לבני ישראל (נחמיה ח, 3). ואז נבנה הגדר החזק שהבדיל את ישראל מעמי הנכר לדורות עולם.

נמואל, 1) שם אחד מבני שמעון בן יעקב (במדבר כו, 12). ובספר בראשית מו, 10 בא שמו בתמונת ימואל, 2) בספר במדבר נזכר עוד שם נ מ ו א ל שהיה בן אליאב ואחי דתן ואבירם משבט ראובן.

נמלה, מין שרץ קטן הנוקב ומולל את צמח האדמה. השם נמלה נזכר אך שתי פעמים בכה"ק : 1) לך אל נמלה עצל, ראה דרכיה וחכם, אשר אין לה קצין, שוטר ומושל, תכין בקיץ לחמה, אגרה בקציר מאכלה (משלי ו, 6). 2) הנמלים עם לא עז ויכינו בקיץ לחמם (שם ל, 25). מבקרים אחדים מכחישים את המסופר בכה"ק על אדות הנמלים, כי המה שרצים המתפרנסים עצמם מבשר ולא מגרעוני תבואה, ובעל ספר משלי טעה, לדעתם, כי חשב את ביציהם לגרעוני תבואה. ובכן לא יוכלו להכין מאכלם ומזונם לזמן ארוך, כי בשר יתקלקל ויבאש מהרה, אבל המאמינים בקדושת כה"ק ובאמתת כל מה שכתוב בהם, מהפכים בזכותם ומשערים כי נמלת ארץ ישראל טבע אחר לה, כי באקלים הם מגורה ולזאת מזונה גרעונים וזרעונים והכתוב במשלי אמת ויציב.

ובאמת חכמים אחדים חקרו ודרשו אחר מין הנמלים בארץ ישראל ומצאו שיש שם הרבה מינים שונים, ומהם ישנם מינים שמכינים באמת גרעונים רבים לימי החורף, וכאשר יקרה כי מכבת הגשמים הרבים יתהפכו הגרעונים חיבשים ללחים

אז יוציאום מאוצרותיהם וישטחום לאור השמש ליבשם ויכניסו אותם עוד הפעם לאוצרותיהם. והרוצה להוכח באמתת דברי החכם במשלי לא יכבד עליו הדבר אם יפתח קן אחד מקני הנמלים ויראה כי כנים דברי החכם.

המין היותר נפלא ומצויין מכל הנמלים הידועים שבעולם היא הנמלה האמריקאית הנקובה בשם „אטטא מאליפאציענס". טבעה ותבונתה נחקרו היטב על ידי דר. לניסקום בטעקסאס במשך זמן של שתים עשרה שנים. תמצית הקירותיו נדפסה בהזורנאל של אגודת ליגעאן חלק ששי נומ. 21 צד 29

הנמלה הנקראת בשם „אטטא מאליפאציענס" היא גדולה יותר מכל המינים מסוג הזה. היא יושבת בערים שרחובותיהן „רצופות" על ידן, ומכינה אוצרות מיוחדים לאסוף אל תוכם כל אשר תכין לימי הסתו והחורף כאכר חרוץ. בקצרה אומר: הנמלה הזאת תצטיין בחריצות עבודתה ובזהירות נפלאה להסיר כל מכשול שיוכל לבוא בשמירת אוצרה, הנחוץ לקיום חייה. אחרי שמצאה לה מקום יבש למשכנה היא חופרת לה בור ומעבר הבור היא מכינה סוללה גבוהה שלשה ופעמים גם ששה אינצעס. רוחב הבור ישתרע עד ארבעה רגל. אולם אם המקום שבחרה למשכנה יש בו לחלוחית, אף שקרקע הבור הוא יבש בעת שהתחילה עבודתה, היא עושה את גובה הסוללה יותר גבוהה עד עשרים אינצעס. מסביב להסוללה היא עושה את הקרקע חלקה ונקיה מאד בטרחק ארבעה אינצעס משערי העיר שבנתה.

בכל שטח הרצפה של האחוזה לא יראה ולא ימצא אף עשב ירוק קל, ואך מין צמח אחד המוציא זרעונים קטנים מאד נוטעות הנמלים סביב האחוזה ובשקידה רבה ובחריצות נפלאה הנה משתדלות לעקור כל עשב זר שיצמח בין הצמח הנטוע בתבונת ידיהן, למען לא ישחית ולא יקלקל את הצמח הנחוץ להן. כשיגדל הצמח די צרכו והגיע זמן בשול הפרי יאסף ממגג על ידי הנמלים וזרעונים קטנים מאד כמין דחן במדה מרובה והנה מביאות אותם אל הגרנות שהוכנו מהן לזה ביחד עם המוץ, שם מנקות את הזרעונים מן המוץ, וזה האחרון משליכות הלאה הרחק מגבול האחוזה.

כשהאויר לח ויש לחוש שהזרעונים והגרעינים נתקלקלו בוררות הן את המקולקלים ושוטחין אותם לפני השמש ליבשם ואחר שנתיבשו בוררות את הטובים ומשיבות אותם אל הגרנות ואת המקולקלים שלא יוצלחו לאכילה משליכות הלאה בריחוק מקום מן האחוזה. אסיפת הזרעונים אל הגרנות נעשית מהן בכל שנה בזמן קצוב והוא באחד לחודש נאָ-ווֶעמבער.

הנטיה הטבעית (אינסטינקט) של הנמלה לא לבד להכין בקיץ מאכלה, כי אם גם לתכין את האדמה שתהיה מוכשרת לגדל הצמחים עם הזרעונים הנחוצים למאכלם, לבצור אותם בזמן ידוע, לנקותם מן המוץ ולאספם אל הגרנות, ליבש לפני השמש את הלחים והרטובים שלא יתקלקלו, ולהשליך חוצה את המקולקלים, דברים שנחקרו בשקידה עצומה ובכשרון נפלא על ידי איש חכם בידיעת הטבע והחוקר על דבר אמת מאהבת החכמה והאמת לשמה, מעידים כי כנים דברי החכם החוקר הקדמון, שלמה מלך ישראל, ולחנם התמרמרו עליו המבקרים שבכל חפצם להטיל דופי באמתת כה"ק.

עוד דבר אחד ראוי להזכיר אדות מספר קטן מהן שיש להן הכשרון להתפתח לגדל כנפים ולעוף באויר, אלה מהן המרגישות כי ראויות ומוכשרות הנה

לזה אורגות כל אחת סביב ארג של עכביש כחוטים דקים מאד ובמצב זה הנה שוכבות זמן ידוע, ובכלות הזמן הזה תופיע קבוצת נמלים לקרוע את הארג מסביב כל אחת מהן, ואז תהיה להן היכולת לעוף באויר על ידי הכנפים שנולדו להן במשך הזמן שהיו בלואות בארג. ואז אלפי אלפים ורבי רבבות נמלים תעופנה באויר לבחור להן זיווגן זכר או נקבה כלבבן. אבל יען כי כנפיהן עוד רוכבות ולא השיגו החיזוק הדרוש, יפול מהן עם רב מאד לארץ או למים באין אונים, ותהיינה לאכלה לדגי הים או לעוף השמים וגם אלה שנשארו בחיים אך מצאו להן את זיווגם כלבבן מיד ישליכו את כנפיהן מעליהן וישרצו על הארץ עד סוף ימי חלדן. ומזה יצא המשל המורגל בפי הערביים: „אם חפץ ה' להשמיד את הנמלה יתיר לה לגדל כנפים".

נמר, חיה טורפת שעורה נקוד וטלוא; היהפוך כושי עורו ונמר חברבורותיו (ירמיהו יג, 23), כתמי עורו הנראים מחוברים כמטליות. הנמר נזכר אך פעמים אחדות בכה"ק אך בשבעה מקומות מזכירים שמו בכה"ק, אבל בכל המקומות שבא זכרו יתואר באופן מדויק שאין להסתפק שהיה ידוע לכל פרטיו בטבעו וצביונו ליושבי ארץ ישראל.

הנמר יטיל אימה ופחד על האדם וחית השדה. וביחוד יגורו ממנו הצבאים ואילות השדה, כי אף שהנה מהירות מאד במרוצתם לא יספיקו להנצל ממנו כאשר יתנפל עליהם, מדרכו להתחבא במקום שיהיה רואה ואינו נראה למען יוכל להתנפל על טרפו פתאום, על פי רוב יבחר לו אילן למשכן ומשם ישקוף וירא על הוג גדול. הוא מסתיר שם את גופו בין הענפים והעצים ורק ראשו נראה לחוץ, כציד בעל נסיון.

אך נראה לו להנמר ממרחק צבי על מרעיתו אוכל עשב להשקיט רעבונו מיד הוא יורד מעל האילן בזהירות נפלאת. כי הצבאים המה זריזים מאד, וגם קול עלה נדף יודיע להם כי סכנה קרובה ויעזבו במרוצה מצויינת את מקום הסכנה. ולבד זאת על הנמר להסתיר את עצמו ולהתגנב אל מקום מרעת הצבי שלא יכירו בו עופות היער וחיות השדה, כי אך יכירו אותו העופות והחיות ירימו קול גדול להזהיר את הצבאים לעזוב במהרה את מרעיהם, כי סכנה מרחפת על ראשיהם, ולזאת ישהה לפעמים כמה שעות בהליכתו דרך ארחות עקלקלות ונתיבות עד אשר יגיע אל מקום טרפו. שם מתחבא על איזה רגעים במקום נסתר ויכין את עצמו להתנפל על טרפו בקפיצה אחת. ואך יתראה לעיני הצבאים תפול עליהם אימתה ופחד ועומדים כמשתוממים בלי דעת מה לעשות. הנמר משתמש ברגע הזה ומתנפל על אחד מהטובים אשר ייטיב בעיניו, יכהו ברגלו מכה גדולה וחזקה ויפילו לארץ, ומיד יקרע את העור מעל צוארו של הצבי וישתה לרויה את דמו השותת עד יעשה אתו כלה. כן דרכו אם המאורע הוא במדבר רחוק מישוב בני אדם.

שונה הוא הדבר אם הנמר אוה למושב לו מקום בקרבת ישוב בני־אדם. אך תופיע תמונת אדם לעיניהם החיות הטורפות מעט מפחד האדם ומתרחקות ממקום שרבצו שם עוזבים את מקום רבצם מעט הסכנה. אבל החיות הערומות שבות ובאות כפעם בפעם לראות אולי יצליח בידם לטרוף טרף מעדרי צאן אשר ירעה שם האדם כי נקל יותר לחטוף שה מהעדר מהתנפל על צבי המהיר מאד במרוצתו. אבל האדם עם כלבי צאנו מגינים בזהירות גדולה על צאן מרעיתם, וקשה מאד על הנמר להשקיט רעבונו במקום הזה.

אבל לפעמים יצלח לו להתגנב אל

גדרות צאן ויתנפל על שה או גדי בלט שלא ירגישו הכלבים ומסתתר ביער עם טרפו טרם יודע מעשה הרשע להרועים. הכלבים מפחדים מאד מהנמרים ולא יעיזו להתקרב אליהם יותר מדי, אבל נביחת הכלבים מרחוק מטילים אימה על הנמר ומתרחק מקולם ומהמונם. ויש שיצלח להנמר להתעות את הכלבים בערמתו. הוא יתחבא בקרבת גדרות הצאן ונוהם בקול נמוך שנשמע כאלו הוא במרחק מן הגדרה. הכלבים חושבים שהנמר נמצא בריחוק מקום, והמה רצים למקום הרחוק ההוא רצים ומנבחים בקול רעש גדול. הנמר אז מתנפל על הכלבים פתאום הורג אחד מהם, נס ונמלט אל היער ומתחבא במקום רבצו. ואם יקצה לו התטוף שה או גדי מהעדר, לא יבזה את התרנגולים וישקיט רעבונו בהם ויכחיד רבים מהם בבת אחת.

מערמת הנמר היא גם כן להכין לו מקום לרבצו קרוב לכפר אבל מתרחק מלנגוע בצאן או עופות של הכפר הזה, כי אם ילך לבקש בכפר אחר, בכדי שלא יפול עליו איזה חשד מצד אנשי הכפר הסמוך לרבצו.

הנמר לא יתנפל על אדם, ואדרבא הוא ירא ממנו. אבל כשהאדם הרגיזו מרבצו ויצא למלחמה נגדו והסב לו פצע ותבורה בכלי מלחמתו, אז יסיר כל פחד מעליו ומתנפל על שונאו ברצת נורא לקחת נקם ממנו כארי־וכלביא. הוא איננו חזק כארי אבל הוא יותר מהיר בתנועותיו ובמעשיו, וגוזר על ימין ועל שמאל ברצת נורא, גופו יתנפה ויתגדל מכעסו הגדול, עיניו כברקים ואז יגור מפחדו אף החזק שבחזקים.

עור הנמר היה מעולם דבר יקר מאד מפני יפיו הנפלא והיו משלמים מחיר גבוה בעדו, וגם היום נחשב באפריקה בגד מעור הנמר לבגד מלכות ובימים הקדמונים בעת שמשרת הכהונה עמדה במדרגה גבוהה מאד, היה בגד מעור נמר נחשב לבגדי כהונה והיה אסור לזרים להתלבש בו.

הכתמים או החברבורות כאשר יקרא אותם הנביא ירמיה בשם לא ישתנו בעורו של הנמר לא במקום ולא בזמן : היהפוך כושי עורו ונמר חברבורותיו ? (ירמיה יג, 23). על מהירות מרוצתו ירמזו דברי הנביא חבקוק : כי הנני מקים את הכשדים (על ישראל) הגוי המר והנמהר ההולך למרחבי ארץ לרשת משכנות לא לו, איום ונורא הוא...... ו ק ל ו מ נ מ ר י ם סוסיו וחדו מזאבי ערב (חבקוק א, 5 — 8). הושע מתאר במלים מעטות תכונת הנמר ודרכו לטרוף טרף : „כמרעיתם וישבעם, שבעו וירם לבם, על כן שכחוני, ואהי להם, כמו שחל כ נ מ ר ע ל ד ר ך א ש ו ר... (הושע יג, 6, 7). ירמיהו (ה, 5, 6). משתמש בטבע הנמר להודיע לבני ישראל הסרים מדרך ה׳ כי יביא עליהם ה׳ העונש שלא יוכלו להנצל ממנו : אך המה יחדו שברו עול נתקו מוסרות, על כן הכם אריה מיער... נמר ש ו ק ד על עריהם. מכל אלה הדברים יש להוכיח כי הנביאים והעם ידעו והכירו את תכונת הנמר וטבעו, והבינו איכות העונש אשר יביא ה׳ עליהם. המהומה והפחד אשר יביא הנמר על עדר הצאן בהופיעו בתוכם נוצצים מדברי הנביא ישעיה (יא, 6). המנבא כי באחרית הימים יהיו כל הבעלי חיים בשלום ושלוה איש את רעהו, יתן לנו ציור נאמן מהעת המאושרה ההיא בדברים האלה : „וגר זאב עם כבש ו נ מ ר ע ם ג ד י ירבץ... לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי״...

מדברי אהבה שהאוהב בשיר השירים אומר לאהובתו נראה כי המקום היותר אהוב לנמר לשום בו משכנו הוא הר מכוסה ביער, כי הלא כה דברו : „אתי מלבנון

כלה אתי מלבנון תבואי, תשורי מראש אמנה, מראש שניר וחרמון ממעונות אריות ומהררי נ מ ר י ם".

נמרד בן כוש, בן נח (בראשית, 8). ולפי זה היה דור רביעי לנח.

נמרד היה גבור ציד לפני ה' כלומר בכל העולם, והוא הראשון שהחל לבנות ערים לשבת בהן ולמשול על יושביהן, ובכן יצר תקופה חדשה בחיי מין האנושי, כי תחת שעד הנה היו כולם רועי צאן ובקר ויושבי אהלים, נוסעים ממקום למקום לבקש מרעה לצאנם ובקרם, בנה הוא את הערים : בבל, ארך, אכד וכלנה ונתן ליושביהן חקים ומלך עליהם. יושבי הערים הכירו את מלכותו עליהם בגלל גבורתו הנפלאה להכחיד את החיות הרעות ממקומות הישוב. בההיכלים שמצאו החוקרים האחרונים בחורבות נינוה מצאו תמונה נפלאה המתארת גבור נורא שבידו האחת הוא אוחז אריה הרוג, ובידו השנית — נחש נורא שראשו נקרע ממנו. לפי הגדת חז"ל היה נמרד מתגאה מאד בגבורתו והסית את בני דורו למרוד בקונם ולבנות להם מגדל וראשו בשמים, להכרית את הבורא למסור להם הממשלה בארץ ולהסיר את עול מלכות שמים מעליהם, ולזאת נקרא בשם „נמרד", שהוראתו לפי דעתם : „נמרוד בקונה שמים וארץ". והוא נקרא גם כן אמרפל, שהיא מלה מורכבת לדעתם מן „אמר פול", שהוראתן אמר להשליך את אברהם אבינו לכבשן האש מפני שלא רצה להשתחוות לפסילי אלהיו. ההגדה הזאת מובאה בתלמוד (פסחים צ"ד, ועירובין נג.) בשם ר' יוחנן בן זכאי, וגם יאזעפוס (קדמוניות א, 4, 2). שהיה בן דורו של ר' יוחנן בן זכאי מביא את ההגדה הזאת. הגדה אחרת בתרגום המיוחס ליונתן (בראשית כה, 27). מספרת כי נמרד נהרג מידי עשו, ולפי זה האריך ימים עד מאד כי נולד דור רביעי לנח. ומת בדור השלש עשרה לנח, כי מנח עד אברהם עשרה דורות, ועשו היה דור שלישי לאברהם. ולעומת זה הגדות אחרות הידועות בין עמי אזיה מספרות כי נמרד היה מלך גדול ומצויין אהב לבנות ערים, מגדלים והיכלים נפלאים ועשה טובות רבות לבני דורו. וקראו אותו בשם מרודך שהוא שם אל עליון קונה שמים וארץ לבני בבל, וגם נמרד קראו לו מפני כי היה מלובש תמיד בעור נמר, מלבוש שהיה מיוחד בימים הקדמונים אך למלכי ארץ (ע"ע נמר). בשם נמרד נקראו לכבודו מקומות רבים באזיה. כמו בירס־נמרד, שהיא בורסיף הקדמונה בקרבת הורבות בבל, שור־על־נמרד על נהר הדקל לא רחוק ממאזול, וגם תל נמרד היא קאלא הקדמונה. כבר הבאנו למעלה כי בספרות חז"ל נמרד מכונה בשם רשע בכל מקום שמזכירים את שמו. אולי לקחו זאת ממה שמסופר על אדותו כי היה גבור ציד ל פ נ י ה' כי הוראת המלה לפני היא לפעמים ק ו ד ם, כמו „ולפני כל חציר ייבש" (איוב ח, 12). ובכן חשב את עצמו בגאותו לאלהים קונה שמים וארץ קודם האל בורא השמים וארץ כהוראת שם „מרודך" שהיה מכונה בו (עיין למעלה) וזאת היתה תכונת כל העריצים שהפילו חתיתם על כל העולם ומלכו בכיפה, פרעה אמר: „לי יאורי ואני עשיתיני" (יחזקאל כט, 3). נבוכדנצר— „אעלה על במתי עב אדמה לעליון (ישעיה יד, 14).

נמרה, עיין ערך בית נמרה.

נמרים, (מי נמרים) שם עיר בארץ מואב נזכרת בישעיה (טו, 6). מן הערים האחרות הנזכרות בישעיה במקום ההוא ביחד עם נמרים : צוער, לוחות, חורנים, נראה ברור כי תכונת העיר נמרים היתה בדרומית מזרחית של

ים המלח ולפי זה היא איננה נמרה הנזכרת ביהושע (יג, 27). כי העיר הזאת מקומה בחוף הצפוני של הים המלח. התרים את הארץ סיטזען וטריסטראם מצאו נחל בשם „ואדי נמירה" כשמונה מיל בדרומה לצוער, וה. קליין מצא מי נמרים קרוב למקום ההוא ושם נמצא גם חורבות עתיקות מאד. וגם גן ירוק הידוע בין הערבים בשם „מעינות נמרים". ולבד זאת מצאו במקום ההוא נחל ערבים הנזכר בישעיה שם, ואגב אורחא נעיר כי העיר צוער הנזכרת בישעיה (שם) איננה צוער שנמלט לוט אליה, ועיין יאזעפוס (קדמוניות א, 11, 11).

נמשי, אבי אביו של יהוא מלך ישראל. אביו של יהוא היה יהושפט, ובכל זאת נזכר בכה"ק יהוא בן נמשי, כי בני בנים הרי הם כבנים (מ"א, יט, 16). יוכל היות כי נמשי היה איש יותר ידוע מבנו יהושפט.

נס, מוט גבוה מוצב לאות. הנס היו מעמידים על מקום גבוה למען יראו מרחוק את אשר חפצים להראות. משה שם את נחש הנחושת על נס למען יביטו עליו הנשוכים מהנחשים השרפים ויחיו. ראה הפסוק בישעיה (י, 18). והיה כמסוס נוסס, יבארו מפרשים אחדים כי חיל אשור הצר על ירושלים יחת לבבו כלבב האיש הנושא נס הדגל מפחד ה' צבאות אשר יפול עליו. הרומאים נתנו כבוד אלהים לדגל שעל הנס שנשאו אתם במלחמה, מפני כי תמונת מלכם היתה על הנס, והמה נתנו למלכם כבוד אלהים. יאזעפוס מספר כי לפעמים היו הרומאים מקריבים קרבנות לדגליהם (מלחמות, ו, 6, 1). קבוץ גליות ישראל יהיה כאשר ינבא ישעיה (יא, 12). על ידי נס (עם אות קדוש) שישא ה' לגוים שיעזורו לאסוף נדחי ישראל ולקבץ נפוצות יהודה מארבע כנפות הארץ.

נסיך, נגיד עם, משות. (פרינץ) השם הזה נזכר בכה"ק חמש פעמים: ביהושע (יג, 21). נסיכי סיחון; 2) ביחזקאל (לב, 30). נסיכי צפון; 3) במיכה (ה, 4.) שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם. השם אדם מבאר גם את השם רועים שאין ענינו אדירי הצאן כי אם רועי צאן אדם; 4) בתהלים (פג, 12.) כל נסיכמו; 5) בדניאל (יא, 8.) אלהיהם עם נסיכיהם, המה הכהנים הנקראים שרים, כאמור: ויצא כמוש בגולה כהניו ושריו יחדו (ירמיה, מח, 7)

נסך נסכים, נסך היין על הקרבנות היה נהוג בכל העמים הקדמונים, והיה גם בין ישראל בימים הקדמונים דבר נחוץ מאד בעת ההקרבה, כמפורש בתורה. אולם נסוך המים בעת ההקרבה הוא מהמצות המקובלות והצדוקים לא היו מודים בזה וערערו על הפרושים או תורת הזקנים, שמצאו אסמכתא לזה בכתובים. אבל באמת מצינו לו שורש ורמז בנביאים, וזה ראיה, כי הקבלה (קבלת חז"ל) היתה נמשכת והולכת על פני הדורות ופעמים שהכתוב יגלה טפח ממנה והוא שמצינו בספר שמואל א' ז. ויקבצו המצפתה וישאבו מים וישפכו לפני ה' ויצומו ביום ההוא וגו' וגם ישעיה מזכיר זאת ושאבתם מים בששון (ישעיה, יב, 3). אבל לא מצינו בכתובים זכר מפורש מזה ורק בקבלה, ונשארו בלשון הקדש מליצות המורות על המנהג ההוא, כמו „שפכי כמים לבך נכח פני ה'", המשל הזה לקוח משפיכת המים על התפלה. וזה אחד מהדברים שהושוו בו ישראל והאומות, שהרי אצל היונים היה גם כן נסוך המים לכבוד ולתפארת והיו קוראים לו „אידרא פאריא" (נסוך המים) וכן בשארי אומות כמו שיעיד החוקר בילאנזשע (במאח העברית)

כי מנהג נסוך המים היה מפורסם אצל כל האומות לזכר עולם על מעשה המבול שחדש פני האדמה, וכתב עוד כי העבודה הזאת מתחלה נוסדה לבכי ולמספד, כי הנצולים מן המבול והבאים אחריהם לא נמחה מלבותם זכרון שטף מים רבים והיו מתחננים שלא יגועו גם הם מהמים, וגם בשמואל מצינו שאיבת המים ושפיכתם אצל הצום והודוי כמו שנאמר שם: ויאמרו חטאנו לה', ומהשתוות המנהג הזה בין היהודים והיונים באו סופרי יון כמו פלוטארך לכלל טעות וחשבו מחשבות על חג הסכות שלנו ואמרו כי ישראל היו חוגגים אותו לכבוד האליל „באכוס" ואולי גרמה להם לחשוב זאת שמחת בית השואבה והמחול והנגון שהיו שמחים מאד במחולות לכבוד האליל נהוגים בישראל בחג הסוכות כי כמו שמספר הסופר היוני ליציאנא היו היונים בכחום וגם החשובים שבעם ואצילי הארץ היו מרקדים בשמחה עצומה לפני באכוס והיו מתפארים בריקוד ההוא יותר מכל גדולתם ושררתם (ועיין ערכי אסיף וקרבן).

נסרך, שם אליל אצל האשורים. במ"ב מסופר (יט, 37.) כי כאשר שב סנחרב לנינוה אחר המפלה הגדולה שלו בסביבות ירושלים, נכנס להשתחוות לבית נסרך אלהיו, הכוהו בחרב שני בניו אדרמלך ושראצר. בתלמוד (סנהדרין, צו.) יש הגדה, המבארת את המאורע הזה. לפיה נסרך הוא נסר (דף) מתבת נח שנתן לו סנחרב כבוד אלהים, מפני כי הציל את משפחת נח ממי המבול, וכאשר שב ממצור על ירושלים ולא נשאר לו מכל חילו מאומה והיה ירא שהשרים שלו יהרגוהו מפני כי הוביל לטבח את בניהם התפלל לנסרוך שיצילהו משונאיו והבטיח כי יקריב לו את שני בניו אדרמלך ושראצר. כאשר נודע הדבר לבניו המיתוהו בחרב. אולם גיזיניוס משער כי נסרך הוא משורש נשר, כי האשורים היה מכבדים אליל עם ראש נשר, שהיה להם אלהי השמש וכן היא גם דעת פירסט, גם אלהי השמש של אלהי המצרים, פרא היה מתואר בראש נשר.

נעה, שם עיר בנחלת מטה זבולן (יהושע יט, 13). לדעת קנאבל נעה היא העיר נעיאל הנזכרת בפסוק 27, ומצא דמיון לזה בעיר יבנה שנקראת גם כן יבנאל בהוספת השם אל בסוף. אבל ההשערה הזאת לא הועילה כלום להגביל על ידה תכונת המקום הזה, כי שתיהן אינן ידועות להחוקרים והתרים את הארץ.

נעה הבת השנית מחמש בנות צלפחד שמת במדבר בחטאו בלי בנים, ובנותיו פנו אל משה, בבקשה כי יתן להם את חלק הארץ שהיה מגיע לאביהן, כי לא היו לו בנים, ואז יצא החוק כי אם ימות איש ואין לו בנים אך בנות תסוב נחלת אביהן לבנותיו, אך בתנאי שלא ינשאו לאנשים משבט אחר, למען לא תסוב נחלה משבט אל שבט אחר.

נעורים, ימי השעשועים וההתעוררות, ימי הילדות והשחרות. בני הנעורים (תהלים, קכז, 3.) נערים מלאים כח וחיל. חטאת נעורי (שם, כה, 7.) החטאים הרגילים לנער בטרם גמל פרי שכלו. אשת נעורים (ישעיה, נו, 6). אשה שנשאת לבעל בימי הנוער. חרפת נעורי (ירמיה, לא, 19). כי יצר לב האדם רע מנעוריו.

נעיאל, שם מקום בנחלת מטה אשר (יהושע, יט, 27). ועיין ערך נעה.

נעל, בית עור לרגל. הקדמונים היו עושים סנדלים לרגליהם; הסנדל היו עושים מחתיכת עץ שטחי כגודל כף הרגל, או גם מעור עב ומשני עברים עשו שני ענבים (שלייפען) או נקבים

לשום בהם הפתיל או שרוך הנעל להדק את הסנדל או הנעל להרגל שלא ישמט ממנה. מנהגם היה להסיר הסנדלים מעל רגליהם טרם נכנסו לבית התפלה, או למקום מקודש, ולכן בא הצווי למשה: של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קדש הוא. מדרך הנימוס היה להסיר את עפר הארץ מן הסנדלים או הנעלים טרם נכנסו אל הבית, ואם הלכו יחפים בדרך היו מחוייבים לרחוץ רגליהם בטרם באו אל הבית או האהל. השלכת הנעל על אדם היה אות וסימן בוז והכנעה. על אדום אשליך נעלי (תהלים, קח, 10).

נעם, שם אחד מבני כלב בן יפונה (דהי"א, ד, 15).

נעמה 1) העמונית אשת המלך שלמה ואם רחבעם בנו. כותב ספר מלכים מספר כי שלמה מלך על ישראל ארבעים שנה (מ"א, 42). ורחבעם היה בן ארבעים ואחת שנה בעלותו למלוכה. הנה כי כן נדע מזה כי נעמה נשאת לשלמה עוד בחיי אביו. 2) בת למך מאשתו צלה ואחות תובל קין. חכמי העמים משערים כי השם נעמה אחות תובל קין מרמז לוונוס אלילת היופי, כי הצורים עבדו את אלילת היופי וקראו אותה בשם נעמה.

נעמה 2) שם עיר בנחלת מטה יהודה בשפלה (יהושע, טו, 41). זכר שם העיר הזאת בא ביחד עם הערים: גדרות, בית דגון ומקדה, בכך הכל נמצאו נזכרות (שם) שש עשרה ערים בשפלה ונעמה אחת מהן. משערים כי העיר נעמה הוא כעת הכפר הקטן נענה על גבול הצפוני של יהודה קרוב לעקרון. 2) שם עיר בארץ אדום. עיר מולדת אחד מרעי איוב, צופר הנעמתי.

נעמן, שר צבא בן הדד השני מלך ארם בימי ממשלת יהורם בן אחאב מלך ישראל (מ"ב, ה, 1). במדרש שוחר טוב, הובא בילקוט שמעוני על ספר מ"א, כב. (רמז רכ"ב) מביא בשם ר' יהודה ב"ר סימון, כי מה שמסופר במ"א, כב., כי איש אחד משך בקשת לתומו ויהרוג את אחאב מלך ישראל במלחמה עם ארם ברמות גלעד — האיש ההוא היה נעמן. אולי הבינו זאת מהכתוב במ"ב, ה. המודיע כי נעמן הביא תשועה לארם. נעמן היה גבור חיל גדול לפני אדוניו ונשוא פנים אך היה בו נגע צרעת אשר מאנה להרפא. והנה נערה מבנות ישראל נפלה שבי בידי גדודי נעמן ותהי לאשתו למשרתת, והיא הגידה לגבירתה, כי אלישע נביא ישראל איש מופת הוא ובידו להושיע את בעלה מצרעתו, וישלח מלך ארם את נעמן עם ספר למלך ישראל, וכבוא הדבר לאזני אלישע ויואל לקדש שם אלהי ישראל ולרפא את שר מלך ארם. ויהי כאשר בא אליו נעמן נתן לו עצתו כי ירחץ בשרו במי הירדן שבע פעמים ונרפא מצרעתו. בתחילה לא האמין נעמן בעצת הנביא וחפץ לשוב לביתו בלי עשות כדברי אלישע, אבל עבדיו יעצוהו לשמוע לדבריו ויעש כאשר דבר לו הנביא וירחץ שבע פעמים בירדן וירפא, אז הודה השר לפני הנביא כי אין באלהי ישראל והפץ לתת לאלישע תשורה יקרה. אבל הנביא נער כפיו מקחת מידו מאומה. אז חלה נעמן את פני הנביא לתת לו משא צמד פרדים אדמה מארץ הקדושה, ארץ ישראל, לבנות לו בארצו מזבח לאלהי אמת, כי חלילה לו מזבוח עוד לאלהים זולתו. אך לדבר הזה יסלח לו אלהי ישראל, הרואה ללבב, אם יבוא עם מלכו הנשען על ידו להשתחוות בבית רימון אלהיו וישתחוות ביחד עם אדונו למראה עינים אל האליל רימון, כי הוא אנוס לזה. ויברכהו אלישע ויאמר לו: לך לשלום (מ"ב, ה, 19).

בנוגע לבקשת נעמן מאת אלישע ישנן

שתי נקודות הראויות לשים לב זאליהן. הנקודה הראשונה היא שאלתו לתת לו משא צמד פרדים אדמה מאדמת ישראל להביא לארץ ארם לבנות עליה מזבח לה' אלהי ישראל. כי בימים ההם וגם אחרי כן היתה קבועה האמונה בלבות רבים מהאומות, כי לכל ארץ וארץ מדינה ומדינה יש אלוה מיוחד המגין ומציל את יושביה ושם כחו גדול, אבל בארץ אחרת אין בכחו לעשות מאומה. ולזאת בקש נעמן להרשות לו להביא לארצו אדמה מאדמת ישראל כי אז יהיה בכחו של אלהי ישראל לקחת אותו תחת כנפיו ולהיות לו למחסה ולמגן. האמונה הזאת נוצצת גם כן מדברי דוד שהתאונן באזני שמואל לאמר מה עשיתי כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר: לך עבוד אלהים אחרים (ש"א, כו, 19). וגם בימי הבינים האמינו בזה. כהני דת הנוצרים השתדלו להביא מארץ ישראל מים מימי הירדן להשתמש בהם לטבילת האנשים הנכנסים לברית דת הנוצרים. וגם היהודים בנהרדעא בחפצם לבנות להם בית תפלה ולקדשה בקדושת ארץ ישראל הביאו משם אבנים וטיט לתכלית זאת, (עיין קאלמעט קאסמ. ליט. חלק שני) והנקודה השניה — בקשת הסליחה על היותו מוכרח להשתחוות ביחד עם אדוניו להאליל רימון אלהי ארם, — מראה לדעת כי האמינו שגם נתינת כבוד מדומה כזה, שאיננו יוצא מקירות הלב, לפחיתות הכבוד תחשב בעיני האלוה שהוא מאמין בו באמונה אף על פי שאלהי ישראל יודע היטיב תוך תוכה של הנפש ויודע הוא שנעמן בהשתחויתו זאת לא יתפוץ לתת לרימון כבוד אלוה בכל זאת אסור לו לעשות כדבר הזה.

2) **נעמן,** שם אחד מבני בנימין בן יעקב (בראשית, מו, 21).

נעצוץ, מין קוץ דוקר (ישעיה, ז, 19). הנביא ישעיה מנבא לאחז כי יבואו ימים ששונאי יהודה, אשור וגם שונאי אשור, מצרים ימלאו את כל ארץ יהודה בחילם הרב, ולא יהיה מקום להמלט מהם ולהתחבא שם, כי גם במקומות מסוכנים כמקום קוצים מכאיבים כנעצוצים, גם מקומות כאלה יהיו מלאים מחיל אשור ומצרים ולא יהיה מקום להמלט מהם.

נער, צעיר לימים טרם יהיה לאיש, שוקד לרוץ אנה ואנה, מדלג ומרקד ומשתעשע. והוא מלשון נוער כפיו מתמוך בשוחד (ישעיה, לג, 15.) מנענע ידיו לבלתי יגעו בשוחד. והוא נער את בני בלהה (בראשית, לו, 2). השתעשע אתם כדרשם במדרש עושה מעשה נערות (ב"ר, ה"ד). והונח גם על שה מדלג ונדת מהעדר: הנער לא יבקש (זכריה יא, 16). על פי רוב יבוא לענין צעיר לימים העומד לשרת לפני אדוניו: גיחזי נער אלישע (מ"ב, ה, 20). ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל (שמות, לג, 11).

בראשונה היה השם נער משותף לזכר ולנקבה כמו „קינד“ בגרמנית ולכן בא פעמים רבות בתורה קרי נערה וכתיב נער, וכן הרבוי נערים יש שענינו כולל עבדים ושפחות, ולכן אמרה רות: גם כי אמר אלי עם הנערים אשר לי תדבקון (רות, ב, 21.) וכונתה עלמות שאמר בועז: וכה תדבקין עם נערותי (שם, 8.) ותדבק בנערות בועז (שם, 22).

1) **נערה,** עלמה צעירה לימים בתולה או בעולה. ותנו לי את הנערה לאשה (בתולה) (בראשית, לד, 12). וכן נאמר על רות אלמנת מחלון: נערה מואביה (רות, ב, 6). ולכן דרך

המקרא לפרוש לעלמה שלא היתה לאיש (מ"א, א, 2).

2) **נערה,** אשת אשחור מבית יהודה (דהי"א, ב, 5).

3) **נערה,** שם עיר על גבול אפרים (יהושע, טז, 7). בדהי"א (ז, 28) נקראת העיר הזאת בשם „נערן". משערים כי הוא הכפר נעארד 5 פרסאות רומיות מיריחו, הנזכר ביאזעפוס (קדמוניות, טז, 2 —).

נערי, בן אזבי אחד מגבורי דוד דהי"א יא, 37). בש"ב (כג, 35). בא שמו פערי הארבי קשה עלינו להחליט איזה היא הגירסא הנכונה, וגם איזה יחוס יש לבן אזבי והארבי. ועיין קיטל הערה לדהי"א (יא, 37).

נעריה 1) מבני זרובבל דהי"א (ג, 23); 2) מבני שמעון (שם, ד, 42).

נעורת, חוטי קש שמנערים מקני פשתן לפתילי מנורה ולחבלים והיה החסון לנעורת (ישעיה, א, 31.) פתיל הנעורת (שופטים, טז, 9).

נף, עיין ערך מף.

נפג, 1) בן יצהר בן קהת בן לוי. הוא היה אחיו של קרח (שמות, ו, 21.); 2) נפג שם אחד מבני דוד, נולד בירושלים (ש"ב, ה, 15 ; דהי"א מ, 7).

נפה, 1) מקום מונף ונשא, גבעה. נפת דאר (מ"א, ד, 11). ובנפות דאר (יהושע, יא, 2). דאר היתה עיר עתיקה וקרית מלך לכנענים על שפת הים הגדול בקרבת הכרמל, והמקומות סביבותיה נקראים נפות דאר.

נפה 2), מין כברה שמנופפים בה דגן או קמח להסיר מהם סיגיהם : להנפה גוים בנפת שוא (ישעיה, ל, 28). ובמשנה : נפה שמוציאה את הקמח וקולטת את הסלת (אבות, ה, 10).

נפוסים, שם ילידי משפחת מהנתינים (עזרא, ב, 50), נפוסים הוא הקרי והכתיב הוא נפיסים. ובספר נחמיה (ז, 52). בא הקרי נפישסים והכתיב נפשוסים, והוא צמד שתי נוסחאות נפיסים עם נפישים. שהעמיד המעתיק מספק, ודוגמתו : עמשסתי (נחמיה, יא, 13).

נפח, שם עיר בארץ מואב : ונשים עד נפח אשר עד מידבא (במדבר, כא, 30). הריש שבמלת אשר בפסוק הנזכר הוא עם נקודה למעלה הנקודה היא לסימן מבעלי המסורה שהיו מסופקים אם המלה היא אשר או אש והריש נוספת. ואם היא נוספת תהיה הקריאה בפסוק הזה ונשים עד נפח אש, כלומר עד אשר התלקח להט אש נפח. לדעת פירשט נפח היא אחת עם נבח.

נפיל, מושלך. נופל ממרום ארצה. הנפילים היו בארץ בימים ההם (בראשית, ו, 4.). השם הזה נזכר עוד פעם אחת בכה"ק בתשובת המרגלים אל משה על אדות ארץ כנען : ושם ראינו את הנפילים בני ענק מן הנפילים ונהי בעינינו כחגבים וכן היינו בעיניהם (במדבר, יג, 33.). מי היו הנפילים ? תשובה על השאלה הזאת הננו מוצאים במקום הראשון שנזכר שמם שם : „הנפילים היו בארץ בימים ההם וגם אחרי כן, אשר יבואו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם, המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם" : ובכן היו הנפילים ילידי בני אלהים. אבל מי היו בני האלהים ? בין האומות העתיקות וביחוד בין היונים היתה ידועה הגדה המספרת כי האל אורגת (השמש) בא על אמו געא (ארץ) ותולידו את הגבורים הנוראים הידועים בשמותם טיטאנים וציקלאפים, והבנים היו סוררים ומורדים באבותיהם. ולזאת השליכם אביהם אל תנחר טרטרת.

גם בין היהודים נמצאת הגדה דומה לזאת וזו צורתה: שאלו תלמידיו את רב יוסף מהו עזאל? אמר להם: כיון שעמדו דור המבול ועבדו עבודה זרה היה הקב"ה מתעצב. מיד עמדו שני מלאכים שמחזאי ועזאל ואמרו לפניו: רבונו של עולם, הלא אמרנו לפניך כשבראת את עולמך: מה אנוש כי תזכרנו. אמר להם ועולם מה יהא עליו? אמרו לו, רבונו של עולם, היינו מסתפקין בו. אמר להם גלוי וידוע לפני אם אתם שרויין בארץ היה שולט בכם יצר הרע והייתם קשים מבני אדם. אמרו לו תן לנו רשות ונדור עם הבריות ותראה איך אנו מקדשין שמך. אמר להם רדו ותדורו עמהן. מיד קלקלו עם בנות האדם שהיו יפות ולא יכלו לכבוש את יצרן. מיד ראה שמחזאי ריבה אחת ושמה איסתהר נתן עיניו בה. אמר השמעי לי, אמרה לו אינני שומעת לך עד שתלמדני שם המפורש שאתה עולה בו לרקיע כשאתה זוכרהו. למדה אותו שם, הזכירה אותו ועלתה לרקיע ולא קלקלה. אמר הקב"ה הואיל ופרשה עצמה מן העבירה לכו וקבעוה בין שבעה כוכבים הללו כדי שתזכה בהן לעולם, ונקבעה בכימה. כיון שראו שמחזאי ועזאל כך עמדו ונשאו נשים והולידו בנים היווא והייא ועזאל היה על מיני צבעונין ועל מיני תכשיטין של נשים שמסתין את בני האדם להרהור עבירה. מיד שלח מטטרון שליח לשמחזאי ואמר לו: עתיד הקב"ה להחריב עולמו ולהביא מבול לעולם. מיד עמד בבכי והיה מצטער על העולם ועל בניו, מה יעשו בניו, ממה יאכלו אם העולם חרב, שכל אחד ואחד היה אוכל בכל יום אלף גמלים, ואלף סוסים ואלף שורים. בלילה ראו היווא והייא שניהם חלומות. אחד מהם ראה אבן גדולה פרוסה על הארץ כשלחן והיתה הארץ חרותה ומכותבת שיטות שיטות והיה מלאך יורד מן הרקיע ובידו כמין סכין והיה גורר ומוחק כל אותן השיטות ולא היה משייר בה אלא ארבע תיבות; והאחד ראה פרדס גדול משובח נטוע מכל מיני אילנות והיו בו מלאכים ובידם קרדומות והיו מקצצין כל האילנות ולא שיירו בו אלא אילן אחד של שלשה ענפים. כיון שננערו עמדו בבהלה ובאו אצל אביהם אמר להם עתיד הקב"ה להביא מבול ולא ישייר אלא נח ובניו. כיון ששמעו כך היו צועקים ובוכים אמר להם אל תצטערו ששמותיכם לא יכלו מן הבריות שכל זמן שגוזר גזירות (מחתכין אבנים) או מעלין אבנים או ספינות שמותיכם הן מזכירים „היווא והייא" מיד נתקררה דעתן. שמחזאי חזר בתשובה ותלה עצמו בין שמים לארץ, ראשו למטה ורגליו למעלה ועדיין הוא תלוי בתשובה. עזאל לא חזר בתשובה ועדיין הוא עומד בקלקולו להסית בני אדם לדבר עבירה בבגדי צבעונין של נשים ולכך היו ישראל מקריבים קרבנות ביום הכפורים איל אחד לה' שיכפר על בני ישראל ואיל אחד לעזאזל שיסבול עונותיהם של ישראל והוא עזאזל שבתורה.

אבל ישנם בין חז"ל שאינם מכירים את הפירוש הזה על בני האלהים. ר' שמעון בן יוחאי היה מקלל לכל מאן דקרי להון בני אלהיא, והיה מעתיק „בני האלהים" „בני דיינא" ואמר כל פרצה שאינה מן הגדולים אינה פרצה. כומריא גנבין אלפיא (אם הכומרים גונבים את האליל שלהם) מאן מומי ביה (מי ישבע בשמו, כלומר מי יכיר אותו לאלוה), או מי יקריב לו קרבן? ולמה הוא קורא אותן בני האלהים שהרבו ימים בלא צער ובלא יסורים, וכל כך למה כדי לעמוד על התקופות ועל המזלות. (ילקוט שמעוני רמז מ"ד וב"ר כ' כ"ו).

אולם הדעה הזאת נותנת לשאול מקום לשאול: אם התאר בני האלהים הוא

לכבוד ולחשיבות כמו שתרגם גם כן אונקלוס: „בני רברביא“. איך יצאו מהם הנפילים והגבורים? ולזאת משער שד"ל, מי בני האלהים המה קצת מבני קין שהיו נע ונד ותועים בארץ והיה טבעם קשה ורע כקין אביהם. ובני שת היו מיושבים בקבוץ מדיני, והמה נקראים בני אדם, וקצת מבני קין היו חזקים וגבוה קומה מהם, והיו בני האדם נבהלים ומפחדים מהם והיו קוראים אותם בני האלהים מפני גבהם ואימתם שהיתה מוטלת עליהם, והנה מתחלה לא היו בני שת מתערבים בבני קין, אך ברוב הימים התחילו בני קין לחטוף להם מבנות האדם וקצת מהן נשארו אצל בעליהן וקצתן חזרו לבית אמן וילדו שם, והבנות האלה ילדו בנים דומים בקצת לאבותם שהיו מבני האלהים ואז נולדו בקרב חברת בני האדם אנשים גבוהים, קשים ורעים יותר משאר בני שת ומאז והלאה התחילו חברת האדם להתקלקל. ונמצאים בין חכמי העמים האחרונים החכם אילגען שמשער גם כן כי בהמלות „בני האלהים“ יש להבין בני קין ונקראו כן מפני שהמציאו את מלאכת הנגינה והעבודה בברזל ונחושת. אבל זה רחוק שיהיו כל בני קין נקראים בשם חשיבות אך בגלל שלשת בני למך. ויש עוד השערה שלפיה „בני האלהים“ המה בני קין, כי המה לא היו מבני הישוב. והיו נעים ונדים במדבריות וביערים והיו לפי זה אנשים מחונכים על ברכי הטבע והדבר הזה מרומז בשם אלהים המורה על הכחות הפועלים בבריאה ולפי זה תהיה העתקת המלות בני האלהים „נאטור-מענשען“. אבל לא כל בני קין היו כאלה, כי אלה שהמציאו הנגינה ועבודות המביאות תועליות לא יתכן שהיו שוכני מדבריות ופראים.

נפיש, שם אחד משנים עשר שבטי ישמעאל (בראשית, כה, 15). עם השבט הזה ביחד עם עוד שני שבטים מההגריאים עשו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשי מלחמה וינצחו אותם העברים וישבו מהם מאה אלף נפש אדם וגמלים וחמורים, וצאן לרוב מאד (דהי"א, ה, 19 — 22). עד כה לא עלתה ביד החוקרים למצוא מי המה בעת יוצאי חלצי השבט הזה. חוקרים אחדים משערים כי יוצאי חלצי השבט הזה המה הנפוסים הנזכרים בעזרא (ב, 50.) ובין בני הנתינים שעלו עם זרובבל מבבל לארץ ישראל.

נפך, שם מין אבן יקרה הנקרא בלשונות לועזיות קארבונקל. מראהו כגחלת בוערת ויש במינו גם ירוק כברתי וגם שחור. הנפך הוא אחת מן האבנים היקרות שהיו בחושן האפוד של הכהן הגדול, ועליו היה חרות שם יהודה. הקדמונים האמינו כי לאבן הזאת סגולה יקרה — שמי שנושאו רואה ואינו נראה ואויביו הופכים לו עורף. אולם לדעת הבחיי תפעל סגולת האבנים היקרות שהיו בחושן האפוד רק כשהנושא אותן הוא טהור אבל אם הוא טמא יחליש כחן, ועיין ערך אבני מלואים.

נפל, מושלך מרחם לפני זמנו נפל אשת בל חזה שמש (תהלים, נח, כ). טוב ממנו הנפל, (קהלת, 1, 3).

נפץ, רוח סערה מפרק הרים ומשבר סלעים, נפץ וזרם, (ישעיה, ל, 30). עיין ערך רוח סערה, סופה.

נפש, 1) רוח החי המניע את מכונת גוו ותקופת דמו. ולכל חית הארץ ולכל עוף השמים ולכל רומש על הארץ אשר בו נפש חיה (בראשית, א, 30); כי נפש הבשר בדם הוא (ויקרא, יז, 11). תנועת הבשר וחייו היא מתקופת דמו בו. תמות נפשי (במדבר, כג, 10). ואולם לא בא ענין טיתה על

חשם רוח, שהוא כח השכלי שהוא בן אל־מות. מהיות הנפש רוח החיה באופני הגויה יתיחסו לה כל מעללי החי ועניניו ותושיו בו. נפש שבעה... ונפש רעבה (משלי, כז, 7). מים קרים על נפש עיפה (משלי, כה, 25), ותדבק נפשו בדינה (בראשית, לד, 3).

השארת הנפש כפי שהעירנו למעלה לא בא ענין מיתה על השם רוח שהוא כח השכלי מפני שהוא בן אל־מות, ורק על השם נפש בא ענין מיתה כמו על נפש מת, ולפי זה היה לנו להשתמש במלות „השארת הרוח", אבל יען הבטוי הזה כבר נתקבל בספרות העברית לזאת לא אשנה ממנהג המחברים. האמונה בהשארת הנפש לחיי עולם אחרי הפרדה מהגוף היא היסוד לענינים נשגבים אשר ידובר אדותם בכה"ק. השגת בורא העולם, השגת העולם, חקות המוסר, חיי האדם בנוים על יסוד השארת הנפש, אבל כתבי הקודש לא ידברו בפירוש אדות זה, ולא ישתדלו לבאר אותה, כי אם ידברו אדותה כלאחר יד כמדבר ידוע ומפורסם באומה שאין להסתפק בו ואין צורך לדבר אדותיו, ואין להרהר אחריו. כבר בספור בריאת האדם הונח היסוד להאמונה הזאת: האדם מורכב משני יסודות מגוף ונשמה, הגוף נוצר מהאדמה, והנשמה נופחה בו מבורא העולם שהוא נשמת הבריאה כלה. על אדות חנוך יסופר כי הוא הלך את האלהים ואיננו (בעולם הגשמי) כי לקח אותו אלהים, כלומר מת ואיננו עוד בעולם השפל, אבל לא נכחד מכל וכל מהעולם כי אם האלהים לקח אותו להיות אתו בשמי מעלה. לאברהם נאמר: ואתה תבוא אל אבותיך בשלום. למשה נאמר: וראיתה אותה (את הארץ) ונאספת אל עמך (במדבר, כז, 14). הבטוים האלה מורים בלי כל ספק שהאנשים שנאמרו אליהם הדברים האלה יוסיפו לחיות חיי עולם ביחד ובצוותא חדא עם אבותיהם. כאשר העלתה האשה בעלת אוב מעין דאר את רוח שמואל הנביא לדבר עם שאול ולהודיעו מה יהיה בסוף המלחמה עם הפלשתים הודיעו כי הפלשתים ינצחו והוא עם בניו יומתו על שדה קטל, ומחר אתה ובניך עמי (ש"א, כח, 19). כלומר אך רוחכם תשאר. כאשר מת הילד לדוד אמר: ועתה מת, למה זה אני צם. האוכל להשיבו עוד? אני הולך אליו והוא לא ישוב אלי. (ש"ב, יב, 23). על אדות אליהו הנביא נאמר כי עלה בסערה השמימה (מ"ב, ב, 10). המעשה הזה מורה לדעת כי לפי דעת כה"ק לכל הכחות רוחו עלתה לשמים לחיות שם חיי נצחים. יותר ברור ולא ברמזים מבואר ענין השארת הרוח בספר תהלים: כי לא תעזוב נפשי לשאול, לא תתן חסידך לראות שחת; תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך, נעימות בימינך נצח (תהלים, טז, 10 — 11). ויחי עוד לנצח לא יראה השחת (שם, מט, 10); אתהלך לפני ה' בארצות החיים (שם, קטז, 9). איוב אומר: ואני ידעתי גואלי חי.... ואחר עורי ומבשרי (כלומר אחר שיכלה גופי ובשרי) אחזה אלוה. (איוב, יט, 26). שלמה במשלי (טו, 24) אומר: אורח חיים למעלה למשכיל למען סור משאול מטה. הפלוסוף קהלת מחליט: וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה (קהלת, יב, 7). האיסיים האמינו בהשארת הרוח לחיות חיים נצחים כי חשבו את הנשמה לחלק אלוה ממעל (יאזעפוס מלחמות ב, 8, 11). ובמקום אחר יבאר יאזעפוס הדבר יותר ברור: גופותינו נוצרו מחומר שיש לו סוף וכליון, אבל חלק אלוה ממעל, רוח נצחי שוכן בגופות אלה (שם, ג, 8, 5).

ולהאמונה הזאת יש לה יסוד בכה"ק, כי מליצת אסיפה על המות יאמרו בכה"ק לפעמים בפירוש שנאסף אל ה' יתברך, כמו אם ישים אליו לבו, רוחו ונשמתו אליו יאסוף (איוב, לד, 14); כבוד ה' יאספך (ישעיה, נח, 8). וראוי עוד להעיר כי הבטוי יאסף אל עמיו נוסד על אמונת הקדמונים שכשם שבני אדם נחלקים למשפחות בעולם הזה, כן נתחלקו הנשמות בשמי מעלה למשפחות או שרשים או מחצבים, וכל מקום שיאמר נאסף אל עמיו כוונתו אל המקור הראשון או המשפחה הרוחנית, כשוב כל דבר אל עקרו ושרשו בהפרד ממנו המונע. ומזה יצא המנהג ליחד מקום שם קבר לכל משפחה בפני עצמה, ואולי לזה כיון דוד בתפלתו אל תאסוף עם חטאים נפשי (תהלים,) שלא ידור במחיצתם לעולם הבא. וגם חז"ל אמרו: אין קוברין רשע אצל צדיק ולא צדיק גמור אצל צדיק שאינו גמור, ואין קוברים שני שונאים זה בצד זה, כי השנאה היא אות ומופת שנשמותיהם של השונאים כנבריות נחשבו זו לזו בבחינת מקורם ושרשם, והוא הנקרא בלשונות לועזיות „אנטיפאטיה" שאין השכל יכול לבאר זאת.

והראיה היותר מוכיחה אמתת הפירוש באסיפה אל עמיו היא המליצה ההפכיית „ונכרת מעמיו", כי כמו שענין האסיפה יורה על שוב הנפש אל מקורה והתחברה אל שרשה הפרטי הנרמז „בעמיו" כן ענין הכריתה יורה על הפרידה, בתור עונש, משרשה. ולמען לא נטעה בהוראת מושג הכריתה הוסיף המקרא במליצה זו מלת „הנפש", ונכרתה הנפש ההיא מעמיה. ובא זה ולימד על זה כי האסיפה אל עמיו גם כן בנפש הכתוב מדבר, ולא על הגוף. עוד ראיה חזקה על השארת הנפש מן התורה הוא מה שנאמר בפרשה קדושים: (ויקרא, כ, 2 — 3) איש מבני ישראל ומן הגר הגר בישראל אשר יתן מזרעו למולך מות יומת עם הארץ ירגמהו באבן. ואני אתן את פני באיש ההוא והכרתי אותו מקרב עמו". הנה מפורש באר היטב, כי אחר שרגמוהו עם הארץ באבנים והומת עוד תכרת נפשו בגלל החטא הזה. וכמו שמצינו אסיפה בלי שם עם כמו ואהרן יאסף ומת שם (במדבר, כ.) ועוד במקומות אחרים כן מצינו כריתה חסר „עם", כמו ונכרתה הנפש ההיא (ויקרא, ז, 10). ופעם מצינו „עם" מיוחס לה': „איש איש מבית ישראל ומהגר אשר יגור בישראל ונתתי פני באיש ההוא והכרתיו מתוך עמי" (יחזקאל, יד, 8), ממש כדברים האלה נאמרו מפי משה (ויקרא, יז): איש איש מבני ישראל ומן הגר הגר בישראל אשר יתן מזרעו למולך.... ונתתי פני באיש ההוא והכרתיו מתוך עמי. מזה אנו למדים כי מליצות התורה היו שגורות בפי הנביא יחזקאל והשתדל להדמות אליהם. והדבר הזה בא ומטפח על פני המכחישים שתורתנו היתה לפני הנביאים כאשר היא כעת לפנינו.

נפתח, שם מעין מים בנחלת מטה בנימין (יהושע, טו, 9; יח, 15), קרוב לגי בן הנום כמוך לירושלים, לדעת חז"ל הוא אחד עם עין עיטם מנגד לבית לחם, עיין רד"ק (יהושע, טו, 9).

נפתוחים, הוא שם של הבן הרביעי של מצרים. (בראשית, י, 13). ובעת אין אנו יודעים מאומה משבט הנפתוחים וגם את מקום מגורם לא נדע. יש מהקדמונים (עיין תרגום יונתן) שהאמינו כי הנפתוחים הם המה הפענטושאנים וארצם היא צפונית מזרחית למצרים. ויש מי שמשער שהשם נפתוחים הוא נגזר משם נפתון ישרו של ים, בפני

כי ישבו על שפת ים פרסי. אבל קשה לעמוד על הדבר.

נפתלי, הוא שמו של הבן החמישי של יעקב, והשני שנולד לו מבלהה שפחת רחל (בראשית, ל, 71). הוראת השם הזה היא לשון התאבקות. כן קראה רחל לבן שפחתה בלהה שנתנה אל בעלה יעקב בתור פלגש. „נפתולי אלהים נפתלתי עם אחותי", כלומר התאבקות גדולה וחזקה היתה לי עם אחותי עד אשר הצליח חפצי בידי לשאת את הברכה הגדולה מאת ה' להיות לי בן. מכה"ק ידענו אך מעט מקורות השבט הזה. וגם ההגדות אדותו מעטות מאד. התרגומים (המיוחס ליונתן והירושלמי) מספרים אדותו כי היה קל ברגליו מאד, והוא היה הראשון שבשר ליעקב כי עוד יוסף בנו חי. הדברים האלה כנראה לקוחים מברכתו של יעקב את נפתלי: „נפתלי אילה שלוחה הנותן אמרי שפר" (בראשית, מט, 21). בעת ירד יעקב עם ביתו למצרים היו לנפתלי ארבעה בנים (שם, מו, 24). התרגומים הנזכרים למעלה מספרים כי נפתלי היה אחד מחמשת האחים שהציגם יוסף לפני פרעה (שם, מז, 2). בעת פקדו משה ואהרן את מספר בני ישראל במדבר סיני בצאתם ממצרים היה מספר אנשי השבט הזה 53.400 נפש אדם הזכרים מבן עשרים שנה ומעלה הראוים ומוכשרים לצבוא צבא (במדבר, א, 42; ב, 30). והיה לפי זה במדרגה הששית בנוגע למספר אנשי כל שבט ושבט. אולם מספרם נתמעט טרם באו לארץ כנען, כי אז היה מספר אנשי השבט אך 45.400 ובכן ירד למדרגה השמינית (במדבר, כו, 48, 50). בלכתם למסעיהם במדבר היה נפתלי ואשר תחת דגל מחנה דן, שהיה מספרם ביחד 157,600 אנשי חיל מוכשרים לצבוא צבא, דגל מחנה דן היה דגל המאסף לכל המחנות (במדבר, ב, 31).

לבד ברק בן אבינועם לא מצאנו בכה"ק איש מצויין משבט הזה בקורות עם ישראל. נשיאו של השבט הזה במדבר סיני היה אחירע בן עינן (שם, א, 15; ב, 29). אחרי מותו במדבר נבחר לנשיא תחתיו לקחת חלק בחלוקת הארץ לשבטים פדהאל בן עמיהוד (שם, לד, 28). בין המרגלים ששלח משה ממדבר פארן לתור את ארץ כנען היה נחבי בן ופסי המרגל משבט נפתלי (שם, יג, 14). בסוף ימי ממשלת דוד היה ירימות בן עזריאל נשיא השבט הזה (דהי"א, כז, 19). האומן המצויין במלאכת חרש וחושב בנחושת שהביא שלמה מצור היה חירם משבט נפתלי כן כתוב במ"א (ז, 14). אולם בדהי"ב (ב, 14) כתוב שהוא היה משבטו של דן. על דבר ברק הדעות מחולקות. כפי המובאר בשירת דבורה (שופטים, ה, 15). היה ברק משבט יששכר. אולם מקום מולדתו בקדש נפתלי (שם, ד, 10), והשפעתו על שבט נפתלי מוכיחים כי היה משבטו של נפתלי, ולזאת השתדלו המבארים לפרש הפסוק ויששכר כן ברק מלשון ואת הכיור ואת כנו כלומר יששכר היה יסודו של ברק במלחמתו עם סיסרא.

גבולי ארץ נחלתו של שבט נפתלי היו: נחלת מטה אשר למערב, לדרומו— מטה זבולן, למזרחו — ים כנרת או ים הגליל והירדן; ולצפונו — האנטי-לבנון. בחלקו היו: מעינות מי הירדן, מי־מרום, מעינות החמים הידועים בשם חמי טבריה, מפני שהם בדרום טבריה (עיין ראבינזאן חלק ג, צד 509). בכלל היתה ארצו מצויינת בפירותיה הנפלאים ובתבואות שדותיה, ולא לחנם אמר משה בברכתו את השבטים לפני מותו, „נפתלי שבע רצון ומלא ברכת ה'" (דברים, לג, 23). חלקו של נפתלי היה ידוע גם כן בשם „גליל הגוים", מפני כי רבים משבט

חוץ התערבו בבני כנען הנשארים בארץ אחר הכבוש. וכבר בימי שלמה מוצאים אנחנו שהאומן המצויין שבא לשלמה מצור (הארץ הקרובה לגבול הצפוני של מטה נפתלי) היה חירום בן אשה אלמנה משבט נפתלי ואביו היה איש צורי (מ"א, ז, 14). ובהמשך הימים נשאר השם גליל לקצה הצפוני של ארץ ישראל שהיתה נחלת מטה נפתלי.

מקורות חיי השבט הזה טרם התאחדו כל השבטים תחת ממשלת מלך, הננו מוצאים כי אנשי השבט הזה עזרו ליתר השבטים במלחמותיהם עם אויביהם. כבר הזכרנו למעלה כי בני שבטו של נפתלי עזרו לבני ישראל במלחמתם עם סיסרא, תחת הנהגת דבורה וברק. גם בימי גדעון עזרו לאחיהם של שבטים אחרים להכניע את מדין, עמלק ובני קדם (שופטים, ו, 33 — 35 ; ז, 23). מנחלת השבט הזה נתן שלמה מתנה לחירם מלך צור עשרים ערים (מ"א, ט, 11), אבל בהמשך הימים שבו הערים האלה לבני ישראל. על פי בקשת אסא מלך יהודה, שהיה לו מלחמה עם בעשא מלך ישראל, שלח בן הדד מלך ארם (סיריען) את שרי החילים אשר לו ויך את עיון ואת דן ואת אבל בית מעכה, ואת כל כנרות על כל ארץ נ פ ת ל י (שם, טו, 20). ובדהי"ב (טז, 4) כתוב „ואת כל מסכנות ערי נפתלי". בשנת 740 לפני המספר הנהוג בימי המלך פקח בן רמליהו הגלה תגלת פלאסר מלך אשור את אנשי השבט הזה לארץ אשור (מ"ב, טו, 29 ; ישעיה, ח, 23). בעלי האגדה מבארים הכתוב בברכת יעקב את שבט נפתלי : „נפתלי אילה שלוחה הנותן אמרי שפר" (בראשית, מט, 21) — אילה שלוחה זו בקעת גנוסר שממהרת פירותיה כאיל ; הנותן אמרי שפר, שארצו מתברכת, שנאמר נפתלי שבע רצון ומלא ברכת ה' (דברים, לג). והם מברכין (מקדימין) מפירותיהם למלכים ומשפרין דבריהם ואם היה בלבן עליהן מתרצין להם (ב"ר, פ, צט).

כעת אך שתי ערים מצויינות בקורות ישראל ידועות בארץ שהיתה בחלקו של נפתלי. טבריה וצפת. הערים האלה נחשבות לקדושות בין היהודים. בטבריה העומדת על חוף המערבי של ים כנרת נמצאים כיום לערך 5000 יושבים. בעיר הזאת נמצאים קברי ר' עקיבא, והרמב"ם ועוד גדולי ישראל. במרחק שתי פרסאות לדרומה של העיר נמצאות הורבות העיר העתיקה. העיר צפת עם עשרים אלף יושביה עומדת על ראש ההר לצפונה של הים כנרת. במעיראן, במרחק איזה פרסאות מן צפת נמצא בית הכנסת עתיק, וגם קברי הלל ור' שמעון בן יוחאי. למקום הזה יתאספו יהודים רבים ממקומות רחוקים וקרובים ביהוד בל"ג בעומר, והיום הזה נקרא אצלם הלולא דר' שמעון בן יוחאי ומעריצים ומקדישים את שמות הצדיקים האלו בתפלות, תהלות ותשבחות.

נץ, שם אחד מן התשעה עשר עופות טמאים האסורים לאכילה המבוארים בתורה (ויקרא, יא). רוב המתרגמים והמבארים מחליטים כי הנץ הוא הנודע בלשונות לועזיות בשם „שפערבער", ואם כן הוא עוף טורף, וכן היא דעת הר"ן ורבים מהפוסקים, נגד דעת התוספות (חולין, סג, ד"ה הנץ) האומרים כי הנץ איננו עוף דורס וכן שארי העופות הטמאים המפורשים בתורה אינם דורסים. גם הטבעיים העתיקו הנץ „שפערבער". חכמי הצאלאגיע מצאו מינים שונים במין הזה וכלם ידועים בשם „שפערבער". ויען כי התורה הוסיפה לשם הנץ המלה למינהו, נוכל להביא ראיה לדעת האומרים כי הנץ הוא שפערבער, כי גם בהנץ יש מינים רבים כאשר תורה המלה

למיניהו, והאומרים כי הנץ איננו השפערבער מביאים ראיה לדבריהם מזה שהשפערבער איננו מן עופות המסע, שנוסעים לימות החורף לארצות החמות, ובבה"ק מבואר כי הנץ הוא מן עופות המסע, כי כן מפורש באיוב: המבינתך יאבר נץ, יפרוש כנפיו לתימן (איוב, לט, 26). אבל אי משום הא לא איריא, כי נוכל לפרש הפסוק כאשר יפרשו ה. שיינהאק בספרו תולדות הארץ, כי הכוונה לסגולה אחרת הנמצאת בנץ, והיא כי נתן אלהים דעת בטבעו, אשר ברצותו — מדי שנה— להפיל נוצותיו יפרוש את כנפיו פרודות לנכח השמש, למען יחסר שמנם, ועל ידי אשר ינענע אותם, יפלו בנקלה, ועל התכונה הזאת מרמז הפסוק הנזכר: המבינתך יאבר (ענטפליגעלטע זיך) נץ? יפרוש כנפיו (ברצותו להפיל נוצותיהם) לתימן (נכח השמש?)

הנץ הוא גדול כיונה גדולה. מראהו ממעל שחרחר כהה ועל ערפו כתמים לבנים. בחרטומו צפרניו ומעופו ידמה הרבה אל הקוקוק, הנוסע לעתות החורף לארצות החמות, ותחתיו יתראה בכפרים השפער־בער לבקש לו טרף מעופות הקטנים ויען כי במראיהם החיצונים שניהם השפערבער והקוקוק, שוים לכן ידמו האכרים כי הקוקוק ישנה טבעו לימות החורף לטרוף טרף, אבל באמת לא הקוקוק יטרוף טרף, כי אם השפערבער יעוף לבקש טרף בבוקר ובערב מצפרים ויונים ואם יחסר לו לחייו זה ימלא מזונו מעכברים וצפרדעים.

נצב, 1) פקיד עומד על משמרתו. ומלך אין באדום נצב מלך (שטאנד־האלטער) (מ"א, כב, 48). 2) עץ חנית, יד חרב, ובלשון חז"ל: בית יד (שבת, סה:). ויבוא גם הנצב אחר הלהב. (שופטים, ג, 27), החרב וגם ידת באו אל תוך בטנו.

נצור, סוכת מנצרים וזמורות, ובנצורים ילינו (ישעיה, סה, 4), להקים את שבטי יעקב, ונצורי ישראל להשיב (שם, מט, 2), כענין שב שבות יעקב (ירמיה, ל, 18), וכן לדעת ש"ב פתרון הפסוק: ונותרה בת ציון כסכה בכרם, כמלונה במקשה, כעיר נ צ ו ר ה (ישעיה, א, 8). כסכת נצרים וזמורות, כי עיר מקדמותו עניני מקום אשר יעיר שם השומר (וואכט) וכזאת בלי ספק היתה העיר הראשונה עלי ארץ שבנה קין בארץ נודו, וכן נראה ברור מן הכתוב: בכל עריהם ממגדל נוצרים עד עיר מבצר (מ"ב, יז, 9). ופתרון המבארים הפסוק בישעיה „כעיר נצורה", „כעיר שצר עליה האויב" הסר טעם הוא, כי היתכן שאחרי דמותו את בת ציון לסוכה ולמלונה ידמנה בסוף דברו לעיר שחנה עליה אויב, שיש עוד תקוה לאחריתה. הן דרך המליץ להשגיב בסוף את דמיונו ולא להחלישו.

נצח, 1) תקף וקיום. לך ה' הגדולה והגבורה, והתפארת והנצח וההוד (דהי"א, כט, 11); נצח ישראל (ש"א, טו, 29). תקף ישראל ואל מעוזו, אבד נצחי (איכה, ג, 18), קיומי בעתיד. ובמליצה על דם החי שהוא נפשו וקיומו: ויז נצחם על בגדי (ישעיה, סג, 3). 2) יש עוד הוראה למלת נצח והיא: ארך ימים: עד אנה ה' תשכחני נצח (תהלים, יג, 2). למשואות נצח (שם, עד, 3). והוא כענין חרבות עולם. עד כזבים יאבד, ואיש שומע לנצח ידבר (משלי, כא, 28), ענינו: עדות שקר יאבד בתהו. אולם הבוחן ומתבונן לעדותו יש לה קיום.

נציח, שם אחד מן הנתינים בעולי בבל (עזרא, ב, 54).

נקב, א ד מ י ה נ ק ב, שם עיר בנחלת מטה נפתלי (יהושע, יט, 33) ובירושלמי (מגלה, ב:) נחשבו שתי

המלות תאלת לשמות שתי ערים : ארמי נקראת בימיהם דמין, הנקב־ציבתא, וזו האחרונה לדעת נייבויער (געאגראפיה די תלמוד 225) היא בית ציבה הנזכרת בספר החשמונאים. ולפי דעת בעל תבואת הארץ — דמין היא עד היום כפר דאמי, מערבית דרומית לטבריא, הנקב — היא אל־ארמה.

נקבה, בערך הזה ידובר ממצב האשה בתקופת כה"ק. 1) בנעוריה בבית אביה. 2) מצבה כשהיא ברשות בעלה, 3) ומצבה אחר שנתגרשה או שנתאלמנה.

1) מצבה של הנערה בבית אביה. בימים הקדמונים מאד (בימי האבות) היתה ממשלת האב על בניו ממשלה בלתי מגבלה. המנהג הזה בולט מתוך דברי ראובן שאמר ליעקב אביו : את שני בני ת מ י ת אם לא אביאנו (את בנימין) אליך. מזה נראה ברור, כי להאב היתה הרשות להמית או להחיות את אחד מבניו. אבל התורה שללה מהאב את הרשות הזאת.

קודם מתן תורה היה ברשות האב למכור את בתו לאמה או לפלגש, ואם אבדה את חנה בעיני אדוניה היה האדון יכול למכרה לאחר. אבל התורה בטלה את המנהג הזה. האדון לא יכול למכרה לאחר. אבל היה יכול ליעדה לבנו ואז כמשפט הבנות היה מחויב לעשות לה. ואם לקח לו אשה אחרת — שארה כסותה ועונתה לא יגרע. ואם שלש אלה לא יעשה לה, ויצאה חנם אין כסף. (שמות, כא, 7 — 11).

התורה הטילה עונש על המפתה נערה בתולה אשר לא אורשה, או על המאנס נערה המאורסה (שמות, כב, 1 ; דברים, 28 — 29). משה הנהיג את החוק כי אם מת האב ולא הניח אחריו בנים, הבת תירש אותו, תחת אשר לפני זה אחי האב היו תורשים (במדבר, כז, 1 — 8).

החוק לא דרש שום התערבות מצד בעלי הדת בענין הלקוחין, די היה אם האיש והאשה כתבו בשטר תנאי הלקוחין והסכמת שניהם להנשא זה לזה, ושני עדים כשרים התמו על השטר הזה. ואחר כן חגגו ימי המשתה.

בשתים נבדלו נשואי היהודים מנשואין שארי העמים של הימים הקדמונים 1). בין יתר האומות לא היה שום מעשה אחר שיכיר את קשר הנשואין לחוק לבד הביאה. כל זמן שלא בא הזכר על הנקבה לא היתה נחשבת לנשואה והיתה יכולה להנשא לאחר בלי שום מוחה. שונה היה הדבר בין היהודים. הנקבה היתה נחשבת לנשואה על ידי כתב התקשרות בין הזכר והנקבה. כן מצינו בספר טוביה, כי טרם הובאה שרה אל אבריונה כתבו את תנאי הנשואין על ספר. העובדה הזאת ידועה בספרות העברית בשם אירושין, והכלה נקראת ארוסה כל עוד לא נבעלה, ובכל זאת היא נחשבת לאשתו של המארס. ואם בגדה בו תענש כאשת איש גמורה, ואם מת הארוס או נתגרשה ממנו תקבל את כתובתה כפי המבואר בתנאי האירוסין.

2). הצבור העברי דרש שבין הקדושין להנשואין יעבור זמן שנה שלמה או שנים עשר חדש. כמו שמפורש בתלמוד נותנין (זמן) שנים עשר חודש (מן האירוסין להנשואין) לבתולה, ולאלמנה אך חודש אחד. וטעם הדבר שבמשך הזמן הזה יכירו וידעו הארוס והארוסה את תכונות נפשותיהם ויבואו לידי החלטה אם יוכלו לחיות בשלוה ביחד ואם לא מוטב שיפרדו קודם הנשואין מהוליד בנים ובנות ואחר כן יהיו מוכרחים להפרד על ידי גט, והבנים יהיו נשארים בלא אב או בלי אם. הזמן הזה מרומז בתורה: כי יקח איש אשה חדשה לא יצא בצבא... נקי יהיה לביתו שנה אחת ושמח את

אשתו אשר לקח (דברים, כד, 5) ומבואר הדבר הזה יותר במקום אחר „פן ימות במלחמה ואיש אחר יקחנה" (שם, כ, 7). והדבר הזה נחשב לאחת מקללות התוכחה היותר נוראות : אשה תארש ואיש אחר ישכבנה (שם, כח, 30). ענין היבום, שהיה נהוג בין בני ישראל כבר בימי יעקב, מורה כי האשה שנשאת לאיש יצתה מרשות האב ומן משפחתה ונכנסה לרשות משפחת הבעל לעולם, ולזאת אם מת בעלה לא תוכל לשוב למשפחת אביה כי אם אחי הבעל המת מחוייב לקחת אותה לו לאשה. יהודה בן יעקב נתן את תמר כלתו, אחרי מות בעלה ער בכורו, לבנו השני אונן, ואחרי מות זה האחרון היה חפצו לתתה לבנו השלישי שלה. איזה מאות שנה אחר משה חשב בועז לחוב קדוש להשיא את רות אלמנת קרובו בן אלימלך להאיש טוב ממשפחתו של אלימלך. אחרי גלות עשרת השבטים דרש רעואל מאת טוביה כי ישא שרה בתו האלמנה, מפני כי הוא קרובו של בעלה המת (טוביה, ז, 14). ויען כי התורה לא חפצה להכריח את הקרוב ליבם את אלמנת אחיו בעל כרחו, כי נשואין כאלה לא יצליחו ויזיקו לשלום בית, לכן הנהיגה את החליצה, שהיא לתת להאלמנה הזכות לבזותו בפומבי ולחתום את שמו בבזיון להקרא בישראל „בית חלוץ הנעל". (דברים, כה, 10).

בנוגע להאשה הנשואה נמצאים בתורה ארבעה משפטים : 1) הבעל מחוייב להספיק לה כל צרכיה וביחוד שארה, כסותה ועונתה (שמות, כא, 10) ; 2) התורה הטילה עונש על הבעל שהוציא עליה שם רע (דברים, כב, 18, 19); 3) מנהג קדמון היה נהוג בין העברים, שלא יקח איש בעל אשה אחרת בלי הסכם לזה מאת אשתו הראשונה. אברהם לקח לו את הגר שפחתו לפלגש אך בהסכם שרה. (בראשית, טז, 2) ; 4) האב לא יכול להעניש את בנו הסורר ומורה בלי הסכמת אשתו (דברים, כא, 18 — 20).

הגירושין ומיתת הבעל הוציאו את האשה מרשות הבעל, ויען כי הנשואין כבר קודם הוציאו אותה מרשות האב לזאת האלמנה או הגרושה היו ברשות עצמן. ענין הגירושין היה דבר נהוג בכל העמים וגם בבני ישראל עוד קודם משה. הדבר הזה מבואר בתורה (דברים, כד, 1 —). כי במקום הזה באה התורה אך להוסיף חוק חדש, כי אם אחרי שנתגרשה האשה מבעלה נשאת לאחר, וגם השני גרשה אז אין בעלה הראשון יכול לקחת אותה עוד הפעם לאשה. ופירוש הדברים במקום הזה הוא : „כי יקח איש אשה ובעלה, והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר שבגלל זה כתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושלחה מביתו ונשאת לאחר וגם השני גרשה *לא יוכל בעלה הראשון לשוב לקחתה*. זהו החוק החדש שהוסיפה התורה במקום הזה, „*כי תועבה היא לפני ה'* ולא תחטיא את הארץ אשר ה' אלהיך נותן לך נחלה". ההבדל בענין הגירושין בין ישראל לעמים היה אך בזה כי בין העמים לא היה דרוש שום דבר לאות וסימן שנתגרשה, כי השילוחין מבית הבעל היו די לה להיות נודעת לגרושה, גם אם עזבה את בית בעלה נגד רצונה וגם נגד רצון הבעל כמו למשל שנשבה מבית הבעל על ידי איש תקיף וחזק. מקרה כזה קרה גם בקורות בני ישראל : שאול לקח בחזקה את מיכל אשת דוד ונתנה לפלטי בן ליש נגד רצון דוד. אולם המנהג הקדמון וגם חוק התורה דרשו מאת בני ישראל, כי המגרש יתן לאשתו אשר יגרש ספר כריתות לאות שהיא גרושה, ההבדל הזה בין ישראל לעמים נזכר גם בתלמוד דרך אגב. כר

הדיא פתר חלום לרבא שראה בחלומו תרי יוני דפרחן, כי יגרש שתי נשים, ולצדוקי פתר ר' **ישמעאל** חלום כזה כי יגרש שתי נשים ב ל א ג ט. כי הצדוקים לא היו מודים בתורת הזקנים או הפרושים וגם לא במנהגי ישראל הקדמונים לבד מה שכתוב בפירוש בתורה הכתובה.

מצב הגרושה היה שונה ממצב האלמנה. האלמנה עמדה תחת מחסה החוק, דרש מאת כל בן ישראל להמציא לה את כל הדברים הנחוצים לחייה אם אין לה שום מקור להצטרכותיה. גר, יתום ואלמנה מקבלים די ספוקם מאחיהם בני ישראל על פי החוק אבל הגרושה עזובה לנפשה. אין מי שירחם עליה לעזור לה ולהחיותה. ומדוע ? מפני שעל פי החוק הישן והקדמון אין האיש יוכל לגרש את אשתו אך אם מצא בה ע ר ו ת ד ב ר, שהוא אם זנתה עם איש אחר. אשה כזאת שנואה לכל הצבור, וגם החוק לא סכך עליה בכנפיו, בכדי שתהיה לחרפה למשל ולשנינה לנשים אחרות שלא תעשינה כמותה. כי התורה הזהירה על טהרת המשפחה כהזהרה נמרצה מאד. הכהן אסור לו אשה גרושה מאישה, מפני כי קדוש הוא לאלהיו. האיש המחזיר את גרושתו אחר שנתגרשה מבעלה השני מובן מאליו כי גם השני מצא בה ערות דבר, כי בלא זה לא היה יכול לגרשה, נחשב זאת לתועבה לפני ה', והוא מחטיא גם את הארץ במעשה מתועב כזה.

בכלל היה מצב האשה בין בני ישראל תמיד טוב מאד כן בבית אישה וכן בעם כלו. לפי עדות התורה צוה ה' את אברהם לאמר : „כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה" (בראשית, כא, 12). בקורות עם ישראל נמצאות נשים שהגיעו למדרגת הנבואה, המדרגה היותר חשובה ונכבדה בעמנו : מרים, אחות משה ואהרן, דבורה נביאה וגם שופטה את ישראל, חלדה הנביאה בימי הנביא ירמיה. חז"ל הפליגו בשבחן של נשי ישראל ואמרו : בשכר נשים צדקניות נגאלו בני ישראל ממצרים (סוטה, יא:).

בתקופת התלמוד עוד הרבו והגדילו חז"ל זכות האשה, ובימים ההם נמצאת גם אשה יושבת על כסא מלכות ישראל והיא שלומית אשת ינאי המלך. הוא העריץ הנודע בתולדות ישראל שרדף באף ובחמה חכמי ישראל. אבל יען כי היתה אשה כשרה מתנהגת עצמה על פי חקי התורה, קבלו חכמינו את עול מלכותה עליהם ולא שמו לבם להדיוק הנמצא בספרי דברים : שום תשים עליך מלך — מלך ולא מלכה. כי במקום שאושר האומה דורש אין חוששין לדיוקים כאלה. ובאמת דרשה המלכה המצויינת הזאת את שלום ישראל והיו תחת ממשלתה חיים שלוים ושקטים על פי רוח התורה הכתובה והמסורה.

נקד, מגדל בהמה דקה, בעל עדרי צאן.

ומישע מלך מואב היה נוקד והשיב למלך ישראל מאה אלף כרים ומאת אלף אילים צמר (מ"ב, ג, 4). לדעת געזעניוס נוקד הוא בינוני פועל מן השם נקד בשני סגולים על משקל כרם. והוראת השם נקד הוא מין כבשים ועזים ברגלים קצרות ומראה פניהם רע ומאוס מאד. מנהג בני ארצות הקדם היה לשלם מס להמלכים, שתחת עולם הם נכנעים, בתוצאות הארץ שנמצאות בה במדה מרובה. שטראבא מספר כי בני קפודקיה (קאפעדאציען) היו משלמים מס מדי שנה בשנה למלך פרס 1500 סוסים, 2000 תמורים, 50.000 צאן. אליווארעץ מספר אדות המס שממלכת גאיאמא השיבה למלך אביסיניען בדברים האלה : מלך שולח אחד משריו, הבעטידעטע הגדול, לעיר הבירה של ממלכת גאיאמא, לקבל את המס השנתי : — 3.500 תמורים, 3.000

מרבדים יקרים, 300 בגדים מן צמר גפן. בבוא הבעטודעטע למשלמי המס פושט את בגדיו מהתגורה למעלה, כורך חבל על ראשו וקורא שלש פעמים בקול: אבעטא, אבעטא, אבעטא (אדוני, אדוני, אדוני) כאלו הוא עומד לפני פתח אהל מלכו, והשומעים משיבין לו שתי פעמים: מי אתה, מי אתה? על זה הוא משיב: אנכי, הנני האחרון מבני ביתך, החובש את חמורך, המפתח את גמליך, והמוציא והמביא את כל עניניך אשר תעמוס עלי, הנני מביא לך כעת את הדברים אשר צוית עלי להביא אליך. שלש פעמים הוא קורא בקול את הדברים האלה, ואחר כן שרי הממשלה קוראים אותו ללכת עמהם. הוא משתחוה מרחוק אל פני האהל, ומתחיל ללכת. אחריו הולכים הסוסים מונהגים כל אחד בידי עבד. השלשים סוסים הראשונים המה טובים ואחריהם יבואו הגרועים. אחרי הסוסים באים החמורים, וכן הלאה. לאחרונה מביאים בקערות מס הכסף. ההתהלוכה הזאת נמשכת עשר שעות שלמות.

נקדים, פתים דקים, פתותי לחם. וכל לחם צידם יבש היה נקודים (יהושע, ט, 8). ועתה הנה יבש והיה נקודים (12), מן הפעל יבש שלפניו נראה שעניניו פתים דקים. ולא כהמבארים שפותרים אותו מנוקד מרקבון, וכן תרגומו כסנין שעניננו לחם קלי מחון למעשה אופה (ברכות מא:). עשרה לחם ונקודים (מ"א, יד, 3). מטעמים פתותי לחם. וכן במשנה נקודים או קליות (תרומות, ה, ו). (ש"ב).

נקודא, שם אחד מהנתינים בין העולים לארץ ישראל מגלות בבל. (עזרא, ב, 48).

נקיון, טהרה, נקיון שנים (עמוס, ד, 6). מחוסר לחם, כאמור אחריו וחסר לחם. אולם התרגום העתיקו: אקהיות שנין (שנים קהות וכן העתיקו חשבעים. על פי רוב נמלץ על טהרת הנפש מעון „בתם לבבי ובנקיון כפי עשיתי זאת" (בראשית, כ, 3).

נקמה, גמול רשעה. בספרות הנבואית נזכר פעמים רבות כי ה' הוא אל נקמות ומשלם אל חיק עושי רשע את גמול רשעתם. ורבים מחכמי הנוצרים מגנים בגלל זאת את היהדות הנבואית. אבל כל מי שיחדור לתוך תוכה של היהדות הנבואית יודה כי היהדות הנבואית היתה מוכרחת לפנות מקום ידוע להנקמה. כבר ביאר דר. יוסף קלויזנר בספרו המצויין „יהדות ואנושיות", במאמר „הערכים הרוחניים שלנו", כי המוסר הישראלי אינו מיוסד על התועלת כמוסרו של אריסטו והפילוסופים האנגליים החדשים, ואף לא על הידיעה הטהורה של אפלטון ושפינאזה, כי אם הוא מיוסד אך ורק על ה צ ד ק. מה שאינו צודק מהפך את כל העולם לתהו ובהו, מפני שהוא מפריע את סדר העולם המוסרי, משבית את ההרמוניה העולמית, שמקורה באחדותה של האלהות ובטוב המוחלט שלה. וכדי להעמיד את סדר העולם המוסרי על מכונו צריך לבער את הרע, „ובערת הרע מקרבך" הוא בטוי מתמיד בתורה. אין רע שנשאר בלי עונש. כי הרע חותר חתירה תחת יסודותיה של החברה, של המדינה, ושל האומה. על כן מביא הרע נזק לא רק לעושהו אלא גם לזרעו אחריו, לכל בני חברתו לאומתו ולמדינתו, ולפיכך אנו מוצאים בין מדותיו של הקב"ה: נושא עון ופשע וחטאה, ו נ ק ה לא י נ ק ה. פוקד עון אבות על בנים ועל בני בנים על שלשים ועל רבעים (שמות, לד, 7). כך הבינה היהדות את הצדק המוחלט".

„אפשר שהפרט לא יענש על רשעתו, אבל הכלל נענש תמיד וההיסטוריה נתנה

צדק להשקפה זו של היהדות. אין עבירת בעולם שאין החברה, המדינה או האומה נענשית עליה אף על פי שלפעמים בא עונש זה רק לאחר זמן מרובה. כל עול, כל חטא הוא מפריע את סדר העולם המוסרי ואי אפשר לו לסדר זה להיות מוקם מחדש אלא עד שבא עליו עונש של שווי המשקל „על דאטפת אטפוך וסוף מטיפיך יטופון" אמר הלל, אותו הלל עצמו שאמר „ואהבת לרעך כמוך", ו„דעלך סני לחברך לא תיעבד" הם כל התורה כלה והשאר אינו אלא פירוש".

ובכן הנקמה של הנביאים אינה מעשה **שבא** מרוע לב, כדי להשקיט את רתיחת הדם, אלא היא הגמול ההכרחי, שמטרתו היא אך להעמיד את סדר העולם המופרע על מכונו. לא התאוה דורשת אותה; אותה מבקש הצדק המוחלט. אי אפשר שתפסק איזה הפרעה ותחדלנה כל תוצאותיה מבלי שישולם גמול להמפריע בערך מכוון אל ההפרעה, כדי שישוב שווי־המשקל לעולם. גם קאנט צדד בזכותו של חוק־הגמול בפילוסופית המשפטים שלו הוא הכנים לתוך שיטתו את הנקמה לא בתור תאוה, כי אם מפני שלהגמול יש ערך מוסרי יען הוא מקים את סדר־העולם המוסרי. מי שיפריע סדר־העולם זה, אפילו מתוך כוונה טובה, אפילו בטענה שמוטב שיכבול אדם אחד ולא תכבול אומה שלמה, כמו שטענו למשל הנאציאנאליסטים הצרפתיים בימי משפט דרייפוס, צריך לזכור שהעול הנעשה לאדם אחד, נעשה לעולם כלו, הצדק המופרע מתנקם הוא עצמו במפריעו ותותר חתירה תחת כל יסודותיה של החברה, המדינה והאומה. ובכן גם הנביאים, יוצרי המוסר הישראלי יכולים לאמר ביחד עם קאנט: אם הצדק אבד, אז אין עוד שום ערך לזה שבני אדם חיים על האדמה".

נקפה, שרט, שרטת בעוד האזור המהדק את הבשר, כאמור, ותחת חגורה נקפה (ישעיה, 24), וכן פתרוהו בתלמוד: מקום שהיו חגורות בצלצול (אזור המתנים), נעשה נקפים נקפים (שבת, סב:).

נקרה, משקע, מקום נבוב. בנקרת הצור (שמות, לג, 22). בנקרות הצורים, (ישעיה, ב, 21).

נר, בן אביאל אבי קיש שהוליד את שאול מלך ישראל ואבי אבנר שר צבאו (ש"א, יד, 51). גם בספר דהי"א (ט, 39). הושב את נר לאביו של קיש. נפלא הדבר כי מעט לפני זה (35 — 36) חושב את נר לאחיו של קיש ולבנו של יעיאל. או אביאל (ש"א, יד, 51). ואם קיש ונר היו אחים כמו שמבואר בפסוקים 35, 36 היה צריך להיות בש"א יד, 51: וקיש אבי שאול ונר אבי אבנר היו בני אביאל (או יעיאל.) כמו שגורסין דרייווער ובודדע.

נרגל, אליל הכותים (מ"ב, יז, 30). והוא היה אליל המלחמה כמו מרס להרומאים והיונים. המבארים נקבוהו בשם „נ י ר י ג". ואולי יש לו יחס עם השם „נרגא" (מקל חובלים) בני בבל כנו אותו בשם גבור האלים שהיה הולך לפניהם בבאתם למלחמה עם האלילים שונאיהם. ומלכי אשור חשבו אותו למגינם של הצידים. על מצבות שרידי הקדם נראה האליל נרגל בתבנית אריה וראש אדם לו, ועל אחת המצבות בעיר כותא רשום אשורית: „אלו אריה, אלו נישי כותי" (ארי־אל, אל אנשי כות).

נרגל שראצר, רב מג (ראש המגים, המה כהני בבל, כמו הכהן הגדול של היהודים) כאשר הבקעה העיר ירושלים על ידי חיל נבוכדנצר מלך בבל, בשנת עשתי עשרה לצדקיהו מלך יהודה בחודש הרביעי בתשעת לחודש, באו כל שרי מלך בבל וישבו בשער בתוך:

נרגל שראצר רב מג, סמגר נבו שר־סכים (נבושזבן) רב סרים נבוזר־אדן רב טבחים (ראש שומרי המלך) וישלחו ויקחו את ירמיה מחצר המטרה ויתנו אותו אל גדליהו בן אחיקם והוציאהו אל הבית וישב (ירמיהו) בתוך העם (ירמיהו, לט, 3 — 13). חוקרי דברי הימים של ממלכת בבל העתיקה משערים כי נרגל שראצר הוא נריגליסאר מלך בבל שעלה למלוכה אחרי שהרג את אויל מרודך מלך בבל, ונשא לו את בתו של נבוכדנצר. ארבעה שנים מלך על בבל. הוא בנה ארמון גדול על שפת נהר פרת, ובשנת 556 לפני המספר הנהוג הוריש את כסאו לבנו לבזי מרודך, שמלך אך תשעה ירחים ונהרג. נרגל שראצר השיא את בתו, מיד בעלותו למלוכה, לכהן נבו בבורסיף, ששמו העצמי היה נבו־סומ־יוקין. משערים כי הכהן הזה היה בתומכי ידיו של נרגל שראצר להגיע למלוכה. כל זאת מצאו החכמים החוקרים בכתובות העתיקות של שרידי בבל הקדומה.

נרגן, הולך רכיל, מוציא דבה, ונרגן מפריד אלוף (משלי, טז, 28)
ובאין נרגן ישתק מדון (שם, כו, 20).

נרד, מין צמח בושם יקר מאד ברית ניתוחו לבני הקדם. נרד וכרכם (שיר השירים, ד, 14).

נריה, אבי ברוך הכופר לירמיהו הנביא (ירמיה, לב, 12; לו, 14).
ואבי שריה שר מנוחה לצדקיהו מלך יהודה (שם, נא, 59).

נשיא, השם הזה הוראתו נעלה ונשא, נגיד ומצוה לעדה. ולפעמים יורה גם כן ראש ואבי של אומה או שבט, כמו שנקראו שנים עשר בני ישמעאל נשיאים (בראשית, יז, 20) „שנים עשר נשיאים לאומותם" . אברהם נקרא בפי בני חת נשיא אלהים (שם, כג, 6). שכם בן חמור נקוב בשם נשיא הארץ (שם, לד, 2). צור נקרא נשיא מדין (במדבר, כה, 18). ביהושע (יג, 21) נקראים: אוי, רקם, צור, חור, רבע נשיאי מדין או נסיכי סיחן מלך האמורי. וביחוד נקראים ראשי המטות לבני ישראל בשם נשיאים. עיין שמות, טז, 22; לד, 31; ויקרא ד, 32; (במדבר ב, 3; ז. 2... לא, 13;... ; יהושע, ט, 15—18—19—22; יז, 4; כב, 30 — 32; דהי"א, ב, 10; ד, 38; ה, ט; ז, 40; בשמות, כג, 22: אלהים לא תקלל ו נ ש י א בעמך לא תאר — במקום הזה הוראת השם נשיא היא שר, שופט או מושל. דהי"ב, ה, 2. נקראו ראשי בתי האבות בשם נשיאים. במ"א, יא, 34. נקרא שלמה בשם נשיא (נשיא אשיתנו). בעזרא, א, 8. נקרא ששבצר בשם נשיא. הנביא יחזקאל מכנה את מלך יהודה בשם נשיא (יב, 10 — 12; כא, 30. בפרשה ז, 27. יחשוב את המלך לבד ואת הנשיא לבד: המלך יתאבל, ו ה נ ש י א ילבש שממה; הבטוי בפרשה כא, 17. „היא ב כ ל נשיאי ישראל" מורה כי הוא מדבר בנשיאים לבד המלך. בפרשה כו, 16 יכנה בשם נשיאי הים בנבואתו על מפלת צור. בפרשה ט, 13 יכנה המושל במצרים בשם נשיא: ו נ ש י א בארץ מצרים לא יהיה עוד. בפרשה לב, בנבואתו על אדום יחשוב מלכים ונשיאים: „שמה אדום מלכיה וכל נשיאיה", אולם במקומות אשר ידבר מראש האומה הישראל בעתיד המזהיר יבוא תמיד השם נשיא בה"א הידיעה: ה נ ש י א עיין לד, 24; לז, 25; מד, 3; מה, 7, 16—17—22; מו. 2 — 4 — 8 — 10 — 12 — 16 — 17 — 18; מח, 21 — 22. על מטבעות בר כוכבא חרותות המלות: שמעון נשיא ישראל.

מכל המקומות שתבאנו למעלה נראה

ברור כי השם נ ש י א הוא תאר כבוד לכל איש מורם ונשא נגיד ומצוה לעדה. לשבט או לעם כלו, או למלך. ולזאת הבטוי הנמצא לחז"ל : מלך רבי פלוני, כונתם רבי פלוני היה הנשיא כי כן בטבע הלשון. ולחנם האשימו איזה מהמתפקרים את חז"ל בגאוה על שהשתמשו בבטוי „מלך ר' פלוני". כי באמת גם המלך הוא נשיא, אך הוא נשיא הנשיאים, כאשר מצאנו : ועבדי דוד נ ש י א להם לעולם (דהי"ב, לה, 1 — 2). וגם על שלמה נאמר : נשיא אשיתנו (מ"א, יא, 34). וגם מלכי צרפת הקדמונים היו אך ראש נשיאי העם. ובמלכות אראגונא כשהיו אילי הארץ מקבלים עליהם מלך חדש ונשבעים לו היו אומרים לו : אנחנו אנשים כערכך ולנו הממשלה יותר ממך, אנו ממליכים אותך עלינו רק אם תשמור לעשות ככל הכתוב, ואם לאו — לאו : אין אנו חפצים בך.

נשיא,2) לשם נשיא עוד הוראה אחרת לו : אד העולה מן הארץ, ענן עב הנושא עמו מים רבים להוריד גשם שוטף על הארץ. ולזה ישתמש החכם במשלי להמשיל את האיש המתהלל במתת שקר לנשיאים ורוח וגשם אין (משלי, כה, 14).

נשיאת עון, היא אחת משלש עשרה מדות של הבורא יתברך בהנהגתו את העולם. וענינה הוא שסובל את העון בכדי שלא יכבד על הפושע וימיתנו. וכן דמה דוד את העון למשא כבד כמו שאמר : כי עונותי עברו ראשי כמשא כבד יכבדו ממני. אולם על הפשע שהוא חמור מהעון נאמר ו ע ו ב ר ע ל פ ש ע, כלומר איננו עומד עליו ואינו שוהה לראותו אלא עובר עליו והולך הלאה. אם יביט האדם ויעיין בעינא פקיחא על דרכי חייו ומעשיו יראה על כל צעד וצעד מדת נשיאת העון, כי האדם מתקיים בעולם אף על פי שעשה דברים הרבה נגד רצון יוצרו ובוראו. ולפי זה העון איננו עובר ובטל מן העולם עד שיקבל עושהו את עונשו או עד שישוב. וכן הננו מוצאים אצל אהרן ובניו הבטוי : ל ש א ת א ת ע ו ן ה ע ד ה, שאין פירושו לכפר רק לכבול ולקבל על עצמם ובזה יבואר למה ישב הרוצח נפש בשגגה בעיר מקלטו עד מות הכהן הגדול (ועיין ערך ערי מקלט).

נשה, העתק אבר ממקומו : גיד הנשה (בראשית, לב, 33). כן נקרא בעם ישראל הגיד בכף ירך בהמה בגלל המקרה עם יעקב בהאבקו עם איש וכן פתרוהו בתלמוד (חולין, צא.). גיד הנשה שנשה ממקומו.

נשי, מלוה (בחיריק תחת המ"ם) שהעבירו פרעונו לימים מספר : לכי מכרי את השמן ושלמי את נשיך (מ"ב, ד, 7).

נשיה, שכחה, בארץ נשיה (תהלים, כנוי לשאול ואבדון כאמרו : נשכחתי כמת מלב (שם, לא, 13).

נשיקה, מציצת דבר בשפתיו מאהבה וחבה. ישקני מנשיקות פיהו (שיר השירים, א, 2). וישק יעקב לרחל (בראשית, כט, 11). קשה היה להם למפרשי התורה מבני ישראל להבין איך העיז יעקב לנשק בתולה שלא ידעה ולא הכיר אותה מתמול שלשום הלא אין זה מדרך הנימוס. ולכן ביאר הראב"ע בפרשה הראשונה משיר השירים כי יש הבדל בין נשיקה לנשיקה. אם הפעל נשק יבוא עם יחס הפעול את, אז הנשיקה היא בפה, אולם כשיבוא בלמ"ד אז הנשיקה היא ביד, או בכתף כמנהג המדינה. אבל הרד"ק במכלול איננו מבדיל בין נשיקה בלמ"ד או באת. ובאמת מצאנו גם שמוש הלמ"ד במקום יחס הפעול כמו הרג

לאבנר (ש"ב, ג, 30). במקום את אבנר, והמבאר נתיבת השלם (בבראשית, כט, 11). פותר הדבר שיעקב לא עשה בזה נגד הנימוס מפני שרחל היתה קטנה ואין לחוש לה.

נשך, שכר הלואה הנקרא גם מרבית או תרבית. אל תקח מאתו נשך ותרבית (ויקרא, כה, 36). התורה אסרה על המלוה לקחת רבית מהלוה: לא תשיך לאחיך נשך כסף, נשך אוכל, נשך כל דבר אשר ישך (דברים, כג, 20). אך לנכרי, הוא הסוחר מארץ אחרת ולוה על דרכו כסף לעשות סחורה ולהשתכר, מותר להלוות לו ברבית, אבל לאחיך הלוה לעבודת אדמתו וכן לגר שמשפטו כתושב עמך ומצווה אתה להחיותו אסור להלוות ברבית. כן מבארים מפרשים אחדים את ההיתר בתורה לקחת רבית מנכרי, היתר שבני עמנו כבלו ממנו צרות רבות ורעות מהעמים שבקרבם אנחנו יושבים, כי הם הבינו שהמלה נכרי תורה על איש מעם אחר באין הבדל אם הוא מארצך או מארץ אחרת. אולם חז"ל היודעים את חקי שפת עברית ידיעה נבונה ואמתית הבינו הדברים באופן אחר ומעומק פשוטו של מקרא הבינו כי התורה במקום הזה לא דברה כלל מ ה מ ל ו ה ולא התירה לו בזה ל ק ח ת רבית מאיש נכרי כי אם דברה מ ה ל ו ה והתירה לו ל ת ת רבית לאיש נכרי ולעומת זה א ס ר ה להלוה ל ת ת רבית לאחיו. וזה הדבר. כי היודע גם ידיעה קלה מדקדוק הלשון העברית יודע כי המלה תשיך היא בבנין הפעיל, המורה פעולה יוצאה לשלישי, למשל ראובן אכל לחם (בבנין הקל) מורה כי ראובן הוא הפועל והלחם הוא הפעול כלומר מקבל הפעולה. אבל ראובן האכיל לשמעון את הלחם, מורה כי ראובן עושה פעולה על שמעון שהוא יעשה פעולת האכילה על הלחם, או כאשר יאמרו המדקדקים פעולה יוצאת לשלישי, פעולת ראובן יוצאת דרך שמעון על הלחם שהוא גוף שלישי, וביאור הכתוב לפי עומק פשוטו של מקרא הוא: לנכרי תשיך — לאיש נכרי שאינו מצווה לבלתי קחת רבית, מותר לך לתת לו רבית ולעשותו לנושך כי יקח מאתך רבית, ולאחיך שהוא מצווה על איסור רבית, לא תשיך אסור לך לתת לו רבית ולעשותו לנושך לקחת מאתך רבית, ואם כן הפסוק הזה איננו מתיר לקחת רבית מאיש נכרי, כי אם א ו ס ר לאיש ישראל ה ל ו ה לתת רבית לאיש ישראל, והוא אזהרה ואיסור ללוה לתת רבית לאיש ישראל (ועיין בבא מציעא ע:).

נשכה, אוצר להכיל צרכי בית, מכלא והוא אחד עם לשכה (בחלוף למנ"ר) נשכה בחמרי בית האלהים (נחמיה, יג, 7).

נשמה, ענין נשמה ידוע בלשון חכמים כמו בבראשית רבה פרשה י"ד על כל נשימה ונשימה. שהאדם נושם צריך לקלס לבוראו. ובתלמוד (סוכה כו:) שתין נשמי. גם בלשון מקרא מצאנו (ישעיה, מב, 14). אשום ואשאף יחד, אשום משורש נשם מורה הוצאת האויר, מן הריאה, ואשאף — הכנסת האויר. והנה נשמה תחלת הוראתה הוא הוצאת האויר מן הריאה, וזהו טעם: חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא (ישעיה, ב, 22) וכמו שפירש רש"י אשר כל חיותו וכחו תלוים בנשימת אפו שהוא רוח פורח וכו', ואחר כך הושאל שם נשמה להורות על העצם המשכיל החי לנצח וקראו אותו גם כן רוח ונפש, וזה טעם הפסוק: כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי (שם, נז, 16). הרוח העוטף ולובש גופם (שהגוף כלבוש לנשמה) מלפני הוא, ואני

הוא שעשיתי הנשמות (רד"ק ואברבנאל). והנה גם הבהמות יש להן נשמת חיים, אשר נ ש מ ת רוח חיים באפיו מכל אשר בחרבה מתו. ואין שום מקום לחלק בין נשמת חיים לנשמת רוח חיים, וכבר מצאנו בתהלים (יח, 16) מגערתך ה' מ נ ש מ ת ר ו ח אפך, הרי מפורש כי נשמת רוח איננה אלא האויר היוצא מן האף — אבל ההבדל הגדול שהבדילה התורת בין האדם לבהמה הוא במה שאמרה כי כח הנשימה והחיות שבאדם ניתן בו בנפיחתו של הקב"ה, מה שלא נזכר כלל בבהמות, שבהן נאמר אך תוצא ה א ר ץ נפש חיה למינה. והנה מ ה ו ת הנשמה היא למעלה מהשגת האדם בעולם הזה על כן לא דברה מזה התורה מפורש, רק הודיעה לנו כי האל הוא אשר נפח באדם נשמת חיים, ולזאת חיותו איננה דבר הבא מן האדמה אלא דבר אלהי שנפח בו האל בעצמו, וכשהאדם מת אין רוחו ישבה אל העפר אבל תשוב אל האלהים אשר נתנה (קהלת, יב, 7.) וכמו שכתוב באיוב (לד, 14), רוחו ונשמתו אליו יאסוף כלומר שהקב"ה אוסף אליו רוחו של אדם כי מהאל יצא ואליו ישוב. וכן מצאנו (שם, כז, 3), ורוח אלהי באפי, וכן (שם, לב, 8.) ונשמת שדי תבינם. ושם (לג, 4.) ונשמת שדי תחיני.

הננו רואים כי כה"ק מיחסים נשימת האדם, חיותו והשכלתו לנשימת האל ולרוח אלוה, ובזה יגדל האדם משאר בעלי חיים שהוא היה לנפש חיה, לא בעשיה ויצירה בלבד כי אם על ידי נפיחתו של הקב"ה ועל ידי זה הוא נהיה לנפש חיה, כמו שתרגם אונקלוס : לרוח ממללא, כלומר לנפש מדברת, שהכח הדבור הוא מפעולות הנפש המשכלת ואין בשום בעל חי מדבר כי אם האדם לבד וזהו הבדלו ויתרונו. (שד"ל).

נשף, ראש הלילה וסופו, עת ישוב רוח צח. 1) עת נטית צללי ערב. בנשף בערב יום (משלי, ז, 9). מאחרי בנשף (ישעיה, ה, 11) ; 2) מועד עלות השחר קדמתי בנשף (תהלים, קיט, 147). וכן אמרו חז"ל : תרי נשפי הוו, נשף ליליא ואתי יממא, נשף יממא ואתי ליליא (ברכות, ג:). מהנשף ועד הערב למחרתם (ש"א, ל, 17). מעלות השחר עד ערוב יום המחר. הרי נשף נקראים ההרים המכוסים ענן וערפל (ירמיה, יג, 16).

נשק, 1) מערכת מלחמה : יצא לקראת נשק (איוב, לט, 21). ביום נשק (תהלים, קמ, 8). 2) אוצר כלי מלחמה, ועיר מבצר והנשק (מ"ב, י, 2). נשק בית היער (ישעיה, כב, 8). הוא אוצר כלי קרב שעשה שלמה בירושלים הנקרא גם : בית יער הלבנון, (מ"א, ז, 2). מפני שעצי התבניות עשוים מארזי לבנון ומספרם רב ממספר עצי היער.

נשר, שם עוף מצויין מאד בין עופות הטורפים. בתבל נמצאו ממנו מינים רבים ושונים, אבל בארץ ישראל נפגוש אך חמשה מינים ממנו. היותר מצויין מהם הוא הנודע בשם ה נ ש ר ה צ ה ו ב (גאלד־אדלער). מעופו של הנשר הוא גבוה מאד ומרחוק עיניו יביטו אל טרפו ויתנפל עליו פתאום, יתפשהו בין צפרניו ובחרטומו הקשה יקרעהו לגזרים. אם ילכוד ממיני העוף ימריט ראשונה את נוצתו ואז יבלע את בשרו ביחד עם עצמותיו, ואחרי רגעים אחדים יקיא ויוציא מפיו את הנתחים הבלתי נעכלים. ויען כי הבשר שבא אל פיו הוא מעורב בדם ובשאר ליחות על כן יצטרך הנשר לשתות אך לעתים רחוקות, ולבד זאת בכחו לרעוב זמן רב לפעמים יותר משני שבועות. וגם כשהוא רעב

מאד לא ישקיט רעבונו מתולדות הצמחים ולא יטעם מאומה אך ממיני החי.

הנקבה ממין הנשר היא יפה וגדולה כשלישית יותר מהזכרים, דבר שהוא להיפך מאשר בשאר העופות. צעיריהם הנקובים בשם גוזלים ישנו מראיהם כפעם בפעם עד בואם אל תכלית מחזה אבותיהם, הנשר כשאר עופות הטורפים לא יפרו הרבה ומטילים אך ביצים אחדים.

הנשר הצהוב הוא הנעלה על כל מיני העוף כבר משנים קדמוניות ובעבור חזקו הגדול, יפי מבטו ומעופו הגבוה יכונה בשם מלך העופות, ארכו אמתים, ורחבו בכנפים פרושות — חמש אמות. משקל הנקבות מהם יעלה לפעמים עד עשרים לטראות, תחת אשר הזכר לא ישקול יותר מארבע עשרה לטראות. חרטומו נוטה לעין התכלת, ונוצותיו הם שחרחר כהה כוצצים כזהב. ימי חייו הם יותר ממאה שנים, משכנו באזיה ואירופה על ההרים הגבוהים אשר ביערות, ונמצא יותר בגלילות הצפון. מזונו ימצא בטרפו צאן, צבאים ארנבות ומיני עופות רבים. אבל יבזה לטרוף חיות קטנות או להשקיט רעבונו בנבלה, קניהם יעשו הנשרים בינה וסוף בין חגוי סלעי הרים גבוהים או בראש אמיר שטוח ברוחב שליש אמות. הנקבה תמלט בקנה שתי או שלש בצים לבנים. ובצאת ילדיהם מהביצים יביאו להם אבותיהם אוכל למכביר.

בכה"ק ישנם מקומות המורים, כי יכנו לפעמים בשם נשר גם עופות טורפים אחרים הדומים בטבעם ותכונתם להנשר. למשל הנביא מיכה אומר : קרחי וגוזי על בני תענוגיך הרחיבי ק ר ח ת ך כ נ ש ר . כי גלו ממך (מיכה, א, 16). שמזה נראה כי יש נשר קרח, ובאמת הנשר האמתי איננו קרח, ואדרבה הוא מתואר במלות „מלוא הנוצה" (יחזקאל, יז, 3). ורק ראש הראה (עיין ערכו) הוא קרח חסר נוצות הראש. **אבל מפני** שהראה דומה בתכונתה ובטבעה **להנשר,** לכן יכנוה הנביא בשם נשר. **והוא הידוע** בשם נשר המצרי, וכן נאמר **באיוב על** הנשר : באשר חללים שם הוא, **שיתאר** אותו באוכל נבלות, מה שאינו כן **בהנשר** האמתי כי הוא יסבול **רעב ולא יאכל** נבלות, ואך לחיך הראה **יטעם גם נבלה.**

ביאור השם „נשר" **לדעת בעל ת"ה** הוא מלשון המשנה (סוכה, י.). **פירס** עליה (על הסכה) סדין **מפני החמה, או** **תחתיה** (של הסכך) מפני **ה נ ש ר שלא** יהו עלין וקסמין **נ ו ש ר י ם (נופלים)** על שלחנו, ומפני כי **מטבע הנשר להשליך** ניצותיו **מעליו ויחליפם פעמים רבות** אשר על זה **תסובב מליצת דוד המלך ע"ה** תתחדש כנשר נעריכי **(תהלים, קג, 5).** אולם לדעת הראב"ע נקרא **העוף הזה בשם** נשר מלשון אשורנו ע"ש **שרואה מרחוק.**

חז"ל בתנחומא פרשה **אמור מפליגים** בשבח הנשר ואומרים : **אין לך גדול** בעופות אלא הנשר **ונעשה פנים לחיה** שתחת המרכבה כמו **שנאמר ביחזקאל :** (א) ופני נשר. בדברים **האלה אינם** מרמזים על גודל המדה שלו **שמדתו גדולה** ממדת שאר העופות, או **שמדת גדלו של** הארי גדולה משל **שארי החיות, כי בלי** ספק ידעו היטב שהעוף **יענה גדולה** במדתה כמה פעמים יותר **מהנשר, וכן** הפיל שהוא מין חיה **(כלאים פח) גדול** הרבה יותר מן הארי, **רק כוונתם על** גודל החשיבות והגאות כי **ארבעה מינים** אלה המה היותר **חשובים במיני** מערכותיהם, וכן הוא **מפורש בשמות** רבה פרשה כג : אמר ר' **אבין ארבעה** מיני גאים נבראו בעולם : **גאה שבבריות** — אדם, גאה שבעופות — **נשר,** גאה שבחיות — ארי, גאה **שבבהמות — שור.** **וכולם** נטלו מלכות ונתנה להם **גדולה והם** קבועים תחת המרכבה של הקב"ה **שנאמר**

(יחזקאל, א.) ודמות פניהם פני אדם ופני אריה ופני שור ופני נשר, וכל כך למה ? כדי שלא יתגאו בעולם וידעו שיש מלכות שמים עליהם. (ת"ה).

נתח, פלח בשר, כל נתח טוב ירך וכתף (יחזקאל, כד, 4). ואת האיל תנתח לנתחיו, (שמות, כט, 17).

נתיב, נתיבה, שביל, אורח, דרך נכון. נתיב לא ידעו עיט (איוב, כח, 7). ונמלין על מגמת פני ענין מוסרי : הדריכני בנתיב מצותיך (תהלים, קיט, 35). הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה (ישעיה, מג, 16). בית נתיבות (משלי, ח, 2) אם הדרכים, ראש חצות. ועל הדרך המוסרי כחקות החיים נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי (תהלים, קיט, 105).

נתינים, כן נקראו עבדי הלוים משרתי ההיכל. קורות הנתינים בראשית הוסדם ידועים לנו אך מעט, אחרי נצחו בני ישראל את המדינים נצטוה משה ל ת ת ללוים שומרי משמרת משכן ה' מן מחצית השלל והמלקות באדם ובבהמה שהגיעה לחלק העדה אחד אחוז מחמשים באדם ובבהמה (במדבר, ג"א, 30 47). אחרי אשר השלימו הגבעונים עם בני ישראל בערמה נאמר : ו י ת נ ם יהושע ביום ההוא חוטבי עצים ושואבי מים לעדה ולמזבח ה' (יהושע, 9, 27). ומזה יצאו להם השם נתינים או נתונים.

בספרי : עזרא, נחמיה ודהי"א נזכרים איזה פעמים הנתינים, ומחברי הספרים האלה פנו להם מקום חשוב בקורות הזמן ההוא. רשימת שמות המשפחות הנזכרת בעזרא ב, 42 — 54, ובנחמיה ז, 46 — 56 מורה לדעת כי רובם מהם היו שבויי מלחמה יוצאי חלצי עמים אחרים. בני מעונים למשל עזרא, ה, 50, היו כפי הנראה ילידי העיר מעון שנצחם והכניע אותם עוזיהו מלך יהודה כמסופר בדהי"ב, כו, 7. בני נפושים עזרא, ב, 51. המה בלי ספק צאצאי השבט נפיש (בראשית, כה, 15). בני עבדי שלמה הנזכרים בשתי הרשימות הנזכרות למעלה אחרי הנתינים היו גם כן משרתי הלוים כמו הנתינים, אבל כנראה עמדו במדרגה נמוכה ביחס אל הנתינים, אבותיהם של אלו האחרונים היו או מהכנענים שנכנעו לפני בני ישראל או שבויי מלחמה. בספר עזרא (ח, 20). כתוב כי דוד והשרים נתנו את הנתינים לעבודת הלוים.

בכלל יודעים אנו מענין הנתינים דברים מפורטים מהרשימות שזכרנו למעלה, יודעים אנו כי במעלה הראשונה של שבי הגולה עם זרובבל (בשנת 538 לפסה"נ) היו 392 נתינים, ובני עבדי שלמה. בדרך נוכח עזרא לדעת כי מעט מאד בין העולים עמו והנלוים אליו מספר האנשים הנחוצים לעבודת ה' במקדשו. ויתן על שפת הנהר היורד אל אהוא וישלח משם את אדו להעיר כספיא להביא משם נתינים, ובכן עלה בידו להגדיל מספר הנתינים בשתי מאות ועשרים נפש. כשלש עשרה שנים אחרי כן כאשר עלה נחמיה לירושלים ויפיח רוח חיים חדשים בלבות היהודים יושבי ירושלים בבנין ובתיקון חומות ירושלים מצא כי הנתינים התישבו בהעופל עד נגד שער המים למזרח והמגדל היוצא. להלן בפסוק 31 מסופר כי איזו אנשים החזיקו את חלק החומה עד בית הנתינים, שמזה נראה ברור כי הנתינים התאזרחו בחלק ידוע מהעיר ושם ישבו וחיו ביחד, כי המקום ההוא היה קרוב למקדש ה', מקום עבודתם. אולם לבד הנתינים שעלו עם עזרא להתישב בירושלים ולעבוד עבודתם בבית ה' חיו רבים מהם גם בערים אחרות מקום ישבו לוויים, הנתינים היו נחשבים לקנין עצמי של הלוים ולזאת היו גם כן כמו הלוים

חפשים מתשלומי מסים וארנוניות לאוצר המלכות. (עיין עזרא, ז, 24). כפי הנראה היו הנתינים מתנהגים בחייהם תחת הנהגת שני ראשים (בימי נחמיה היו ציחא וגשפא כמבואר בנחמיה, יא, 21). קרוב לשער כי הראש האחד היה על הנתינים שחיו בירושלים והראש השני— על הנתינים שחיו ביחד עם הלוים בערים אחרות חוץ לירושלים.

יחזקאל כפי הנראה לא היתה רוחו נוחה מעבודת בני אומות העולם בתוך מקדש ה׳, הלא כה דבריו (יחזקאל, מד, 9.) : כה אמר ה׳ אלהים, כל בן נכר ערל לב וערל בשר לא יבוא אל מקדשי... כי אם הלוים אשר רחקו מעלי בתעות ישראל.... (אשר גזרתי עליהם) שלא יגשו אלי לכהן לי ולגשת אל כל קדשי... ונתתי אותם שומרי משמרת הבית לכל עבודתו ולכל אשר יעשה בו". התקון הזה נתקבל מחכמי ישראל בימי הבית השני, על פי רוב העבודות והמלאכות הנמוכור במקדש ה׳ היו מסורות אז להזגי הכנסת ולפרחי כהונה. כפי המבואר במשנה (קדושין, פד, מ"א.) כבר עזרא גזר על הנתינים שלא יתערבו בבני ישראל ונעשה לחוק ממזרים ונתינים אסורים לבוא בקהל ואיסורם איסור עולם (יבמות, עת:) ואף על פי שהבדילו אותם מקהל ישראל בכל זאת כבדו אותם בכבוד גדול אם היו אנשים מצויינים בחכמה ובמדות טובות ואמרו ממזר (והוא הדין נתון) תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ (ירושלמי, הוריות בסוף).

המנהג להשתמש בבני עמים אחרים לצרכי מלאכות ועבודות נמוכות מצאנו גם בעמים רבים. בוקהארד בספורימסעותיו דרך ערב (חלק א, מצד 288 והלאה) מספר כי בהמאשע (בית המקדש) של הערביים המחמדנים במעקקא, משתמשים בעבדים וסריסים מעמים אחרים משנים קדמוניות. הסריסים היו משגיחים על סדר ומשטר נכון שלא תהיינה פרעות ואי סדרים בבית קדשם. והיו מטאטאים במטאטות גדולות את הרצפה הגדולה אשר מסביב לבית שלא יהיה שם שום דבר מטונף ובזוי. מספר הסריסים האלה לא היה מעולם יותר מארבעים. והכהות היו מנדבים אותם להקאאבה, והמנהג היה כי ביחד עם העבד או הסרים היו מנדבים גם כן מאה דאלארים עם כל אחד. מחמד עלי נדב עשרה כריסים כאלה להקאבבה ועמהם אלף דאלארים. מאה לאחד מאה לאחד.

נתן 1) הנביא המצויין אחר שמואל. בפעם הראשונה להופעתו על במת ההיסטוריה נפגשהו בתור יועץ לדוד מלך ישראל בסוף ימי מלכותו (מ"א, א, 27). עצתו להמליך את שלמה ולא אדניהו כאשר חפצו הכהנים היא התנגדות הראשונה של הנביאים בקורות ישראל נגד הכהנים שהתמשכה עד חרבן הארץ ע"י נבוכדנצר, והניחה היסוד לתקופה של התפתחות הרעיון המשיחי בישראל. שנוי מרכז הממשלה מחברון לירושלים היה הצעד הראשון לאחד את כל השבטים לעם אחד תחת הנהגת שלטון אחד, ונשאר אך לעשות את ירושלים גם למרכז דתי. ובכן הקמת בית המקדש בירושלים בתור מרכז דתי לכל ישראל היה עובדה מצויינה רבת התוצאות מאד בקורות ישראל. וביחוד עלתה מעלת בית המקדש למדרגה גבוהה מאד בקורות ישראל אחרי חורבן שומרון, ובכן היה חורבן הארץ אבן פנה לאחדות שלמה של כל העם ולנצחיותו על ידי בית מקדשו בתור מרכז דתי לכל בני ישראל גם אחרי חרבנו. הנביא נתן היה מסור בכל לב ובכל נפש להרעיון של הקמת מרכז דתי בירושלים, ולזאת כאשר גלה לו דוד את חפצו לבנות בית לה׳ בירושלים הסכים מיד לזה ויאמר לו :

כל אשר בלבבך לך עשה כי ה׳ עמך. אבל מיד בלילה ההוא ראה חזון נבואי, כי לא דוד הוא האיש אשר יוציא את הרעיון הגדול הזה לפעולת אדם, כי איש מלחמות היה ודם רב שפך, ועל ידי מרכז דתי כזה שהוקם על ידי איש כדוד לא תושג המטרה הגבוהה שאליה נכספה וגם כלתה נפשות כל הנביאים ,כי התורה שתצא מציון תהיה לאור גוים והשלום ימלוך בארץ (עיין ש"ב, ז. ודהי"א, כח). אבל ביחד עם זה הבטיח לו ה׳ כי ביתו (בית דוד) וכסאו יהיה נאמן עד עולם. הנבואה הזאת היא הגרעין היותר מצויין בדברי כל הנביאים על דבר עתידות ישראל ונצחיותו וגדלותו תחת ממשלת איש מצויין מזרע דוד הנקוב בשם „משיח בן דוד". ככל הדברים האלה וככל החזיון הזה כן דבר נתן אל דוד.

בלי הבט על אהבתו של נתן לדוד דבר אליו דברים קשים כאשר נודע לו מה שעשה דוד לאוריה ולבת שבע אשתו. כי הרג את אוריה ואת בת שבע אשתו לקח לו לאשה, ונבא לו כי יקים עליו ה׳ רעה מביתו (כיון בזה על מרד אבשלום בנו). אבל כאשר הודה דוד על חטאתו ובקש סליחה מה׳ על עונו נחם אותו הנביא ואמר לו כי גם ה׳ העביר חטאתו. וכאשר נולד לו מבת שבע בן ודוד קרא אותו בשם שלמה, קרא אותו הנביא בשם י ד י ד י ה (ידיד — יה) (ש"ב, יב.) השם הזה הועיל הרבה לעלית שלמה על כסא דוד אביו. נתן היה הראשון שגילה את מרד אדניהו ובעצתו הפר דוד את מחשבתו ואת מחשבת עוזריו של אדניה ושלמה נמשח למלך בחיי דוד אביו ובהסכמתו והנביא נתן לקח חלק גדול במעשה המשיחה ובכל הדברים הדרושים להמליך את שלמה (מ"א, א.). חכמים אחדים משערים כי בראשית ממלכת שלמה היה הנביא נתן מנהיגו ומדריכו ויועצו בעניני המלוכה. וגם בנו זבוד היה כהן ורעו של שלמה (מ"א, ד, 5). בעל דה"י מספר כי קורות דוד ומלחמותיו ואשר עשה לאחדות השבטים וקורות שלמה כתובים על ספר על ידי נתן (דהי"א, כט, 29 ; דהי"ב, ט, 29). הירונימוס מחליט כי הנביא נתן הוא הוא יהונתן בן שמעי אחי דוד שהרג את הגבור המצויין מילידי הרפה בגת (ש"ב, כא, 21). ונקרא בתור נביא ואז לא יזכיר הכותב את שם אביו שמעי מפני כי זה האחרון לא היה נביא, וכאשר ידבר אדותו בתור גבור יקראהו בשמו יהונתן ויזכיר את שם אביו שמעי ויכל היות כי היתה הגדה כזאת בין היהודים, והירונימוס כתבה על ספרו, כי ידוע שהירונימוס מביא לפעמים הגדות ששמע מפי יהודים.

נתן 2) ; בן דוד שנולד לו בירושלים (ש"ב, ה, 14 ; דהי"א, יד, 4). לפי בעל דהי"א (ג, 5), היה נתן הבן השלישי של בת שוע (או בת שבע) אשת דוד, ושלמה היה הרביעי. אבל הנכון כפי שכתוב בש"ב (יב, 24), כי שלמה היה הראשון בלי חשוב את הילד שנולד לה מדוד ומת בעודנו ילד. כפי הנראה מזכריה (יב, 12), היתה משפחת בית נתן מצויינה משארי משפחות של בני דוד עיין שם. **נתן** 3), אבי יגאל שהיה אחד מגבורי דוד, הוא היה אחי הגבור של דוד, יואל (ש"ב, כג, 36 ; דהי"א, יא, 38) ; 4) **נתן** בן עתי משבט יהודה (דהי"א, ב, 36) ; 5) נתן אחד מן השלוחים ששלח עזרא לאידו בכספיא להביא משם לויים לעבודת ה׳ בבית המקדש (עזרא, ח, 16) ; 6) **נתן** אחד מן האנשים שלקחו להם בגולה נשים נכריות והיו מוכרחים לגרשן בפקודת עזרא ונחמיה (עזרא, י, 39).

נתן-מלך, שם סריס אחד מעבדי המלך יאשיהו ועל שמו נקראת לשכה אחת בבית ה׳ לשכת נתן מלך הסרים. אל לשכות כאלה היו מביאים את התרומות והמעשרות ושארי מתנות כהונה, וכל לשכה ולשכה היתה תחת פקודת האיש אשר על שמו נקראת הלשכה ההיא: כמו לשכת נתן מלך, לשכת גמריהו בן שפן. הסופר (ירמיהו, לו, 10). לשכת בני חנן בן יגדליהו (שם, לה, 4). אל לשכת נתן מלך הביא המלך יאשיהו את הסוסים (כלומר פסלי הסוסים שנתנו מלכי יהודה לשמש) והשביתם שם. השם נתן מלך דומה בהוראתו להשמות נתניה, נתנאל כי יש לשער שהשתמשו בשם מלך כתואר לה׳.

1) **נתנאל** בן צוער, נשיא למטה יששכר שהיה אחד מן העוזרים למשה ואהרן לפקוד את בני ישראל בצאתם מארץ מצרים (במדבר, א, 8); 2) הרביעי מבני ישי אבי דוד (דה״י א, ב, 14); 3) מן הכהנים המחצצרים בימי דוד (שם, טו, 24); 4) אבי שמעיה הסופר לדוד מן הלוים (שם, כד, 6); 5) בן עובד אדום מן השוערים בימי דוד (שם, כו, 4); 6) מן השרים ששלח יהושפט מלך יהודה בערי יהודה ללמד את העם תורת ה׳. (דהי״ב, יז, 7); 7) אחד משרי הלוים בימי המלך יאשיהו, (שם, לה, 9); 8) מן הכהנים ראשי האבות עולי הגולה עם זרובבל (נחמיה, יב, 21); 9) מבני פשחור, מהנושאים נשים נכריות (עזרא, י, 22).

1) **נתניה,** אביו של ישמעאל שהרג את גדליהו בן אחיקם שהפקיד נבוזראדן על שארית הפליטה של ארץ יהודה אחר חורבן ירושלים על ידי נבוכדנצר. (ירמיה, מ. 8); 2) מן הלוים ששלח יהושפט המלך ללמד בערי יהודה תורת ה׳ לעם (דהי״ב, יז, 8); 3) מבני אסף, הוא היה הראש למחלקה החמשית של המנגנים בכלי שיר בבית ה׳ בשעת העבודה בימי דוד; 4) אביו של יהודי מעבדי המלך יהויקים (דהי״ב, לו, 14).

נתק, הוא שם נגע ממחלת הצרעת. אם מחמת חולי הצרעת שבבשר אבד השער את כחו ונעשה דק עד כשיגעו בו ביד נפרך באמצעיתו, מלשון כאשר ינתק פתיל הנעורת בהריחו אש (שופטים, יז, 9). שכן דרך חוט חלש דק להנתק לחצאין, זהו נגע הנתק שצרעת הראש גברה עד שהודקו מקצת שערות הראש עד שינתקו במשמוש היד ונתקים גם נופלים משרשם, ולכן הניתוק הזה לבדו הוא סימן צרעת, ולפי שזאת היא מחלת הנתק שהשיער שעליו נעשה דק דק לכן יהפוך מקצת שיער דק שעליו למראה צהוב (גאלד) ואותו שיער צהוב דק לקוי וחלש הוא סמן טומאה.

נתר, מין מלח ממוגג ומרכך, והמושל יאמר: חומץ על נתר ושר בשירים על לב רע (משלי, כה, 20). כחומץ על נתר המרתיח אותו ומזעזעו כן קול השירים לאזני עצוב רוח מרעים עוד יותר ומרגיז את רוחו (ש״ב).

ס.

ס, הוא האות החמש עשרה של הא"ב העברי, וישתמשו בה למספר ששים מפני כי היא האות הששית בתור העשרות. מוצאה במבטא הוא מהשנים, ולזאת תתחלף לפעמים בשאר אותיות השריקה (זסשר"ץ), כמו עלז, עלס, עלץ. והארמים ושכניהם בצפון ארץ ישראל יבטאו לפעמים אות ש באות ס. כמו שיצא מפי בן אפרים סבולת במקום שבלת (שופטים, יב, 6).

סאה, מדה ליבש והיא שלישית האיפה. בספר שמות (טז, 36). תרגם אונקלוס מלת האיפה „תלת סאין", עיין ערך מדות ומשקלות.

סאון, נעל לאנשי הצבא, סנדל מסומר דבוק בשרוך לכף הרגל, וממנו נבנה בינוני „סואן" — נועל סנדל, כלומר, איש צבא: כי כל סאון סואן ברעש, כל איש צבא בחיל אשור מהלכו ברעש (ישעיה, ט, 4).

סאסאה, כפל השם סאה להפליג — מדה כפולה, בא נמלץ להוראת תכלית ענין ומדתו הקצונה: בסאסאה בשלחה תריבנה (ישעיה, כז, 7). בתכלית שנאת וקצף גדול הוכחת אותה בשלחך אותה לגולה, ומתאים אל האמור אחריו: הגה ברוחו הקשה ביום קדים— הרחיק אותה בהסתער רוחו הקשה כרוח קדים.

סבא, שכור: ואל אנשים מרוב אדם מובאים סבאים ממדבר (יחזקאל כג, 42). רש"י פתר אותו: גוי סבאים, ולדעת פירשט היא רק גרסא מחלפת את המלה שלפניה: מובאים, ולכן לא באת כל עקר בהעתקת השבעים. (ש"ב).

סבא, בכור כוש בן חם (בראשית, י. 7. דהי"א, א, 9). לפי דברי יאזעפוס (קדמוניות) היה סבא ראש אומת העם צבא או סבא, שישבו לפנים בנגב מצרים על נהר נילוס מגבול ארץ נוביען עד הרי ארץ כוש. השם סבאים נזכר בישעיה (מג, 3. מה, 14). ושם מתאר אותם כי היו אנשי מדה, כלומר גבה קומה. וגם הסופר היוני העראָדאָט מתאר אותם כן. — מבארים אחדים חושבים כי הנבואה בישעיה יח המתחלת: הוי ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהר כוש תכוין על עם סבא. כי בנבואה הזאת יחזה הנביא כי בעתיד יובל שי לה' צבאות עם ממושך (גבה קומה) ומורט (מגולחי זקן) אל מקום שם ה' צבאות הר ציון. הדברים האלה מקבלים לדברי הנבואה בקאפ. מה: כה אמר ה' יגיע מצרים וסחר כוש וסבאים אנשי מדה עליך יעבורו ולך יהיו אחריך ילכו בזקים יעבורו כמו שנאמר בקאפ. יח יובל שי לה' צבאות.

סבך, מקום השתרגו יחד ענפי העצים. נאחז בסבך בקרניו (בראשית, כה, 13). גם מעבה היער (מן השם סבוך), עלה אריה מסבכו (ירמיה, ד, 7). ולדמיון מליצי להמון כלי משחית בסבך עץ קרדומות (תהלים, עד, 5). כרגיל במקרא השם יער לכלי מלחמה לאין מספר.

סבכי, החשתי ממשפחת הזרחי אחד מגבורי החיל לדוד (דהי"א, יא,

29). הוא הכה במלחמת בנוב עם פלשתים
את סף מילידי הרפה (שב״ כא, 18). במקום
אחר (שם, כג, 27) בא שמו מבוני
החושתי. אבל הגרסא הראשונה נראה כי
היא הנכונה, כי גם בדהי״א (יא, 29)
וגם שם ((ז, 1) ושם כ, 4 בא השם סבכי
ולא מבוני.

סבל, תואר תמידי שבעים אלף איש
סבל (דהי״ב, ב, 1.) שבעים אלף
נושא סבל (מ״א, ח, 3.) תרגומו דנטלין
בכתפא, כשל כח הסבל (נחמיה, ד, 4).
כשל כח הנושא משא.

סברים, שם מקום בין דמשק וחמת
שלפי נבואת יחזקאל יהיה בעתיד הגבול
הצפוני של ארץ ישראל (יחזקאל, מז, 16).
מקום כזה לא נודע לנו כעת. לפי השערת
פאן קאסטערען הוא המקום הידוע בשם
קורבעט סומבארא בין מערי אאוירן
וחרמון.

סבתא או **סבתה,** הוא שם של הבן
השלישי מבני כוש בן חם
(בראשית, י, 7 ; דהי״א, א, 9). ראש
אחד משבטי ערב בגליל תרמות על שפת
ים הודו עם עיר ממשלתו סבתא. בתרגום
רב יוסף העתיקו סמראי, הוא שבט
הסמבריטים הנזכרים בספרי שטראבא צד
786. ולפי דעת יאזעפוס (קדמוניות, א,
6, 2). הם יושבי גליל אסתברת.

סבתכא, שמו של הבן החמשי לכוש
בן חם. מושב השבט הזה
היה מקדם ללשון ים הפרסי, התרגום
הירושלמי מעתיק זינגאי מקום העיר
זינגים בקצה גבול ארץ כוש.

סגור, צמיד הסוגר פי כלי, ואקרע
סגור לבם (הושע, יג, 8).
הסגור מקחת מוסר. גם זהב מוצק ועצום
נקרא „סגור" לא יותן סגור תחתיה
(איוב, כח, 15).

סגלה, שכית חמדה, דבר יקר נחמד
למראה. בשם הזה מתואר עם
ישראל : והייתם לי סגולה מכל העמים
(שמות, יט, 5). ובספר דברים בא השם
הזה כתואר לישראל בהוספת מלת עם
(דברים, ז, 6). אולם המשורר בתהלים
משתמש בתואר סגולה לישראל בלי הוספת
מלת עם : כי יעקב בחר לו יה, ישראל
לסגולתו (תהלים, קלה, 4). הוראת השורש
הזה לא נודע לנו אל נכון, אך מדברי
דוד שאמר יש לי סגולה זהב וכסף
(דהי״א, כט, 3). נראה כי הודיע שלבד
האוצרות שנמצאים בגנזי הממשלה למטרת
בנין בית המקדש יש לו גם אוצרות זהב
וכסף מיוחדים לו לעצמו שגמר בדעתו
להקדישם לטובת הדבר הנכבד הזה לבנין
בית לה׳. כמו שאמר קהלת וסגולת מלכים
(קנין עצמם) והמדינות (קנין העם).

סגן, פקיד, צופה הליכות ענין, סובן.
בכה״ק בא השם הזה רק בלשון
רבים, והם פקידים העומדים תחת יד
השרים, והחורים והפחות ולכן באים
תמיד ונזכרים אחריהם : השרים והסגנים
(עזרא, ט. 2). לחורים ולסגנים (נחמיה,
ב, 16). פחותיה וסגניה (ירמיה, נא, 53).
בימי הבית השני היו הסגנים מבית
המקדש הפקידים על שוטרי בית המקדש
המה הממונים על סדר הבית, ועל
תהלוכותיו. במשנה בכורים (פרק שני
מ״ג). נמצא כי לקראת המביאים בכורים
לירושלים היו יוצאים הפחות הסגנים
והגזברים, שמזה יש להוכיח שהיו סגנים
רבים בבית המקדש, ומן הסגנים האלה
היו מתקינין להכהן הגדול כהן אחר
תחתיו שאם יארע בו פסול ולא יוכל
לשמש בעבודה ביום הכפורים ישמש הסגן
הנבחר תחתיו. אבל כל זמן שלא אירע
בו פסול אין הסגן עובד שום עבודה בעולם
השייכות להכהן הגדול. (רש״י, יומא, לט.
ד״ה למה סגן מימינו). במקרא מצאנו :
כהן המשנה (ירמיה, נב, 24) ותרגומו
סגן כהניא. מדברי רש״י שהבאנו למעלה,

נראת ברור שהסגן לא היה ממלא מקום הכהן הגדול רק באופן שאם אירע בו פסול, ולכן נקרא במשנה ר' חנינא סגן הכהנים ולא סגנו של הכהן הגדול.

סגריר, גשם עב ומוצק. דלף טורד ביום סגריר (משלי, כז, 15). כי המלה סגר ענינה גם עשה מוצק ומגושם. כמו זהב סגור (מ"א, ו, 20). ע"ע סגור). ואם כן נרדף הוא עם גשם ולכן סגריר הוא גשם מוצק ומגושם. (ש"ב).

סד, ענינו חזק בתוך דבר, עץ נבוב שמשימים בו רגלי האסור, צינוק. ותשם בסד רגלי (איוב, יג, 27). ובמשנה נקרא סדן (כלאים, א, ח).

סדין, הרד"ק בשרשים ובפירושו לשופטים מבארו שהוא כסות לילה הסמוך לבשר ועשוי מפשתן ויש מהם עשויים להתעטף בהם ביום. הגליונות והסדינים המה כפי הנראה בגדים מפשתן מגוהץ להתעטף בהם ביום כי נחשבו בין תכשיטי הנשים. וגם הסדינים שנתן שמשון לרעיו היו מסוג הזה. אבל מצינו כי בסדין היו משתמשים גם כן לוילון, כמו שמפורש במשנה (יומא, לד:) פרסו סדין של בוץ בינו (בין הכהן הגדול) ובין העם בעת שירד לקדש ידיו ורגליו בבית הפרוה. והיה עוד מין סדין עם צורות מרוקמות עליו (מרבד). וזהו מה שנאמר במשנה כלים (פרק כד, מג) שלשה סדינים הם: לשכיבה, לוילון ושל צורות. ולזאת יתרגם יונתן את המלה הזאת בשלשה המקומות שהזכרנו בשלש מלות שונות: בשופטים יתרגם: פלדסין, בישעיה קרטיסא ובמשלי — פתגא.

סדום, הוא שם אחת הערים שנהפכו על יושביהן במצות ה' בגלל חטאתם ואכזריותם הגדולה שהקשיחו לבם ולא חפצו לפשוט יד עזרה לעני ואביון. כן יתאר הנביא יחזקאל את פשעה וחטאתה: הנה זה היה עון סדום: גאון שבעת לחם ושלות השקט היה לה ולבנותיה ויד עני ואביון לא החזיקה (יחזקאל, טז, 49). כפי המסופר בתורה (בראשית, יט, 24) המטיר ה' על סדום ועמורה, אדמה וצבוים גפרית ואש מן השמים ועל ידי רעידת הארץ נוראה נבלעו במצולות תהום ועל מקומן נהיה ים המלח, הידוע כעת בשם „ים המות". המאורע הזה היה בימי אברהם 321 שנים אחר המבול. המאורע הזה היה ידוע לסופרים ולחכמים מאומות העולם. שטראבא יספר כי על מקום ים המלח עמדו לפנים שלש עשרה ערים וכפרים, הארץ היתה פוריה ודשנה מאד וכלן נחרבו על ידי האש שירדה מהענן ביום גשם נורא. כדברים האלה יספרו גם הסופרים הקדמונים, כמו דיאדר הסיצילי, טאציטוס הרומי, פליניוס ועוד, כלם כאחד יספרו מים המלח שנעשה משרפה גדולה, שהחריבה כמה כרכים באותו מחוז. המהפכה הזאת היתה למשל ולמופת בפי הנביאים על תוכחת אלהים לפושעים ולמורדים. משה נבא כי חרבן הארץ בגלל חטאת יושביה יהיה כמהפכת סדום ועמורה אדמה וצבוים אשר הפך ה' באפו ובחמתו (דברים, כט, 22). ישעיה יחרף את שופטי ירושלים הרשעים בשם קציני סדום. עמוס אומר: הפכתי בכם כמהפכת אלהים את סדום ואת עמורה (עמוס, ד, 11). צפניה מנבא למואב ובני עמון עתידות נוראות: מואב כסדום תהיה ובני עמון כעמורה (צפניה, ב, 9). ירמיה נבא על בבל כי תהיה שוממה וציה כמהפכת אלהים את סדום ואת עמורה ואת שכניה (ירמיה, נ, 40). משה מחוקקנו יאמר על ארצות רשע: מגפן סדום גפנם (דברים, לב, 32). לפי עדות החוקר ראבינסאן צומח עד היום בסביבות ים המלח עץ שפריו כדמות תפוח גדול

וחלק כאשר יתפשותו בכף יתפוצץ והיה לחבל נדף.

על אדות חטאת סדום וערלת לבם ישנן בספרות התלמודית והמדרשית אגדות רבות ושונות מאד. נביא איזה מהן לדוגמא. ר' יהודה אומר: הכריזו בסדום: כל מי שהוא מחזיק לעני ואביון בפת לחם ישרף באש. פלוטית בתו של לוט היתה נשואה לאחד מגדולי סדום, ראתה עני אחד מדוקר ברחוב העיר ועגמה עליה נפשה: מה היתה עושה? בכל יום כשהיה יוצאה לשאוב מים היתה נותנת בכד שלה מכל מה שבביתה ומאכלת לאותו עני. אמרו מאין חי העני הזה? וכשידעו בדבר הוציאוה לישרף, (פר"א פכ"ה). מעשה בשתי נערות שירדו למלאות מים מן המעין, אמרה אחת לחברתה למה פניך חולניות? אמרה לה כלו מזונותינו וכבר אנו הולכים למות. מה עשתה? מלאה הכד קמח והחליפו, נטלה זו מה שביד זו, וזו מה שביד זו. וכיון שהרגישו בדבר שרפוה (ב"ר, פמ"ט).

סדר, מערכת דבר כמשפטו. ארץ צלמות ולא סדרים (איוב, י. 22). האחרונים ישמשו בשם הזה למערכת ענינים שונים ודברי סופרים, כמו סדרן של נביאים, סדרן של כתובים (ב"ב, יד:); ששה סדרי משנה (שבת, לא.). מתפשי מומים בישראל מעלילים עליהם כי אין להם כל נטיה לסדר, ולזאת כל עניניהם מבולבלים ומסוכסכים בלי שום סדר. ואף בתורה יש להם כלל אין מוקדם ומאוחר בתורה, כי דברים רבים באים בספר הזה לא על מקומם הראוי וגם בתורה שבעל פה שלהם, בהמשניות, יש להם כלל אין סדר למשנה. אבל באמת העלילה הזאת עלילת שוא היא. כי לא מאהבת תבלבול באת בתורה לפעמים איזה דברים שלא במקומם, כי אם בכונה נעשה הדבר הזה לדרוש סמוכין ולהוציא מזה ענין חדש דתי או מוסרי. וכן הוא הדבר בסדור המשניות, והענין הזה ידוע היטב להעוסקים בתורה בעיון לשמה ולא לקנטור.

סהר, תרגום ירח — סיהרא שררך אגן הסהר אל יחסר המזג (שה"ש, ז, 3), אגן הוא כלי עגול וכן וישם באגנות. ובכן ידמה את הטבור של השולמית לאגן שתמונתו דומה לסהר והוא, האגן, מלא יין עד שפתיו, כמו הלבנה במלואה.

סהר, בית כלא, חצר מטרה מוקף חומה. מקום אשר אסירי המלך אסורים (בראשית, מ, 5). הראב"ע חושב את השם הזה שהוא מלשון מצרית, וראיתו לזה היא לשון הכתוב ויתנהו אל בית הסוהר, מקום אשר אסירי המלך אסורים, כי דרך הכתוב לפרש מלה שהיא לקוחה משפה אחרת, כמו הפיל פור הוא הגורל, האחשתרנים (בני הרמכים), וכן כאן מפרש מהו סוהר? מקום אשר אסירי המלך אסורים. אבל ההשערה הזאת לא ישרה בעיני הרמב"ן, כי לדעתו המלות מקום אשר אסירי המלך אסורים לא באו לפרש השם סוהר, כי אם להורות שיוסף לא הובא אל בית הסוהר הכללי המסור לשופטים כי אם אל בית הסוהר אשר החוטאים למלך במשפט המלוכה אסורים כי זה היתה הסבה לחופשיותו — הרד"ק מפרש השם סוהר — כיפה עגולה, אבל הרמב"ן מבאר השם סוהר הוא הבור, והוא בית בנוי תחת הקרקע ולו פתח קטן מלמעלה והוא מלשון סיהרא בארמית והוא כמו צוהר תעשה לתבה מלשון צהרים שהוא אור גדול, סהר הוא אור מועט.

סוא, אחד ממלכי מצרים בימי הושע בן אלה, האחרון למלכי ישראל (מ"א, יז, 4). לפי המסופר במ"ב (יז, 4) מצא שלמנאסר מלך אשור בהושע מלך

ישראל קשר, כי שלח אל סוא מלך מצרים מלאכים לעזור לו נגד מלך אשור להסיר עולו מעליו ולא שלח מנחה למלך אשור כאשר התחייב לעשות מדי שנה בשנה ויעצרהו מלך אשור ויאסרהו בית כלא. ויעל מלך אשור בכל הארץ ויעל על שמרון ויצר עליה שלש שנים. בשנה התשיעית להושע לכד מלך אשור את שמרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי.

החוקרים מחכמי העמים משערים כי בימים ההם מלכו במצרים מלכים מעם כוש היא הדינאסטיה העשרים וחמש של מלכי מצרים, ואז מלך המלך שאבאקא או שאבאתקו מהמשפחה ההיא והוא הידוע בכה"ק בשם סוא.

אולם משרידי כתב היתדות אנו יודעים כי בזמן ההוא 720 לפני המספר הנהוג, שתי שנים אחרי מפלת שמרון סובי תרתן (שר צבא) מוצרי נשלח ממלכי פירו לעזה לעזור למלכה נגד סרגון שעלה להלחם עמו. ומשערים כי פירו הוא פרעה, ומוצרי היא מצרים. אבל ווינקלער מוכיח כי מוצרי איננה מצרים כי אם חבל ארץ בצפון ערב במחוז בני נביות. וסוא מלך מצרים המובא בכה"ק הוא סיבי תרתן (שר צבא) של מלך מוצרי בצפון ערב.

אבל ההשערה שהמלך שאבאקא הוא סוא מלך מצרים איננה נכונה. הנה ידענו כי בימי רחבעם וירבעם עלה למלחמה על ישראל ויהודה שישק מלך מצרים מן הדינאסטיה העשרים ושתים, גם מלכים אחרים הנקובים בשמות עצם פרטי כמו: נכה, חפרע מתוארים בשם מלך מצרים. אולם בנוגע להמלכים מהדינאסטיה העשרים וחמש המה מתוארים בתאר מלך כוש, כמו תרהקה מלך כוש שהיה האחרון מן הדינאסטיה של שאבאקא, ולפי זה גם המלכים האחרים מאותה הדינסטיה ראוים היו להקרא בשם מלך כוש. והדבר הזה נותן ידים להשערת ווינקלער כי סוא הוא סבא ומצרים הוא מוזרי. המצריים בעצמם קראו לכל המלכים שישבו על כסא מלכות מצרים בשם פרעה: דריוש הפרסי, אלכסנדר היוני, אוגוסטוס הרומי, תרהקה הכושי כולם היו נקראים במצרים בשם פרעה מלך מצרים, אבל לעמים אחרים היה תרהקה למשל לא מלך מצרים כי אם מלך כוש שנצח את מצרים וכן אחרים.

סוגר, כלוב ברזל לחית טרף, ויתנוהו בסוגר בחחים (יחזקאל, יט, 9). הנבואה הזאת מרמזת על יהויקים, ולפי דעת מפרשים אחרים מרמזת על צדקיהו.

סוד, שתי הוראות לו: 1) מושב רעים, עדת נועצים. סוד בחורים (ירמיה, ו, 11); סוד משחקים (שם, טו, 17); סוד ישרים ועדה (תהלים, קיא, 1); 2) עצת נועצים. אשר יחדו נמתיק סוד (שם, נה, 15). בטוב טעם ודעת, גם שיח נדברים בדבר סתר. הולך רכיל מגלה סוד (משלי, יא, 13). וסוד אחר אל תגל (שם, כה, 9).

סודי, שם אבי הנשיא גדיאל למטה זבולן. הוא היה אחד מן שנים עשר המרגלים אשר שלח משה לתור את ארץ כנען (במדבר, יג, 10).

סוח, בן צופח למטה אשר (דהי"א, ז, 36).

סוטי, מן הנתינים עולי הגולה עם זרובבל (עזרא, ב, 55).

סומפוניה, הכלי זמר הזה לא נזכר במקום אחר בכה"ק כי אם בספר דניאל, ואולי לא היה מצוי בארץ ישראל כלל ועל דבר תבניתו דעת בעל שלטי הגבורים שהוא כלי הנחלק לשני חלקים ובין חלק וחלק הנפרד זה מזה יש כמו נאד כדורי של עור המאסף שני החלקים בו עד שיהיה קצתו של חלול למעלה וקצתו למטה, ובנפיחה בפה בחלק החלול שהוא למעלה יתמלא תנוד כלו רוח מפני שהוא סתום מכל צדדיו חוץ מהמקום

שיכנסו בו שני חלקי תחללים הנזכרים, ונקרא סומפוניה דוגמא דבית הסמפונית כמו שכתב רבינו סעדיה גאון ז"ל בפירושו לדניאל. והחליל הזה מלמעלה הוא עגול וארוך ושוה ותלול מתוכו, ותוצה לו הוא סתום שלם, אך על מקום הפה יש סדק ההולך לרוחב קנה החליל, ומשם ומקנה אחר נבדל מקנה החליל שהוא קרוב לו יכנס בנפיחת הרוח בנוד. אמנם שארית החלל היוצא מהנוד מלמטה הוא הולך ומתרחב מעט מעט בהדרגה עד סופו. ועליו יש בארכו נקבים שונים זה אחר זה כמו שהם בשאר החלילים, והתוקע שרוצה לנגן בו מפיח בפה בקנה הנבדל הנזכר שהוא מצד החליל העליון עד שיתמלא כל הנוד רוח וכשינגן אחר כך יפיח בפיו בחלק החליל העליון ומקיש באצבעותיו על נקבי החליל התחתון, אשר על ידי כן יצא הרוח בהדרגה אחת אחת מחליל התחתון וישמיע קולות שונים. הכלי זמר ידוע בגרמנית בשם זאק־פפייפע ובאנגלית בעג־פייפ.

אטהענעאוס מספר כי אנטיוכוס עפיפאנוס או כמו שהוא ידוע בין היהודים אנטיוכוס הרשע, היה אוהב מאד לרקוד במחול לקול הסומפוניה. האיטלקים ישתמשו עד היום בהסומפוניה, וביחוד היה הכלי זמר הזה ידוע מאוד בימי הבינים והיו משתמשים בו בארצות רבות. ברומא הנהיגו את הכלי זמר הזה בימי הקיסרים והיה אהוב מאד בין כל שדרות העם. סענעקא היה מתמלא חמה בראותו איך המון העם ימחאו כף למנגן על הסומפוניה.

סונה, שם עיר בנגב מצרים אצל גבול ארץ כוש. ויען כי העיר היא בקצה הצבוני של ארץ מצרים לזאת יאמר הנביא יחזקאל על כל הארץ לארכה: ממגדול סונה, כלומר מן העיר מגדול עד העיר סון והה"א בסוף השם סון היא ביחס המגמה כמו ס, נוב נובה (ש"א, כא, 2). וכונת הכתוב ממגדול עד סון ועד גבול כוש. ובאמת בימים הקדמונים היתה העיר הזאת ידועה בשם סון, וגם היום תקרא כן.

1) **סוס,** שם בהמת משא ומרכב, והנקבה סוסה. כפי הנראה מספר מ"א (י, 28) היו הסוסים מרובים מאד בארץ מצרים ומדינות וארצות רבות באו מצרימה לקנות להם שם סוסים. וגם שלמה מלך ישראל שלח לשם להביא לו מרכבות וסוסים הנחוצים לממשלתו. אבל סוסי מצרים היו אך מן המין הנחוץ למלחמה, ולא להוביל משאות ממקום למקום. אלה האחרונים היו נמצאים בארצות אחרות. הסוס המוכן למלחמה לא יוצלח להובלת משא, ולעומת זה הוא מהיר מאד במרוצתו והרוכב יודע להטותו לחפצו לא על ידי מתג ורסן, כי אם בקולו או על ידי דחיקת הברכים. המעלות האלה נמצאות ביחוד אצל סוסי ערב, הסוסים האלה מהיותם תמיד בחברת אנשים מכירים היטב את חפצם ודרישתם של הרוכבים עליהם ומשתדלים בחפץ לבב להפיק רצון מהם ולמלא חפצם. בני איירופה אינם נותנים לב לתבונת הסוס ולשכלו, אינם מביטים עליו כעל רע טוב לאדם, כי הם חושבים אותו למכונה בלי השכל ובלי מדע. לא כן הוא הערבי, הוא יודע להכיר ערך שכלו של סוסו, ומתיחס אליו במדה שבני איירופה מתיחסים אל הכלב. הסוס הערבי יבין לקול קריאתו של רוכבו, ימתין עליו שעות רבות ולא יזיז ממקומו. אם יפול רוכבו ממנו יעמוד עליו וימתין בסבלנות גדולה עד אשר יצלח לרוכבו לשוב לשבת על גבו ולרכוב עליו. פעמים רבות קרה כי כאשר נפצע הרכב במלחמה לקח הסוס אותו ואחז בבגדיו באמצעות שניו ובזהירות נמרצה הביא אותו אל מקום

בטות. במענה ה' איוב (לט, 19 — 26) שואל אותו: „התתן לסוס גבורה התרעישנו כארבה.... ישחק לפחד ולא יחת ולא ישוב מפני חרב.... בדי שופר יאמר האח ומרחוק יריח מלחמה רעם שרים ותרועה".

הערבי חושב לדבר נכבד מאד כאשר ימכור או יקנה סוס לדעת את כל מעלותיו של הסוס בפרוטרוט מצומצם, וביחוד יחוסו ויחוס אבותיו של הסוס. הפרטים האלה הוא כותב על ספר היחס של הסוס ותולה אותו על צוארו.

התורה אסרה על מלך ישראל להרבות לו סוסים ולא ישיב את העם מצרימה למען הרבות סוס. רבו הפירושים בבונת האיסור הזה. רש"י פירש שהטעם מפורש בפסוק כדי שלא ישיב את העם מצרימה שהסוסים באים משם שנאמר ותעלה ותצא מרכבה ממצרים בשש מאות כסף. אבל הרמב"ן, הקשה עליו מהירושלמי בסוף סנהדרין: לישיבה אי אתה חוזר אבל אתה חוזר לסחורה לפרקמטיא ולכבוש הארץ ואם ישלח המלך ויקנה משם הסוסים והרכב סחורה היא זו ומותר. ולזאת משער הרמב"ן כי הכתוב הזהיר שלא ירבה לו סוסים אפילו מארצו או מארץ אחרת בכדי שלא יבטח על רכבו ועל פרשיו, אבל יהי מבטחו בשם אלהיו, ואחר כך הזהיר על המלך שלא ישיב את העם מצרימה שלא יהיה לו שם מעבדיו ומעמו שרי מקנה ויושבים בערי הרכב למען הרבות סוס בענין שנאמר בשלמה: ואת כל ערי המסכנות אשר לשלמה ואת ערי הרכב וגו'. וכן היו לו במצרים כמו שנאמר ומוצא הסוסים אשר לשלמה ממצרים... וההשערה הזאת יש לה יסוד בכה"ק, כי גם הנביאים יצאו במחאה נגד רבוי הסוסים: ישעיה צעק: הוי היורדים מצרים לעזרה ועל **סוסים ישענו** ויבטחו על רכב כי רב ועל פרשים כי עצמו מאד ולא שעו על קדוש ישראל ואת ה' לא דרשו (ישעיה, לא, 1). וגם המשורר בתהלים אומר: אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר (תהלים, כ, 8).

אבל למרות החוק שאסר על מלך ישראל להרבות לו סוסים גם המלכים הישרים שרות העם והנביאים היה נוהה מהם, מלכים כדוד ושלמה, גם המה עברו על החוק הזה והשתמשו בסוסים במלחמותיהם עם העמים שבניהם. כפי הנראה היה דוד המלך הראשון שהשתמש ברכב ופרשים, יוכל היות כי ההכרח הביאו לזה, כי בארץ המישור לא היה באפשרות לחיל הרגלים להלחם עם חיל הפרשים ואך בארץ הרים וגבעות, מקום שקשה על הרכב והפרשים לרוץ במהירות, אך במקום כזה יוכל חיל הרגלים להלחם גם עם הרכב והפרשים וגם לנצחם. ונצחון כזה היה תלוי בבטחון חזק בה' ועל ידי זה התחזקה בלבותם האמונה בה' כי לו לבדו הישועה, ואמונה כזאת השתדלו הנביאים להשריש בלבות עם ישראל. אבל אחרי כל אלה דוד לא הרבה לו סוסים ולא שלח אל מצרים לקנותם משם, כי אם הכין המספר מרכבות ופרשים כמה שהיה נחוץ לו במלחמתו עם ארם ואחרי המלחמה והנצחון עקר את כל הרכב והשאיר מהם אך מאה רכב (דהי"א, יח, 4)

אבל שלמה לא שם לבו כלל אל החוק והרבה לו סוסים, רכב ופרשים ובא בקשרי מסחר הסוסים עם מלכי מצרים ושלם בעדם מחיר גבוה מאד: בעד מרכבה שלם במצרים שש מאות שקל כסף ובעד סוס מלחמה אחד — מאה וחמשים שקל כסף (מ"א, ד, 26). ברכב ופרשים השתמשו במלחמה בימים הקדמונים. כבר בצאת ישראל ממצרים רדף פרעה אחריהם בשש מאות רכב בחור וכל רכב מצרים (שמות. יד, 7). — בעת כבוש הארץ על ידי

יהושע התאספו מלכים רבים ממלכי כנען ויצאו למלחמת עם עם רב כחול אשר על שפת הים לרוב וסוס ורכב רב מאד. אבל יהושע עם בני ישראל נצחום במהרה, ואז קיים יהושע את דבר ה׳ : את סוסיהם עקר ואת מרכבותיהם שרף באש (יהושע, יא. 9).

שנים רבות אחרי יהושע החל יבין מלך חצור להשתמש ברכב ברזל במלחמותיו עם בני ישראל. ובעזרת כלי המלחמה האלה עלה בידו להכניע תחת עולו את בני ישראל עשרים שנה. בני ישראל היו נאלצים לעשות להם גם כן כלי מלחמה כזה ובאמצעיתם החלו להתגבר על אויביהם, ולזאת החלו שרי בן הדד להחליט כי אלהי ישראל הוא אלהי ההרים, והשתדלו לבחור להם שדי מלחמה במישור ואז חשבו כי ינצחו את בני ישראל, אבל שגו ברואה כי גם שם הוכו מבני ישראל שידעו להכין להם רכב ופרשים (מ״א, כ, 23). מדברי נחום (ג, 2) נראה ברור כי קול רעש אופני המרכבות הפילו חתת אלהים על חיל הרגלים, כי היה נורא מאד. והמשורר בתהלים (כ, 7) מגביל לרכב וסוסים של השונא רק תשועת ה׳ : אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה׳ אלהינו נזכיר, כי בדרך הטבע היה קשה מאד לבני ישראל לנצחם בגלל כלי המלחמה המצויינים שהיה להם : הרכב והפרשים.

בהמשך הימים החלו להשתמש במרכבות גם לנסיעות תענוג, כאשר הוציא פרעה את יוסף מבית הסוהר צוה להרכיב אותו במרכבת המשנה אשר לו להראות לבני המדינה כי המשילו על כל ארץ מצרים (בראשית, מא, 43). ואחרי שבא אביו מארץ כנען לארץ גושן אסר יוסף את מרכבתו ויעל לקבל פני אביו יעקב.

סים, הוא מין צפור דרור המקנן בחלונות, ונקרא בשם דרור מפני שהוא אוהב התופש, ולזאת כאשר יבואו ימי החורף או ימות הגשמים בארץ ישראל יעזוב את קנו ואת מקומו ויסע לארצות החמות ואז כאשר ישובו ההדשים החמים ישוב גם הוא אל מקומו ואל קנו. נפלא הדבר איך הוא יעוף באויר ממול לימים גדולים באין מקום לנוח אף לרגע קל, ואחר כן הוא שב לקנו ומכיר את מקומו בזכרון נפלא. מספרים עליו כי פעם אחת בשובו אל קנו מצא כי צפור אחרת לקחה בחזקה את קנו ואחרי שלא יכול לגרש את הגזלן אסף עליו המון צפרים ממינו ויסתמו כרגע בטיט לחה את פי הקן וימת שם הגזלן בזמן קצר מחוסר אויר. העוף הזה מצויין בהבונתו וטבעו לבחור לו מקום לקנו בין חברת אנשים, ואל זה כיון המשורר בתהלים (פד, 3). נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה׳ לבי ובשרי ירננו אל אל חי. גם צפור מצאה בית ודרור קן לה אשר שתה אפרוחיה את מזבחותיך ה׳ צבאות, מלכי ואלהי״. הצפור דרור תצטיין גם כן במהירות מעופה. ולזה כיון החכם במשלי (כו, 2). כצפור (במעופו) לנוד, ובדרור לעוף (במהירות נפלאה) כן קללת חנם לא תבוא. מטבע הסים לצפצף בקול אדיר וחזק בהגביהו לעוף תחת השמים לנוד ולנסוע לארצות החמות, כאלו הוא מבקש עזרה ותשועה להגיע בשלום למחוז חפצו. ואולי השתמש חזקיה בתפלתו לה׳ בעת חליו בדמיון צפצוף הסים : כסים עגור כן אצפצף (ישעיה, לח, 14). (עיין ערך צפור דרור).

סוסי, אבי גדי נשיא למטה מנשה, שהיה (גדי) מן השנים עשר מרגלים ששלח משה ממדבר פארן לתור את ארץ כנען ובשובם הוציאו דבה על הארץ כי היא אוכלת יושביה וכל העם אשר בתוכה

אנשי מדות ובני ישראל לא יוכלו לכבוש אותה (במדבר יג).

סוף, עשב הצומח מקרקע הים על שפתו. סוף חבוש לראשי (יונה, ב, 6). וכן נקרא קנה ואגמון בשפת ימים וגדות נהרות ותשם בסוף על שפת היאור (שמות, ב, 3). ועיין ערך ים סוף.

סופה, סער קבב. סופה וסערה (ישעיה, כט, 6). הרוח חזק הזה הידוע בשם סופה היה מפיל אימתה ופחד על בני אדם בהופיעו, כמו שנאמר ובסופתך תבהלם (תהלים, פג, 15). לרוב יבוא לדמיון דבר הבא פתאם או הרץ כברק: ואידכם כסופה יאתה (משלי, א, 27). וגלגליו בסופה (ישעיה, ה, 28).

סור, שם אחד משערי בית המקדש, בשער סור (מ"ב, יא, 6). ובדהי"ב (כג, 5). נקרא בשם שער היסוד.

סות, כסות, מעטפה. אדרת כבס ביין לבושו ובדם ענבים סותה (בראשית מט, 11).

סחבה, בגד קרוע גרור ומטולטל הנה והנה. בלויי סחבות (ירמיה, לח, 11).

סחי, טיט ורפש העומד להגרף כתי ומאוס (איכה, ג, 45).

סחיש, שבלים הצומחים מאליהם מגרגרים המפוזרים ברוח, אכול השנה ספיח ובשנה השנית סחיש (מ"ב, יט, 29 ובישעיה לז, 30), בא במקומו „שחיס". אבל תמונת המלה כמו שבא בספר מלכים היא הנכונה, כי הוראת המלה סחיש היא מהירות מלשון חש. והנביא ישעיה מנבא לחזקיה להרגיע את רוחו שלא יפחד מרעב שיבוא בגלל המצור של סנחרב על ירושלים, כי בשנה הראשונה אם כי לא יחרשו ולא יזרעו בכל זאת תהיה תבואה לרוב מן הספיח ולזאת כאשר יעזוב סנחרב את ירושלים לעלות למלחמה עם מצרים (עיין פסוק 25) יצאו בני ישראל מחוץ לחומה ויקצרו את התבואה שצמחה מהספיח, ובשנה השנית כאשר ישוב סנחרב להביא את ירושלים עוד הפעם במצור יאכל העם את קציר הסחיש היא התבואה שעלתה מהגרגרים שנתפזרו ברוח על השדות מקציר הספיח, ובשנה השלישית כאשר חיל סנחרב יתם במגפה אז יזרעו ויקצרו ויטעו כרמים ויאכלו את פרים.

סחר, • קנין איש על ידי מקח וממכר, הון רוכלים. יגיע מצרים וסחר כוש (ישעיה, מה, 14) והיה סחרה ואתננה קדש לה' (שם, כג, 18). טעמה כי טוב סחרה (משלי, לא, 18). לשם הזה יש עוד הוראה — מקום מקוה הסוחרים או שער המסחור. ותהי סחר גוים (ישעיה, כג, 3).

סחרה, מגן הסובב את הלוחם. צנה וסוחרה אמתו (תהלים, צא, 4). תרגומו: „עגילא".

סוחרת, על רצפת בהט ושש ודר וסוחרת (אסתר, א, 6). בהשערה רגילים לבארו — מין שיש לרצפה, אולם השם סוהרת גלוי לעין שנבנה מן סוחרה בדמיון יולדת מן יולדה ולכן יהכן שהוא שריון הסובב את הצב (שילד־פאטט) המסוגל למרצפת תפארת בהיכלי מלכים (ש"ב).

סיג, בדיל, פסולת הנבדלת ממתכת במצרף, הגו סיגים מכסף (משלי, כה, 4). ובפי הנביאים היה למשל על העם אשר לא טהור הוא מתועבות אלילי הבל. ואצרוף כבר סיגיך (ישעיה, א, 25). יען היות כלכם לסיגים (יחזקאל, כב, 19). וכן סיגים השבת כל רשעי ארץ (תהלים, קיט, 119). ונקרא הכסף שלא נצרף כסף סיגים (משלי, כו, 23). או סיגים כסף (יחזקאל, כב, 18).

סיון, שם החודש השלישי מניסן (אסתר, ח, 9). באשורית שמו סיונו.

ומשערים שענינו עת להט השמש. וכן בתלמוד סוי לבה (נלהב לבה) של אשת ר' חנניה בן תכינאי (כתובות סב:). מן המאורעות שאירעו בחדש הזה המה: באחד לחודש הזה באו בני ישראל, בצאתם ממצרים, למדבר סיני (שמות, יט). ובו פסקה תגבורת מי המבול (בראשית, ח.) בו נבא יחזקאל על פרעה (יחזקאל, לא). בששה בסיון הוא חג בכורי קציר חטים או חג השבועות, וגם זמן מתן תורתנו (ע"ע).

סיחן, שם מלך אמורי שיצא למלחמה נגד בני ישראל בעת נדודם במדבר, ובני ישראל הכו אותו מכה רבה ויקחו את ארצו וישבו בה. הנצחון הזה היה התחלת הכיבוש של עם ישראל שיצא מארץ מצרים לרשת את ארץ כנען. פרטי הספור של מלחמת ישראל עם סיחון מפורשים בספר במדבר (כא, 21 — 22), ובסוף הספור יבוא מאמר קטוע לקוח מספר קדמון בדרך פיוטי המספר איך סיחן נצח את מואב במלחמה וישב ממנו שבי את בניו בנותיו ועתה נכנע לפני בני ישראל. המאורע נשנה בספר דברים (ב, 31 — 37) בהוספה שבני ישראל אחרי נצחו את סיחון ואת ארצו התרימו את כל עיר מתם והנשים והטף לא השאירו שריד. ומשולש בספר שופטים (יא, 18 — 22). ארץ סיחן נזכרת כמה פעמים בכה"ק, כמו: במדבר לב, 33; דברים, א, 4; ג, 2, 6; ד, 45 — 47; כט, 7; לא, 4; יהושע, ב, 10; ט, 10; יב, 2; יג, 10 — 21 — 27; מ"א, ד, 19; נחמיה, ט, 22; תהלים, קלב, 11; קלג, 19; גם ירמיה מזכיר את חשבון ואת סיחון, וקורא את חשבון „עיר סיחון". וכמעט בכל המקומות שהבאנו למעלה יבוא גם עוג מלך הבשן ביחד עם סיחון כי גם הוא נפל בידי בני ישראל במלחמתו עמהם. ארצות שני המלכים האלה היו למורשה לבני ישראל בעבר הירדן מזרחה, ותהיינה לנחלה לשבט ראובן, גד וחצי שבט המנשי. לפי המסופר בספר במדבר כבש סיחון ממלך מואב, טרם באו לשם בני ישראל, חלק הארץ בצפון לנחל ארנון. ואת הארץ הזאת לקחו אחר כן בני ישראל מיד סיחון.

סין, שם עיר במצרים נזכרת ביחזקאל (ל, 16), ביחד עם הערים פתרוס (במצרים העליונה), צוען (טוניס), נוא, (טהעבעס), נוף (מעמפיס), און (העליפאלים), פי־בסת (בובסטיס) ותחפנחס (דפנע). כל הערים האלה היו מן הערים היותר מצויינות בצפונית מזרחית של הדלתא. יחזקאל מתאר את העיר סין בתואר מעוז מצרים, ובכל זאת ירמיהו איננו מזכיר אותה כלל. המבקרים משערים כי העיר סין היא היא העיר הנודעה בשם פעלוזיום. מקורות העיר הזאת לפני הערודאט לא נודע לנו מאומה. אבל הערודאט יספר אדותה כי היא היתה בימיו עיר נודעת לתהלה בגלל מסחרה הגדול עם ארצות שונות שהביאו אל תוכה עושר רב על ידי מסחרם עמה. סין או פעלוזיום היתה אז המפתח לכל מדינת מצרים. קשה עלינו בעת לדעת את השם העתיק של פעלוזיום. בעת נמצאו על מקומה חורבות רבות של היכלים ומגדלים שונים, אבל שטח הארץ מסביב הוא מלא ביצות מים בלא שום רגש חיים.

סין, מדבר. מספר שמות (טז, 1) הננו מוצאים כי המדבר הזה היה בין אילים ובין סיני ולהלן נאמר (שם, יז, 1; יט, 2). כי רפידים היה בין סין ומדבר סיני. בספר במדבר (לג, 10—11) כתוב כי התחנות על הים־סוף היתה בין אילים ובין מדבר סין מקומות רבים בתורה ובספר יהושע מוכיחים כי מדבר צין איננו מדבר סין כי אם הוא מדבר אחר: עיין במדבר יג — 21; שם, כ,

1 ; כז, 14 ; לג, 3 — 4 ; דברים, לב, 51 ; יהושע, טו, 1 — 3. אבל לרבים מהחוקרים קשה להפריד בין מדבר סין, מדבר סיני ומדבר צין, וגם לבעלי התלמוד מצינו הדעה הזאת. כן אמר ר׳ יוסי בר׳ חנינא (בשבת פט.) חמשה שמות יש לו (להר סיני) : מדבר צין שנצטוו עליו ישראל, (מדבר) קדמות שנתנה קדומה (התורה) עליו, קדש שנתקדשו ישראל עליו, פארן שפרו ורבו בני ישראל עליו (עיין רש״י), סיני שירדה שנאה לאומות העולם עליו.

סיני, הר בקצה הצפוני של מדבר סיני יתרומם הר גדול ונרחב המתחלק ממעל לשני ראשים, הראש האחד פונה מזרחה ונקרא הר סיני, והראש השני פונה למערב ונקרא הר חורב. ויען כי בתחתיתם המה הר אחד, לכן יבואו בכה״ק פעם בשם סיני ופעם בשם חורב והמחליטים כי חורב וסיני שני הרים שונים הם — חורב נקרא כל הרכס, וסיני הוא אך ההר שנתנה התורה עליו לא שמו לבם לזה שבאיזה מקומות בתורה גם חורב נקרא הר האלהים, ההר שנתנה התורה עליו (עיין שמות, ג, 1 ; יז, 6 ; לג, 6). בכל לא באו עוד החוקרים לידי מסקנא ולהחליט איזה הוא ההר שעליו נתנו עשרת הדברים לבני ישראל. עד שנת 1845 חשבו לדבר ברור כי ההר הנודע בין הערבים בשם גבל מוסה (הר משה) הוא ההר הידוע בתורה בשם הר סיני אולם הנוסע לעפסיוס (בספר המסע שלו כן טהעבען לחצי האי סיני 1845) משער כי ההר סערבאל העומד לא רחוק משפת הים־סוף הוא הוא ההר סיני. השערת היטציג כי ההר סערבאל היה מימים קדמונים נחשב לקדוש בעיני הפלשתים והיו עובדים עליו את אלהיהם, איננה אלא דברי חלומות, כי אין לו שום יסוד לזת. הכתובות שמצאו בהר הזה אין לסמוך עליהם, כי הנה עשויות בזמן מאוחר מאד. השם סיני שבו נקרא ההר הזה מבארים כי הוא משורש סנה, מפני כי בקרבת ההר הזה יצמח הסנה. ותרי הארץ מספרים כי באבני ההר הזה נמצאים קוים רבים מתפשטים ומתפלצים כורידים בתמונת סנה. ור׳ שם טוב בפירושו למורה נבוכים (חלק, א, פרק 10) מביא בשם ר׳ משה הנרבוני שאחד מנכבדי ברצלונה מבני ן׳ חסדאי הביא עמו מן האבנים שבהר סיני וראה בהן ציור הסנה, ואחר שחלק האבן ההיא לכמה חלקים קטנים מצא בכל חלק וחלק ציור הסנה. אבל ר׳ יעקב ספיר בספרו אבן ספיר מבטל הדברים האלה, הוא מספר, כי חקר בשום לב אחר הדבר הזה ומצא בהאבנים אשר נמצאות שמה אך עורקים מפוצלים כאשר נמצאו בעצי הזית אבל לא צורת סנה. כבר הזכרנו למעלה כי משנת 1845 החלו להטיל ספק במקום האמתי של הר סיני. ובעת ישנם חוקרים המאמינים שהר סיני לא נמצא כלל על חצי האי סיני, ובאמת כבר יוסיפון בקדמוניות החליט כי הר סיני נמצא בארץ ערב. לדעת חז״ל הר סיני אין לו קדושה עצמית ונקדש רק בשביל התורה, כן אמרו במכילתא יתרו : כל זמן שהשכינה בהר כל הנוגע בו מות יומת, נסתלקה השכינה הכל רשאין לעלות.

בספרי הנביאים לא נמצא זכר הר סיני, ואך במקום אחד (מ״א, יט, 8 — 8) מסופר כי אליהו הנביא נמלט למערה של הר חורב מחמת איזבל אשת המלך אחאב שחפצה להרגו. במאה הרביעית למספר הנהוג התישבו בהר סיני נזירים נוצרים רבים ועתה נמצאו שם בתי נזירים רבים לבעלי דת הנוצרית.

סיני, שם היחס לעם מבני כנען שישב בצפון מהר הלבנון, ושם לפי עדות הירונימוס, היתה עיר בשם סין (בראשית, י, 17 ; דהי״א, א, 15).

גם שטראבא (מז ב, 18). מזכיר מגדול חזק על הר בשם סיננא, על הר הלבנון, וגם בכתובת אשורית נזכרת עיר כנענית בשם סיאנו ביחד עם ערקי (ועיין בראשית, שם).

סינים, ארץ סינים נזכרת בישעיה (מט, 12). כפי שיש לשער מן תכן הכתוב היתה הארץ ההיא בקצה המזרחי או הדרומי של התבל שהיה ידוע אז. השבעים חשבו את ארץ סינים לקצה המזרחי של העולם. והמבארים החדשים חושבים את ארץ כינה לסינים. וקרוב לשער כי הצורים כבר ידעו את ארץ כינה, ומהם נודעה הארץ הזאת גם לנביאי ישראל. געזעניוס היה הראשון שהסכים להעתיק סינים בשם כינה. אבל דילמאן התנגד לזה. כי לדעתו לא יוכלו בני ישראל לדעת את ארץ כינה בימי הנביא ישעיה. ומחכמי ישראל היה ר' מנשה בן ישראל הראשון שחשב כי הנביא כיון במלת סינים לארץ חינה. אולם ר' סעדיה גאון יחשוב כי בארץ סינים ירמז הנביא להעיר סין של מצרים הנזכרת ביחזקאל (ל, 15) ע"ע. והרד"ק בפירושו לישעיה (מט, 12) על הפסוק: „הנה אלה מרחוק יבואו והנה אלה מצפון ומים ואלה מארץ סינים" פירש: „זכר ארבעה הפיאות הארץ שישראל מפוזרים בכלם, ואמר על פאת מזרח „מרחוק" וכו' „ומים" הוא מערב, „מארץ סינים" הוא הדרום כמו שתרגם יונתן מארעא דרומא, כי הסינים שוכנים שם והמה בני כנען" וכן נאמר למעלה בישעיה (מג, 5). „ממזרח אביא זרעך וממערב אקבצך אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי". ולדעת בעל ק"מ ירמוז הנביא בשם סינים לארצות מצרים פתרום וכוש שהמה בדרומה של ארץ ישראל (עיין ישעיה, יא, 11). והנה נקראות בשם סינים על שם הרפש הרב שבהן, כי תרגומו של ויגרשו מימיו רפש ומים ומים יתרגם יונתן: ועבדין מוהין סין וטיט. אבל רוב המבארים הסכימו כי ארץ סינים היא חינה.

בני ארץ סינים יכנו את ארצם בשם טשונג קייא, שפתרונו — טבור הארץ. ויש מבארים את השם הזה שחוקי הארץ מלמדים את האדם ללכת בדרך הממוצע רחוקה מקצוניות. והמשוררים יכנו את ארצם בשם טיען־צאא (ממלכת השמים). שטח ארץ סינים הוא לערך שבע מאות אלפים פרסאות אנגליות מרובעות (גדול יותר מכל ארצות איירופה, מספר יושביה הוא לערך מן ארבע עד חמש מאות מיליון נפשות. אבל בדיוק לא נדע, מפני כי הממשלה לא תפקוד אותם לפרקים כאשר עושים ממשלות איירופה ואמיריקה. כמה ימי שנות העם העתיק הזה לא נדע אל נכון. לפי השערת החוקרים בא העם הזה לארץ הזאת מסביבות ים הכספי בערך 2600 שנים לפני המספר הנהוג ולפי זה היתה לעם הזה קולטורא במצב רם כבר לפני הזמן שאנו חושבים לבריאת העולם. לפי דבריהם כבר מלך שם מלך בימי נח.

אמונת הסינים מעורבת מתמצית שלש אמונות: קאנפוציא, טאא ובודהא. האמונה המשולשת הזאת אחוזה ודבוקה באמונה היותר עתיקה של העמים והיא: אמונה הערצת אבות שרה בחינה עוד לפני מיסדי האמונות הנזכרות, שהיו בני דורם של נביאינו: ירמיה, יחזקאל, חגי, זכריה ומלאכי. לאא טשע (טאא) למד את העם לאהוב גם את שונאיו, קונפוציו למדם מאי דעלך סני לחברך לא תעביד ובודהא למדם לאהוב את כל בעלי החיים. הספרים הקדושים לעם הסינים מלאים מוסר השכל ודרך ארץ. אין בכל אמונת הסינים שום מצוה בין אדם למקום, אך ורק בין אדם לחבירו. אין הסיני מצוה לאהוב את אלוה, לירא מפניו או להתפלל אליו, גם אין להם

תפלות ובקשות מסודרות וכל אחד מתפלל ומבקש עזרה ממרום בצר לו, או יבוא לבית תפלתו להודות ולהלל את אלהיו על הטוב שגמל עליו. אין הסינים מאמינים שהאל התגלה לבני אדם, הם אומרים שהאל נתן לאדם שכל ובינה שעל ידיהם יגיע להבין שעליו לעשות אך טוב וישר. חופש האמונות והדעות הוא חוק קדוש להסינים ואין כל רשות לשום אמונה להיות שלטת בארץ. מתי באו היהודים הראשונים לסינים ואיזה דרך עברו עד בואם לשם קשה להגיד. ההשערה היותר קרובה לאמת היא שהיו בני עשרת השבטים

ועיין באוצר ישראל ערך סינים.

סיסרא, שר צבא ליבין מלך חציר, (שופטים, ד, 2). ונזכר גם כן בש"א (י"ב, 9). ובתהלים (פג, 10). העובדה של המלחמה בין בני ישראל וסיסרא מסופרת בקאפ. ד. בספר שופטים ונשנה בשירת דבורה (שם, ה). בכלל מתאימים שני הספורים, אבל בנקודות אחדות יש הבדל ביניהם. כפי הנראה נתחבר השיר קודם הספור הפרזי בזמן קרוב להמאורע. בהשיר לא נזכר שם יבין מלך חצור, וגם אין רמז כי לקח חלק במלחמה ונזכר מזה אך בהספור הפרזי (ד). עירו של יבין, חצור, תכונתה, היא קרובה לקדש מצד דרום, ורחוקה משדה המלחמה. המוציא והמביא את עניני המלחמה הוא סיסרא עבדו. עם המלחמה ותשע מאות רכב ברזל היו של סיסרא (שם, ד, 13). מותו של סיסרא עשה קץ להמלחמה. קשה עלינו לדעת איזה חלק לקח יבין במלחמה, או אם לקח שים חלק. אולי נזכר בזה, מפני כי בימי יהושע היה הוא הראשון שהתחבר למלכים אחרים בצפון ארץ ישראל לצאת למלחמה נגד יהושע (יהושע, יא). אבל בעל ש"ב והמשורר בתהלים שניהם מזכירים את יבין ביחד עם סיסרא. בעל ספר שופטים כפי הנראה השתדל לעשות פשרת בזה, ומספר כי סיסרא היה שר צבאו של יבין. בשירת דבורה מתוארת המלחמה בגודל חזקה, כי סיסרא עמד בראש מחנה גדולה של מלכי כנען שבאו בברית יחד ללחום עם ששה שבטים מן בני ישראל (שם, ה, 19). ובקאפ. ד, מסופר כי אך השבטים זבולן ונפתלי היו בקשרי המלחמה (שם, פסוק 6). בשירת דבורה מסופר כי שדה המלחמה היה על שפה נחל קישון השמאלי וברק התנפל על חיל סיסרא מהר הכרמל. ובקאפ. ד) 12 — 14) מסופר כי ברק יצא למלחמה נגד מלכי כנען מהר תבור ושדה המלחמה היה בתחתיתו של הר תבור. הסתירות האלה מקורן, לדעת המבקרים, בשני נוסחאות שהיו לפני מחבר ספר שופטים אחת פרזאית, והשניה פיוטית ולא רצה לשנות אותן ולפשר ביניהן, כי דרכי השיר שונות הן מדרך הפרזי (עיין ווערהויזען קאמפאזיציאן 222).

סיסרא 2), שם משפחה אחת מן הנתינים (עזרא, ב, 53 ; ונחמיה, ז, 55).

סיעא, מן הנתינים עולי הגולה (עזרא. ב, 42 ; נחמיה, ז, 47).

סיר 1), קדרה לבשל בה : סיר נפוח (כלומר רותח) ירמיה, א, 13). הרבוי ממנו הוא סירות. בטרם יבינו סירותיכם אטד (תהלים. נח, 10). בטרם ירגישו הסירות אש האטד הבוער תחתם ; 2) כלי שים לדיגים (עמוס, ד, 2) ; 3) קוץ, חות. הרבוי סירים : הנני שך את דרכך בסירים (הושע, ב, 8). ובלשון נופל על לשון. כקול הסירים תחת הסיר (קהלת, ז, 6). כשאון קול הקוצים הבוערים באש תחת הסיר הנזיד— כן שחוק הכסיל.

1) **סך**, קהל השרים המקיפים וסוככים על המלך בדרך, עדת שומרי

ראשו ; כי אעבור בסך (תהלים, מב, 5). כמו שנאמר : והקפתם על המלך סביב (מ"ב, יא, 8), והקיפו הלוים את המלך (דהי"ב, כג, 7).

2) **סך,** סבך הרש מצל כאריה בסכה (תהלים, י, 9). עזב ככפיר סכו (ירמיה, כה, 38). גם מחסה, כי יצפנו בסכה (שם, כז, 5). ולכנוי משכן אלהים ומקדשו ויהי בשלם סכו (שם, עו, 3).

סכה, סבך עצי יער, סתר עצים עבתים למעון חית טרף, ישבו בסכה למו ארב (איוב, לח, 40) ; אהל (ישעיה, א, 8). ולמקנהו עשה סכות (בראשית, לג, 17)

סכות, חג הסכות, או חג האסיף. החג הזה חגגו וחוגגים גם היום בני ישראל מן יום החמשה עשר לחודש השביעי הוא חדש תשרי עד יום העשרים ושנים בו שבעה ימים. החג נקרא בשם חג הסכות לזכר הנדודים של בני ישראל בצאתם ממצרים עד בואם לארץ כנען שאז היו מוכרחים לשבת בסכות, וגם נקרא חג האסיף כי אז אספו מן השדה את אשר הביאה להם אדמתם בהמשך השנה. בספר שמות נקרא החג הזה חג האסיף (שמות, כג, 16). בשם הזה נזכר החג הזה להלן בספר הנזכר (לד, 22). אולם בספר ויקרא (כג, 34, — 42 — 43). נקוב בשם „חג הסכות", ומבואר שם קטעם : „למען ידעו דורותיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים". גם בספר דברים נזכר בשם חג הסכות (טז, 13 ; לא, 10). בעת שישבו בני ישראל על אדמתם ובית המקדש עמד על מכונו הקריבו אז בני ישראל בחג הזה בכל יום שעיר עזים אחד לחטאת, שני אילים, כבשים בני שנה ארבעה עשר לעולת, ולבד זאת הקריבו במשך שבעת ימי החג שבעים פרים (לכפר על שבעים האומות שחשבו אז בכל העולם), באופן הזה -- ביום הראשון הקריבו שלשה עשר פרים, ואחרי כן כהתחין בכל יום פר אחד, ביום השני שנים עשר, ביום השלישי אחד עשר וכן הלאה עד היום השביעי שאז הקריבו אך שבעה פרים בכך הכל הקריבו שבעים פרים. חג הסוכות נזכר בכמה מקומות בכה"ק : במ"א, ח, 2 ; יב, 32 ; דהי"ב, ה, 3 ; ז, 8 ; עזרא, ג, 4 ; נחמיה, ח, 14 — 18 ; זכריה, יד, 16 — 19: בחג הזה היו נוהגים לנסך מים על המזבח. העבודה הזאת היתה עשויה בשמחה עצומה וברוב פאר והדר כמבואר במשנה סוכה פה (עיין ערך אסיף), מקהלה גדולה שרה מזמורי תהלים הידועים בשם הלל (תהלים (קיג — קיח). בכל יום מחג הסכות סבבו את המזבח עם לולבים ואתרוגים בידיהם פעם אחת, וביום השביעי סבבו שבע פעמים. ביום הראשון של חג הסכות משנת השמטה קראו לפני העם את ספר התורה.

למעלה אמרנו כי בספר שמות נקרא החג הזה בשם חג האסיף ושם הוא נחשב לאחד משלש רגלים, שהזכרים מבני ישראל מחוייבים להראות את פני ה' עם קרבנותיהם בידיהם איש כמתנת ידו. אולם בספר ויקרא ודברים בא שמו חג הסכות, ושם בא הצווי לשבת בסוכות שבעה ימים לזכר הסכות שישבו בהם בעת נדודם במדבר בצאתם ממצרים, המבקרים משערים כי כבר הכנענים היו נוהגים לשמות בבית אלהיהם בעת בצירת הענבים ומביאים ראיה להשערתם כמה שכתוב בספר שופטים : ויצאו השדה ויבצרו את כרמיהם, וידרכו ויעשו הלולים ויבואו בית אלהיהם ויאכלו וישתו ויקללו את אבימלך (שופטים, ט, 27). חג דומה לזה נזכר גם כן בסוף ספר שופטים (כא, 19. 20). הנה חג ה'

בשילה מימים ימימה.... וראיתם והנה אם יצאו בנות שילה לחול במחולות וגו׳, אדות אלקנה אבי הנביא שמואל נאמר : ועלה האיש ההוא מעירו מימים ימימה להשתחוות ולזבוח לה׳ צבאות בשילה כבר ביארנו במקום אחר שהיה בחדש תשרי חנוכת בית ה׳ שבנה שלמה היתה בירח האיתנים הוא חדש תשרי (מ״א, ח, 2). המבקרים מוצאים סתירה בין הכתוב הזה המספר כי חנוכת הבית היתה בחודש השביעי, ובין האמור למעלה (ו, פסוק 38) האומר כי בנין הבית נגמר בחודש השמיני הוא ירח בול, אבל לדעתנו נוכל לפשר הדבר אם נשער כי החנוכה היתה בשנה שאחר גמר הבנין, כי באמת היתה דרושה הכנה גדולה לדבר נכבד וגדול כזה כאספת העם מכל קצוי המדינה ועוד שארי הכנות. המבקרים מצאו עוד סתירה בענין חג הסכות בין ספר עזרא ונחמיה. כי בעזרא (ג, 4). כתוב כי בני ישראל בשובם מגלות בבל עשו חג הסכות ככתוב מיד שהקימו את המזבח והיכל ה׳ עוד לא יוסד, ובנחמיה (ח, 17) כתוב כי עשו בני ישראל השבים מן השבי סכות וישבו בסכות... בחצרות בית ה׳... כי לא עשו מימי ישוע בן נון כן בני ישראל עד היום ההוא. אבל באמת אין זה סתירה כי בעזרא לא כתוב כי עשו סכות, כי אם חג הסכות, והוא אך לענין השמחה, ולקיחת הארבעה מינים והקרבנות, כמו שמבאר בפירוש : ויעשו את חג הסכות ככתוב ועולות יום ביום במספר כמשפט דבר יום ביומו.

1) **סכות**, שם מקום. השם סכות נתן יעקב למקום אחד אחר שנפרד מעל עשו אחיו ונשאר לשבת זמן מה ועשה לו בית ולמקנהו עשה סכות. על כן קרא למקום ההוא "סכות" (בראשית, לג, 17). יאזעפוס (קדמוניות, א, 21, 1). תחלים כי בשם סכות נקרא המקום בימיו, אך לא היה ידוע בשם הזה לפני ממשלת היונים בסוריא. התרגום מעתיק את הפסוק הנזכר כן : ויעקב נטל לסכות (כשם עצם פרטי)... ולבעירה עבד מטלן (סכות), על כן קרא שמא דאתרא „סכות״.

השם סכות הנזכר ביהושע, שופטים, מלכים ודה״י מכוון למקום בעבר הירדן מזרחה. ביהושע (יג, 27). נזכר שם מקום סכות בארץ סיחון מלך חשבון. כאשר רדף אחרי המדינים בא לסכות אחרי עברו את הירדן (שופטים, ח). בתהלים נזכר השם סכות שתי פעמים ראשונה בקאפ. ס, 8 : אחלקה שכם ועמק סכות אמדד... ונשנה הפסוק הזה בקאפ. קח. המבארים חושבים את המקום הזה כי תכונתו היא בעבר הירדן מזרחה. ראוי להעיר כי לא תרגמו את השם הזה כשם עצם פרטי בשני המקומות בתהלים. בתלמוד ירושלמי שביעית פט, מב, מכנה את סכות בשם תרעלה או דרעלה, וחכמים אחדים משערים כי הוא ההר המכונה בין הערביים בשם „תל דעיר אללא״ במרחק מיל אחד לצפונה של יבק. ויש משערים כי סכות הוא המקום הנודע כעת בעבר הירדן מזרחה ולא מצא שם שום מקום שנוכל לשער ולאמר עליו כי הוא המקום „סכות״. וזה לשון בעל קרוא מקרא בענין הזה.

סכות, שתים הן בארץ, אחת בעבר הירדן מזרחה (יהושע, יג, 27 ; תהלים, ס, 1 ; שופטים, ח, 5). ואחת בעבר הירדן ימה, היא בית השטה, שנאמר וינס המחנה עד בית השטה צרתה (שם, ז, 22) ונאמר : בככר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה בין סכות ובין צרתן (מ״א, ז, 46 ; דהי״ב, ד, 17). ועמק סכות הנזכר בתהלים הוא עמק בית שאן (יהושע, יז, 16).

סכות בנות, במ״ב (יז, 30) מסופר כי אנשי בבל שהושיב

מלך אשור בשומרן עשו את סכות בנות (להם לאלהים) ואנשי כות עשו את נרגל. מלשון הכתוב יש להוכיח כי סכות בנות היו שם אלהות לבני בבל כמו נרגל לבני כות. ובכן נוכל לשער כי סכות בנות הוא או בל מרודך אלהי בבל, או אשתו צרפנית. הערודאט מבאר השם סכות בנות: „אהלים קטנים של בנות בבל“. באהלים ההם התאספו פעם בפעם בנות בבל. שם תקדשנה את עצמן לזנות לשם מצוה לכבוד האלילה מולידה (מעליטה) אלילת הזימה, שיקר בעיניה קרבן הזנות יותר מכל הקרבנות שבעולם. והתלמוד (סנהדרין, סג:) מבאר סכות בנות מאי ניהו ? זהו תרנגולת. וכנראה כונתם על קבוצת הכוכבים הידועה בשם כימה (פלעיאדען), הן שבעת כוכבי אור במזל שור בירכתי צפון (גליההענע) תרנגולת הרובצת על אפרוחיה.

סכות, לדעת רש"י (עמוס, ה, 26) הוא שם עבודה זרה. ומבארים אחרים פירשוהו מלשון סוכה ואהל, והכונה בדברי הנביא סכות מלכם הוא האהל של העבודה זרה מולך שקוץ בני עמון, כי לאליל הזה הקימו היכלים רבים ובתוך החשוב שבהם שמו דגליהם ואוצרות המלך וגם ספרי חקיהם, והנביא עמוס מנבא להם ונשאתם (עמכם בגולה) את סכות (אהל) מלכם (של העבודה זרה מולך שלכם) כי האויבים ירכיבום על צואריכם לשאת עמכם בגולה. ולדעת דעליטש סכות הוא כנוי לאליל אדר־סטורן אלהי המלחמה.

סכיים, הוא שם היחס לעם בארץ אפריקה שהתחבר עם שישק מלך מצרים במלחמתו עם רחבעם מלך יהודה (דהי"ב, יב, 3). במ"ב לא נזכר השם סכיים. השבעים העתיקו את השם הזה בשם „טראגלאדיטעס“. כי לפי דעת פליניוס (נאט. געש. ו, 172) טראגלאדיטעס הוא שם שבט באפריקה שבמקום מושבו נמצא מקום בשם סוכה. ועל שם המקום הזה נקראו הטראגלאדיטעס בשם „סכיים“. גם שטראבא (ג, 8) מזכיר במקום ההוא מצודה בשם „סוכה“ ואומר שהוא שם כנוי לתנין (קראקאדיל) קדוש. גיזעניוס מבאר את השם סכיים: „יושבי סכות ולדעה הזאת נוטה גם דעת דר. ד. ס. מרגליות.

סכל, סכלות, אולת, נתן הסכל במרומים ועשירים בשפל ישבו (קהלת, י, 6). אם תראה כי הסכלות והאולת התעלה למעלה על ידי אנשי רשע והולכי רכיל, ועשירים בשפל ישבו, ואנשים רמי המעלה ירדו מטה מטה, דע כי לא לעולם חוסן, סוף כל סוף חופר גומץ בו יפול. אבל לפעמים יקרה כי גם מעט סכלות ישחית ויחבל עד היסוד גם חכמה וגם כבוד. (תחת „זבובי מות“ קרי זבוב ימות, כי לפעמים אות אחת מתבה שלפניה תתחבר למלה שאחריה, והכלל הזה ידוע לבעלי דקדוק האחרונים בשם „עולה ויורד“, וגם בתלמוד נמצא הכלל הזה מדם הפר — דם מהפר). ולפי זה יבואר הפסוק באופן הזה כמו שזבוב (בריה קטנה) אפילו אם ימות, ואין בו שום כח עוד, בכל זאת יבאיש ויכלה שמן רוקח, כן יקר מחכמה ומכבוד סכלות מעט, כלומר סכלות קטנה שאדם חכם ומכובד עושה לפעמים מכרעת בכובד משקלה (יקר כמו כבד) את כל הגדולה והגבורה והתפארת הראוים לו לפי חכמתו וגודל ערכו.

סל, טנא שמעמיסים בו דבר לשאת על כתף. הבשר שם בסל (שופטים, ו, 19). שלשה סלי חורי (בראשית, מ, 16). חורי מלשון ויקב חור בדלתו, כלומר נקובים מעשה רשת. יש מפרשים חורי, לבנים, ויש מבארים חורי־ללחם לבן, והוא יותר מחוור. המצות ורקיקי השמן

בעת המלואים של אהרן ובניו היו מביאים גם כן בסלים. יש מפרשים כי השם גבי ס ל י הנזכר בנחמיה (יא, 8). כי עליו ועל עוד תשע מאות עשרים ושמונה שעלה עליהם הגורל מבני בנימין להתישב בירושלים היו משפחות שהתעסקו במלאכת עשיית סלים. אבל אין שום הוכחה להשערה הזאת. הסלים הנזכרים בבראשית מ. בספור שר האופה יוכל היות כי דומים בתמונתם להסלים המצויירים על ארונו של רעמסס השלישי (עיין ווילקינסאן א, 401).

סלה, המלה הזאת נזכרת 71 פעמים בספר תהלים — 17 פעמים בספר ראשון; 30 — בספר שני; 20 — בספר שלישי; 4 — בספר חמשי. בששה עשר מזמורים נמצאת המלה „סלה“ אך פעם אחת בכל מזמור; בחמשה עשר — שתי פעמים בכל מזמור; בשבעה — שלש פעמים בכל אחד; במזמור אחד נמצאת המלה הזאת ארבע פעמים. בפרשה ג׳ של ספר חבקוק נמצאת המלה הזאת שלש פעמים, כי המזמור הזה ערוך גם כן לנגינות כמו שמפורש בסופו — למנצח בנגינותי.

הכל מודים כי במלה הזאת השתמשו אך בשירי נגינה וביחוד באותם שנעשו והכנו לעבודת ה׳. ההשערה שהמלה הזאת לקוחה משפת יון אין לה כל יסוד, כי מדוע לא השתמשו בה המעתיקים את כה“ק לשפת יונית? כן אין כל יסוד להשערה שהיא ראשי תבות **ס**ב **ל**מעלה **ה**שיר, כלומר **ס**מן **ל**שנות **ה**קול. כי אין זכר בכה“ק לראשי תבות. גם הביאור של המלה „סלה“ שהוא סימן להסתין או לחדול מנגינה אין לו מקום בסוף המזמור אף באמצעו במקום שההפסק ישחית הכונה כמו במזמורים: נה, 19; סז, 1 — 4; חבקוק, ג, 3 — 9. התרגום מעתיק המלה — לעלמין, לחיי עלמא, לעלמא עלמין. יש נופרשים המלה „סלה“ מלשון סלו סלו המסלה, כלומר הגביהו והוא רמז להמנגנים להשתמש בכלי זמר כמו שופר, חצוצרה, או מצלתים וכדומה להלהיב את נפשות השומעים. ותהיה הוראת המלה „סלה“ הכה על הסל כמו ותנו תוף, וזהו כונת המנצח (דעריזשאר) בשירי קודש המתנה עם מקהלות הנוגנים: „שירו לאלהים, זמרו שמו, סולו לרוכב בערבות (כמו שאו זמרה ותנו תוף) ביה שמו (מדי אזכיר את שם ה׳, ולתכלית זאת מזכיר המשורר כפעם בפעם בסוף הפסוקים של המזמור פא: 9, 11, 19, 20, 27, 36. את השמות: „האל, יה, אלהים, אדני“, ובתנאי כזה עם קהל שומעיו התחיל גם משה רבנו את שירו: כי שם ה׳ אקרא הבו גודל לאלהינו (דברים, לב, 3). והוא לפעמים גם כן סימן להשומעים לקרוא בקול רם הללויה.

סלא, שם מקום בקרבת ירושלים, יהואש מלך יהודה הומת בידי עבדיו שקשרו עליו קשר בבית מלא היורד סלא. בית מלא היה מגדל או מצודה על הר ציון, וסלא היה מקום בתחתית ההר בעמק. קשה עלינו כעת להגביל תכונת המקום ומה היה שם. לדעת פירסט הוא הנזכר בדהי“א כו, 16. במסלה העולה הנקראת כיום „מסלת דוד“.

סלד, בן נדב ממטה יהודה ועליו נאמר: וימת סלד לא בנים (דהי“א, ב 30). והוא היה ממשפחת הירחמאלי. השם הזה נזכר שתי פעמים בפסוק הנזכר, והתימא כי השבעים העתיקו את השם הזה משונה מאשר בפעם הראשונה.

סלו, גם סלי שם אחד הכהנים שעלו עם זרבבל מן הגולה לארץ אבותיהם. נזכר בנחמיה, יב, 7, 20.

סלוא 1), שם משפחה אחת מבני בנימין שהתישבה בירושלים אחר ששבו מגלות בבל (דהי“א, ט, 7). ונזכרת

גם בנחמיה (יא, 8) ; 2) שם משפחת כהנים נזכרת בנחמיה (יב, 7).

סלון, מין חות, סלון ממאיר וקוץ מכאיב (יחזקאל, כח, 24) סרבים וסלונים (שם, ב, 6). הסלונים המה עצים ארוכים אשר בם יגדרו גדר והמה חדים מאד. ועובדי אדמה יטעו אותם על קצות המסלה לחוס על שדותיהם, והתאר ממאיר מורה כי הקוץ הזה דוקר ומסבב כאב גדול ועושה פצע.

סליחה ומחילה, האמונה כי ה' בטובו וחסדו ימחול ויסלח להאדם על חטאיו ופשעיו היא יסוד גדול ונכבד בתורת היהדות. אופן האמונה הזאת כמו שהיא מבוארת בתורת היהדות נותן לה היתרון בדבר הזה על שארי האמונות גם היותר נאורות. אמונות העמים העתיקים שנבנו על יסודות גזרת קדומה ומזל לא ידעו מהרעיון הזה. אלהיהם לא היה מושל חפשי, כי גם הוא וכל אשר לו היו תלוים בגזרת המזל. הם לא ידעו גם כן כי האדם חפשי בדעותיו ובמעשיו לסדר עניני חייו כאשר ירצה וכאשר יורהו הכח המוסרי שבו. החוטא האומלל לא ידע מה לעשות איך להנצל משחיתותיו אשר הבין היוצר למענו ולמלט נפשו מיד שאול. שונה הוא הדבר הזה בדת היהודית. האדם הוא עצם חפשי, יש בכחו לחטוא, אבל גם יש לו היכולת ורצון חפשי להתרחק מן העברה ולהיטיב מעשיו. יד אלהי העברים פשוטה לקבל השבים מטעותם וחפצים באמת לשפר מעשיהם. הוא מוחל וסולח להחוטא את פשעיו ומצילו מרדת שחת. כן הודיע ה' למשה בחירו בעת בקש סליחה מה' לעמו ישראל שסר מדרך הטוב, לאמר : ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת נושא עון ופשע וחטאה... ובמקום אחר אומר משה רבנו : בצר לך ומצאוך כל הדברים (הרעים) האלה ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו.... כי אל רחום ה' לא ירפך ולא ישחיתך.... (דברים, ד, 30). גם הנביא יונה מודיע כדברים האלה : „הלא זה דברי עד היותי על אדמתי על כן קדמתי לברוח תרשישה כי ידעתי כי אתה אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה... (יונה, ד, 2). כל כתבי הקודש מלאים מהרעיון הזה. יחזקאל אומר בשם ה' : חי אני נאום ה' אם אחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה (יחזקאל, לג, 11). ישעיה אומר : יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישוב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח (ישעיה, נה, 7).

כאשר התפשטה האמונה בעם כי הבאת הקרבן לבדה דיה להשיג סליחה מה' על החטאים שעשה החוטא יצאו הנביאים להכות את התועים האלה בשבט פיהם. ישעיה אומר בשם ה' : למה לי רוב זבחיכם יאמר ה'.... ודם פרים וכבשים ועתודים לא חפצתי. רחצו הזכו הסירו רוע מעלליכם מנגד עיני... שפטו יתום ריבו אלמנה (ישעיה, א, 2 — 19). הנביא מיכה שואל ומשיב בשם ה' בענין הזה כדברים האלה : במה אקדם ה' אכף לאלהי מרום האקדמנו בעולות בעגלים בני שנה ? (ומשיב) הירצה ה' באלפי אילים ברבבות נחלי שמן ? הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהיך (מיכה, ו, 6 — 7). דברים יותר מפורשים וברורים בענין הזה נאמרו מפי הנביא ירמיה : כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל : עולותיכם ספו על זבחיכם ואכלו בשר, כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים ביום הוציאי אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבח, כי אם את הדבר הזה צויתי אותם לאמר שמעו בקולי והייתי לכם לאלהים ואתם תהיו

לי לעם וחלכתם בכל הדרך אשר אצוה אתכם למען ייטב לכם... (ירמיה, ז, 21 — 25). ישעיה השני יצא במחאה גלויה נגד הדעה הכוזבת כי חפץ ה' שיצום האדם וישב בתענית לענות ולסגף את נפשו. הלא כה דבריו בשם ה': הכזה יהיה צום אבחרהו יום ענות אדם נפשו הלכוף כאגמון ראשו ושק ואפר יציע הלזה תקרא צום ויום רצון לה'? הלא זה צום אבחרהו, פתח חרצובות רשע, התר אגודות מוטה ושלח רצוצים חפשים, וכל מוטה תנתקו, הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית, כי תראה ערום וכסיתו ומבשרך לא תתעלם, אז יבקע כשחר אורך וארוכתך מהרה תצמח והלך לפניך צדקך וכבוד ה' יאספך אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני (ישעיה, נח, 5 — 9). הנה כי כן לדעת הנביאים התשובה והחרטה ועזיבה עולמית את הדרך הרע וההתדבקות בעשיית הטוב הנה לבדן הדברים הדרושים להשיב את לב האדם אל אביו שבשמים — גם שלמה בתפלתו בעת חנוכת בית ה' הביע את הרעיון הזה: „כי יחטאו לך, כי אין אדם בארץ אשר לא יחטא, ואנפת בם ונתתם לפני אויב.... והשיבו אל לבם בארץ אשר נשבו שם והתחננו אליך... לאמר חטאנו והעוינו והרשענו, והתפללו אליך... ושמעת השמים מכון שבתך... וסלחת לעמך אשר חטאו לך... (מ"א, ח, 46 — 50).

חוקרים אחדים ביסודי היהדות שחקרו ודרשו בענין הסליחה חפשו לדעת אם נוכל לקוות לסליחה ומחילת על החטאים נשען אך על טוב ה' וחסדיו אל נבראיו אף בלי שום תשובה וחרטה על המעשים הרעים שעשינו? תשובה על השאלה הזאת מוצאים אנו בדברי הנביאים יחזקאל וישעיה השני. הלא כה דברי ישעיה (מג. 21 — 25) עם זו לי תהלתי יספרו, ולא אותי קראת יעקב כי יגעת בי ישראל.... לא העבדתיך במנחה ולא הגעתיך בלבונה, אך העבדתני בחטאתיך הוגעתני בעונותיך, אנכי אנכי הוא מוחה פשעיך למעני וחטאתיך לא אזכור. הדברים האלה מורים לדעת כי בנוגע לכלל ישראל הקב"ה מוחל וסולח לעונותיהם ומוחה את פשעיהם גם אם לא עשו תשובה. גם יחזקאל מחליט כי הקב"ה מוחל וסולח לעון בני ישראל גם אם לא עשו תשובה אך למען שמו הגדול וחסדיו המרובים לעמו: לכן אמור לבית ישראל כה אמר ה' אלהים: לא ל מ ע נ כ ם אני עושה בית ישראל כי אם ל ש ם ק ד ש י אשר חללתם בגוים.... ולקחתי אתכם מן הגוים וקבצתי אתכם מכל הארצות והבאתי אתכם על אדמתכם... (יחזקאל, לו, 22 — 26). אבל לא כן הדבר במחילת עון של היחיד. בנוגע לזה יש הבדל בין עבירות שבין אדם למקום לעבירות שבין אדם לחבירו. עבירות שבין אדם למקום יום הכפורים מכפר, אולם עבירות שבין אדם לחבירו אין יום הכפורים מכפר עד שירצה את חבירו. וכלל גדול היה בידי חז"ל: הגוזל מחבירו שוה פרוטה יוליכנו אחריו אפילו למדי, ובכן סליחת עון של היחיד דורשת תיקון פעולות: אם עון גזל בידו אין לו סליחה אלא אם השיב את הגזלה, ואם פגע בכבודו של חבירו מחוייב הוא לרצות את חבירו עד שימחול לו, ואז יוכל לקוות כי גם ה' יסלח לו (יומא, פה:).

סלכה, שם עיר בקצה המזרח של מלכות בשן (דברים, ג, 10; יהושע, יב, 5). בספר יהושע כתוב כי ארץ הבשן נתנה לחצי שבט המנשי (יהושע, יג, 30). אולם בדהי"א, ה, 11) נאמר כי בני גד התישבו בבשן עד סלכה. בסוף ימי הבית השני, לערך 40 שנים לפני המספר הנהוג היתה העיר סלכת בידי

בני גביות תחת ממשלת מלכם ארעטאס, שמלך מן 9 לפני מספר הנהוג עד 40 אחרי. שמטבעותיו מצאו בין שרידי חרבותיה של העיר הזאת. סלכה היתה נכבדה מאד בימי ממשלת הרומאים, והיתה קדושה מאד בעיניהם כי שם מאללאט, אם האלילים, נקרא עליה. החוקרים מחליטים כי סלכה היא העיר הידועה כעת בשם סלכד, ואשר אבולפעדא יכנוה בשם סרכד, ומספר אדותה כי היתה מסובבת מכרמים רבים. ובימי ווילהעלם הצורי היתה בת מצודה חזקה מאד. בעיר הזאת יושבים כיום דרוזים, ונמצאים בתוכה בתים רבים ישנים מאד, אבל קיימים וחזקים מאד כאלו נבנו זה מקרוב. המים הנחוצים ליושביה המה מי גשמים מכונסים שנאצרים בבורות (ציסטערנען), לא רחוק נמצא גבעה שלש מאות רגל גבהה, ועל ראשה עומדת מצודה שהיתה ידועה בימי נוסעי הצלב למצודה חזקה מאד.

סוללה, תל עפר ששופכים ודורכים על עיר בצורה ללכדה: וישפכו סוללה אל העיר (ש"ב, כ, 15). ושפכו על ירושלים סוללה (ירמיה, ו, 6). גם במות עץ להעמיד עליהם אילי ברזל וכלי מפץ ללכוד עיר נקראו בשם „סוללות" הסוללות באו העיר ללכדת (שם, לב, 24). בתי העיר... הנתצים אל הסוללות ואל החרב (שם, לג, 4). לעשות ממכתתם מכון לכלי המפץ וללוחמים.

סלם, כלי מעלות שלבים, והנה סלם מוצב ארצה ומלאכי אלהים עולים ויורדים בו (בראשית, כח, 12). בתלמוד ומדרשים יבוא הרבוי בתמונת „סולמות".

סלסלות, יש מפרשים שריגי או ענפי הגפן: כבוצר על סלסלות (ירמיה, ו, 9). ויש פותרים אותו כפול מן סל, כלומר טנא גדול.

סלע, עיר הבירה של מלכות אדום הנודעת בשם „פעטרא". בימי שטראבא היתה העיר הזאת עיר הבירה של בני גביות. ועמדה בעמק וסביב לה גנור ופרדסים נחמדים מאד. ועמדה לרגלי הר־ההר קדמה ותהי נשגבה למאד במצדות סלעים אשר כתרו אותה מסביב. רוב בתי העיר היו ביסוד סלעי אדמתה. סלע היתה מצויינת בין כל ערי ארצות המזרח במלאכת הבניה של היכליה ובתיה, וגם בהציורים הנפלאים שעשו בולטים על קירות בניניהם מבית ומחוץ.

קורות העיר סלע בקצרה. כבר בימי אברהם בא כדרלעומר מלך עילם עם איזה מלכים בעלי בריתו ויכבשו ערים רבות בקרבת ים המלח: של תרפאים, הזוזים, האימים וגם את החורי בהררם שעיר, החורים היו עם ששכן במערות (תורים) (בראשית, יד, 6). אחרי שנפרדו עשו מיעקב איש מעל אחיו התישב עשו בהר שעיר, ומן אז והלאה היו בני עשו או האדומים המושלים בארץ. בצאת ישראל ממצרים היו האדומים עם חזק ומלכם בראשם, אל המלך הזה פנה משה בבקשה להרשה לבני ישראל לעבור דרך ארצו לבוא לארץ כנען, הארץ אשר הבטיח ה' לאבותיהם לתת לזרעם, לבני ישראל, לנחלה לאחזת עולם. אבל המלך הזה לא מלא בקשת משה, והכין עצמו למלחמה נגד בני ישראל אם יאבו לעשות דרכם בחזקה דרך ארצו (במדבר, כ, 14 — 23). בימי ממשלות מלכי ישראל ומלכי יהודה בארץ ישראל עשו האדומים עמם מלחמות. דוד הכניעם וישם בארצם נציבים (ש"ב, ח, 14). בימי יורם פשעו האדומים ביהודה ואף כי הוכו במלחמה בכל זאת נשארו חפשים לנפשם ומלכם בראשם (מ"ב, ה, 20). אמציה מלך יהודה נלחם עמם בגי מלח על שפת ים המלח וכבש את עיר המלוכה סלע ושינה את שמה לשם יקתאל (מ"ב, יד, 7). בסוף המאה הרביעית לפני המספר הנהוג באה

ארץ אדום תחת ממשלת בני נביות. אחד משבטי בני ישמעאל. הממשלה הזאת היתה חזקה בידיהם, וכאשר אנטיגנוס יצא למלחמת נגדם הכו אותו שוק על ירך (דיאדר הסיצילי, יט, 731). המושלים האלה הרחיבו את המסחר בארץ ועשו הרבה להפיץ חכמה ודעת במדינתם. המלך ארעטאס מבני נביות היה חותנו של הורדוס אנטיפאס, ובימי ממשלתם הוקמו מצבות זכרון רבות בסלע שעודן קיימות גם היום. הדריאנוס שר צבא של הקיסר הרומי טראיאנוס עשה קץ לממשלת בני נביות באדום, כבש את עיר הבירה סלע והסב את שמה האדריאנוס בשם משפחתו. תחת ממשלת הרומאים עלה המסחור לקץ מרום הצלחתו.

ירידת ונפילת ממשלת רומי הביאה עמה גם קץ לממשלת אדום. תאוראעס מלך פרס הכניע את אדום תחת ממשלתו, והמחמדים ששטפו ועברו את ארץ אדום בשנות 629 — 632 הפכוה לגלים נצים ועד היום היא חרבה ושממת ואך בעדואינים ישכנו בה. ובכן נתקיימה בה נבואת יחזקאל שנבא על הר שעיר בדברים האלה: כה אמר ה׳ אלהים: הנני אליך הר שעיר ונטיתי ידי עליך ונתתיך שממה ומשמה, עריך חרבה אשים ואתה שממה תהיה... שממת עולם אתנך ועריך לא תשובנה... וידעת כי אני ה׳ שמעתי את כל נאצותיך אשר אמרת על הרי ישראל לאמר: שממו לנו נתנו לאכלה.... כה אמר ה׳ אלהים.... כשמחתך לנחלת בית ישראל על אשר שממה כן אעשה לך — שממה תהיה הר שעיר וכל אדום כלה וידעו כי אני ה׳ (יחזקאל, לה). הנבואה הזאת נתקיימה לערך אלף ושתי מאות שנה אחרי שנאמרה.

סלעם, מין ארבה בן ארבע רגלים שהתירה התורה לאכלו. את הארבה למינו ואת הסלעם למינהו (ויקרא, יא, 22). מפני כי בגוף הסלעם יש סימן טהרה הדרוש להתירו לאכילה, והוא שיש לו שתי כרעים ממעל לרגליו (סמוך לראשו) לנתר בהן על הארץ. והוא מין שרץ העוף בעל ארבע רגלים.

סלת, קמח מודק היטב באבני הרחים: קמח סלת (בראשית, יח, 6). סלת חטים (שמות, כט, 2). בתלמוד (פסחים, מ.) בא ברבוי סלתות. וכן בנו ממנו פעל: המסלת קב או קבים (תרומות, יא, 5). וגם תאר תמידי: נפה על סלתים (תוספתא, כלים, ה.). קמח הוא גרעוני חטים או שעורים טחונים ברחים בלי מנופים בנפה, אבל קמח סלת או סלת סתם הוא קמח מודק היטב ומנופה בנפה להבדילו מן הסובין. כן נראה ממה שכתוב במ״א, ד, 2: ויהי לחם שלמה ליום אחד שלשים כר סלת וששים כור קמח.

סמגר נבו, שם אחד משרי נבוכדנצר מלך בבל. השר הזה ביחד עם שרי בבל אחרים באו אל ירושלים אחרי שהובקעה העיר וישבו בשער התוך. שמות השרים בפסוק 3 קאפ. לט, מבולבלים ושם שר אחד „נרגל שראצר" כפול, לסמגר נבו יתחשב שתי משרות שרסכים ורב סרים. ואם נקביל הפסוק הזה לפסוק 13 בקאפ. הנזכר עלינו לתקן את הפסוק 3 באופן הזה: ויבואו כל שרי מלך בבל וישבו בשער התוך: סמגר נבו שרסכים (קשה לדעת איזה משרה היא) נבושזבן רב סרים, ונרגל שראצר רב מג...

סמדר, עת עלות נצה לפרי הגפן: אם פרחה הגפן פתח הסמדר (שה״ש, ז, 13). והגפנים סמדר (שם, ב, 13). לדעת המשנה סמדר נחשב לפרי ואסור לאכילה אם הוא ערלה: סמדר אסור מפני שהוא פרי (ערלה, י).

סמיכה, בתורה נזכרים שני מיני סמיכות 1) סמיכה בקרבן, 2)

וסמיכת זקנים. סמיכת קרבן כיצד ? האיש המביא את הקרבן מניח את שתי ידיו בין שתי קרנות של הזבח ומתודה. אבל הסמיכה איננה מעכבת את הכפרה, כי עיקר הכפרה היא בדם. ועיקר הסמיכה הוא הודוי, וכמו שיום הכפורים מכפר בלא ודוי, כך הקרבן מכפר בלא ודוי. סמיכה כיצד סומך ? הזבח עומד בצפון ופניו למערב והסומך עומד במזרח ופניו למערב ומניח ידיו בין קרנות הקרבן ומתודה — על חטאת עון חטאת, ועל אשם עון אשם ועל עולה עון עשה ולא תעשה הניתק לעשה (יומא, לו.)

סמיכת זקנים היא נתינת רשות להיות רב ומומחה להורות ונעשתה על ידי שימת יד הרב על ראש התלמיד למנותו לרב מורה הוראה. הסמיכה הראשונה היתה ממשה ליהושע ומשה בעצמו לא היה צריך סמיכה כי פקדו ה', אך ממשה ואילך היו מורי עם ישראל נסמכים, כאשר הגיע זמן משה למות בקש מה' שיפקיד איש על העדה כמו שפקד את משה, אז הורה אותו ה' דרך הסמיכה ויאמר לו : קח את יהושע בן נון... וסמכת את ידך עליו... ונתת מהודך עליו... (במדבר כז. 15). ויהושע בן נון מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידיו עליו ... (דברים, לב, 9). ובדרך הזה היתה סמיכת זקנים היינו הסנהדרין והדיינים (רמב"ם (סנהדרין, פד, א).

אבל מדוע בחר ה' בהיד להיות האמצעי להביא הרוח מן המאציל אל הנאצל ? מפני כי היד היא האבר היותר מתוכם מכל אברי האדם אחר המוח. גאלינוס יכנה אותה בשם כלי אומן היותר מתוכם בתבל. היא מוציאה מכח אל הפועל כל חפציו, וצוויו של האדם. בכף היד, בהאבר הקטן הזה, נמצאות עשרים ושבע עצמות קטנות מחוברות אשה אל אחותה על ידי תשע עשרה גידים ועורקים. ובגלל זאת בכחה לעשות תנועות מהירות וחזקות מאד ולעשות דברים שאין בכח שום אבר אחר לעשות כזאת. אין לך חיה ובריה בעולם שיהא לה אבר דומה במהירות פעולתה ליד האדם. ההמצאות הנפלאות שהמציא האדם בתבל הנה מעשה ידיו. ולולא היד גם השכל היותר חריף לא היה יכול להוציא לפעולה שום דבר ולכן כה"ק משתמשים בשם יד תחת השם רוח, כמו היתה עלי יד ה' תחת היתה עלי רוח ה'. ולזאת חשבו את היד לכלי אמצעי למסור את הרוח והשכל מאיש לאיש, ויהושע בן נון מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידיו עליו (וע"ע יד).

סמכיהו, בן שמעיהו בכור עובד אדום מהשוערים גבורי החיל לדוד (דהי"א, כו, 7). ממשפחת הקרחי.

סמל, הגיון מחוקה בתבנית, סמל הקנאה (יחזקאל, ח, 3). פן תשחיתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל, תבנית זכר או נקבה (דברים, ד, 16). וישם (מנשה) את פסל הסמל אשר עשה בבית האלהים (דהי"ב, לג, 7).

סמר, בעל שער נקשה : העלו סוס כילק סמר (ירמיה, נא, 27). ילק הוא מין ארבה. ידוע כי הרמשים יחלפו הצורה פעמים ושלש עד בואם לתכלית תמונתם הראויה להם. מיד בצאתם מביציהם המה לוטים בתתולה; במעמד כזה ישארו איזה ימים ויזחילו על כל ירק דשא, ובהגיע תור ההתחלפות למעמד אחר יתחבאו במערות ובנקיקי הסלעים למען יהיה להם מחסה מזרם וממטר, ואז יוציאו מטוה מפיהם על פני כל גופם ויעשו להם תתולה המקפת אותם מכל עבריהם ובמעמד כזה ישכבו בתרדמה ותמהון כל ימי החורף ולעת האביב יצאו ממעונותם ומתתולתם וישיגו

תמונת בריה חדשה, ואז יעופו אנה ואנה ויולידו בדמותם וימותו מהר, וזוהי כוונת הפסוק הנזכר: העלו סוס לרוב בילק סמר, כלומר בעת שיחלף עורו בפעם השלישית שאז מספרו רב ועצום מאד, אבל סופו הוא ילק פשט ויעף (נחום, ג, 16). כי אז ימות מהר, כן יהיה סוף הסוסים הרבים שתעלו.

סנאה, שם עיר בנחלת מטה יהודה (עזרא, ב, 35). ובנחמיה, (ג, 3). נזכרים בני הסנאה, כלומר אנשי העיר סנאה ששבו מגלות בבל ביחד עם זרובבל במספר 3630 לפי הכתוב בעזרא (ב, 35). ולפי הנאמר בנחמיה (ז, 38). היה מספרם 3930. במקום אחר, בנחמיה ג, 3. יבוא השם הזה בהא הידיעה בני הסנאה שלקחו חלק בתקון חומות ירושלים; המה בנו את שער הדגים. בעזרא (כ, 34). נזכרים מיד אחר אנשי יריחו. ומזה יש לשער כי היו קרובים ליריחו. ואם ההשערה הזאת נכונה יוכל היות כי העיר סנאה הוא הכפר מגדל־סנאה שאייזעביוס והירונימוס מזכירים ואומרים כי הוא נמצא בריחוק שבע פרסאות בצפונה של יריחו.

סנבלט החורני, והוא מעיר חורונים אשר בארץ מואב.

כפי הנראה היה לו לסנבלט איזה משרה בשומרון בעת בא נחמיה לירושלים להשתדל לתקן חומותיה. סנבלט התקשר עם טוביה העמוני וגשם הערבי לסכל עצת נחמיה ולשום מכשולים על דרכו וחפצו בנוגע לבנין חומות ירושלים. גם בין היהודים בירושלים היו אנשים שהתנגדו לחפץ נחמיה והתחברו לסנבלט להפר עצתו על ידי אמצעים שונים וגם על ידי נביאי שקר (נחמיה, ו). בין שונאי נחמיה היה גם כן הכהן הגדול אלישיב, שנכבדו לקח לו לאשה את בת סנבלט.

יאזעפוס בקדמוניות (יא, 7, 2). כותב כי סנבלט חיה בימי דריוש קאדאמאנוס ולא בימי ארתחששתא ארך היד. ככתוב בספר נחמיה. הוא כותב כי היה לסנבלט משרה בשומרון תחת ממשלת דריוש, ובתו של סנבלט ניקאסא היתה נשואה למנשה אחיו של הכהן הגדול ידוע. נחמיה דרש ממנו לגרש את אשתו ניקאסא, כאשר דרשו אז מכל היהודים שלקחו להם נשים נכריות, אבל מנשה לא חפץ למלא אחר דרישת נחמיה בדבר הזה והוסר ממשמרתו בירושלים בתור כהן גדול וברח אל חותנו סנבלט. זה האחרון השתדל להשיג למענו משרת כהן גדול במקדש השומרונים שעל הר גריזים והמליץ בעדו לפני דריוש קאדאמאנוס. אבל בעת ההיא התלקחה המלחמה בין אלכסנדר מוקדון מלך יון ובין דריוש הפרסי. סנבלט פנה אל אלכסנדר בבקשה כי יואיל לתת הרשיון לבנות ההיכל על הר גריזים ושלח לו 7000 אנשי חיל לעזור לו במלחמותיו עם מושלי אזיה. בקשתו נתנה לו מאת אלכסנדר. ההיכל על הר גריזים הוקם ומנשה נמנה לכהן גדול בו. כן מספרים היהודים אדות התיסדות מקדש השומרונים על הר גריזים.

סנה, סבך קוצים, נעצוצים. בלבת אש מתוך הסנה (שמות, ג, 2).

בסנה נראה ה' למשה בלבת אש, וכאשר ראה משה את המראה הנפלא כי הסנה בוער באש ואיננו אכל, והיה רוצה להתקרב אליו ולהתבונן על הפלא הזה שמע קול אלהים מדבר אליו ודורש ממנו להעמים עליו את העבודה הקשה להוציא את בני ישראל מעבדות ושפלות מצרים לחירות מחלטת, והבטיח לו כי יהיה עמו והוא (משה) יצליח בשליחותו. ובגלל הדבר הזה יכנה משה את ה' בתואר „שוכני סנה" (דברים, לג, 16). והנביא ישעיה (נז. 15) אומר בשם ה': מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח. מבארים

אחדים כי במראה שהתגלה ה' למשה בלבת אש מתוך הסנה הראה לו עתידות ישראל, כי אף על פי שעם ישראל הוא חלש מכל העמים, וכל העמים ירדפוהו וימררו את חייתו להכחידו מן העולם בכל זאת לא יעלה בידם להשמידו כמו שאמר הנביא ישעיה (נד, 10). כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט אמר מרחמך ה', והרעיון הזה מבואר גם כן במדרש רבה שמות, פרשה ב. „ולמה הראה הקב"ה לו למשה בענין הזה (בסנה) ? לפי שהיה משה מחשב בלבו ואומר : שמא יהיו המצריים מכלין את ישראל (המצרים המה האש, והסנה רמז לישראל) לפיכך הראהו הקב"ה אש בוערת והסנה איננו אוכל, כך המצריים אינן יכולין לכלות את ישראל".

סנה, שם שן סלע אחד משני שני הסלע אשר ביניהם היה מעבר מכמש. ושם של השן השני היה בוצץ. השן סלע „סנה" היה קרוב לגבע והיה מוצק מאד (ש"א, יד, 4). לפי דעת מבארים אחדים נקרא השן הזה בשם סנה מפני כי עץ הסנה היה צומח עליו, עיין ערכי סנה וסיני. במעבר הזה בין שני שני הסלע עבר יונתן בן שאול עם נושאי כליו והחריב את מחנה פלשתים שיצאו למלחמה נגד בני ישראל והביא תשועה גדולה לעמו, הנוסע קאנדער מתאר היטב את תכונת המקום הזה בספרו „טענט־ווארק". חלק שני 112 — 114.

סנואה, שם מקום, ורבים מעולי הגולה בימי זרובבל נקראו על שם המקום הזה, ונהיה להם לשם משפחה. המקום הזה נזכר בנחמיה ז, 38, ובעזרא ב, 35. ובנחמיה (יא, 9). נזכר שם שר המשנה בירושלים בימי נחמיה בשם יהודה בן הסנואה כלומר ממשפחה אחת שנקראת על שם העיר סנואה (ע"ע סנאה).

סנורים, עורון מחצי אור חזק. ואת האנשים אשר פתח הבית הכו בסנורים (בראשית, יט, 11 ; מ"ב, ו, 18). כאשר הראינו לדעת מן המראה מקומות נזכר השם הזה שתי פעמים בכה"ק. ממקום השני במ"ב נראה ברור כי העורון שהוכו אנשי חיל ארם על ידי אלישע הנביא לא היה עורון מוחלט שלא ראו בעיניהם כסומא מוחלט, כי אם חסר להם התקשרות הלב המות והעין, כמו שיפה ביאר הראב"ע : מחשך העין והלב. כי אם היו סומים ממש איך היו יכולים ללכת מדותן לשומרון ? כן גם במקום הראשון בספר בראשית הכונה כי לא יוכלו להבין מה שהיו רואים. לכן נאמר וילאו למצוא הפתח, כי אם היו עורים ממש בלי ספק היו חדלים מחפש את הפתח. ויצא לנו מזה כי העורון המכונה בשם סנורים הוא ביטול התקשרות הלב והמות עם העין, הוא רואה ואינו יודע מה הוא רואה.

סנחריב, מלך אשור שמלך אחרי סרגון אביו משנת 705 עד 681 לפני המספר הנהוג. מלחמתו הראשונה היתה עם מרודך־בלאדן מלך בבל. בגלל המלחמה הזאת היה מרודך בלאדן נאלץ לברות מבבל לעיר ממלכתו אחרי ששה חדשים למלכו שם. אחרי הנצחון הזה הביא את חילו נגד עם קאססי שישבו על ההרים במערב מדינת עילם. אחרי כן החריב בחרב ובאש את ארץ עליפפי, אשר בצפון למדינת עילם. בשנת 701 לפני המספר הנהוג עלה למלחמה על ארץ יהודה שמרדה בממשלת אשור אחרי מות סרגון אביו של סנחריב, לוליא מלך צור ברח מפניו לאי קפריסין (ציפרים). העיר צדון ועוד ערים אחרות של ממלכת צור (פעניציען) היו לשלל ולבזה לחיל האשורים, שהמליכו את אתבעל על המנוצחים. עמון, מואב, אדום והעיר

אשדוד קבלו עליהם את עו, מלכי אשור והתחייבו לשלם להם מס קבוע מדי שנה בשנה. חזקיהו מלך יהודה ביחד עם ערי פלשתים אשקלון ועקרון נשארו במרדם. אבל הערים האלה נכבשו על ידי סנחריב, וחזקיה היה נאלץ להוציא לחפשי את הנסיך פאדי מלך עקרון שהיה חבוש בבית האסורים בירושלים על התנגדותו ושנאתו לחזקיה, ונגד רצונו השיבו על כסאו בעיר עקרון. חיל מצרים תחת ממשלת תרהקה מלך כוש יצאו לעזרה לחזקיה נגד סנחריב, אבל זה האחרון הכה אותם מכה רבה שוק על ירך וישבו לארצם בפחי נפש. חיל האשורים שטפו ועברו כל ארץ יהודה, כבשו 46 ערים מצודות והוליכו בגולה 200,150 נפש אדם מבני יהודה. כאשר הביא סנחריב את העיר לכיש במצור שלח לו חזקיהו מתנות רבות להשיב אפו ממנו וישוב לארצו. בין המתנות היו 30 ככר זהב, 800 ככר כסף, אבנים יקרות למכביר, נערים ובתולות יפות משוררים ומשוררות, סריסים ועוד דברים רבים יקרי הערך מאד. אבל כל זאת לא הועיל לחזקיה. סנחריב לכד את העיר לכיש, ואת רכושה הפקיר לאנשי חילו ורבשקה שלח מכתבו לחזקיהו ודרש ממנו למסור בידו את העיר ירושלים (מ"ב, יט, 8). פתאום קרהו אסון גדול ומהפכה נוראה השמידו והפחידו מן הארץ את כל חילו וסנחריב היה נאלץ לעזוב את ירושלים ולשוב לארצו לבדו ולא עלתה בידו אף לענוש את המורדים בו. פרטי דברי האסון והמהפכה לא הזכיר סנחריב בדברי קורות ממשלתו והמה מכוסים בצעיף עלטה. ה. פראסעק שקיל וטרי אדות המלחמה הזאת בין סנחריב וחזקיהו במאמרים רבים ובא לידי מסקנא, כי שתי מלחמות היו בין שני המלכים האלה עיין עקספאז. טיימז 12 — 13. (1901 — 1902).

בשנה שאחרי האסון עלה עוד הפעם על בבל וגרש את מרודך בלאדן מן הבצות שהתישב שם. שנים אחדות אחרי כן הכין לו אניות צבא למלחמה על נהר פרת ולמלחים וחובלים לקח לו אנשים מהיונים והצורים. באניות האלה בא על ידי ים הפרסי אל אילת, מקום שמצאו להם מקלט הנוהים אחרי מרודך בלאדן שרף את משכנותיהם ושלל את רכושם. אבל הבבליים לא ידעו מנוחה ושלום וקמו כפעם בפעם נגד סנחריב ואשור.

בעשרים לחודש טבת שנת 681 לפני המספר הנהוג הומת סנחריב בידי שני בניו. (עיין מ"ב, יט, 37). הרצח הזה נעשה כנראה מקנאה שקנאו באחיהם אסור חדון שהפקידו סנחריב לשר צבא במלחמתו עם מדינת אררט. ארבעים ושנים יום משלו הרוצחים בנינוה, אבל היו נאלצים לברוח למדינת אררט למצוא מחסה תחת צל המלך.

סנחריב היה בעל גאוה בלי הכשרונות שהיו לאביו סרגון. סנחריב הקים בנינים גדולים והיכלים מפוארים, והוא בנה גם כן את חומת נינוה הגדולה.

סנסן, כפת תומר. אמרתי אעלה בתמר אוחזה בסנסיניו (שה"ש, ז, 9).

סנסנה, שם עיר בנגב יהודה (יהושע, טו, 31). העיר הזאת לא בא זכרה ברשימת הערים בנגב יהודה שהיו נתונות לשבט שמעון (יט, 5). אם נגביל את הרשימות האלה זו לזו נמצא כי ביהושע (יט, 5) חסרה סנסנה ובא תחתיה שם עיר חצר סוסה, ובדהי"א ד, 31 — חצר סוסים. בנוגע לתכונה מקומה החוקרים חלוקים בדעותיהם. טריסטאס מטער כי היא הידועה כעת בשם בית סוכין על הדרך המובילה מעזה למצרים. ר' יוסף שווארץ בספרו תולדות הארץ משער כי הוא הכפר סימסין העומד על גבעה דרומית מזרחית לעזה, ולדעת

החוקר גערין הוא המקום הנודע בעת בשם סוסיה דרומית מזרחית לאת־שמוע (אשתמוע).

סנפיר, הוא כנף המשוט בדגים ובחיות הים. החיות שבמים שיש להם סנפיר וקשקשת (ע"ע) מותרים הם לאכילה לבני ישראל, אולם אלה שאין להם שני סימני טהרה האלו שקץ הם לבני ישראל ואסורים באכילה. התורה אמרה בענין הזה שקץ הם ל כ ם , כלומר הם בעצמם אינם שקץ כי הבורא לא ברא דבר משוקץ, אך לבני ישראל שהוא עם קדוש המה שקץ.

סס, תולעת קטנה בעלת כנפים המכלה את הצמר. וכצמר יאכלם סס. ישעיה (נא, 8). כנפי הרמש הזה הנה ממראה אמוץ ובשני עברי גופו ממול פניו נקודה אחת לבנה. התולעת הזאת תטיל את ביציה בבגדי צמר ואדרות. היא תטוה את חדרה מסביב לה ותשאהו עמה בכל אשר תלך ותעוף ותשחית בגדי צמר ואדרות.

ססמי, בן אלעשה מצאצאי ירחע עבד המצרי לששן.

סעיף. בקוע, נקרת צור, סעיף סלע, (שופטים, טו, 8). סעפי הסלעים (ישעיה, נז, 8) ; 2) התחלק גזע עץ לענפים בסעפיה פוריה (שם, יז, 6). וכלה סעפיה (שם, כז, 10).

סער, סערה, רוח חזק מאד. ביהוד היו ידועים בחזקם לפרק הרים ולשבר סלעים הסערות בנגב או בתימן, כסופות (סערות) בנגב... בא (ישעיה, כא, 1) ; והלך בסערות תימן (זכריה, ט, 14). הרוחות וביהוד החזקות, נקובות בכה"ק בשם מלאכי יה. עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט (תהלים, קד, 4). המשורר בתהלים אומר : וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח (תהלים, יח, 10). מטרתו בזה היא להראות איך אלהי עולם מראה כחו וגבורתו ליושבי תבל בעת סופה וסערה, עת רעמים חצים וברקים מתחוללים על ראשי יושביה והוא הבורא והמנהיג רוכב על כנפי רוח ומשלם לעושי רע כרשעתם.

סף 1), אגן אשר שפה לו סביב. סף רעל (זכריה יב. 2). בדם אשר בסף (שמות, יב, 22) ; 2) מבוא פתחים, מפתן בית. וידיה על הסף (שופטים יט. 27), כלומר, על מפתן הבית. שומרי הסף (מ"ב, יב, 10) שומרי מבוא הבית.

סף, שם גבור מילידי הרפה מן הענקים. וסבכי החשתי הכה אותו בעת מלחמת דוד עם הפלשתים (ש"ב, כא, 18). הוא היה אחד מארבעה הגבורים של הפלשתים אשר נולדו להרפה בגת וגבורי דוד הרגו את כלם וסף נהרג בידי סבכי.

ספה, מטה עם מסעד לשבת. משכב וספות (ש"ב, יז, 28).

ספחת, בדק צרעת בעור הבשר. אדם כי יהיה בעור בשרו שאת או ספחת (ויקרא, יג, 2). ועיין ערך נגע צרעת.

ספיח, צמח שדה מגרגרים שנפלו עליו בעת הקציר. אכול השנה ספיח (מ"ב, יט, 29). הנביא ישעיה מבטיח לחזקיהו שלא יאונה לו כל רע מהמצור של סנחריב על ירושלים. כי אף שבשנה הזאת לא יזרעו בגלל המצור בכל זאת יקצרו מה שיצמח מהגרגרים שנפלו בעת הקצירה בשנה זו, והוא הידוע בשם ספיח, ומה שיקצרו יהיה די לאכול לשבעה כי ישלח ה' את ברכתו ביבול הארץ.

ספינה, היא אניה מכוסה. עיין ערך אניה.

ספיר, הוא שם אבן יקרה שעין תכלת לה. ותחת רגליו כמעשה לבנת

הספיר (שמות, כד, 10). הדום רגליו
בדמות לבנה (בצירה תחת הב') מאבן
ספיר. ועיין ערך אבני מלואים על אדות
תכונתה וטבעה ומקומה בחשן האפוד.

ספל, אגן או קערה לשאת בה משקה
ליושבים על השלחן.

ספר, 1) מלאכת הכתב וקריאתו. ללמדם
ספר ולשון הכשדים (דניאל,
א, 4). יודע ספר (ישעיה, כט, 11);
2) מערכת דברים כתובים, מגלה כתובה.
כתוב זאת זכרון בספר (שמות, יז, 14).
ספר תולדות אדם (בראשית, ה, 1).
כולל דברי ימי מין האדם הראשונים.
ספר תורת ה' ביד משה (דהי"ב, לד,
14), הנקרא גם כן ספר הברית (שמות,
כד, 10). ספר דברי הימים (מ"א, יד,
19). וכן ספר המלכים (מ"א, יד, 19).
ספר הזכרונות דברי הימים (אסתר, ו,
1). ספר היחש (נחמיה, ז, 5). זכרון
יחס בני משפחות לבית אבותם. על כן
יאמר בספר מלחמות ה' (במדבר, כא,
14). בספר שירי המלחמה שנלחם ה'
לעמו, ובמקום אחר (יהושע, י, 13;
ש"ב, א, 18). נקרא בשם ספר הישר.
דרשו מעל ספר ה' וקראו (ישעיה, לד,
16). הנביא מתאר את כל היקום ומלואו
בספר כתוב באצבע אלהים יוצרו ומקימו
ואומר לשומעי נבואותיו: דרשו מעל
ספר ה' תולדות וטבע הבריות כלם ותראו
ותדעו שכל מיני החיות הטורפות ימצאו
מעון להם בארץ אדום לעשות אותה שממה
ומשמה לדור ודור ולנצח נצחים. ונגולו
כספר השמים (שם, 4) מקביל אל האמור
בהם השמים מספרים כבוד אל (תהלים,
יט, 2). מחני נא מספרך אשר כתבת
(שמות, לב, 32). המקרא הזה מתאר
כי גורל בני האדם ומנת חלקם בחיים
כתובים בספר לפני האלהים שופט כל
הארץ. בשם ספר יכונה גם כן ענין
פרטי כתוב, מכתב, אגרת. ואשלחת
ספר (כלומר מכתב) אל מלך ישראל (מ"ב,
ה, 5). גם שטרי מקח וממכר נקראו
בשם ספר: לקוח את הספרים האלה
את ספר המקנה הזה ואת החתום ואת
ספר הגלוי (ירמיה, לב, 14). השנים
הראשונים כללו בתוכם חקי הקנין
הכללים למדינה שלפיהם נעשה הקנין
הפרטי והם נשארו למשמרת זכרון בבית
המשפט, והעתקה מהם בכתב גלוי נתנה
לקונה לעדות קנינו. שטר הפוטר את
האשה מבעלה ומתירה לאיש אחר נקרא
ספר כריתות: וכתב לה ספר כריתות
ונתן בידה ושלחה מביתו (דברים, כד,
1), והוא הנקרא בלשון רבנן בשם גט,
שהוראתו: תעודה, שטר. ולכן נקרא
בשם „ספר כריתות" גם הגלות ה' את
ישראל מעל אדמתו, ואתן את ספר
כריתותה אליה (ירמיה, ג, 8).

ספרד, ארץ שגרו בה גולי ירושלים.
וגלות ירושלים אשר בספרד,
(עובדיה 20). על דבר תכונת המקום
ספרד הנזכר בעובדיה רבו הדעות. יש
משערים כי השם ספרד במקום הזה היא
העיר ספרד שתכונתה היא בחבל ארץ
גאלאטיה או בוטיניה שנכבשה על ידי
כורש ודריוש היסטאספוס עשה אותה
לסטרפיה מיוחדה. אחדים משערים כי
היא העיר שפרדה דרומית מזרחית לארץ
מדי, ולדעה הזאת מסכים גם שראדער.
העיר הזאת נזכרת בכתובות סרגון מלך
אשור אביו של סנחריב, אבל יונתן
מתרגם השם ספרד בשם אספמיה שהוא
שם ארץ שפאניען בלשון יון, ומזה
החלו חכמי ישראל להשתמש בשם ספרד
לכנות בו את ארץ שפאניען, היהודים
שהתישבו שמה נודעים בשם ספרדים,
אבל מה הוא היסוד להעתקה זאת?
הרב בעל ק"מ מבאר הדבר באופן הזה.
ידוע כי מעולם יצאו רבים מבני ישראל
מימים ימימה לגור באשר ימצאו, מפני

שנתרבו מאד בארצם והיה להם צר המקום משבת יחדו. ומהם ערבו מערבם עם שכניהם צור וצדון אל איים רחוקים ויעשו להם שם מקנה וקנין. ורבים היו נמכרים ביד שוביהם לעבדים ולשפחות לכל גויי הארץ ונתרחקו מעל גבולם כמו שנמצא בכתובים רבים מרמזים על זה. וידוע גם כן כי מדרך הנעתקים לארץ רחוקה לקרוא שם המקום אשר יכוננו למושבם בשם המקום אשר יצאו משם לזכר ארץ מולדתם. כמו שנמצא גם בארצות הברית ערים רבות מכונות כשמות הערים אשר יצאו משם מיסדי הערים החדשות בארצם החדשה. והנה בארץ ישראל היתה עיר בשם שפם (במדבר, לד, 10 — 11). ויוכל היות כי יושבי העיר הזאת העתיקו מושבם מעיר מולדתם בארץ ישראל והתישבו בארצם החדשה וקראו לה בשם העיר שפם שיצאו משם, ומשפם נגזר השם שפניה.

ספרה, שם הקבוץ לדברי ספר ולספרים, הלא בספרתך (תהלים, נו, 9).

ספרוים, שם עיר בבבל. העיר הזאת נקובה בכתבי היתדות בשם „סיפצאר של אלהי השמש". החוקר הארמוצד ראססאם גלה את העיר הזאת בשנת 1881 בחרבות אבבו־האבא על גדות נהר פרת במרחק שש עשרה פרסאות דרומית מזרחית לבגדד, תחת חורבות ההיכל של אלהי השמש מצא הרבה דברים עתיקים יקרים מאד ומספר רב ועצום טבלאות יקרי הערך מאד. רבים מאנשי עיר ספרוים הביא מלך אשור לשומרון אחרי אשר גלה וישביה לנהרי גוזן וערי מדי (מ"ב, יז, 24 — 31). העיר ספרוים נלכדה מקודם על ידי האשורים (עיין מ"ב, יח, 34 ; יט, 13 ; וישעיה לו, 19 ; לז, 13). העתקת יושבי מקום אחד הנכבש למקום רחוק, היה מהאמצעים של המנצחים הקדמונים שלא ימרדו בם המנוצחים. לפי דברי בירוסי הכשדי טמן קסיסוסטרוס (נח הכשדי) בעיר ספרוים ידיעות ההמצאות וספורי הקורות של הדורות שלפני המבול למען לא תשכחנה מדורות הבאים, הגדה כזאת מסופרת בין היהודים על קינן (עיין יוחסין וסה"ד). לפי עדות פליניוס עמד בספרוים בית מדרש גבוה (אוניווער־סיטעט) לחכמות ומדעים.

סופרת, שם משפחה אחת מן הנתינים מעבדי שלמה ששבו מבבל ביחד עם זרבבל (נחמיה, ז, 57). ובעזרא, ב, 55 בא שם המשפחה הזאת בהא הידיעה בני הסופרת. והם היו משבעת העמים אשר שם אותם שלמה למס עובד (מ"א, ט, 20). וקבלו עליהם דת יהודית בארץ ישראל (דהי"א, כ"ב, 1).

סרב, שם קוץ מכאיב, סרבים וסלונים אותך (יחזקאל, ב, 6).

סרגון, מלך אשור, כפי הכתוב בכה"ק שלח המלך הזה את שר צבאו תרתן להלחם באשדוד אחת מערי פלשתים המצויינות (ישעיה ב. 1). בקורות בבל הקדומה נזכר גם כן השם סרגון שהיה מלך אדיר בבבל והרחיב את גבולי ממשלתו עד גדות ים התכון או ים הגדול. (3800 לפני המספר הנהוג). ויען שידענו שהמלכים באשור תגלת פלאסר השלישי ושלמנאסר הרביעי קראו את עצמם בשמות האלה אחרי עלותם על כס מלכי אשור תחת השמות שהיו להם מקודם, לכן קרוב לשער כי גם המלך סרגון שנלחם באשדוד גם הוא הסב את שמו להקרא בשם סרגון תחת שם אחר שהיה לו מקודם. הוראת השם הזה הוא לדעת קצתם „החזק".

כאשר מת או הומת שלמנאסר הרביעי בעת המצור על שומרון (722 לפני המספר הנהוג) נתן כתר מלכות על ראש שר צבאו סרגון (12 לחודש טבת). סרגון התפאר לאמר כי הוא חוטר מגזע מלך עתיק

שההגדה תקבנו בשם „בל—באני", שומרון נכבשת בידי סרגון, שהוביל לאשור רוב יושביה במספר 200, 27 נפש אדם ושומרון נהייתה לסטרפיה אשורית. באותו הזמן נכבשה בבל בידי מרודך — בלאדן הבבלי שהתאזרת בארץ כשדים שתים עשרה שנה. בשנת 720 לפמה"נ התקומם איש אחד בשם אילו — ביהדי או יהודי — נגד ממשלת אשור, והשפעתו היתה גדולה וחזקה על יושבי חמת, ארפד, דמשק וארץ יהודה ופלשתים כי ימרדו גם הם בהאשורים. אבל לחיל אשור הצליח להשקיט מהרה את המרד. את יושבי חמת הגלו, ותחתם השיבו 4300 אשורים. הפלשתים עם המצרים שבאו לעזרתם הוכו במלחמה אצל ראפלא. שנה אחרי כן התנפלו האשורים על עם מני במזרח ארמן. שתי שנים אחרי הנצחון את המנים עלה סרגון על החתים אשר בכרכמיש ועל בני משך. העיר כרכמיש נוספה על ממלכת אשור, ומסחרה הביא בזמן קצר לאוצר המלוכה של ממשלת אשור בכללה 11 ככר זהב לבד 2100 ככר כסף.

בשנת 716 לפני המספר הנהוג כרתו מלכים אחדים ביניהם ברית להחליש את חוזק האשורים. מהם היו המלך רוסאס מארדט, מיטא ממשך, מני, תובל ומיליד. סרגון יצא נגדם בחיל כבד והכה בהם מכה רבה ולקח מהם שלל רב. וגם את המדיים אצל ים הכספי הכה וישב מהם שבי רב. בשנת 714 אסף רוסאס חיל כבד ויצא עוד הפעם למלחמה עם אשור, אבל סרגון הכה אותם שוק על ירך. רוסאס אבד עצמו לדעת וכל חילו נפוצו. בשנת 703 כרתו ברית ביניהם 45 נשואי שבטים יונים ללחום עם סרגון, אבל הוא הכניע את כולם וישימם למס עובד. בשנת 713 התקשרו: מרודך בלאדן, חזקיה מלך יהודה ועוד איזה נסיכים מפלשתים ללחום עם סרגון, אבל טרם הספיקו לאסוף את חיליהם נלכדה אשדוד ויהודה, מואב ואדום היו נאלצים לקבל עליהם לשלם מס קשה לסרגון. בשנת 710 נגרש מרודך בלאדן מבבל עיר מלכותו, ואחרי כן גם מעיר ביט — יאקין נחלת אבותיו אשר בארץ הביצות. אחרי כן שלח את פסל תמונתו לנסיכי אי קיפרוס (קפריסין) להקימו בבית מקדשם, הנהו כיום בברי־טיש מוזעאום. בשנת 707 פרצה מלחמה בינו ובין יושבי עילם ואז כלה את היכלו הנפלא דור סרגונה במרחק עשר פרסאות לצפון נינוה. בשנת 705 קשרו עליו קשר והמיתוהו.

סרד, מבני זבולן. הוא היה מן השבעים נפש שירדו עם יעקב מצרימה (בראשית, כו, 24).

סרה, מרד, מעל בדבר אמת. כי יקום עד חמס באיש לענות בו סרה (דברים, יט,) דבר סרה על ה' (שם יב. 6).

סרה, שם באר או בור הנקרא בור הסרה על הדרך העולה מחברון לירושלים. אל המקום הזה שלח יואב שלוחים להשיב את אבנר שהיה אז אצל הבור הזה והשיבו לחברון ושם הרגו על אשר המית את עשהאל (אחיו של יואב) (ש"ב, ג).

סריון, ע"ע **שריון.**

סרים, זכר שעקרו את זכרותו ונעשה עקר. הסריסים היו הממונים והמשגיחים על בתי הנשים (הארעמס) של המושלים בארצות המזרח. לבד זאת היו האומנים והמורים של בני המלך והמשגיחים על דרכי למודם. גם בעניני הנהגת המדינה היו שואלים את פיהם ודבריהם נשמעים. המסתורין של השרים הגדולים היושבים בחצר המלכות, כל דברי ריבות בין יועצי המלך היו על דבר ענינים המכוסים מעין הקהל היו ידועים להם לכל פרטיהם ודקדוקיהם

ולקחו חלק גדול בהם. אבל בין היהודים היתה המלה „סריס" תאר כבוד לפקידי הממשלה הגבוהים אם גם לא היו עקורים. וגם במצרים כפי הנראה היה הדבר כן. פוטיפר נקרא ס ר י ס פרעה שר הטבחים, אף שהיה בעל אשה. (עין בראשית, לט). הערדאט מספר (ח. 105)) כי העמים הפראים מכבדים את הסריסים הרבה משארי אנשים, מפני כי יחשבו אותם לנאמני רוח ואוהבים באמת לאדוניהם. קסענא פאן מבאר מדוע מכבד כה כורש את הסריסים, מפני שאין להם אשה ובנים ואינם קשורים בקשר רוחני וטבעי לבני בית, לכן המה יכולים להיות מסורים בכל לבם ונפשם אל אדוניהם ולאהוב אותם אהבה נצחת. הערדאט מספר כי הפרסיים היו מסרסים נערים ובחורים שבויי חרב והיו ממנים אותם לשרים בחצר המלך. אם היו עושים גם הבבליים כן ואם סרסו את דניאל וחבריו טרם הפקידו אותם להיות קרובים למלכות — קשה עלינו לדעת.

סרן 1), יד האופן. אופני נחשת... וסרני נחשת (מ"א, ז, 30).

סרן 2), שר ונסיך בממלכת פלשתים. סרני פלשתים (יהושע, יג, 3). ונקראו כן השרים מפני שהם רוח החיה באופני הממלכה.

סרף, כמו שרף ומזה ונשאו דודו ומסרפו (עמוס, ו, 10). המוכן לשרפו. כדרך הקדמונים עם הנגפים בחלי רע ודבר.

סרפד, מין קוץ שהיד נצרבת בו, תחת הסרפד יעלה הדס (ישעיה, נה, 13).

סתיו, חורף תרגומו של חורף היא סתיא, הסתו עבר (שה"ש, ב, 11).

סתור בן מיכאל נשיא למטה אשר, הוא היה מן השנים עשר המרגלים ששלח משה ממדבר פארן לתור את ארץ כנען (במדבר, יג, 13). אבל בשובם הוציאו דבה על הארץ ומתו במגפה במדבר.

סתר, מקום נסתר, מחבא, מצפון. מתן בסתר כנוי לשוחד (משלי, כא, 14). מלשני בסתר מוציא עליו דבה הנקראת לשון סתר (שם, כה, 23). לחם סתרים (שם, ט, 17). גנובים והוא דמיון לחטאים בהעלם מעין רואים.

סתרי בן עוזיאל בן קהת בימי משה (שמות, ו, 22).

תם החלק השביעי

אוצר השמות

אשר בכתבי הקודש

בספר הזה יבואו

מבוארים ומבוררים כל השמות אשר נמצא זכרם בספרי התורה, הנביאים והכתובים:
שמות אנשים ונשים עם קורות ימי חייהם כפי המסופר אודותם בתנ"ך, בתלמודים
ובמדרשים, שמות העמים והארצות עם הקורות שעברו עליהם, שמות הערים,
הימים והנהרות וכו' חיות הארץ, צמחים ופירות וכו' שמות עצמים כללים
עם כל הנחוץ לדעת אדותם, ובסופו מפת ארץ־ישראל עם המדינות
הסמוכות לה מסביב, כמו: בבל, אשור, מצרים וכו'. ולבד זאת
יבואו בספר הזה תמונות שונות פתוחי עץ מתארות חיי
העמים הנזכרים בכתבי הקדש, מנהגיהם בבית ובשדה,
אשר מזה ישיג הקורא השגה יותר
ברורה על־דבר המסופר
אדותם בתנ"ך.

מאת

א. ה. ראזענבערג

הוצאה שניה
על־ידי הועד הנוסד להשלמת הספר

חלק שמיני

ע — פ

נויארק — תרפ"ג

ע

ע היא האות השש עשרה באלף־בית העברי ונקראת עין בגלל צורתה בכתב הקדמוני כמו עיגול ונקודה באמצע כתבנית עין. באות הזאת משתמשים העברים למספר 70 מפני כי היא השביעית בתור העשרות: מבטאה הקדמון היה משונה: 1) כמו ח נשימית רכה, ולזאת תתחלף לפעמים עם אותיות הגרון א. ה. ח. כמו תאב — תעב, עוש — חוש, גבה, גבע. 2) כמו ג נשימית רכה שעל כן העתיקוה השבעים באות ג', כמו עמורה — גמורה, עזה — גזה, רעמה — רגמה. ולזאת תתחלף לפעמים עם אותיות החך: ג. כ. ק. כמו רגז — רגש — רעש; כתר — עטר, ארעא — ארקא.

עָב, כלל עניננו דבר תלול ומגושם מעצמת חלקיו. 1) ענן כבד. כצל עב (ישעיה, כה, 5). עב קל (שם, יט, 1). הבא קל מהרה. הרמזים, הדמיונות והמשלים שישתמשו בהם כה"ק בנוגע לעננים מקורם בטבע הארץ ובאקלים שלה. מן חודש מאי עד סעפטעמבער (מסיון עד תשרי) לא נראה במעט אף עב קל על פני רקיע השמים של ארץ ישראל. בהמשך הזמן הזה מטר יורד שם אך לפעמים רחוקות מאד. ואם יקרה מטר בחדשים האלה יאמין העם כי בגלל חטאם הרב שינה ה' את טבע הארץ והוריד להם מטר מן השמים, כאשר מסופר בספר ש"א (יב, 17). הלא קציר חטים היום (אמר שמואל) אקרא אל ה' ויתן קולות ומטר ודעו וראו כי רעתכם רבה אשר עשיתם בעיני ה'... אור השמש וחומה בחדשי הקיץ חזק מאד ועין האדם לא תוכל להביט בו, והענן המכסה את אור השמש מגין על האדם שלא ינזק, כן כבוד ה' באשר יתגלה לעין האדם יתראה בענן, הבטוי וכבוד ה' נראה בענן הוא מורגל מאד בכה"ק (עיין שמות, טז, 10; לג, 9; לד, 5; מ, 34 — 35. במדבר, יא, 25; כא, 5. איוב, כב, 14. תהלים, יח, 11 — 12; צז, 2; קד, 3. ישעיה, יט, 1).

עם רב וחיל כבד מדמה הנביא לפעמים לעננים. הנה כעננים יעלה (השונא) וכסופה מרכבותיו (ירמיה, ד, 13). מי אלה כעב תעופנה (ישעיה, ס, 8). יש מבארים הדמיון הזה, שכמו שהעננים מלאים רבוא רבבות טפות מים, כן יהיה מספר אנשי חיל השונא. אבל אין זה מדרך הנביאים להשתמש בדמיונות כאלה. יותר קרוב להאמין כי לנגד עיני הנביא היה המחזה שרואה האדם איך המון אדם רב עולים או יורדים צפופים לראש ההר או לתחתיתו שתנועתם דומה ממש לתנועת הענן על פני רקיע השמים. הברקים מרעימים הנשאים בעבים יתאר המשורר כמרכבת אלהים שולחם, כי באמת הוא אדון הטבע ומנהיגו להטותו לכל אשר יחפוץ ולפעמים להעניש את החוטאים, השם עבים רכובו (תהלים, קד, 3). הנה ה' רוכב על קל (ישעיה, יט, 1). להרעים את מצרים. — 2) מעבה סבכי היער: בואו בעבים (ירמיה, ד, 29). 3) בחרושת הבנין במת לכן עמודים ועמודים ועב על פניהם (מ"א, ז, 6).

עבד, איש נכנע לרצון אדוניו לכל מלאכה, מפני שהוא קנין כספו לעולם, ונבדל מן נער, משרת, שכיר העומדים לפני אדוניהם ברצון חפשי ויכלו לעזוב אותם בכל עת שיחפוצו.

מקור והתחלת העבדות

קרוב לשער כי ראשית והתחלת העבדות היה דבר נחוץ בימים הראשונים להתפתחות מן האנושי בהפצת חרושת המעשה. שתי סבות הולידו את העבדות: מחסור ומלחמה. המחסור או הרעב יכרית לפעמים את האיש הפרטי, משפחה או גם שבט להתמכר לעבודת זרים, שבלא זה לא היו מתרצים בשום אופן למכור את חפשיותם. המלחמה היא סבה עוד יותר חזקה לשלילת החופש, כי השבויים מוכרחים נגד חפצם לעשות רצון מנצחיהם. מלחמה לבד זאת מביא עמה בכנפיה יאוש נורא מהפסד ואבדן כל רכוש השבויים בלי השאיר להם שום מוצא למחיה ולכלכלה. יושבי ערים רבות נשארו ריק מכל ונסו לעזרה לעמים שהיו עמם בשלום ושלוה ושם היו נאלצים למכור את עצמם לעבדות להנצל מחרפת רעב וממות. הלוחם הפראי השתדל תמיד בכל יכלתו להשאיר בחיים את שבוי המלחמה ולהביאו לביתו למען יחרוש שדהו וישדד אדמתו.

ע ב ד ו ת ו ה צ י ב י ל י ז צ י ה ה ק ד מ ו נ ה. אין כל ספק שהתקדמות הצבורים הקדמונים היתה בעזרת העבדים. על ידי פעולת העבדים התפתחה עבודת האדמה וחרושת המעשה. הון ועושר רב נראו בכל הבתים וזמן חפשי היה לכהנים, לסופרים, ופלוסופים ויודעי ספר להגות כל אחד במקצוע שלו וחכמות וידיעות שונות פרצו בארץ. מה שעושים היום למען האדם המכונות החדשות עשו אז העבדים. סוף דבר העבדות היתה היסוד להציביליזציה הקדמונית. אם לא העבדות לא היה ביכולת הקדמונים לבנות הפירמידים הגדולים והנפלאים, הספינקסים המצויינים. התורה מעידה על הדבר הזה בספורה איך העבדים בנו ערי מסכנות לפרעה (שמות, א, 11 — 14). כדברים האלה נחזה גם במצבות זכרון ושרידי חורבות אשור ובבל. גם המה מעידים על פרי עבודת העבדים. האשורים במלחמותיהם הגדולות הביאו שבויי חרב רבים מאד לארצם והכריחו אותם להקים את מצבות זכרון המבהילים את הרואים אותם בגדלם ותפארתם. תמונות רבות בהיכלי מלכי אשור מציירות איך מאות עבדים עם חבלים בצואריהם קשורים להר של אבן גדול ונורא להוציאו מעל הרפסודות ביאור להביאו ולהעמידו במקום ביאת ההיכל.

בעבדים השתמשו לא רק להוציא לפעולה בנינים גדולים ונפלאים, כי אם גם באמנות לפעול דברים יפים מרהיבי עין ביפים ותפארתם. ווילקינסאן מספר כי לפי הציורים שראה על מצבות זכרון רבות וקירות היכלים שונים היו המנגנים והמנגנות בכלי שיר שונים ובתולות יוצאות במחול לשמחת הרואים אך מהעבדים, כאשר היה הדבר הזה גם כן בין היונים והרומאים. נקל להכיר על הציורים את השפחות ששרתו להגבירות כי בגדיהן היו משונים מאשר של הגבירות, וגם מקלעות שערותיהן היו באופן אחר משל הגבירות.

ה ע ב ד י ם ב י ש ר א ל ל פ נ י ח ר ב ן ה ב י ת ה ר א ש ו ן. בימים הקדמונים לשבת ישראל על אדמתו לא היו שדרות שונות בצבור העברי. כל המשפחות היו מבקרות זו את זו ולא היה הבדל בין משפחה ומשפחה כי כלן היו שוות זו לזו. האנשים והנשים בפגשם איש רעהו ואשה את רעותה בחוץ או

בהתקבצם יחד למשתה הראו אותות כבוד הנהוגים אבל לא נראה אז ההבדל הרב שאָנו רואים היום בין שדרות הגבוהות והנמוכות של העם. בחיי העם כמו שאָנו מוצאים בספר שופטים ושמואל אין אָנו מוצאים שום הבדל בין איש ואיש, כלם שוים, קטן וגדול אין שם, ממש כמו שאָנו רואים באי איטהאקא בתמונות החיים באדיסעע של האמער. כאשר באו שלוחי יבש גלעד לשאול מלך ישראל להתאונן לפניו על תוצפת נחש העמוני ליושבי יבש גלעד פגשו אותו בבואו אחרי הבקר מן השדה (ש"א, יא, 5). ממש כמו שמצינו בקורות הרומאים הקדמונים כי סינסינאטוס הרומי נקרא מן המחרשה להיות דיקטטור בממשלת רומא.

מן האמור נראה כי מצב העבדים בין בני ישראל בתחלת התאזרחם בארצם לא היה כל כך מעיק עליהם כאשר היה הדבר בממשלת רומא וממשלת אחרות בארצות שונות. העבד העברי בארצו לא יכיל להתאונן על מצבו בין אחיו בני בריתו, החוק דרש מאת האדון כי לא ישלח ריקם את עבדו אחרי כלותו שני עבודתו, כי אם יעניקהו מצאנו, מגרנו ומיקבו אשר ברכו ה' אלהיו (דברים, טו, 13 — 18).

העבד העברי היה יכול להגיע למשרה נכבדה בבית אדוניו. הוא היה יכול להיות גם יורש אדוניו אם לא השאיר אחריו יורשים מבניו ובנותיו. אברהם בהתאוננו לפני ה' על העדר הבנים אמר בפירוש: הן לי לא נתתה זרע והנה בן ביתי (הוא אליעזר מדמשק) יורש אותי (בראשית, טו, 3). מצב אליעזר עבד אברהם בבית אדוניו איננו יחיד במינו בקורות בני ישראל העתיקים. בדהי"א (ב. 34 — 35) מסופר כי לששן איש משבט יהודה לא היו לו בנים כי אם בנות, ולו עבד מצרי בשם ירחע, ויתן ששן את בתו לירחע עבדו ותלד לו עתי, והבן הזה עם כל יוצאי חלציו היו נחשבים לבני מטה יהודה בלי הבדל משאר האזרחים ממטה יהודה. מצינו בכה"ק כי בעת צרה התיעץ האדון עם עבדו מה לעשות להלץ מצרה נפשו. אביגיל אשת נבל הכרמלי התיעצה עם עבד בעלה איך ובמה לשכך חמת דוד על בעלה הכילי (ש"א, כה, 14). עוד עובדה אחרת בדומה לאביגיל ועבדה מצינו בכה"ק. כאשר נאבדו האתונות לאביו של שאול וזה האחרון בקש אותם במקומות רבים ולא מצאם יעץ לו עבדו לפנות אל שמואל הרואה. שאול הסכים לעצת עבדו וכאשר לא היה אז בכיסו הכסף הנדרש לתת להרואה כנהוג בימים ההם, הלוה לו עבדו רבע שקל כסף וילכו שניהם יחדו אל הרואה (ש"א, ט, 5 — 10). כאשר שלח אברהם את אליעזר עבדו ללכת אל ארם נהרים לקחת אשה משם למען יצחק בנו האמין בו באמונה שלמה כי ימלא את כל התנאים שמסר לו אדות הלקוחין האלה ולא הסתפק אף רגע באמון לבב עבדו. (בראשית, כד).

משונה היה מצב העבד מעמים אחרים בבית בן ישראל. האמונה בעבד כזה לא היתה חזקה כל כך כמו בעבד עברי מאחיו. אליעזר עבד אברהם יוצא מהכלל הזה. אף על פי שהיה מדמשק בכל זאת חשב אותו אברהם לנאמן רוח מפני שהיה יליד ביתו, ונתגדל תחת השגחתו של אברהם ותחת השפעתו, ויש לשער כי גם בדברים שבין אדם למקום התנהג אליעזר במנהגם של בני בית אברהם. לא כן היה מצב האיש שנשבה במלחמה ונמכר לעבד. גורלו היה קשה מאד. הוא היה מוכרח לעבוד עבודה קשה המפרכת את הגוף, כמו שמצינו בין הרומאים והיונים,

אמת כי בני ישראל לא התנהגו עמהם במדת קשה ובאכזריות כהרומאים, אבל מנת חלקו בחיים היתה מעורבת ברעל. על פי חוקי המלחמה מחוייבים בני ישראל בקרבם אל עיר להלחם עליה לקרוא לשלום. והיה אם אנשי העיר יתרצו לשלום אז המנוצחים ישארו בחיים אך יהיו למס עובד כלומר עבדים בגופם לעבוד כל עבודות שידרשו מהם בבית ובשדה, אולם אם לא ישלימו עם בני ישראל אז כאשר תלכד העיר יוכו כל אנשי העיר הזכרים לפי חרב רק הטף והנשים ישאירו בחיים (דברים, כ, 10). בימי דוד, בגלל מלחמותיו הרבות, היה מספר העבדים בבני ישראל מעמים המנוצחים רב מאד, והממשלה מצאה לנחוץ לפקוד שר מיוחד על המס (כלומר על העבדים הרבים שהיו למס עובד) בשם אדורם (ש"ב, כ, 20.) ולזאת העמים שלמה את העבודות הקשות במדינה על שכם העבדים מעמים אחרים, ומבני ישראל לא נתן שלמה עבד, כי הם אנשי המלחמה ועבדיו ושריו ושלישיו ושרי רכבו ופרשיו (מ"א, ט, 22). אבל גם בני ישראל נמכרו לפעמים לעבדות במדה מרובה לעמים אחרים. עמוס מנבא רעה לעזה על הגלותם גלות שלמה מבני ישראל להסגיר לאדום לעבדים (עמוס, א, 6). גם על צור נבא הנביא הזה רעה על הסגירם גלות שלמה (מבני ישראל) לאדום ומכרו אותם לעבדים ולא זכרו ב ר י ת א ח י ם, היא הברית שכרת שלמה מלך ישראל עם חירם מלך צור (שם, 9 — 10). נביא מאוחר מעמוס יואל מנבא רעה על צור וצדון שמכרו בני יהודה ובני ירושלים לבני היוונים למען הרחיקם מעל גבולם (יואל, ד, 6).

ח ק י ם ה נ ו ג ע י ם ל ע ב ד י ם. החקים הנוגעים לעבדות ולעבדים נמצאים בשלשה חמשים מספר התורה: בספר שמות, בספר ויקרא ובספר דברים. זמן העבודה קצוב לשש שנים לא יותר, ובשנה השביעית יצא העבד לחפשי חנם. רבותינו דרשו כי התורה מדברת באיש עברי שגנב ואין לו במה לשלם את אשר גנב ובית דין מוכרים אותו לעבדות לשלם גנבתו, אינם יכולים למכרו לזמן יותר משש שנים. מובן מאליו כי אם דמי הגנבה מעטים ושכר עבודתו של זמן פחות משש שנים יהיה די לשלם גנבתו יוכלו למכור אותו לזמן קצר משש שנים. אולם אם איש ישראל מכר את עצמו לעבודה מפני דחקו הוא יכול למכור את עצמו אף עד שנת היובל ולא יותר. מדברי ירמיהו (לד, 8). נראה ברור כי החוק הזה לא היה נהוג בעם בימי הנביא הזה. דבריו לשלח את העבדים העברים לחפשי אחר שש שני עבודתם עשו רושם לזמן קצר אבל מהרה שבו ויכבשום לעבדים ולשפחות. אם בשעה שנמכר לעבדות לא היה נשוי אין אדוניו מוסר לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים. אבל אם יש לו אשה ובנים האדון מוסר לו שפחה כנענית וכשהוא יוצא לחירות מניח השפחה והילדים לאדוניו והוא יוצא עם אשתו הישראלית ובניו שהביא עמו, ואדוניו חייב במזונות אשתו ובניו כל זמן שעובד אצלו. ואם כלו השש שנים ואינו רוצה לצאת חפשי, והגישו אדוניו אל הבית דין שמכרו אותו, והם יגישו אותו אל הדלת או אל המזוזה ורצע אדוני את אזנו במרצע ועבדו לעולם (ובירושלמי קדושין, פ"א, ב') מפרש הטעם של החוק הזה: אזן ששמע על הר סיני: לא יהיה לך אלהים אחרים והלך זה ופרק ממנו עול מלכות שמים וקבל עליו עול בשר ודם ירצע.

כשהאדם שמכרוהו בית דין בגנבתו יוצא לחירות מחוייב האדון להעניק לו מכל מה שברכו ה', מצאנו, מגרנו, מיקבו:

ולא **ישלחנו ריקם** (דברים, טו, 13).

על פי דין תורה יוכל האב למכור את בתו לאמה, בתנאי אם היא קטנה פחות מן שתים עשרה שנה ויום אחד. ובתנאי שהאדון יקח אותה לפלגש למענו או לבנו. אולם אם לא תמצא חן בעיני האדון או בנו מחויים האב או קרוב אחר לפדותה. ובשום אופן אין האדון רשאי למכרה לאיש אחר, כי היא נחשבת כאחת מבנות הבית. ואם יקח לו האדון אשה אחרת אין הוא רשאי לגרוע ממנה מזונותה, כסותה ועונתה. ואם יגרע ממנה שלשת הדברים האלה ויצאה חנם לחירות בלי שום פדיון.

מצב העבד העברי בבית יהודי היה בדרך כבוד. האדון היה מחויב להתנהג עמו כעם אחיו. אבל העבד היה מחוייב לנהוג בעצמו בעבדות. אסור היה להאדון לעבוד בו בפרך. וגם אסור להעבידו בעבודה בזויה: כמו לשאת לפני אדוניו כלים במרחץ או לנעול לו מנעליו וכדומה, וגם בעניני אכילה ושתיה אסור להשפיל כבודו. כשהאדון אוכל פת נקיה לא יאכיל את העבד פת קיבר. כשהאדון שותה יין ישן לא ישקה את העבד יין חדש, כשהאדון שוכב על גבי מוכין לא ישכיב את העבד על גבי תבן.

עבד כנעני הוא הנקנה בכסף מאת עמים אחרים. עבד כזה נקרא עבד עולם, אבל גם עם עבד כזה מחוייב בן ישראל להתנהג בשובה ונחת ולא באכזריות. ואם הכה את עין עבדו או עין אמתו או הפיל את שן עבדו או אמתו יצאו לחירות. ואם הכה אותם בשבט ומתו תחת ידו יומת האדון האכזר (סנהדרין, ע"א).

בין היהודים היו המתנגדים הראשונים למצב העבדות. החסידים ואנשי מעשה היו נזהרים שלא להשתמש בעבדים כל עיקר. פילון ויאזעפוס מעידים כי האיסיים דרשו כי כל בני אדם נולדו בצלם אלהים ואין רשות לאיש להשתמש בחברו. ה' יצחק אדאלף כרמיה בנאומו: לפני מתנגדי העבדות בכל הארצות באספתם בלונדן בשנת 1840 אמר: „אשמח מאד להתחבר אל הכנסיה הזאת כאחד מצאצאי העברים שהיו הראשונים לבטל את העבדות. הנני אך להזכיר לפניכם כי כת האיסיים היו הראשונים להביע דעתם כי העבדות היא עון ופשע ולפי דעת יאזעפוס תעשה העבדות מהומה תמידית בהנהגת המדינה. צריכים אנו לתת כבוד להאנשים שגלו את הרעיון הזה בראשונה".

עבד, אבי געל שהיה ראש למורדים באבימלך (שופטים, ט, 26).

עבד, בן יונתן ראש בית אב לבני עדין עולי הגולה (עזרא, ח, 6).

עובד אדום, הגתי, שם פלשתי אחד מילידי גת שגר בקרבת ירושלים. אחרי מות עוזא הושיב דוד את ארון אלהים בבית עובד אדום ועמד שם שלשה חדשים (ש"ב, ו, 10). בעל דהי"א מספר העבודה הזאת בדברים האלה: וישב ארון האלהים עם ב י ת עובד אדום ב ב י ת ו שלשה חדשים. המלה בביתו היא מיותרת, כי הלא כבר נאמר עם בית עובד אדום, ולכן יבארו שהמלה בביתו איננה מכוונת אל ביתו של עובד אדום, כי אם אל הארון, והכוונה כי עשה דוד בית מיוחד לארון שלא ישאר הארון בבית ערל וטמא מן הפלשתים בלי שומר מבני הלוים. יוכל היות כי עובד אדום הזה הוא אחד עם השם אובד אדום מן הלוים השוערים הנזכר בדהי"א טו, 18 ; טז, 38, כו, 4 — 8 15 ודהי"ב, כה. 28, ובכן העבודה אדות הארון עשה את הפלשתי ללוי. אבל ההשערה רחוקה היא ואיננה מתקבלת על הלב לכן יותר נראה להאמין בהשערת ש"ב. שעובד אדום הגתי לא היה פלשתי

מגת, כי אם לוי מגת רמון בנחלת דן, והוא היה מן הלוים בני קהת הקרחים שנתנה להם בין ערי הלוים העיר גת רמון (דהי"א, ו, 54). בני קרח אלה היו משוררים ושוערים בימי דוד (שם, טו. 18 — 24 ; טז, 5, 38). ויתכן שמקהלות הגתיים האלה נקראות בתהלים בשם ג ת י ת למנצח על הגתית לבני קרח (תהלים, פד, 1). וכן על שיר ה. ופא.

עבד מלך, הכושי איש סריס עבד למלך צדקיהו. כאשר השליכו שרי המלך צדקיהו את ירמיהו הנביא אל הבור מלכיהו בן המלך אשר בחצר המטרה על אשר ניבא רעה על יושבי ירושלים ובבור אין מים כי אם טיט ויטבע ירמיהו בטיט — נכמרו רחמי עבד מלך על ירמיהו ויפנה בבקשה אל המלך כי ירשנו להוציא אותו מבור הטיט שלא ימות שם. המלך נתן את בקשתו והוא, עבד מלך, הוציא את ירמיהו מן הבור וישב ירמיהו בחצר המטרה עד אשר נלכדה העיר. בגלל הדבר הזה נבא עליו ירמיהו לטובה ולפליטה מיד השרים אשר רדפוהו על חסדו עם ירמיהו (ירמיהו, לה, 7 — 13 ; לט, 9 — 18). השם עבד מלך יוכל היות הוא שם משרה גבוהה בחצר המלך כמו רב — שקה (שר המשקים). בספרו של בנזינגר הנקוב בשם „היברו ארכיאלאגיה" צד 258 (עתיקות ישראל) יש ציור חותם שעליו חרותים המלות „עובדיה עבד המלך". אבל יותר קרובה לאמת השערת גרעי בספרו „שמות עצמים פרטים של העברים 117, כי השם מלך בזה הוא כנוי למלך עליון, כמו עבד ה'.

עבד נגו, בשם הזה נקרא עזריה אחד משלשת רעי דניאל שהובאו מירושלים לחצר מלך בבל ללמדם ספר ולשון כשדים שיהיה בכחם לעמוד בהיכל המלך (דניאל, א, 7). השם נגו הוא כמו נוגה (אור.) והוא כנוי לאלילת ווענוס אלילת היופי. ור' סעדיה גאון גורס נבו שם אלהות של הבבלים, ואחריו נמשכו היטציג, גרעץ ושרעדער. עיין ערך נבו.

עבדא, (עבד — ה') כמו עובדיה, עבדיאל, 1) עבדא היה אבין של אדונירם שר המסים בימי שלמה (מ"א, ד, 6) ; 2) עבדא הלוי בן שמוע מצאצאי ידותן, היה מעולי הגולה בימי נחמיה (נחמיה, יא, 17). ובדהי"א (כט, 16). בא שמו עובדיה.

עבדאל, אבי שלמיהו השר למלך יהויקים (ירמיהו, לו, 26). שהיה אחד מן השרים אשר צוה אותם המלך לאסור את ירמיהו ואת סופרו ברוך ולשימם בכלא.

עבדה, הוראת השם הזה לדעת ש"ב היא מלאכה בכח הגוף. וימררו את חייהם בעבודה קשה בחומר ובלבנים.... את כל עבודתם אשר עבדו בהם בפרך (שמות, א, 14). ויאנחו בני ישראל מן העבודה (שם, ב, 23). ונבדל השם הזה מן השמות: מלאכה, מעשה, פעולה, עלילה הבאים גם על מלאכה קלה וגם על מעללי הרוח והשכל. לא תעבוד בו עבודת עבד (ויקרא, כט, 29). וכן נבדל גם השם עבד מן השמות : משרת שכיר. וכן יבוא השם עבודה סומך לשם מלאכה להורות על מלאכה ב מ א מ צ י כת. ולכן בא במצות המנוחה בחגים כל מלאכת עבודה לא תעשו (שמות, כ, 10). ובאמרו בחג המצות כל מלאכה לא יעשה בהם הוצרך לפרש אחריו אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם (שמות, יב, 15). והביאור הזה יצא ברור מן הנאמר בלוים : מבן חמש ועשרים שנה ומעלה יבוא לצבוא צבא בעבודת אהל מועד ומבן חמשים שנה ישוב

מצבא העבודה ולא יעבוד עוד ושרת את אחיו באהל מועד לשמור משמרת ועבודה לא יעבוד (במדבר, ח, 24 — 26).

עבדה, כלל עבדים ושפחות, ועבדה רבה (בראשית, כו, 14; איוב, א, 3).

עבדון, עיר למטה אשר שנתנה ללוים (יהושע, כא, 30; דהי"א, ו, 59). כנראה היא גם עברון הנזכרת ביהושע (יט, 18). כעת היא ידוע בשם עבדה מזרחה לאכזיב על הגבעות.

עבדון 1), בן הלל הפרעתוני מעיר פרעתון בחלקו של שבט אפרים הוא שפט את ישראל שמונה שנים ובמותו נקבר בעירו פרעתון בהר העמלקי (שופטים, יב, 13 — 15). 2) שם משפחה אחת משבט בנימין שהתישבו בירושלים בשובם מגלות בבל; 3) משפחה אחת מבני גבעון שישבו בירושלים (שם, 30; ט, 36); 4) שם שר אחד בחצר המלך יאשיהו (דהי"ב, לד, 20. והוא הנקרא במ"ב כב, 12) בשם עכבור.

עבדי 1), מבני עילם מהנושאים נשים נכריות (עזרא, י, 26); 2) אבי קיש אביו של שאול, (דהי"ב, כט, 12); 3) בן מליך אבי אביו של המשורר איתן מבני מררי. (דהי"א, ו, 29).

עבדיה, הוא אחד משנים עשר הנביאים הידועים בשם „תרי עשר" בכה"ק. הספר הוא הקטן בכמותו מכל ספרי הנביאים. מכיל בקרבו אך פרשה אחת בעלת 21 פסוקים. דורו ויחוסו לא נדע. בכה"ק נזכרים שלשה אנשים מכונים בשם עובדיה: אחד בימי אחאב (מ"ב, יח, 3). אחד בימי יהושפט (דהי"ב, יז, 3). ואחד בימי יאשיהו (שם, לה, 12). לדעת חז"ל (סנהדרין, לט) הראשון שהיה בימי אחאב הוא הנביא של ספר עובדיה, והיה גר אדומי, ונבא על מפלת ארצו ועמו שנפרד מהם. מאין ידעו זאת אין אנו יודעים אולי היה להם זאת בקבלה ויש סמך לזה שלא נזכר שם אביו. הראב"ע טען על זה שבכתוב נזכר אך שהאיש עובדיה שחי בימי אחאב היה ירא ה' ולא נביא. אבל האברבנאל השיב על זה כי בכתוב מרומז שהיה מבני הנביאים. כנראה מן הבטוי שאמר עובדיה בפגשו את אליהו הנביא: האתה זה אדוני אליהו? (מ"א, יח, 7). דעליטש משער כי עובדיה הנביא הוא השר עובדיה שהמלך יהושפט שלח ביחד עם עוד שרים נכבדים בערי יהודה ללמד את העם תורת ה' (דהי"ב, יז, 7). ובנוגע לסדור נבואת עובדיה בין נבואות „תרי עשר", המסורה העברית נתנה לה המקום הרביעי בין עמוס ובין יונה מפני השתוות הנבואות של עמוס ועובדיה בנוגע לאדום. עמוס יאמר: למען יירשו את שארית אדום וכל הגוים... (עמוס, ט, 12). ועובדיה מנבא: וירשו הנגב את הר שעיר (עובדיה, 19). וגם בין נבואת עובדיה ויונה יש איזה השתוות: עובדיה (1) אומר: וציר בגוים שולח, ויונה היה באמת ציר בגוים. השבעים מסדרים עובדיה בין יואל ליונה והסדר שלהם הוא: הושע, עמוס, מיכה, יואל, עובדיה, יונה. תחת הסדור של העברים ובעלי המסורה. הושע, יואל, עמוס, עובדיה, יונה, מיכה.

תכן נבואת עובדיה הוא — מפלת אדום. הנביא רואה ברוח נבואתו איך ציר מאת ה' שלוח אל הגוים המעורר אותם לקום למלחמה על אדום. המלחמה הזאת תשפילהו ותעשה אותו בזוי מאד, בלי הבט על חזקת מצודותיו שהתגאה בלבו לאמר: מי יורידני ממרום שבתי ארץ? אבל הנביא מודיעו בשם ה' כי

אם גם ישים קנו בין כוכבים משם יורידהו ה', ארצו תהיה שממה ומשמה ותשאר ריקה מכל, יושביה יצאו ממנה, וגם אנשי שלומו ובני בריתו יועילו להגלותו ולהוציאו מחוץ לגבולו. גם חכמיו הנודעים לא יועילו לו ביום עברה. כל זאת תבוא לו בגלל שנאתו הגדולה ליעקב אחיו, כי ביום שבות זרים חילו ונכרים באו שעריו (של יעקב) ועל ירושלים ידו גורל גם הוא היה כאחד מהם. ולזאת כאשר עשה כן יעשה לו גמולו ישוב בראשו והיה בית יעקב אש... ובית עשו לקש ודלקו בהם ואכלום ולא יהיה שריד לבית עשו, ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה.

הנבואות על אדות אדום בעובדיה ובירמיה (מט, 7 — 22). נמצאים בטוים רבים שווים בשניהם, שמזה יש להוכיח: או שעובדיה היה בזמן קודם ירמיהו, וזה האחרון השתמש בסגנונו של עובדיה, או להיפך — ירמיה חי קודם עובדיה והשני לקח הבטוים של הראשון והשתמש בהם. או ששני אלה הנביאים, ירמיה ועובדיה, לקחו הבטוים מנביא אחר שקדם להם, למשל:

ירמיה, מט, 14: שמועה שמעתי מאת ה' וציר בגוים שלוח, התקבצו ובאו עליה וקומו למלחמה.

עובדיה, 1: שמועה שמענו מאת ה' וציר בגוים שולח קומו ונקומה עליה למלחמה.

ירמיה, מט, 15: הנה קטן נתתיך בגוים בזוי באדם.

עובדיה, 2: הנה קטן נתתיך בגוים בזוי אתה מאד.

ירמיה, מט, 16: תפלצתך השיא אותך, זדון לבך שוכני בחגוי הסלע תופשי מרום גבעת כי תגביה כנשר קנך משם אורידך נאום ה'.

עובדיה 3: זדון לבך השיאך שוכני בחגוי סלע מרום שבתו אומר בלבו מי יורידני ארץ. אם תגביה כנשר, ואם בין כוכבים שים קנך משם אורידך נאם ה'.

ירמיה, שם 9: אם גנבים באו לך לא ישאירו עוללות אם גנבים בלילה השחיתו דים.

עובדיה, 5: אם גנבים באו לך עם שודדי לילה איך נדמיתה הלא יגנבו דים אם בוצרים באו לך הלא ישאירו עוללות.

ירמיה, שם 10: כי אני חפשתי את עשו גליתי את מסתריו ונחבה לא יוכל.

עובדיה 6: איך נחפשו עשו נבעו מצפוניו.

ירמיה 7: האין עוד חכמה בתימן אבדה עצה מבנים נסרחה חכמתם ?

עובדיה, 8: הלא ביום ההוא נאם ה' והאבדתי חכמים מאדום ותבונה מהר עשו.

החוקרים היטציג, וואטקע מחליטים כי ירמיה היה קודם עובדיה וזה השני לקח הבטוים מן הראשון. אבל חכמים רבים מאמינים להיפך. ויש מהם שמאמינים ששניהם השתמשו בנבואת נביא אחר שהיה קודם להם. ורוב החכמים הסכימו כי עובדיה היה קודם ירמיה. אבל מה יענו החכמים האלה לשואל אם כדבריכם כן הוא שעובדיה היה קודם ירמיה, אם כן כתב את נבואתו לפני

השנה הרביעית למלכות יהויקים, השנה שבה כתב ירמיה את נבואתו על אדום ועמים אחרים הכתובים בסוף ספרו, אבל הפסוקים 11 — 14 באים ומטפחים על פניכם ואומרים בפירוש כי נאמרו אחר חרבן ירושלים, הלא כה דבריהם ! ביום עמדך מנגד כיום שבות זרים חילו, ונכרים באו שעריו ועל ירושלים ידו גורל גם אתה כאחד מהם, ואל תירא ביום אחיך ביום נכרו ואל תשמח לבני יהודה ביום אבדם, אל תבוא בשער עמי ביום אידם... ואל תעמוד על הפרק להכרית את פליטיו ואל תסגר שרידיו ביום צרה". הדברים האלה של עובדיה מוכיחים כי ירמיה היה קודם עובדיה. ולזאת באו מבקרים רבים לידי החלטה, כי שניהם ירמיהו ועובדיה השתמשו בנבואת נביא שתי קודם להם, וכל אחד הוסיף משלו מה שמצא לנחוץ להודיע לשומעיו בזמנו. וספר עובדיה מחזיק בתוכו שני חלקים, מן פסוק 1 עד 14 חובר לפני חורבן ירושלים, ומן 10 עד גמירא — אחר החורבן. החלק הראשון מה שאירע בפועל לאדום, והחלק השני — מה שיארע לו באחרית הימים כאשר יבוא ה' לשפוט את כל הגוים, ואז גם אדום ישתה מכוס התרעלה והיה כלא היה. ועיין ערך ספרד וצרפת.

עבדיהו, עובדיהו 1), עבדיהו אשר על בית מלך אחאב (מ"א, יח,). הוא היה ירא אלהים ונאמן לנביאיו, ובהכרית איזבל אשת אחאב את נביאי ה' החביא עובדיהו מהם מאה נביאים בשתי מערות חמשים איש בכל מערה וכלכלם בלחם ובמים וימלטם. ובאשר במצות אחאב אדוניו הלך לבקש חציר לבהמה פגע באליהו הנביא שדרש ממנו להגיד לאחאב : הנה אליהו, שאתה מבקש. בתחילה ירא עובדיהו לקבל על עצמו את השליחות, פן יעלם אליהו והיה כמתעתע בעיני אדונו, אבל כאשר הבטיח לו אליהו כי יעמוד בדבורו מלא את משלחתו. 2) שם איש לוי מצאצאי ידותן שישבו בירושלים בשובם מגלות בבל ; 3) מצאצאי דוד מלך ישראל (דהי"א, ג, 21) ; 4) ראש לבית אב משבט יששכר (שם, ז, 3) ; 5) מצאצאי שאול מלך ישראל (שם, ח, 38) ; 6) מן הגבורים משבט גד שבאו אל דוד לצקלג (שם, יב, 9) ; 7) אבי ישמעיהו השר למחלקת זבולן בימי דוד (שם, כז, 19) ; 8) אחד מן השרים ששלח יהושפט מלך יהודה לערי יהודה ללמד לעם תורת ה' (דהי"ב, יז, 7) ; 9) מבני מררי שהפקיד יאשיהו מלך יהודה להשגיח על עושי המלאכה בבדק הבית (שם, לד, 12); 10) ראש בית אב בן יחיאל מעולי הגולה עם עזרא (עזרא, ח, 9) ; 11) מן החתומים על האמנה ללכת בתורת ה' (נחמיה, י, 6) ; 12) מראשי הלוים השוערים המשוררים (שם, יב, 25).

עבודה זרה, בין בני ישראל בימים הקדמונים היתה על שני מינים: המין האחד היה עבודת אלהי נכר: בעלים, עשתרות ועוד עם כל תועבותיהם ושקוציהם ובהשחתת המדות הכרוכות בעקבות העבודות התועבת האלה, המין השני היה עבודה לה' אלהי ישראל באמצעות תמונות שונות בעגלי הזהב ודומיהם. הענינים האלה מבוארים בפרוטרוט כל אחד בערכו (עיין עליהם) ; בעון הזה נדבר על ההבדל שבין האמונה בה' האידעאלית של הנביאים ובין האמונה בה' שהיתה מתהלכת בעם בימים ההם.

לפי דברי התורה היתה האמונה באלהים אמת כבר ידוע להדורות הראשונים לפני המבול ונח מסרה לשם בנו (ברוך ה' אלהי שם) ומזה האחרון הגיעה לאברהם שהאמין בה' באמונה

שלמה והוא מסר אותה לזרעו אחריו. אבותיו של אברהם היו עובדי עבודה זרה, כן מפורש בספר יהושע (כד) „בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם: תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים". איזה מין עבודה זרה היה בין עמי בני שם הקדמונים לא ידענו אל נכון. הרמב"ם (מו"נ ח"ג פרק ל') מחליט כי העמים הקדמונים עבדו לצבא השמים כי חשבו אותם לסגני ה' אל אמת. שטאדע משער כי בני שם הקדמונים נתנו כבוד אלהים לנשמות אבותיהם ומהם נשאר המנהג גם בין בני ישראל להקריב קרבנות בחברון לנשמת אברהם ובשכם לנשמת יוסף. וכינו לזאת את נשמות אבותיהם בשם אלהים כמו שמצינו בבעלת אוב שקראה את נשמת שמואל הנביא בשם „אלהים": אלהים ראיתי עולים (ש"א כח, 13). השערת וו. ר. סמיטה כי בני שם הקדמונים חשבו לאלהות בעלי חיים שונים, כמו שיש להוכית משמות אנשים ונשים שנקראו בשמות חיות שונות, וגם ממה שנזכר בנבואת יחזקאל (ח, 10): „ואראה והנה כל תבנית ובהמה שקץ... מחוקה על הקיר (של בית ה') סביב סביב ושבעים איש מזקני בית ישראל... עומדים לפניהם ואיש מקטרתו בידו ועתר ענן הקטורת עולה".

כאשר הופיע ישראל על במת ההיס־טוריה נתן שטר שחרור לאמונת הבל של אבות אבותיו וקרע את כל קשר ויחס עמה, והקשר עם האמונה באלהי אמת, קונה שמים וארץ, נקבע בלבו ובמוחו עם תמונת אברהם. בלי ספק מצא משה לפניו בעם ישראל כר נרחב ראוי ונכון לטעת עליו רובי תורתו. ביחוסו אל עגל הזהב הראה משה לדעת, כי אף שהעם לא חשב אותו לאלהות במלוא מובן המלה, כי אם חשב אותו לאמצעי בין ה' והעם, כמו שהיה משה, בכל זאת לא חפץ לותר ולהסכים לזה, כי חפץ לעקור מלבם גם

אבק עבודה זרה. העובדה השניה של ע"ז היא עבודת הבעל (פעור), עבודה הקשורה בזנות ונאוף, עוד יותר הכאיבה את לבבו, כי ראה כבר התנגדות (רעאקציע) חזקה נגד דעותיו היקרות. המתנגדים הראו לדעת כי אף שמודים ומכירים באלהי אבותיהם, אבל חושבים גם את אלהי עמים אחרים לאלהי אמת, ואך שונאים המה אלהי עמים אחרים את אלהי ישראל ואת עמו.

אחר הכבוש כאשר התאזרחו בארץ כנען נשתנה הדבר לרע: ספר שופטים מלא מספורים המודיעים כי בני ישראל סרו מאחרי ה' אלהי אבותיהם ויעבדו לבעלים לעשתרות ובגלל זה מסרם ה' בידי שונאיהם ולחצום מאד. ואז פנו אל ה' אלהיהם להושיעם בצר להם, ויקם להם שופטים ויושיעום. אבל עד מהרה שכחו עוד הפעם את אלהיהם והרעו עוד יותר מאבותיהם (שופטים ב. 1 והלאה). הסבות לסור כפעם בפעם מאחרי אלהיהם לעבוד את אלהי הארץ היו: התחתנות בעמי הארץ, האמונה כי אלהי הארץ ייטיבו ליושביה אם אך יעבדו ויכבדו אותם. אבל הכח המושך היותר חזק שמשך את לבות בני ישראל אל עבודת אלהי הכנענים היה בתכונת העבודה להאלילים האלה: זנות, יין ותירוש. אולם כאשר חזקה עליהם יד אויביהם זכרו את אלהיהם אשר פנו לו עורף ויצעקו אליו להושיעם מכף אויביהם, ויקם להם כפעם בפעם מושיע ורב ותהי להם הרוחה. היותר מצוין בין המושיעים האלה היה מלכם דוד בן ישי. המלך הזה הכניע את כל אויביהם וידבר אותם תחת רגליו, ובימי שלמה בנו עלתה הצלחת הארץ כפורחת, העם היה שלו ושקט מפחד אויב, וישבו על אדמתם לבטח איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, אבל לא ארכו להם ימי השלום, כי התנגדות (רעאקציע) החלה עוד הפעם לבצבץ ולעלות, והמלך

שלמה בעצמו הניח את אבן הפנה להרע־אקציע, כי לקח לו נשים רבות מעמי ארצות אחרות: מצריות, מואביות, עמוניות, צדוניות ועוד ונשיו אלה הטו את לבבו ללכת בדרכי תועבות אלהיהן, אחריו משך את כל העם, ובכן פרצה עבודת אלילים במלוא רוחב הארץ בממלכת ישראל ובממלכת יהודה.

קרוב לשער, כי ההתנגדות בירושלים למעשיו של שלמה בדבר הפצת עבודת אלילים בארץ נתנה אומץ בלב ירבעם בן נבט לסול לו מסלה חדשה בעניני הדת ולהעמיד שני עגלי זהב, במקומות שהיו ידועים למקודשים בעם מקדמת דנא, בדן, ובית אל, ולחדש על ידי זה את האמונה הישנה הנוסדה על כבוד נשמות אבותיהם בתתם להן כבוד אלהות. בכל מה שעשה ירבעם אין להוכיח בראיה אמתית כי ירבעם פקר בה' אלהי ישראל. אדות אחאב נאמר, כי בנה בשמרון היכל לבעל אלהי צדונים (מ"א טז. 32) והפקיד בתוכו כהנים לעבודה זרה. בכלל אין אנו יודעים עד היכן הגיעה שנאתו לאלהי ישראל. רבים מחכמי העמים החדשים חושבים כי בענינים רבים היה לבו שלם עם ה' אלהי ישראל והאות לדעתם הוא — שמות בניו אחזיהו, יהורם, ששיתף השם „יה" אל שמותיהם. וגם בין חז"ל יש נוטים להשערה הזאת — כי אומרים שאחאב כיבד את התורה מאד והיה שונה שמונים וחמשה פנים בתורת כהנים (עיין סנהדרין קב:). אבל להמעיין בעינא פקיחא בכה"ק גלוי וידוע שההשערה הזאת היא חלושה ואין לה כל יסוד, כי יחוסו של אליהו אליו והעובדה כי אחאב וכל בית עמרי נכרתו ונשמדו מעל פני האדמה בשם ה' אלהי ישראל ובגזרתו מורים לדעת כי אחאב היה שנוא לה' (מ"ב י.).

בארץ יהודה הכתה עבודת האלילים שרשיה יותר חזק בארץ וגם אופן העבודה היה יותר מסוגל להמשיך אליו את לב העם, אבל לעומת זה ההתנגדות לה מצד הטובים שבעם היתה יותר חזקה. בימי רחבעם מצינו בירושלים בתי זונות נוסדים בפומבי, ומעשה הזנות נשא עליו חותם דתי כי עשו זאת לכבוד איזה אליל (מ"א נד. 24) אולם המלך אסא השתדל בכל אות נפשו לטהר את הארץ מתועבות באלה, הוא העביר את הקדשים מן הארץ ויסר את הגלולים אשר עשו אבותיו, והסיר את מעכא אמו מהיות גבירה מפני כי עשתה מפלצת לאשרה, ויכרות את מפלצתה וישרוף בנחל קדרון (מ"ב טו. 9). כדברים האלה יספרו לנו כה"ק גם על אדות יהושפט וביחוד אדות חזקיהו (שם יח. 4).

אחרי מותו של חזקיהו נפלו בני יהודה עוד הפעם למכמורות התועבות של אלהי הכנענים וגם נתנו כבוד אלהים לצבא השמים; בנו של חזקיהו מנשה אשר עלה על כסא אביו העביר גם את בנו למולך, ועמו סר רוב העם מאחרי ה' (מ"ב כא). אין לנו שום רושם בכה"ק שיודיע לנו הסבה שהסבה את לב העם פתאום אחורנית מה' להדבק באלהי נכר. יוכל היות כי מנשה רחש רגשי כבוד לאלהי הארץ של ממלכת עשרת השבטים שהיתה גדולה, עשירה ורחבה יותר מארץ יהודה, ולזאת התגנב הספק בלבו אם יש כח ועוז לאלוה של ארץ יהודה להמשיל אותו על ארץ רבה ולהדבר עמים תחת רגליו. לעומת זה התקונים של המלך יאשיהו הכו שורש עמוק בלב העם. הוא עשה את ירושלים למרכז דתי לפי רוח אלוה אמת, אלהי ישראל, ויצו להוציא מהיכל ה' את כל הכלים העשוים לבעל ולאשרה ולכל צבא השמים וישרפם מחוץ לירושלים, והשבית את הכמרים אשר נתני מלכי יהודה ויקטר בבמות בערי יהודה ומסבי ירושלים, ויוצא את האשרה מבית

ה׳ וישרוף אותה בנחל קדרון, ויתוץ את בתי הקדשים אשר בבית ה׳... (מ״ב כג).

אבל גם אחרי כן עוד היו רבים מבני יהודה כרוכים אחרי תועבות הגוים. ירמיהו מתאונן לאמר: כי מספר עריך היו אלהיך יהודה (ירמיה ד. 28). יחזקאל ראה מחוקה על הקיר בבית ה׳ כל תבנית רמש ובהמה, שקץ וכל גלולי בית ישראל, ושבעים איש מזקני ישראל ...עומדים לפניהם ואיש מקטרתו בידו ועתר ענן הקטורת עולה... (יחזקאל ח. 10—11).

גם כריתות לעולם ועד נתנו בני ישראל לעבודת אלילים בגלות בבל, כי בשובם מגלות הזאת לא יזכר ולא יפקד עוד העון הזה בין בני ישראל. אם כי יש עוד רמזים כי גם בבבל היו איזה מהם נוהים אחרי העצבים כמו בזכריה (י. 2) כי התרפים דברו און, והקוסמים בדו שקר..., ובפרשה יג. 2 והיה ביום ההוא נאם ה׳ צבאות אכרית את שארית העצבים מן הארץ... ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ... וביחוד פעלה פעולה נצחת לבטול עבודה זרה בין בני ישראל ביטול עולמי, תקנת עזרא בדבר התחתנות עם בנות עמי הנכר, כי על ידי טהרת המשפחה נטהר ישראל לעולם מגלולי הגוים ותועבותיהם ונשאר נאמן אך לאלהי אבותיו לבדו.

עבודת האדמה, העמים הנאורים הקדמונים כהיונים והרומאים חשבו את עבודת האדמה לדבר נכבד ויקר מאד בחיי האדם הפרטי והצבורי, כי העבודה הזאת היא המקור היותר מצוין לשאוב ממנו צרכי המחיה והכלכלה הנחוצים להאדם לקיומו ואשרו בארץ. משוררים רבים שרו לה שירי תהלה בגלל התועלת החומרי הזאת, אבל העלימו עין מהתועלת והערך המוסרי ומדותי שבה לכל העם בכלל ולכל יחיד ויחיד בפרט. ולזאת לא חשבו את עבדיהם שהתעסקו בעבודת האדמה ראוים ומוכשרים לאיזה זכיות בחברת האדם בגלל עבודתם זאת. לא כן הוא הדבר לפי רוח כה״ק. האדם בתחלת ברייתו נצטוה לעבוד את האדמה בגן עדן ולשמרה; הצווי האלהי מורה לדעת כי העבודה הזאת יש לה גם יסוד מוסרי ומדותי, וגם העונש על חטאו אחר שנגרש מגן עדן: „בזעת אפיך תאכל לחם" יש לחשוב כעין רעיון כפרה על חטאו. צדקת הצדיק תפעל הרבה להיטיב מצב עבודת האדמה. למך קרא לבנו נח לאמר: זה (בצדקתו) ינחמנו ממעשינו ומעצבון ידינו מן ה א ד מ ה אשר א ר ר ה ה׳ (בראשית ה. 29). חוקים ומשפטים רבים שיש להם יסוד מוסרי ומדותי קשורים ואחוזים בענין עבודת האדמה. מחוקי השמיטה: והיתה שבת הארץ (שנת השמיטה) לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולתושבך הגרים עמך ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול (ויקרא כה. 6—7). מחוקי היובל: וקדשתם את שנת החמשים שנה וקראתם דרור בארץ לכל יושביה יובל הוא תהיה לכם, ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו (שם 12). ובגלל הדבר הזה היתה עבודת האדמה אהובה ומכובדה בעיני כל שדרות העם. המלכים: שאול, דוד ועוזיהו; בין הנביאים: אלישע, בין השופטים: גדעון. בברכה שברך ה׳ את נח אחר המבול הבטיח לו שלא יוסיף עוד לקלל את האדמה בעבור האדם... ועוד כל ימי הארץ זרע וקציר... לא ישבתו (בראשית ח. 31—32). יצחק בברכתו את יעקב אמר: ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש (שם כז. 28). יעקב בברכתו את בניו מזכיר את עבודת האדמה: אוסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתונו... וירא מנוחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה... מאשר שמנה לחמו והוא

יתן מעדני מלך (שם מט). גם משה בברכו את העם לפני מותו הזכיר את הארץ: מבורכת ה' ארצו... ממגד תבואות שמש וממגד גרש ירחים... יהי רצוי אחיו וטובל בשמן רגלו (דברים לג). הנביאים בנבואותיהם על עתידות ישראל מנבאים: כי בעתיד יעשו אתים מחרבותיהם, ומזמרות מחניתותיהם (ישעיה ב. 4). וישב בה יהודה וכל עריו יחדו אכרים ונוסעי בעדר (ירמיה לא. 23), לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר (תהלים סה. 14). עבודת האדמה יש לה גם ערך יקר בדבר החנוך, כי היא תודיע להאדם העוסק בה את השגחת הבורא עליו למלא את כל מחסוריו: כי הוא מצמיח חציר לבהמה ועשב לעבודת האדם להוציא לחם מן הארץ (תהלים קד. 14), השם גבולך שלום חלב חטים ישביעך (שם קמ"ז 14). העבודה הזאת תלמד את האדם דעת, כי בכל עניני חייו הוא תלוי בחפץ הבורא, כי כל מעשיו יועילו לו אך אם חפץ ה' בידו יצליח, והדבר הזה יעורר בקרבו רגשי תודה לאביו שבשמים המברך את מעשי ידיו, ומזהירו מלסור ממנו ימין ושמאל.

טבע אדמת ארץ ישראל מתואר בכה"ק בדברים האלה: כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה, ארץ נחלי מים. עינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר, ארץ חטה ושעורה וגפןותאנה ורמון, ארץ זית שמן ודבש (דברים ח. 7—9), ולהלן הוא אומר: והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים (שם יא. 11). ביחוד מצוינים שם העמקים האלה: עמק יזרעאל, עמק זבלון בקעות פוריות מאד נמצאו. גם כן למערב הר הכרמל. ההרים מעשירים את הארץ על ידי בנין המדרגות מעשי ידי אדם. הרי שמרון וגלבוע במזרח הארץ וכרמל במערב מצוינים מאד בפירותיהם ובתבואותיהם. על ההרים מסביב לשכם ושדותיהם הקרובים להם גדלים דגן, פשתן, צמר גפן ומיני קטניות שונים למכביר מאד. שם גדלים במספר רב ועצים מאד עצי גפן, זית שמן ועץ פרי שונים. בשדות שבין ים כנרת והרי האוראן יקצרו לפעמים חטים שלש פעמים בשנה אחת. עשירים במי מעינות המה עמק יזרעאל, גדות ים כנרת, עמק זבלון, השרון, הרי שמרון וגלבוע, עמק הירדן, והר הכרמל. שפע רב של מים מביא עמו הטל בלילות הקרים של הימים החמים.

עבודת הבמות. כמעט כל העמים הקדמונים היו נוהגים לבנות מזבחות על מקומות גבוהים, על הרים וגבעות ושם הקימו היכלים לאלהיהם וזבחו את זבחיהם על ידי כהנים שונים, והקטירו קטרת של סמים שונים. גם העברים עשו כן בימים הקדמונים בעת נדודם במדבר. ואחר כן אברהם העלה עולה על הר המוריה, יעקב בבית אל. ואף אחרי שהוקם בית לה' בירושלים, המקום הנבחר למרכז דתי נאסרו הבמות להקריב עליהן. אבל האיסור הזה לא נתקבל בעם, ורבים לא חדלו מלהקריב על במות שונות ולא שמו לבם אל החוק הזה. ואף להמלכים חזקיהו ויאשיהו הצליח חפצם להסיר את הבמות מארץ ישראל, כי היו הבמות לאבן נגף ולצור מכשול לבני ישראל ופעמים רבות הסירו את לב בני ישראל מאחרי ה' אלהי אבותיהם ויוליכו אותם שולל לפנות אל עבודות אלהי עמים שונים.

בעלי התלמוד מביאים כי היו להם לבני ישראל שני מיני במות: במה גדולה או במת מיוחדה לצרכי צבור ובמה קטנה של יחיד (זבחים פרק יד .'). במה קטנה היה אדם עושה על פתח חצרו ועל פתח גינתו ומקריב עליה הוא ובנו ועבדו ושפחתו (תוספתא סוף זבחים).

עבוט, התורה הזהירה לבני ישראל לבלי קחת נשך (כסף) ותרבית (תבואה) בעד הלואה לאיש עני, אבל התירה לקחת מהלוה עבוט (משכון) שעל ידי זה יהיה המלוה בטוח כי הלוה ישיב לו (כאשר ירחיב ה' את גבולו) את הכסף שנתן לו בהלואה. אבל להיתר הזה הוסיפה התורה איזה סיגים. אסור לקחת עבוט מאלמנה אפילו אם היא עשירה. אסור לקחת משכון מדברים שעושים בהם אוכל נפש. ריחים ורכב הכתובים בתורה פירשו חז"ל לאו דוקא כי אם כל הדברים הנחוצים לעשות אוכל נפש. אם העבוט הוא מהדברים הנחוצים להלוה להשתמש בהם בלילה כמו שלמה שבני ארצות המזרח ישתמשו לכסות לילה, מחוייב המלוה להשיב את העבוט לפני בוא השמש. כי היא כסותו לבדה היא שמלתו לעורו במה ישכב ? והיה כי יצעק אל ה' וישמע ה' לצעקתו כי חנון הוא (שמות כב, 25 — 26). ולפי זה ההלואה בבני ישראל היא מין צדקה, רק המלוה יש לו רשות לדרוש מהלוה להשיב לו את הכסף שהלוה לו, אבל לא יהיה לו כנושה, אדרבה על המלוה להשתדל אם יפגוש את הלוה להראות את עצמו כאילו איננו רואהו לבל יתביש ממנו. ולזאת אמרו רבותינו: גדול המלוה יותר מן הנותן. אסור להמלוה לבוא לבית הלוה לקחת ממנו עבוט, כי אם עליו לעמוד בחוץ, והלוה יוציא אליו את העבוט מביתו לחוץ.

עבור, מוצא פרי האדמה, יבול. השמות דגן, בר, שבר יתורגמו בשם „עיבור" עיין תרגום אונקלוס בראשית, כז, 28 ; מא, 35 ; מב, 1. ולפי זה מבאר ש"ב דברי התלמוד (ברכות, כח:) בכל פרשת ת ע י ב ו ר יהיו צרכיהם לפניך : איך שיצא דינך בנוגע לתבואת השנה, לשובע או לרזון יהיו צרכיהם לפניך ואל תמנע אותם מהם.

עבטיט, שרשו עבוט, בתמונת סגריר, והוראתו התחיבות גדולה, ומכביד עליו עבטיט (חבקוק, ב, 6). כתרגומו תקוף חובין.

עיבל, שם רוכסי הרים, הידועים בשם הר הקללה, ולעומתו הר גריזים ידוע בשם הר הברכה. שני ההרים האלה המה מן היותר נודעים ומפורסמים בארץ שומרון, בגלל גבהם המצויין, ובגלל העמק העמוק המבדיל ומפריד את שני ההרים האלה זה מזה, ובגלל העיר העתיקה שכם העומדת בקרבתם, העיר שכבר היתה לה כת המושך בימי אברהם, שהיתה לו התחנות הראשונה בלכתו מחרן לארץ כנען, וגם יעקב חנה בה בשובו מפדן ארם לארץ אביו ארץ כנען. במקום הזה שמע אברהם את ההבטחה הראשונה מאת ה' לתת לזרעו אחריו את הארץ הזאת. ארץ כנען לירושת עולם. וחפץ אדון הקורות היה כי קיום ההבטחה הזאת יודע בפרסום במקום שנתנה לפני ארבע מאות שנים ; כי ממקומות היותר גבוהים ומפורסמים בארץ הזאת : עיבל וגריזים יתפרסם בעולם כי תורת אמת, חקי משפט וצדקה יהיו היסודות להנהגת העם היושב עליה, והמרכז שממנו יתפשטו החקים האלה לכל יושבי תבל. ולזאת מיד אחר נצחונות הראשונים שנעשו על ידי יהושע בנה מזבח לה' בהר עיבל כאשר צוה משה עבד ה' את בני ישראל ויכתב שם על האבנים את משנה תורת משה וכל ישראל וזקניו ושוטריו ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון נגד הכהנים, הלוים חציו אל מול הר גריזים, וחציו אל מול הר עיבל לברך את העם ישראל בראשונה, ואחרי כן קרא את כל דברי התורה הברכה והקללה ככל הכתוב בספר התורה (יהושע, ח.) הנצחונות הראשונים נתנו תקוה בלב בני ישראל כי חפץ ה' בידם יצליח לכבוש את הארץ. אבל לאידך גיסא התקשרות

עמי כנען להתיצב נגדם ולגרשם מן הארץ דרשה להכין עצמם למלחמה כבדה אשר אך בעזרת ה׳ יוכלו לקוות לצאת ממנה בזר הנצחון על ראשיהם בתנאי אם יקיימו את דברי התורה והמצוה החקים והמשפטים כאשר צוה אותם ה׳ אלהיהם ככתוב בספר התורה אשר בארון שהיה עמם במעמד ההוא.

עבר 1) בן שלח, נכדו של שם בן נח. (בראשית, י, 24). ולכן נקרא שם ראש אבותיו: אבי כל בני עבר. בני ישראל מתחילים יחוסם מאברהם ועבר הוא גם אבי פלג ויקטן, ראשי האומות לבני ערב (שם, 25, 30). ולדעת ש״ב השם עבר מורה על עם שוכן בעבר נהר פרת בארם נהרים שמשם בא אברם העברי (שם, יד, 13). וכן נאמר ביהושע: בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם... ואקח את אביכם אברהם מעבר הנהר (יהושע, כד, 3.); 2) בן אלפעל מבני בנימין. 3) מצאצאי בנימין; (דהי״א, ה, 12 — 22). 4) מצאצאי גד (ה, 13); 5) ראש אבות למשפחת עמוק, מן הכהנים שעלו מן הגולה בימי הכהן הגדול יויקים (נחמיה, יב, 20).

עברה, מקום לעבור נהר ועברה העברה (שם, יט, 19).

עברה, שטף באין מעצור 1) שטף אף: עליהם אשפוך כמים עברתי (יהושע, ה, 10). אספת כל עברתך (תהלים, פה, 4). עצרת אותה; עם עברתי (ישעיה, י, 6). עם שהתעברתי עליו. 2) גאוה וגודל לבב. הנשא בעברות צוררי (תהלים, ז, 6). גלה הוד גאונך ברום לבב צוררי.

עברי, בשם הזה נקראו בני ישראל בימים הקדמונים להתפתחותם. אם נעיין בכה״ק נראה כי כן היה נקרא העם הזה. 1) בפיות עמים אחרים. אשת פוטיפר, בספרה לאישה את העלילה על יוסף, אמרה כדברים האלה: בא אלי העבד ה ע ב ר י אשר הבאת לנו לצחק בי (בראשית, לט, 17). גם בפני אנשי ביתה קרא אותו בשם הזה: ראו הביא לנו איש ע ב ר י לצחק בנו (שם, 14). שר המשקים בספרו לפרעה את אשר קרה לו עם יוסף בבית האסורים, קורא אותו בשם ע ב ר י: ושם אתנו נער עברי עבד לשר הטבחים (שם, מא, 12). בת פרעה בראותה את הילד (משה) בתבה אמרה: מילדי ה ע ב ר י ם זה (שמות, ב, 6); הפלשתים בשמעם את קול התרועה במחנה ישראל בבוא הארון, אל המחנה, אמרו: מה קול התרועה הגדולה הזאת במחנה ה ע ב ר י ם? (ש״א, ד, 6). 2) גם בני ישראל בדברם אל בני עמים אחרים יכנו את עצמם בשם עברים. יוסף בדברו עם שר המשקים בבית הסוהר אמר: כי גונב גונבתי מארץ ה ע ב ר י ם (בראשית, מ, 15). בשליחותו של משה אל פרעה נצטוה משה מפי ה׳ לכנות את בני ישראל לפני פרעה בשם עברים: ובאת אתה וזקני ישראל אל מלך מצרים ואמרתם אליו: ה׳ אלהי ה ע ב ר י ם נקרה עלינו (שמות, ג, 18); ה׳ אלהי העברים שלחני אליך לאמר: שלח את עמי ויעבדוני (שם, ז, 16). בוא אל פרעה ודברת אליו: כה אמר ה׳ אלהי העברים שלח את עמי ויעבדוני (שם, ט, 1). כאשר נצטוה משה כן עשה כאשר באו משה ואהרן אל פרעה אמרו אליו כה אמר ה׳... אלהי ה ע ב ר י ם נקרה עלינו (שם, ה, 3). הנביא יונה על שאלת אנשי הספינה שהיו כפי הנראה מאנשי צור וצדון, על ארצו ועמו, השיב להם ע ב ר י אנכי (יונה, א, 9). 3) במקום שהמדבר חפץ להראות ההבדל הרב והגדול בין ישראל לעמים. הפליט מאנשי חיל הכנענים וכדרלעמר מבנה את

אברם בתואר העברי. (בראשית, יד, 13). מפני שהוא מגזע אחד עם לוט ומחזיק בדעותיו ולא מפני שהוא קרובו (ספורנו) ומטעם הזה שמו את המאכלים על סעודת יוסף עם אחיו לו לבדו ולהם לבדם, כי לא יוכלון המצרים לאכול את העברים לחם כי תועבה היא למצרים (שם, מג, 32). העבד מתואר בשם עברי בניגוד לעבד כנעני מפני שהחוקים אדותם משונים זה מזה.

בנוגע להוראת השם „עברי" הדעות שונות: 1) חוקרים אחדים מאמינים כי הוא לקוח משם אברם. אבל הכל יפצה פיהם, כי באופן הזה לא היה להם להשליך האות האחרונה שהיא משורש השם. 2) על שם עבר בן שלח, כי בני ישראל המה יוצאי חלציו. הדעה הזאת יותר מקובלת על הלב. ובאמת מצינו אבי כל בני עבר (בראשית, י, 21); 3) מן פעל עבר. אייזעביוס מבאר זאת מפני כי העם הזה עבר מעבודת אלילים לעבוד אלהי אחד יחיד ומיוחד ולהחזיק בכל קנינים מוסריים הקשורות בהאמונה הזאת. 5) וועלהויזען משער כי בני ישראל נקראו עברים בפי העמים יושבי ארץ כנען מפני כי באו לשם מעבר הירדן. והוא לשיטתו אזיל כי הבטוים של יוסף: כי גונב גונבתי מארץ העברים, ושל משה אלהי העברים נקרה עלינו נכתבו בזמן רב אחר כיבוש הארץ. 4) יותר קרובה לאמת ההשערה שבני ישראל נקראו עברים, מפני כי אביהם הראשון אברהם בא לכנען מעבר לנהר פרת, כמו שנאמר ביהושע (כד, 2—3). בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם.... ואקח את אביכם אברהם מעבר הנהר (פרת) ואולך אותו בכל ארץ כנען. החוקרים השתדלו למצוא על כתובות עתיקות משרידי מצרים זכר להעברים שהיו במצרים, והמצריים העבידו אותם בפרך אבל עד כה לא עלתה בידם למצוא את אשר בקשו. אחדים מהם חשבו את השם אפרי הנזכר לפעמים בכתובות מצרים הקדמונה, כי יכוונו בזה אל העברים, אבל ההשערה הזאת אין לה הוכחה ברורה.

עברים, שם צלע המערבית להרי הגלעד בעבר הירדן מזרחה. מרוכסי ההרים האלה היו נבו ופסגה אשר על פני יריחו מזרחה לים המלח. משם ראה משה את ארץ נחלת עמו ושם השיב את רוחו לאשר נתנה. בשלשה מקומות נזכרת עלית משה על ההר הזה למות שם. במדבר כז, 12; בדברים ג, 27, נזכר אך ראש הפסגה, ובדברים לב, 49. במקום הזה נוסף גם הר נבו: עלה אל הר העברים הזה, הר נבו. ויען כי המקום הזה לא נחקר עד כה כראוי על ידי התרים את הארצות, לכן קשה עלינו להגביל תבונתו. רוב החוקרים הסכימו כי הר נבו הוא ההר הנודע כעת בשם אטטארוס, העומד במרחק עשרה פרסאות אנגליות צפונה מנחל ארנון, ועשרה פרסאות אנגליות מזרחה מקצה צפונית מזרחית לים המלח. אבל הדבר הזה עוד מוטל בספק, כי ההר אטטארוס איננו עומד מול יריחו, ובפסוק נאמר: אשר על פני יריחו.

על ההר הזה עלה משה לראות את הארץ אשר הבטיח ה' לתת לזרעם של אברהם, יצחק ויעקב. האברבנאל חוקר ודורש אם הראיה הזאת היתה ראיה מוחשית או רוחנית במראה נבואי, לפי פשוטו של מקרא היתה הראיה הזאת ראיה מוחשית, כמו שנאמר בפירושו: הראיתיך בעיניך ושמה לא תעבור. ובאמת לא יקשה לאדם עם חוש הראות חזק כמשה שכתוב עליו לא כהתה עינו, לראות היטב במקום של שלשים פרסאות בארכו אם יעמוד באמצע האורך, כמו שהר נבו עומד, ובפרט

ממקום גבוה על ארץ מישור. אבל חז"ל מבארים כי הראיה הזאת היתה במראה הנבואה. כן אמרו: אשר על פני ירחו מלמד שהראהו ארץ ישראל מיושבת בשלותה וחזר והראהו מציקין המציקין לה וכו'. (ילקוט, רמז תתקסד).

עברונה, שם אחת התחנויות של בני ישראל במסעיהם במדבר (במדבר, לג, 34). והוא בקרבת עציון גבר על חוף ים סוף.

עבות, חבל משזר, וכעבות העגלה חטאה (ישעיה, ה, 18). בחבל עב שמושכין בו עגלה, חטאה כן חזקה חטאתם. ונשליכה ממנו עבותימו (תהלים, ב, 3). מוסרות עול מלך בחבלי אדם אמשכם בעבותות אהבה (הושע יא, 4). הקרבתים אלי בחבה.

עגבה, תאוה, זמה, חשק זנונים ותשחת עגבתה ממנה ואת תזנותיה מזנוני אחותה (יחזקאל, כג, 11). ומזה ע ג ב י ם דברי אהבים, כשיר עגבים (שם, לג, 12). כשירת הזונה.

עגות, רקיקים עגולים. אברהם מסר לשרה אשתו לאפות עגות למען האנשים האורחים שבאו תחת צל קורתו. העגות היו נאפות בתנור חם מצופות באפר חם מאד, והיו מהפכים את העגות כפעם בפעם למען לא יתקלקלו מחום הרב. ואם העגות נאפות על אבנים קלויות באש הנה נקראות עגות רצפים (מ"א, יט, 6). אפרים בעמים הוא יתבולל, אפרים היה עוגה בלי הפוכה (הושע, ז, 8). שלא נהפכה על פניה להאפות היטב ואינה ראויה לאכילה, כי צדה אחד נשרף באש וצדה השני עודנו עיסה, כן אפרים בהתבוללו בעמים הנהו חצי יהודי וחצי גוי.

עגור, מין עוף ארך האף והרגלים ממין החסידה הנודע במעופו צמדים עם רעיו שדרות שדרות ברקיע השמים בקול שאון. העוף הזה הוא יפה מאד ונוצותיו מצבע אמוץ כהה עוד מגדילים את יפיו. קולו חזק מאד ונשמע לפעמים במרחק רב. בלשונות העמים נקרא בשם קראניק ובארמית — כורכי ומזה בתלמוד צות כי כורכיא (קדושין, מד.) הנביא ירמיה מוכיח את עמו שאיננו שומר את משפטי התורה שהיו מחוייבים להיות לו טבע שני ומקביל לעומתם טבע העופות שלא חנן אותם ה' בבינה והשכל, ובכל זאת המה חיים על פי חקי הטבע ושומרים את תפקידם. הלא כה דבריו: גם חסידה בשמים ידעה מועדיה ותור וסוס ועגור שמרו את עת בואנה ועמי לא ידעו את משפט ה' (ירמיה, ח, 7). העופות האלה תמיד כשיגיעו ימי הסתיו המה עוזבים את קניהם ונוסעים לארצות החמות, ואחרי שהסתיו חלף הלך לו המה שבים לקניהם. והנסיעות האלה המה עושים תמיד בזמנם ומועדם כי זה הוא משפט הטבע, אבל בני ישראל לא ידעו את משפט ה'. הרב ר' יוסף אלבו (עקרים מאמר ג) מבאר המלות משפט ה' חקי התורה. אבל חקי התורה נזכרים בפסוק שאחריו (8) בפירוש: איכה תאמרו חכמים אנחנו ו ת ו ר ת ה' אתנו, אכן הנה לשקר עשה עט שקר סופרים. המלה לשקר הוראתה פה לחנם ללא יועיל כמו שאמר דוד אדות נבל הכרמלי: אך לשקר שמרתי את כל אשר לזה במדבר ולא נפקד מכל אלה לו מאומה וישב לי רעה תחת טובה (ש"א, כה, 21). וכונת כי לחנם ללא יועיל יכתבו הסופרים תורת ה' כי לא יחכמו מהספרים האלה, כי אם בדבר ה' מאסו וחכמת מה להם? ובכן המלות משפט ה' בפסוק ז' מכוונות אל משפטי הטבע הנהוגים מאת אדון כל.

עגיל, מין טבעת לנזמי האזן, ועגילים על אזניך (יחזקאל, טז, 12).

עגל, בן בקר רך בשנים, ונקרא כן בגלל תכופת כרכוריו, וירקידם כמו עגל (תהלים, כט, 6). עגל מרבק, אסור על אבוס לדישנו ולהשמינו (יש"א, כח, 24). ובדמיון קהל גוים הנגררים אחרי שרי צבאם כעגל אחרי אמו. עדת אבירים בעגלי עמים (תהלים, פח, 31).

עגל מסכה, הוא סמל דמות אלהות אפים אלהי המצרים שנעשה לישראל אצל הר סיני במסעיו ממצרים עם הערב רב שנספח עליו. עבודת עגלים או בכלל לחיות שונות היתה ידועה ומפורסמת מאוד בין העמים הקדמונים וביחוד במצרים ובהודו : השור היה מקורב מאד להאליל שיווא אצל ההודים פסילי העבודה זרה מולך באזיה המערבית היו עשוים בתמונת ראש שור ולפניו האליל בעל יושב בשלוה על שור גדול. גם בני ישראל בצאתם ממצרים התמכרו לעבודת העגלים בלי הבט ששמעו מהר סיני לא תעשה לך פסל כל תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת. משה עלה על ראש הר סיני להבין לפני העם על פי ה' חקים ומשפטים איך להתנהג בחיין הפרטים והצבוריים אחר שיכבוש את הארץ אשר הבטיח ה' לתת להם ויתאזרת בה, אבל נשאר שם זמן רב כארבעים יום. העם חשב שמשה עוד לא ישוב להם והשבו את עצמם לעזובים באין מנהיג, ואז פנו אל אהרן בבקשה כי יעשה להם מנהיג בתמונת שור אוכל עשב כאשר יעשו המצרים. אהרן היה ירא להשיב פניהם ריקם פן יהרגוהו, ולזאת צוה אותם להביא אליו את נזמי הזהב אשר באזני נשיהם, בניהם ובנותיהם והוא ימלא חפצם, העם מהר לעשות כאשר דרש אהרן, וזה האחרון עשה מכל התכשיטין עגל מסכה. העם שש לקראת הפסל הזה ויקראו בקול : אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים !" אהרן הודיע לעם כי חג לה' מחר, במלת „לה'" חפץ להזכירם כי ה' הוא אלהיהם. העם הפרוע השכים בבוקר ויעלו עולות ויגישו שלמים וישב לאכול ולשתות ולשמוח בחג. בשעה ההיא ירד משה מן ההר ושני לוחות העדות בידיו. בראותו את העגל והמחולות נרעשו כל אבריו ממחזה הנורא והמוזר הזה. לדבר הזה חרה אפו והשליך את שני הלוחות מידיו וישבר אותם לעיניהם, כי מה יסכון לעם פרוע לשמצה הדברים הקדושים האלה ? בשמוע מאהרן איך בא העם למדרגה שפלה כזו הוכיח אותו בדברים נמרצים והאשים אותו בכל המאורע הנבזה הזה. אחרי כן אסף אליו את בני לוי שנשארו תמימים לה' וצוה אותם להרוג בחרב את כל הפושעים והמורדים בה' ושהיו הסבה להעובדה הזאת. את העגל הזהב צוה לשרפו באש ולפזור את עפרו על פני המים וישק מהם את בני ישראל, ועל ידי זה יודע עון האנשים שלבם סר מאחרי אלהיהם. הדבר הזה מזכיר את המים המאררים שהשקו את האשה שחשדוה בזנות תחת בעלה (עיין במדבר, ה,). אחר כן נכמרו רחמיו על העם שחפץ ה' להשמידם והתפלל בעדם כי ימחול ה' לעונם. כי גם אלה שלא לקחו חלק בעבודת חטאו בזה שלא מיחו בהפושעים. ובכן נשמדה עבודת העגלים מבני ישראל עד מלוך ירבעם בן נבט המלך הראשון מעשרת השבטים שנפרדו מעל בית דוד (עיין הערך שלאחר זה). ··

המבקרים מחכמי העמים מצאו איזה סתירות בספור מעשה העגל שעשה אהרן (שמות, לב). 1) בפסוקים 9 — 14 מסופר כי ה' אמר למשה : ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם... ויחל משה את פני ה' אלהיו ויאמר למה ה' יחרה אפך בעמך... למה יאמרו מצרים ברעה הוציאם להרוג אותם בהרים... זכור

לעבדיך לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך אשר נשבעת להם לתרבות זרעם ככוכבי השמים... וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו. ובסוף הפרשה בפסוקים 30 — 40 מסופר הדבר באופן אחר סותר להמסופר בתחלה, פה הננו קוראים : ויהי ממחרת ויאמר משה אל העם אתם חטאתם חטאה גדולה ועתה אעלה אל ה' אולי אכפרה בעד חטאתכם. וישב משה אל ה' ויאמר : אנא חטא העם הזה חטאה גדולה... ועתה אם תשא חטאתם... ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת, ויאמר ה' אל משה מ י א ש ר ח ט א ל י א מ ח נ ו מ ס פ ר י.... ו י ג ו ף ה' א ת ה ע ם ע ל א ש ר ע ש ו א ת ה ע ג ל.... שני המקומות האלה סותרים זה את זה ולזאת מחליטים המבקרים כי לא יד אחת כתבה אותם. 2) הפסוק 34 סותר את הפסוק 35 שלאחריו. כי בראשון נאמר: ועתה לך נחה את העם אל אשר דברתי לך הנה מלאכי ילך לפניך.... ובפסוק 35 הננו קוראים : ו י ג ו ף ה' א ת ה ע ם ע ל א ש ר ע ש ו א ת ה ע ג ל.

אבל בזה שהמבקרים מחליטים שכותב התורה שאב את כפור מעשה העגל משני מקורים עוד לא הסירו את מכשול הסתירה, כי בכל אופן גם לדבריהם הלא איש אחד השתמש במקורים שונים לספר לדור ענין שלם שסופו לא יסתור את ראשיתו ואם כן מה הועילו בהשערתם. הכל מודים כי כותב התורה לא היה איש המוני, ואיך איש כזה חבר שני מקורים ועשה מהם ספור אחד שלם שחלקיו אינם מתדבקים ומתקשרים היטב? אבל אם נעיין היטב בכתובים אין הסתירה חזקה כל כך שלא תהיה אפשרות למצוא לה פתרון. בתחלה כאשר אמר ה' למשה לך רד כי שחת עמך... עשו להם עגל מסכה... ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם, חלה משה את פני ה' לשוב מחרון אפו לבלתי עשות אתם כלה בזכות אבותיהם וינחם ה' על הרעה (כליה) אשר דבר לעשות לעמו, אבל לא מחה את עונם לגמרי. ולמחרתו התפלל עוד הפעם אל ה' כי ישא להם את חטאתם ונעתר לו ה' לפקוד על עונם מעט מעט, ואת הפושעים המזידים המית במגפה, אולי היו מאלה ששתו המים מעורבים באפר העגל שפעלו פעולה נצחת על הפושעים כמו המים המאררים על האשה שזנתה תחת בעלה.

ספור מעשה העגל נשנה בספר דברים (ט, — י). ושם מוסיף כי בעת ההיא הבדיל ה' את שבט הלוי לעמוד לשרת לפניו במקדש ה'. כפי הנראה יש לבחירה הזאת איזה שייכות לעשית העגל. כי הלוים נבחרו למשרתי ה' בגלל אמון רוחם ליוצרם ובוראם ולא לקחו חלק בעבודה המבוערה הזאת, והיה זה שכרם. — חז"ל מאשימים את הערב רב בעון העגל, כי המה היו המסבבים וראשי המנהיגים את המרד הזה. והדבר הזה מפורש לדעתם בדברי התורה : ויאמרו אלה א ל ה י ך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים. דברים האלה ראוים להאמר מפי הערב רב, כי בני ישראל היו אומרים אלה אלהינו אשר העלונו מארץ מצרים (ש"ר, פ', מב).

עגלי הזהב של ירבעם בן נבט. אף על פי שעלה בידי ירבעם למרוד במלכי בית דוד ולעלות על כסא המלוכה של עשרת השבטים שנקרעו מעל בית דוד, בכל זאת היה ירא לנפשו פן ינחם העם לשוב אל בית דוד. כי בלי ספק היה בית ה' שהקים שלמה לכבוד ולתפארת ועבודת ה' על ידי הכהנים והלוים מסודרת באופן מאד נעלת בהוד והדר, כח המושך חזק מאד להסב לב העם מאחרי ירבעם. ולזאת החל לחשוב

מחשבות מה לעשות שיחדול העם מלעלות ירושלימה לראות את פני ה׳ במקדש של שלמה בירושלים, וגמר בדעתו לסדר עבודה דתית שתמשוך את לבות עמו בהודו והדרו לא פחות מעבודת ה׳ מירושלים. ולבד זאת חשב לטוב לפניו לבחור עבודה דתית הנהוגה בין אחד מהעמים הנאורים שעל ידי זה יתקשר עם העם הנאור הזה בקשר דתי, ועל ידי זה יוכל לקנות עזר ותמיכה בעת יתקוממו נגדו מעמו הנוהים אחרי בית דוד. קרוב לשער כי גם הכהנים שנשארו במלכות עשרת השבטים הועילו הרבה להוציא לפועל מחשבת ירבעם.

קודם כל חשב ירבעם לנחוץ ליסד שני מרכזים דתיים בארצו, תחת שבארץ יהודה היה אך מרכז אחד. לתכלית זאת בחר הערים בית־אל ודן. הראשונה, בית אל, היתה ידועה לקדושה בעיני העם מימים קדמונים. כבר יעקב אבינו הכיר את בית אל לקדושה (עיין בראשית, כג, 19 ; לה, 6 ; הושע, יב, 5 — 6). בכל תקופת זמן הקיום של ממשלת עשרת השבטים היה בית אל מרכז דתי. כמו שנראה בפירוש מדברי אמציה כהן בית אל הנביא עמוס : חזה, לך ברח אל ארץ יהודה ושם תנבא, ובית אל לא תוסיף עוד להנבא כי מ ק ד ש מלך הוא... (עמוס, י, 12 — 13). וגם מאה שנים אחרי כן עוד עמדה בית אל על תלה עד אשר הרס יאשיהו מלך יהודה את המזבח ואת הבמה שם. (עיין מ״ב, כג, 15 — 19). גם העיר דן היתה מעולם מרכז דתי. אבל המרכז הזה לא האריך ימים כבית אל ונהרס זמן רב לפני בית אל על ידי תגלת פלאסר מלך אשור (מ״ב, טו, 29).

על דבר מטרת עגלי הזהב כבר נתקבלה הדעה כי המה היו עבודת אלילים גמורה. אבל אחדים ממבארי כה״ק אינם מודים בזה. לדעתם גם הנוהים אחריהם האמינו בה׳ אלהי ישראל, אבל העגלים היו להם לסמל הקדושה ולכת אלהי מושיע, כמו שהיה הארון עם הלוחות לכל בני ישראל. והראיה שמביאים החוקרים לדבריהם אלה היא : כי לא נמצא אז בימי ירבעם בן נבט מבני ישראל שמיחו בזה. החושבים שבני ישראל למדו זאת מהמצריים שנתנו כבוד אלהים לשור אפיס טעו בזה כי המצרים הכירו לאלהות שור חי, ולא הנעשה ממתכות. ובאמת הספור מעשית העגלים במ״א, יב) איננו מזכיר אף ברמז קל כי היו לנגד עיני ירבעם עבודת המצרים והשור אפים. ולכן יחשבו המבקרים האלה כי האמונה בכח וגבורת השור היתה טבועה מנבר בלבות בני ישראל שהיו אז כמעט כלם עובדי אדמה, ובא ירבעם ועשה עגלי זהב כסמל גבורת ויכולת הבורא. והראיה שמביאים החוקרים האלה לדעתם זאת היא כי לבד הנביאים עמוס והושע לא נמצאו נביאים אחרים שהתנגדו לזה, וגם המה, הושע ועמוס התנגדו מפני כי העבודה לעגלי הזהב תרגיל את העם לעבודת אחרות ממין הזה כמו עבודת הבעל והעשתרות ובאמת נמשך העם אחר כן לעבודות זרות כאלה, מפני כי הורגלו על ידי זה לגשם את הבורא, נגד האיסור שאסר עליהם אבי הנביאים : לא תעשו לכם פסל כל תמונה. ובכן עגלי הזהב היו הגשר המעביר מן האמונה באל יחיד ומיוחד שאין לו כל דמיון בתמונת נבראיו, לעבודות זרות שונות עם כל תועבותיהן. כן היא דעת החכמים מחכמי העמים : וואטקע, קוע־גען, דיללמאן ועוד. אנחנו לרגלי מלאכתנו מצאנו לנחוץ להביא את הדעות האלה בקצרה, אף שבעיקר הדבר גם המה מודים שעגלי הזהב היו למכשול ולפוקה לבני ישראל להסיר לבבם מאחרי ה׳ אלהי ישראל ולהשקיעם בטומאת עבודה זרה גמורה, עוד יש לנו להתוכח עמם בזה.

ובמקום אחר נבאר את דעות חכמי ישראל בענין הזה.

עגלה, פרה רבה בשנים, עגלה משולשת (בראשית, טו, 9). שלישית לבטן אמה. וכן בתלמוד עגלא תלתא שהיא טובה מהנולדים לפניה (שבת, יא,). ישעיה (טו, 5) מכנה את עיר צוער בשם „עגלת שלשיה" כי השדמות סביבותיה היו פוריות מאד. ויתכן גם כן שעגלת שלשיה היא שם עיר בארץ מואב ונקראת כן להבדילה מן העיר עגלים כמספר זוגי. בשם עגלה יפה — פיה מכנה הנביא את מצרים מפני שנתנו כבוד אלהים להשור אפיס סמל כח הגבורה בעולם.

עגלה, שם אחת מנשי דוד שולדה לו את יתרעם, במספר נשי דוד נאמר אך בה לעגלה אשת דוד (ש"ב, (ש"ב, ג, 5). חז"ל מחליטים כי עגלה היא מיכל בת שאול (סנהדרין, כא). יוכל היות כי לזאת נאמר בה אשת דוד, כי היא היתה אשתו הראשונה והיה קשור אליה בעבותות אהבה. ויש משערים כי שם בעלה הראשון היה מרומז בהשם דוד, ובכן אשת דוד אין הכוונה דוד המלך כי אם שם בעלה הראשון ששמו היה דומה לשם דוד. אבל ההשערה הזאת רחוקה מאד ואין לה כל יסוד. גם רב יוסף בתרגומו לדהי"א (ג, 3). מעתיק לעגלה אנתתיה היא מיכל בת שאול.

עגלה ערופה. לפי רוח תורת משה כל ישראל ערבים זה בזה, ולזאת אם נמצא חלל בשדה קרוב לעיר ולא נודע מי הכהו הקולר תלוי בצואר העדה של העיר הקרובה אל החלל וביחוד בראשי העדה והשופטים, ועליהם להביא קרבן לכפר על חטאתם זאת כי לא השתדלו להזהר שלא יצא מתוכם רוצח נפש. הקרבן הזה נקוב בשם עגלה ערופה. וזה דבר הקרבן ומעשהו לפי דרישת התורה:

כי ימצא חלל באדמה אשר ה' אלהיך נותן לך לרשתה נופל בשדה לא נודע מי הכהו, ויצאו זקניך ושופטיך ומדדו אל הערים אשר סביבות החלל. והיה העיר הקרובה אל החלל ולקחו זקני העיר ההיא עגלת בקר אשר לא עובד בה אשר לא משכה בעול, והורידו זקני העיר ההיא את העגלה אל נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יזרע וערפו שם את העגלה בנחל, ונגשו הכהנים בני לוי... וכל זקני העיר ההיא הקרובים אל החלל ורחצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל, וענו ואמרו: ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו. כפר לעמך ישראל אשר פדית ה' ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל ונכפר להם הדם, ואתה תבער הדם הנקי מקרבך כי תעשה הישר בעיני ה'.

חז"ל מבארים הענין ביותר:

1) בנוגע להגבלת העיר הקרובה אל החלל בארו: כי הזקנים הנזכרים בתורה בפרשה הזאת היו חמשה במספר מסנהדרי גדולה שבירושלים, והמה באו אל מקום החלל ומדדו את המרחק מן החלל אל הערים הסמוכות. נקודת ההתחלה של המדידה היתה מחוטם החלל, ואם היה ראשו נכרת היו מביאים את הגוף אל הראש והתחילו למדוד מהחוטם. העיר היותר קרובה לפי המדידה הזאת אל החלל היתה מחויבת להקריב את הקרבן הדרוש, ואם לא חפצה לעשות זאת היו בית דין כופין אותה. יוצאת מן הכלל הזה היתה העיר ירושלים, והעיר שלא נמצא בה בית משפט, או שרובי יושביה היו גוים, או עיר הגבול. אחרי המדידה קברו את החלל במקום שנמצא. ואם אחר המדידה מצאו ששתי ערים שוות במרחקן מן החלל יספיק לשתיהן קרבן אחד.

2) אחר המדידה פנו הסנהדרין מקום לשופטים ולזקני העיר הקרובה אל החלל. המה לקחו עגלה בת שתי שנים שלא משכת

בעול והורידו אותה אל **נ ח ל א י ת ן** (עיין למטה) וישברו את מפרקתה (ערפו אותה) וזקני העיר רחצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל ואמרו: ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו. על זאת ענו הכהנים ואמרו: כפר לעמך ישראל אשר פדית ה׳ ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל, ומסיימים: ונכפר להם הדם. המקום שערפו שם את העגלה נאסר לעולם לעבדו ולזרוע עליו. קרבן עגלה ערופה היה נקרב אך בארץ ישראל, וגם שם פסק משרבו הרוצחים המה הצעלאטים בימי מלחמת הרומאים עם היהודים (סוטה מד—מח). טעמו של החוק הזה מבארים רבותינו: בא דבר שלא עשה פירות (עגלה בת שתי שנים) ויערף במקום שאינו עושה פירות (נחל איתן) ויכפר על מי שלא הניח לעשות פירות (שם מו.). המלות „ידינו לא שפכו את הדם" מבארים חז"ל: וכי עלתה על דעתנו שזקני בית דין שופכי דמים הם? אלא שלא בא לידינו ופטרנוהו בלא מזון, ולא ראינוהו והנחנו בלא לויה (שם).

והנה בדבר הכונה במלות „נחל איתן" הדעות מתולקות: השבעים, הוואולגאטא, אונקלוס ויונתן פירשו „נחל" מענין כבר. אבל המבארים האחרונים פירשו נחל — „נהר", ובאמת לא מצינו התואר איתן לכבר אך על נהר, כמו ויגל כמים משפט וצדקה כנחל איתן (עמוס ה. 24), אהה הובשת נהרות איתן. ובאמת מנהג כל העמים וגם בין בני ישראל היה להקריב קרבנותיהם על המים ושתין ימיתו. וגם חשובי הגוים היו בונים את מזבחותיהם על באר של מים חיים, והיו אומרים שדרך אותה הבאר נבלעו מימי המבול.

1) **עגלון** מלך מואב. הוא היה מטה [illegible] ה׳ לענוש את בני ישראל [illegible] ה׳ אחרי מות השופט

עתניאל בן קנז ויעבדו אלהים אחרים. הוא התקשר עם עמלק ובני עמון ויקח מבני ישראל את יריחו עיר התמרים וילחץ את ישראל שמונה עשרה שנים. (שופטים, ג, 13). בצר להם זעקו בני ישראל אל ה׳ אלהי אבותם ויקם להם ה׳ מושיע את אהוד ממשפחת גרא משבט בנימין. בני ישראל שלחו בידו מנחה (מס) לעגלון, ואז מצא אהוד שעת הכושר לנקום נקמת עמו ישראל מן הצורר עגלון. הוא הכין לו חרב פיפיות ויחגור אותה מתחת למדיו. אחרי אשר מסר המנחה לעגלון שב עם האנשים שהיו עמו ללכת לביתם. אבל בבואם לגלגל שלח את האנשים לדרכם והוא שב אל עגלון ויאמר אליו דבר סתר לי אליך המלך. ויצאו כל העומדים לשמור את המלך. אז אמר אהוד אל המלך: דבר אלהים לי אליך, ויקם עגלון מעל כסאו לתת כבוד לשם ה׳. מיד שלח אהוד את ידו אל תחת למדיו ויאחז בחרבו אשר החביא שם ויתקעה בבטנו של הצורר ויצא המסדרונה, ויסגור הדלת בעדו. בין כה נמלט אהוד וכאשר שב אל אחיו בני ישראל תקע בשופר ויאספו אליו עם רב מבני ישראל ויכו את מואב כעשרת אלפים איש ותכנע מואב תחת יד ישראל ותשקוט הארץ שמונים שנה.

2) **עגלון** עיר עתיקה בשפלה קרובה ללכיש, העיר הזאת היתה בחלקו של מטה יהודה (יהושע, י, 13). בעת כבוש הארץ התחבר מלכה דביר אל מלכי הברית התחת הנהגת מלך ירושלים. מלחמה התלקחה בין מלכי הברית ובין בני ישראל תחת יהושע בעיר אילון. בני ישראל נצחו את מלכי הברית, ואת העיר עגלון הרסו (יהושע, י, 1 — 37; יב, 12). העיר הזאת לא נזכרה עוד בכה"ק, ויש לשער כי חרבנה היה חרבן עולם.

עגלים, בתמונת מספר זוגי, שני עגלים. עיר בארץ מואב בצפון ים המלח (ישעיה, טו, 8). ושם בא שם העיר הזאת בא׳ „אגלים“. משערים כי היא העיר הנזכרת ביחזקאל (מז, 10). בשם עין עגלים, עיר על גבול ארץ מואב במרחק שמונה פרסאות רומיות מנגב לארעאבאלים.

עד, הוראתו לפעמים — שלל. בבוקר יאכל עד (בראשית, מט, 27). ליום קומו לעד (שוא תחת הל׳) (צפניה, ג, 8). אז חולק עד — שלל מרבה (ישעיה, לג. 27). ואולי גם בפסוק אבד השבון עד דיבון (במדבר כא. 30). הוראת המלה עד פה היא שלל וביזה. כלומר חשבון אבד, ודיבון היתה לבז ולשלל. וכונת הפסוק בבראשית: בבקר יאכל עד ולערב יחלק שלל, כי מטבע הזאבים לצאת בחבורה בערב (שלזאת נקראו זאבי ערב (חבקוק, א, 8). לטרוף טרף ואז יחלקו ביניהם את טרפם וישאירו כל אחד מחלקו שהגיע לו אחר החלוקה לבוקר ויאכלו. ולפי זה יש לשער כי עד נקרא חלק השלל שנהיה לקנין עצמו של היחיד אחר החלוקה ושלל הוא קנין הצבורי לפני החלוקה.

1) **עד, עדה**, ראיה מוכיחה, כאשר כרתו יעקב ולבן ברית ביניהם עשו גל אבנים ולבן אמר: הגל הזה ע ד ביני ובינך היום. (בראשית, לא, 48). אם נתן איש אל רעהו שור או חמור או שה לשמור ומת... על השומר להשבע שלא שלח ידו במלאכת רעהו... ואם טרף יטרף יביאהו עד, כלומר יביא את הנטרף לבית דין לעד, ויפטור מלשלם, כי הטרפה לא ישלם (שמות, כב, 12). שירת האזינו של משה נועדה להיות לעד בבני ישראל כאשר יפנו אל אלהים אחרים ויפרו את ברית ה׳ ותמצאנה אותם רעות **רבות** וצרות — כי נבא להם מראש כי כן תהיה אחריתם. גם ספר התורה ששם משה בארון נועד להיות לעד למטרה זאת (דברים, לא, 19 26). המזבח שבנו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשי בעבר הירדן מערבה בשובם לארצם, לעבר הירדן מזרחה נבנה לא להעלות עליו קרבנות כי אם להיות לעד כי המה עם אחד עם אחיהם יושבי בעבר הירדן מערבה (יהושע, כב, 27 — 28 — 34). המזבח והמצבה אשר יקימו המצריים אצל גבולם לה׳ יהיו לעד כי אם יצעקו אל ה׳ מפני לוחציהם ישלח להם מושיע ורב ויצילם (ישעיה, יט, 20). מצבו הנורא של איוב היה לעד כי חרה בו אף ה׳, ותקמטני לעד היה (איוב, טז, 8). המשורר בתהלים (פט, 37), מכנה את הירח „עד“ כי כסא בית דוד יכון לעולם. בכל המקומות שהבאנו עד כה השתמשו סופרי כה״ק בשם עד בלשון זכר אף בעצמים מלשון נקבה, כמו היתה השירה הזאת (האזינו) לעד (ולא לעדה). עדה לשון נקבה נמצאת בספור כריתת הבריה בין אברהם ואבימלך מלך פלשתים (בראשית, כא, 30). על שאלת אבימלך: מה הנה שבע כבשות אשר הצבת לבדנה, ענהו אברהם: כי את שבע כבשות תקח מידי בעבור תהיה לי ל ע ד ה כי חפרתי את הבאר הזאת (שם, כא, 30). בכריתת הברית בין יעקב ולבן: עד הגל הזה ו ע ד ה המצבה (שם, לא, 52). האבן הגדולה אשר הקים יהושע תחת האלה בשכם היתה לעדה כי שמעה את הבטחת העם ליהושע כי יעבדו את ה׳ אלהי ישראל ולא ימירנו באל אחר (יהושע כד. 27). בכל המקומות היו העדים מדברים שאין בהם רוח חיים.

2) **עד, עדה**, עדות ה׳ ובני אדם. לבן לקח לו את ה׳ לעד כי יעקב הבטיח שלא לענות את בנותיו ולא יקח נשים על בנותיו (בראשית, לא,

50). איוב (טז, 19). ענה לרעיו כי „בשמים עדי ושהדי במרומים כי לבו תמים עם ה'. שמואל בחר את ה' לעד כי העם הודה בפומבי כי לא מצא שום עול בהנהגתו, ולא בחרו להם מלך מפני שלא ישרה בעיניהם הנהגתו של שמואל (ש"א, יב, 5). אגב אורחא נעיר כי השבעים גורסים בפסוק 5 תחת „ויאמר עד" — „ויאמר עד ה'". גם בהבטחת יהונתן לדוד כי יגלה את אזנו מה יחשוב אביו שאול אדותו מוסיפים המלה עד וגורסין : ויאמר יהונתן אל דוד „עד" ה' אלהי ישראל כי אחקור את אבי כעת מחר... (שם, כ, 12). תחת שבספרים שלנו כתוב : ה' אלהי ישראל" בלא מלת „עד". ירמיה מודיע בשם ה' כי הוא ה' עד שנביאי השקר צדקיהו ואחאב מנבאים שקר בשם ה', (ירמיה, כט, 23). שרי יהודה בבקשם מאת ירמיהו להראות להם בשם ה' את הדרך ילכו בה אחרי חרבן ירושלים בחרו את ה' לעד כי יעשו כאשר יאמר להם ירמיהו בשם ה' ולא ישנו אחרי דבריו (ירמיה, מב, 5). מיכה (א, 2). קורא את ה' לעד נגד העמים לשמוע מה ינבא על שומרן ויהודה, מלאכי מודיע בשם ה' כי יקרב לשפוט את החוטאים והוא הקב"ה בעצמו יהיה עד ממהר לענוש אותם קיצה (מלאכי, ג, 5). המשורר בתהלים (פט, 38). מכנה את ה' בשם „עד כשחק נאמן", כי נתנה לבית דוד ההבטחה שלא יסור מהם שבט מלכות לעולם (עיין למעלה).

דוד או בית דוד היא עד ה' נגד כל הגוים, כי חסדו מעולם ועד עולם (ישעיה, נה, 4). מעדות לפני השופטים בבתי המשפט או בשערי העיר נזכר במקומות רבים בכה"ק. בדבר קנית השדה על ידי ירמיהו מאת חנמאל דודו בענתות נזכר ענין העדים פעמים רבות : ואקנה את השדה מאת חנמאל בן דודי ואשקלה לו את הכסף ואכתוב בספר ואעד עדים ; ואתן את ספר המקנה אל ברוך בן נריה לעיני חנמאל ולעיני העדים הכתובים בספר המקנה... ואתה ה' אלהים אמרת אלי קנה לך השדה בכסף והעד עדים והעיר נתנה ביד הכשדים... שדות בכסף יקנו וכתוב בספר והעד עדים בארץ בנימין ובסביבי ירושלים... (ירמיה, לב, 10— 12 — 25 — 44). בקנית השדה של אלימלך על ידי בועז והתחתנות על ידו זה עם רות המואביה נזכרים עדים שלש פעמים : ויאמר בועז לזקנים וכל העם : עדים אתם היום כי קניתי את כל אשר לאלימלך... וגם את רות המואביה אשת מחלון קניתי לי לאשה... עדים אתם היום. ויאמרו כל העם אשר בשער והזקנים : עדים... (רות, ד, 9 — 10 — 11). עד אמת הוא העד המדבר ומספר לפני השופטים האמת מה שהוא יודע או ראה או שמע מהענין שבא לפני השופטים, ועד שקר הוא ההיפך. עד חנם הוא העד המחייב את רעהו בחנם בכדי להזיק לו. אל תהי עד חנם ברעך (משלי, כד, 28). וכן נקראו מצות ה' שנקבעו לאות זכרון הברית שכרת ה' עם עמו : העדות, החקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם, (דברים, ו, 20).

עדיא, אביו של אחינדב נציב שלמה במחנים (מ"א, ד, 14).

עדה, קהל נועדים ונאספים לטכס עצה באיזה ענין נוגע להכלל. שלש מיני אספות הן : אם האספה באה להתיעץ על דבר ענין דתי אז היא נקובה בשם קהל ה' ; ואם הדבר נוגע לענין מדיני פוליטיקי, אז תקרא בשם עדת ישראל, אולם אם אך ענין צבורי של עיר אחת או חלק ממנה מונח לפני הנאספים נקראת אך בשם עדת סתם.

אברהם, אביו הראשון של עם ישראל, שהכיר את בוראו הכרה ברורה וצלולה החל להפיץ אמונה טהורה ובכל מקום בואו קרא בשם ה' אל עולם, למען יתברכו בו כל גוים וכל משפחות האדמה. ונתן אל לבו לצוות את בניו ואת ביתו אחריו לשמור את דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, וכאשר יהיו לעם יהיו המרכז שממנו יצאו קוי אור אמונה טהורה ומזוקקה ומדות ישרות לכל באי עולם. ובגלל הדבר הזה נקראו בני ישראל ויוצאי חלצי אברהם : קהל ה'. אברהם הניח היסוד לדבר הגדול והקדוש הזה ומשה בתורתו השלים את הבנין הדתי הזה ושכללו באופן מאד נעלה. מעולם לא היה בדעת הקהל הזה ולא עלה על מחשבתו למשול על עמים אחרים ולהדבר אותם תחת רגליו, כי כל ישעו וכל חפצו היו כי ידעו כל עמי תבל את דרך ה' דרך החיים לטוב להם כל הימים.

ולמען לא יתערבו בני ישראל בהעמים סביבותיהם הנתונים בכל לבם ונפשם אל עבודת האלילים עם כל תועבותיהם, אסרה התורה לבלי יבואו בקהל ה', כלומר בנוגע לענינים דתיים, כי האמונה הזאת הכחידה מלבם כל רגשי רחמים וחנינה, כמו העמונים והמואבים שלא חפצו לקדם את בני ישראל בלחם ומים בצאתם מארץ מצרים, אלה מהעמים האדוקים ומסורים לעבודות זרות, שגם בניהם ובנותיהם ישרפו באש לאלהיהם אבל בנוגע לענינים פוליטיקים המה כאזרחים גמורים מבני ישראל ותורה אחת ומשפט אחד לכלם באין הבדל מאיזה עם הוא. אבל לעמים אחרים שלא ירדו למדרגה התחתונה של השחתת המדות לא אסרה התורה להתגייר ולבוא בקהל ה' כי הלא זה היא מטרת התורה שיבואו עמים כלם לקרוא בשם ה' אלה אחד. למצב הזה יערגו נפשות כל הנביאים : כי יבואו כל העמים ויאמרו לכו ונלכה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו. כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים.

ע ד ת י ש ר א ל כאשר אמרנו למעלה. היא התקשרות כל בני ישראל לגוף אחד בנוגע לעניני המדינה. (פולי-טיקי). ממלכת ישראל לא שללה מהיחיד זכותו הראויה לו על פי חקי הטבע באשר הוא אדם, כאשר היה הדבר אצל היונים והרומאים שזכות היחיד כלא נחשבה בדבר הנוגע לטובת הכלל. כל אנשי העדה המה גוף פוליטיקי אחד באין הבדל בין היחידים מזה לזה כי כלם שוים. יעקב הוליד שנים עשר בנים ומהם נהיו בהמשך הזמן שנים עשר שבטים והשבטים האלה התאחדו לעם אחד, לעדה אחת. גוף פוליטיקי אחד, עוד בטרם הוציא משה אותם מארץ מצרים. כבר במצרים היו לעם ישראל נבחרים באי כחם שעמהם דבר משה והודיעם בשם ה' כי באה עת חפשיותם מסבלות מצרים. המצב הזה נשאר בעם גם אחרי קבלת התורה. העם התחלק לשבטים, השבטים לבתי אבות, הבתי אבות למשפחות, והמשפחות לתולדות. (במדבר, א, 20). השבטים האלה היו כלם שוים בזכיותיהם, לא היה שום יתרון לאחד על השני. בראש כל שבט עמד נשיאו, והמה עזרו למשה ואהרן בהנהגת העדה. גם בראש כל בית אב עמד נשיא או ראש שהיו נקובים בשם נשיאי בית אבות או ראשי אבות, וגם המה עזרו לפעמים את נשיאי העדה בהנהגת העם. בנוגע לחלוקת הארץ לשבטים לא היה שום יתרון לאחד על האחרים. קו המדה בחלוקה היה אך מספר השבט או המשפחה : לרב הרבו נחלה, ולמעט המעיטו (במדבר, כו, 54).

הנהגת המדינה בישראל היתה בתחלת התישבם בארץ — רעפובליקנית, ובהמשך

הזמן „נשתנה לממשלת מלך. חקי התורה היו הקונסטיטוציה של העם, והזקנים היו נבחרי העם גם אחרי הריסת הממלכה. ההבדל בין שתי העדות היה כי התושבים שלא נתקבלו לעדת ה', נתקבלו בעדת ישראל, ותורה אחת ומשפט אחד היה להם עם אזרחי הארץ של עדת קהל ה'.

עדת העיר התנהגה כמו עדת ישראל, והיו נבדלות זו מזו אך בכמות חוג פעולותיהן — חוג הראשונה היה העם כלו, ושל השניה אך אנשי העיר. כל כפר, כל עיר בחרה לה שופטים, פקידים וממונים לעצמם בלי שאול הרמנא ורשותא מעדת ישראל. האנשים שבחרו להם אנשי העדה היו מן האזרחים היותר חשובים, ידועים לאנשי אמת שונאי בצע ויראי שמים שמתנהגים על פי חקי התורה. השופטים דנו דיני ממונות, דיני קנסות ודיני נפשות. ואך כאשר נולד ספק בגזר דין פנו אל בית משפט הגבוה מירושלים, וכאשר הגיד משפטו כן היו מחוייבים לקיים. בימי יהושפט מסרה הממשלה את פקידת השופטים לבני לוי, כי הם היו יודעי תורה ולזאת הורו הם משפטי ה' ליעקב ותורתו לישראל. (דהי"א, כג, 4). על זקני העיר היה מוטל החוב לעשות סדרים בעיר ולמנות שוטרים (פאליציי) שישגיחו על הסדרים בעיר שלא יפרו אותם אנשי רשע. הזקנים היו כופין את בעלי הבתים לעשות מעקות לגגיהם שלא יפלו ויסתכנו ההולכים על הגגות. לסתור בנינים מסוכנים, לשכור שומרים שיסבו בחוצות העיר בלילות לשמור את הישנים מגנבים ושודדי לילה. הזקנים השגיחו על תקנת הדרכים ובארות המים. בעת מלחמה בחרו אנשים לצבא ושלחו אותם למקום המלחמה עם כל הנחוץ להם. (עיין שופטים, כ, 15). אם בא איש מעם אחר להתישב בעיר קבלו אותו אנשי העיר בזרועות אהבה אם אך קבל עליו לקיים את שבע מצות בני נח, ולבד זאת לא היה מחוייב להתנהג עצמו באיש יהודי. ומיד נתנו לו הרשיון להתאזרח בעיר ולהיות כאנשי העיר לכל דבר. גם על העניים השגיחו לבלי ידעו מחסור. האיש שארס לו אשה היה פטור מעבודת הצבא בשנה הראשונה אחר האירוסין, גם האיש שבנה בית ולא חנכו או נטע כרם ולא חללו גם המה היו חפשים מעבודת הצבא

המרכז לכל שלש העדות השונות היה קהל עדת ה', גם בית ה' היה נחלק לשלש מחלוקות בנוגע למדרגת קדושתן: קדש הקדשים, היכל ועזרה. גם העם כלו היה נחלק לשלש מדרגות: כהנים, לוים וישראלים. הכהנים היו משרתי ה' ומורי העם, הלוים היו במדרגה נמוכה מהם, והישראלים היו במדרגה השלישית. כי יפלא משופטי העם דבר בין דם לדם נגע לנגע או בדברי ריבות בין אדם לחבירו בעירות ובכפרים מחוץ לירושלים הביאו את הדבר לפני בית המשפט הגבוה בירושלים וכאשר חרץ משפטו מחוייבים היו הישראלים לעשות בלי שום ערעור. במצב הזה נשארו העדות בכל מקומות מושבותיהם כל ימי הבית הראשון עד חרבן הארץ על ידי נבוכדנצר מלך בבל. אולם בשובם מגלות בבל קבלה העדה צורה חדשה. חלוקת העם לשבטים נתבטלה מאליה. כלם התערבו זה בזה והתאחדו לעם אחד. ועזרא שעמד אז בראש שבי גולה היה מוכרח לעשות מהעם כלו אך עדה דתית אחת גדולה שהתמזגה משתי העדות של הבית הראשון עדת ה' ועדת ישראל, ואך עדות או קהלות המקומיות והנהגת יושבי העיר נשמרו במקדם. אם כי היסודות הפוליטיקים של העדה הדתית היו חלושים מאד, אבל תחת זה היה קשר הדתי חזק מאד. העם התעסק בבנין ערים ובתים, יסדו מצודות, חרשו,

זרעו את שדותיהם, יצאו למלחמה נגד שונאיהם ופעמים רבות שבו לבתיהם וזר הנצחון על ראשיהם, אבל הרוח החיה בכל המעשים האלה היה הרגש הדתי, העדה הדתית הזאת הקימה בתי משפט בכל ערי המדינה ובית משפט גבוה בירושלים, יסדה בתי ספר לנערים בתי אולפנא לגדולים, לגדיל תורה ולהאדירה, בתי כנסיות ובתי מדרשות. כן היה מצב הדברים בכל משך ימי הבית השני עד חרבן הארץ על ידי טיטוס. אז קבלה העדה וחייה הפנימיים תמונה חדשה, יסוד הפוליטיקי נהרס לגמרי, עדת ישראל חדלה, וגם עדת ה' אבדה את כל כלי חמדתה, את כל מחמדיה שהיו לה מימי קדם, בית ה' חרב, עבודת ה' על ידי הקרבנות נתבטלה, גם לעדות וקהלות הערים בא הקץ. ותחתם נבראו סדרים חדשים, אשר רובם מהם נשארו במתכונתם עד היום. כל העדות שהיו עומדות וקיימות במשך שנות הבית השני התמזגו לעדה אחת — דתית, אשר יסודותיה נשארו מבוארים בתלמוד. תחת בית המקדש בנו להם בית הכנסת. התפלה בבית הכנסת באה במקום הקרבנות, בתי ספר ובתי אולפנא נשארו כמקדם אבל קבלו שנוים רבים לפי דרישת המקום והזמן ואספת חכמים מצוינים עם נשיא בראשם, סנהדרין, לא פסקה מישראל ימים רבים אחר החורבן. הסנהדרין היה המרכז שממנו יצאו ואליו שבו הענינים היותר חשובים ונכבדים של כל קהלות הגולה. התלמוד אחר השקלא וטריא אדות הדינים והמשפטים הנהוגים והנחוצים לחיי היחיד, המשפחה והצבור העברי נתקבל לספר החקים של העם העברי בלי שום מוחה ומערער עליו, וגם אחרי שנהרס המרכז הדתי, הסנהדרין, בארץ ישראל (במאה החמשית לחשבון הנהוג) נשאר מרכז כזה בבבל ימים רבים. הסדרים האלה כל כך עמוק נשרשו בלבות עם ישראל שגם אחרי שבטלה [illegible] בבל רות ישראל סבא לא פסק ממנו, כי העם הישראלי הכיר את חובתו להתיסתוריה ולהאנושית ולא חדל מלכת הלאה בדרך שהתוו לו נביאיו וחכמיו הקדושים לסדר עניני חייו ויחוסו אל העמים באופן שיהיה לאור גוים בסדרי חייו הפרטים והצבוריים בשובו אל נוהו כימי עולם ושנים קדמוניות.

1) **עדה**, שם האחת משתי נשי למך. ממנה נולדו לו שני בנים: שם האחד יבל הוא היה אבי (הראשון) של יושבי אהל ומקנה, ושם השני יובל, אבי (הממציא) כל תופש כנור ועוגב. השם עדה מבארים מלשון עדיה (תכשיט). יאזעפוס בקדמוניות (א, ז, 2) מביא כי מעדה וצלה, האשה השנית של למך, נולדו לו שבעים ושבעה בנים.

2) **עדה**, בת אילון החתי אשת עשו (בראשית, לו, 2). היא היתה אם אליפז, ומצאצאיה היו שבטי אדום: תימן, אומר, צפו, געתם וקנז, בני אליפז, ומפלגשו של אליפז, תמנע, נולד לו עמלק, השונא היותר גדול לישראל. במקום אחר (שם, כו, 34) נאמר כי בשמת בת אילון החתי היתה אשת עשו. יאזעפוס (קדמוניות, ב, 1—2) קורא בשם שתי נשי עשו עדה ואהליבמה ולא בשמת.

עדו 1), החוזה שכתב עם שמעיה הנביא דברי ימי רחבעם ומלחמותיו עם ירבעם בן נבט. ועל דברי הימים האלה נאמר להתיחש (דהי"ב, יב, 15) כלומר לזכרון יחש המלכים ותולדותיהם. עדו כתב גם דברי אביה בן רחבעם: ויתר דברי אביה ודרכיו ודבריו כתובים במדרש הנביא עדו (שם, יג, 22). כנראה אחד הוא עם יעדו החוזה הנזכר (שם,

ם, 29). 2) עדון בן גרשום מצאצאי לוי (דהי"א, ו, 6) ושמו בא גם עדיה (15) ; 3) אבי אביו של הנביא זכריה (זכרית א, 1). ושמו בא גם עדוא (בא' בסוף) (שם, 6). וזכריה מתיחש אליו כבן (עזרא, ח, 1 ; י, 14) ואולי היה מן הכהנים עולי הגולה עם זרבבל (נחמיה, יב, 4, — 16) ; 4) עדא אביו של אחינדב שהיה נציבו של שלמה במחנים (מ"א, ד, 14).

עדי, תכשיט להתקשט בו : כלם בעדי תלבשי (ישעיה, מט, 18). בעדי עדיים (ירמיה, טז, 7) במבחר תכשיטים, כמו קדש קדשים. ובא נמלץ גם על הוד עלומים המשביע בטוב עדיך (תהלים, קג, 5). נרדף עם נעוריכי שאחריו. בתלמוד ממנו עדית (גיטין ה.) כלומר מיטב שדהו, והפכו זבורית.

עדיאל 1), אבי עזמות שר האוצרות לדוד (דהי"א, כז, 25) ; 2) מראשי האבות לבני שמעון בימי חזקיהו מלך יהודה (שם, ד, 36) ; 3) אבי מעשי מהכהנים עולי הגולה (שם, ט, 12).

עדיה 1), אבי ידידיה אם המלך יאשיהו מקום מולדתו של עדיה היתה העיר בצקת (מ"ב, כב, 1). 2) לוי מבית הגרשוני (דהי"א, ו, 41) ובפסוק 21 הוא נקרא בשם עדו ; 3) בן שמעי משבט בנימין ; 4) בן ירוחם מן הכהנים וראש בית אב בירושלים ; 5) אבי מעשיה שר מאה שעזר ליהוידע הכהן הגדול להסיר את עתליה המרשעת ממלוכת ולהושיב את יואש על כסא דוד. 6) שם איש ממשפחת בני שנשא אשה נכרית בהיותו בגולה (עזרא, י, 29). 7) עוד איש אחד בשם הזה וגם כן ממשפחת בני שנשא גם כן אשה נכריה (שם, 39) ; 8) מבני פרץ משבט יהודה (נחמיה, יא, 5) ; 9) משבט לוי מבני אהרן.

עדין בן תענוגים, ישעיה קורא לבבל עדינה היושבת לבטח (ישעיה, מז, 8).

עדין מעולי הגולה בימי עזרא ונחמיה (עזרא, ב, 15 ; נחמיה, י, 7).

עדינו העצני ראש הגבורים לדוד, „יושב בשבת תחכמוני ראש השלשי הוא עדינו העצני על שמונה מאות חלל בפעם אחת" כן כתוב בש"ב (כג, 8). קשה להבין כונת הכתוב הזה. בדהי"א (יא, 11) הדבר יותר מבורר : ואלה מספר הגבורים אשר לדוד ישבעם בן חכמוני ראש השלשים הוא עורר את חניתו על שלש מאות חלל בפעם אחת. הנה כי כן פה הדבר יותר מבורר. המבארים מחכמי העמים חושבים את הנוסחא בש"א מוטעת. אולם החכם ר' יוסף ווייסע בביאורו לדהי"א השתדל לישב ברוחק את הנוסחא בש"א ולהשוותה עם נוסח דהי"א. ונביא בזה את דבריו בקצרה. י ש ב ע ם, לדעת הרד"ק ישב בעם, כלומר היה יועץ המלך בעניני העם, והוא אחד עם הנאמר בש"א י ו ש ב ב ש ב ת. תחכמוני הוא שם אביו, ושמו העצמי עדינו העצני. ומה שנאמר בש"א שמונה מאות ובדהי"א שלש מאות חלל, יוכל היות כי השמונה מאות היו בשתי מלחמות. כן נדחק הרד"ק לפרש. ולכן בחר לו דרך אחרת לפרש : ישבעם היא שם פרטי, כמו בדהי"א יב, 6. ובשמואל נקרא יושב בשבת שהוראתם אחת היא, כמו שמצינו מפיבושת, מריב בעל. תחכמוני הוא תוארו והוא אחד עם בן חכמוני, כמו האחוחי בכתוב הבא הנקרא בש"א בן אחוחי. ראש השלשי חסר מ"ם, כמו הרודף עמי תחתי במקום עמים. העצני הוא עץ חניתו, אבל גם פירושו רחוק הוא מאד.

עדיתים, עיר בשפלה למטה יהודה, יהושע, טו, 36. מקומה כעת לא נדע.

עדלם, עיר בשפלה בחלקי של שבט יהודה, העיר הזאת כבר היתה מיושבת בימי יעקב כי אדות בנו יהודה מסופר ויט עד איש עדלמי ושמו חירה (בראשית לה. 1). בעת כבוש הארץ היתה עדולם עיר ממלכה של אחד ממלכי כנען (יהושע, יב, 15 ; טו, 38). ואצלה מערות רבות ולאחת מהנה נמלט דוד מפני שאול (ש"א, כב, 1) ; רחבעם בנה אותה לעיר מבצר (דהי"ב, יא, 7). הנביא מיכה יאמר : עד עדולם יבוא כבוד ישראל (מיכה, א, 15). להמלט מרודפיו במערותיה, והנביא ישעיה מאהבתו להשתמש בסגנונו בלשון נופל על לשון יאמר על מבצרי יהודה הנחרבות: עופל ובחן היה בעד מערות עד עולם, (ישעיה, לב, 14). כונת הנביא היתה להגיד מראש כי מצודות נשגבות יחרבו ויהפכו לחורבות ולמערות; המלות: מערות עד עולם מתאימות עם המלות מערות עדולם. בשובם מגלות בבל התישבו בה רבים מהשבים (נחמיה, יא, 30). ותחת ממשלת המכביים היתה עיר מצויינת. (חשמונאים, ב, 38).

מערת עדולם, הידועה מקורות דוד בימי הרדיפות שרדף אותו שאול, חשבו רוב הנוסעים התרים את הארץ שהיתה רחוקה מהעיר עדולם ונמצאת בנחל הידוע אצל הערביים בשם כרסיטון במרחק שש פרסאות מדרומית מזרחית של בית אל. אולם חכמי זמננו יש להם יסוד לשער כי המערה נמצאת בקרבת העיר עדולם. באמצע הדרך שבין שוכו וקעילה כעשר פרסאות מרחק מצפונה מערבית של חברון מצאו איזה מערות שקרוב מאוד לשער שבאחת מהן התחבא דוד מפני שאול.

עדן, תענוגים, מנעמים. ונחל עדניך תשקם (תהלים, לו, 9). מלא כרשו מעדני, תרגומו — מטוב ארעי (ירמיה, נא, 34). ועל בגדי יקר ותפארת : המלבישכן שני עם עדנים (ש"ב, א, 24).

עדן, ארץ שמנה ומבורכת, ששם מקדם (במזרחה) נטע ה' גן תענוגים, פרדס והשכין בו את אדם וחוה אשתו בטרם טעמו מעץ הדעת שהיה בגן ההוא, אשר הזהירם ה' שלא יטעמו מפירותיו. ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן, ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים : הנהר פרת, הנהר חדקל, פישון, הוא הסובב את כל ארץ החוילה אשר שם הזהב, וגיחון הוא הסובב את ארץ כוש (בראשית, ב, 8 והלאה). ואחרי שנגרש האדם מגן עדן התישב בנו הבכור קין בארץ נוד קדמת עדן ושם בנה עיר ויקרא את שמה חנוך בשם בנו (שם, ד, 16 והלאה).

חוקרים אחדים מבארים כונת התורה בספור ד' ראשים היוצאים מעדן שהשפעת הטובה והעדן של הגן היתה גדולה לכל ארבע רוחות העולם, או לכל חלקי התבל. אחדים מהם מאמינים כי ההשפעה הזאת היתה מגעת גם עד הציר וגם לאוסטרליה. יאזעפוס (קדמוניות א. 1 — 3). ספרא דחנוך (לב) מאמין כי תבונת הגן עדן היתה בקצה צפונית מזרחית של התבל מעבר להרי אלטאי שבמאנגאליה. החוקרים סאנסון, רעלאנד, קאלמעט, בינזאן, קייל, ופיין ראומער מחליטים כי מקומו היה בארמניה בין מעינות פרת, חדקל, אראק-סעס ופאזיס. החכמים ראבארד, הועט, ראסק וחוקרי האסירולוגיה החדשים אומרים כי מקומו בארץ כשדים. וע. קלערק מראה מקומו בקרבת דמשק לעומתם היידעדזער מחליט כי מקומו בארץ פלשתים, בקרבת מעינות הירדן. הארדואין והלוי נוטים להאמין כי מקומו בנגב ערב. אין בחפצנו להלאות את הקורא בהשערות חכמים רבים שמצאו

בדמיונם את הגן עדן במקומות רבים אחרים בתבל. יש מהם סוברים כי הנביא יחזקאל מחליט כי הגן עדן היה על הר קדש, ונשענים בזה על הפסוק בנבואתו על מלך צור: את כרוב ממש הסוכך ונתתיך בהר קדש, אלהים היית... (יחזקאל כח, 14).

הנהרות פישון וגיחון היו גם כן ענין לחכמים להתענין בו. יאזעפוס, אייזעביוס, אגוסטין, והירונימוס חושבים כי בשם פישון מכנה התורה את הנהר גאנגעס אשר בהודו המזרחית, קאכמאס אינדיקאפלייסטעס — שפישון הוא הנהר אינדוס שבהודו. חכמי ישראל כר' סעדיה גאון, רש"י, וגם השומרונים עמהם מאמינים כי נילוס יאור מצרים הוא הפישון שבתורה. ולעומתם יאזעפוס (קדמוניות, א, 1 — 3). אבות הכנסיה הנוצרית, קאליש, געזעניוס, לענגערקע, בערטהאו, השבעים (ירמיה, ב, 18). מחליטים כי גיחון הוא נילוס. קאכמאס משער כי גיחון הוא גאנגעס. לפי הנמצא כתוב בשרידי כתב היתדות הגן עדן הוא המישור של בבל. עיר החוף של ארץ כשדים העתיקה נקובה בשם ערידו, „העיר הטובה", כעת ידועה תחת השם אבו־שאהריין, שעמדה על שפת תוצאת הנהר פרת. בשכונת העיר הזאת היה גן, מקום מקודש, ובתוך הגן עמד תמר קדוש, הוא עץ החיים, ששרשיו היו בטבור התבל, בענפיו שכנה אלהות נוקבא ידועה בשם בוהו, ובצל הענפים היה משכן אלוה תמוז, למקום הזה שום בן תמותה לא יכל להתקרב. נבואה כתובה היתה מהודקת אל העץ הקדוש של ערידו. תמונת עץ החיים הזה נמצאת בציורים של האשורים ושני מלאכי השרת עומדים משני צדדיו לשמרו, מלאכים הנקובים בשמות כרובים התמונות האלו לפעמים מצויירות כשהן עומדות ולפעמים כשהן כורעות ושתי כנפים מתחת אצילות ידיהן; ראשי הכרובים האלה בציורים אחדים המה של נשר, ובציורים אחרים המה של אדם. לענארמאנט מעיד כי ראה קובין קמיעות של האשורים שביניהן מצא המלה כרובים במקום שבאחרות היו נזכרים מלאכים שומרים. להט החרב של הכרובים היה לו חמשים ראשים, והיו מפיצים אור בהיר כשמש בצהרים. נוסח של הסומרים מספר גם כן אדות נחש חוטא, שהוא נחש החושך.

התורה מספרת, כי נהר יצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים. מבארים אחדים פותרים הדבר על ידי זה שהבבליים חשבו את לשון ים הפרסי לנהר, והיה ידוע אצלם בשם פישון כלומר הנהר שמימיו מרים. בלשון ים זה באו נהרים אחרים לבד הנהרים פרת ותדקל, אבל יען כי תוצאות שני הנהרות האלה היו מצויינים של שארי הנהרות האלה היו מצויינים משל שארי „ראשים".

אחרי כל ההשערות של החוקרים אדות הנהרות גיחון ופישון עוד לא נאו לכלל דעה אחת מוסכמת, והדבר מוטל בספק. ובנוגע לארץ החוילה אשר שם הזהב, והנהר פישון סובב אותה משערים כי היא חבל ארץ מלאה חול בצפון ערב. היא הארץ ששכנו בה שנים עשר נשיאי ישמעאל שעליהם נאמר: וישכנו מחוילה עד שור אשר על פני מצרים (בראשית, כה, 18). ונזכרת גם כן בש"א, טו, 7). ויך שאול את עמלק מ ח ו י ל ה בואך שור אשר על פני מצרים.

מן האמור למעלה נראה ברור כי לשוא עמלו החוקרים למצוא את מקום הנהרים פישון וגיחון. כי דעותיהם שונות זו מזו ואין אחת מהן שיהיה לה יסוד במציאות, שיוכל להשען ולאמר עליו כי הוא זה. לדעתנו התורה בספור

הפרטים של ארבעה הנהרות לא באה ללמדנו גיאוגרפיה עתיקה, כי לא זה מטרתה בכל הספורים שנכתבו בה. כי כידוע באת ללמד לקוראיה ענינים מוסריים ומדותיים. ובספור ארבעה הנהרות היא מספרת לנו מהלך התפתחות מין האנושי כי לא הלך בדרך שהתותה לו ההשגחה העליונה ויצא מדחי אל דחי. ובכן תספר לנו כי הבורא בהניחו את האדם בגן עדן לעבוד את האדמה ולשמרה הוציא גם נהר מעדן להשקות את הגן, כי זהו דבר נחוץ מאד לחיי האדם. אבל בהתפתחותו ההיסתורי נטה ממטרתו להסתפק בדברים הנחוצים למחיתו, כי אם החל לרדוף אחר מותרות: הנהר האחד, כלומר דרכי חייו ושאיפותיו הביאו לארץ החוילה אשר שם הזהב ואבן השוהם, ושאיפותיו האחרות הביאו אותו ליסד ממלכות אדירות כוש, אשור, ובבל (פרת), השאיפות האלו שללו מנוחתו והביאו על מין האנושי שואה ומשואה הרג ואבדון וכל מיני פורעניות. ובנוגע לחפוש הנהרות פישון וגיחון מי יודע אם יעלה בידי החוקרים למצוא אותם בזמן מן הזמנים, יוכל היות כי כבר נמחו מן הארץ בעת המבול, ואינם עוד במציאות.

עדן, בן יואב הגרשוני מן הלוים בימי המלך חזקיהו (דהי"ב, כט , 12).

עדן, בני עדן אשר בתלאשר נמנו בספר מ"ב (יט, 12) בין העמים שהכניעו תחת עולם המלכים שמלכו באשור לפני סנחרב. תלאשר הוא שם מקום בארם נהרים (מעסאפאטאמיה). לדעת שראדער הוא תל־אסורירי הנזכר בכתבי היתהדות של שרידי אשור העומד על תוף המזרחי של הנהר חדקל, והוא הבל הארץ שאליו הגלו המנוצחים כמנהג אשר הנהיג תגלת פלאסר השלישי. אין כל ספק שבני עדן המה בית עדיני הנזכרים בכתבי תיתדות, מן הארמיים שישבו במערבה של ארם נהרים, לערך 200 פרסאות רחוק מדמשק. על אדותם אנו יודעים כי הראו התנגדות חזקה אל חפץ אשור־נזיר־פל להכניעם תחת עולו, אבל כל עמלם היה לריק, כי שלמנאסר השני נצחם בשנת 856 לפני המספר הנהוג. ביחזקאל (כז, 23) נזכר עדן בין העמים שעשו מסחר וקנין עם הצורים. ויען כי נזכרים ביחזקאל ביחד עם העמים הנקובים בשמותם במ"ב, לכן יש לשער כי גם המה היו הבני עדן אשר בארם נהרים, אבל לדעת מרגליות עדן היא אדן בנגב ערב (חצי האי).

עדנה, מנעמי אהבה, אחרי בלותי היתה לי עדנה (בראשית, יח 12).

1) **עדנה,** מראשי האלפים של שבט מנשה בימי שאול, שהתחבר אל דוד בצקלג (דהי"א, יב, 20).

2) **עדנה,** שר אלף משבט יהודה בימי יהושפט, ועמו גבורי החיל שלש מאות אלף (דהי"ב, יז, 14).

עדעדה, שם עיר בנחלת מטה יהודה בנגב. כעת נשארו חורבותיה הנקובות בשם עדעדה במדבר דרומית מזרחית לבאר שבע (יהושע, טו, 22).

עדר, השם הזה כשהוא בא לבדו, כמו: ונאספו שמה כל העדרים (בראשית כט, 3 — 8). לשמוע שריקת עדרים (שופטים, ה, 16). ונשא שה מהעדר (ש"א, יז, 34) וינהגם בעדר במדבר (תהלים, עח, 52), שלמה אהיה כעטיה על עדרי חבריך (שה"ש, א, 7). הכונה על פי רוב עדר כבשים או עזים או שניהם ביחד. ואם יתפוץ הכותב לדבר אדות בעלי חיים אחרים עליו לבאר, כמו עדרי בקר, צאן לבד בלי **תערובות עזים** — עדרי צאן, עזים לבד בלא תערובות צאן: עדר העזים, ובמליצה נקרא עם ישראל

עדר ה', נשבה עדר ה' (ירמיה יג. 17) ; עדר הרחלים (שה"ש ו'. 6).

1) **עדר**, בן מושי מראשי האבות ללוים (דהי"א, כג, 23) בימי דוד ; שם עיר בנחלת מטה יהודה בנגב (יהושע, טו, 21). קרוב לגבול אדום. לדעת קאנדער היא כיום על־אבר במרחק חמש מיל דרומה לעזה.

עדריאל, בן ברזלי המחלתי שנתן לו שאול את מרב בתו לאשה (ש"א, יח, 19). המחלתי היא שם מקום והוא אבל מחלה, עיר בעמק במרחק עשרת מיל מנגב לבית שאן. שאול הבטיח מתחלה לתת את מרב לדוד בעבור הנצחון שנצח את גלית הפלשתי אבל לא קיים את הבטחתו ונתנה לעדריאל ולדוד נתן את בתו הצעירה מיכל.

עדשה, מין קטנית קטנה כזרע גד. בכה"ק בא השם הזה אך בלשון רבים : פול ועדשים (יחזקאל, ד, 9), חלקת השדה מלאה עדשים (ש"ב, כג, 11). ובדהי"א, יא, 13). בא שעורים תחת עדשים, יעקב נתן לעשו אחיו לחם ונזיד עדשים (בראשית כה. 34). במשנה נמצא השם הזה גם בלשון יחיד „עדשה", העדשים היה מנהגם להברות ולנחם את האבלים, מפני שאין לה פה, וגם אבל אין לו פה לדבר (ב"ב טז).

עוא, עוים, עוי שם עיר בממלכת אשור (מ"ב, יז, 24)

עוים הוא שם אומה נזכרת בספר דברים (ב, 23). שהיו יושבים בחצרות (כלומר בכפרים) קרוב לעזה בארץ פלשתים, והכפתרים היוצאים מכפתר השמידום וישבו תחתם. השבעים העתיקו את השם עוים דומה לחתים או בני חת, ולפיכך אחדים מחכמי העמים חשבו את העוים לשבט אחד מבני חת. אבל אין זה אמת, כי המעיין בדברים (ב, 20 — 23) יוכח לדעת כי התורה תחשוב את העוים לבני הענק, ולפנים היו מיושבי ההר, ואחת מהערים שנפלו בחלקו של בנימין היתה העוים (יהושע, יח, 23). ומה שכתוב בדברים שם כי הכפתרים השמידו את העוים, לא היתה כליה גמורה, כי אנו מוצאים אותם בין העמים שיהושע בימיו לא יכול להורישם (יהושע, יג, 3). כי שם חושב את סרני פלשתים : עזה, גת, עקרון והעוים. המה הענקים שנשארו עוד בארץ, ויוצאי חלציהם היו הענקים שהיו עוד בימי דוד (עיין יהושע יא, 22). — מהעיר עוא אשר באשור הביא מלך אשור את יושביה והושיב אותם בשומרון, במלכות עשרת השבטים, והמה יסדו עבודת האלילים נבחז ותרתק בארצם החדשה, ואם כן אינם העוים הנזכרים בדברים.

1) **עובד**, אבי ישי אבי דוד. אביו היה בועז ואמו רות המואביה. כאשר נולד עובד אמרו הנשים לנעמי חמותה של רות : והיה לך (הבן הזה) למשיב נפש, ולכלכל את שיבתך (רות, ד, 15). ונעמי היתה אומנתו.

2) **עובד**, בן אפלל מצאצאי ירחע עבד המצרי (דהי"א, ב, 37), בנו של עובד הזה היה יהוא. 3) אחד מגבורי החיל לדוד (שם, יא, 47). 4) עובד בן שמעיה בן עובד אדום מגבורי החיל השוערים לדוד מן בני אסף (שם, כו, 7) ; 5) אבי עזריהו שר המאה ליהושע הכהן הגדול ועזר הרבה להסיר את עתליה המרשעת מכסא מלכות בית דוד ולהושיב תחתיה את יהואש (דבהי"ב, כג, 1).

עובל, ראש לשבט עם ערב מבני יקטן (בראשית, י, 28). ובדהי"א, (א, 22) בא שמו ע י ב ל. החוקרים חפשו ומצאו בדרום חצי האי ערב איזה מקומות הדומים בשמותיהם ובבטוים להשם עובל. כמו עובל בקרבת הוזיילאה

(גלאזער), אביל נזכר על ידי הליי. אבל קשה לעמוד על הדבר ולהוציא משפט אמת מהשערות כאלו שאין להן על מה שיסמכו.

עוג, מלך הבשן, בקץ ימי נדודי בני ישראל במדבר בצאתם ממצרים, הוא ועמו יצאו להלחם עם בני ישראל אבל הוכו מכה רבה קרוב לעיר המלוכה שלו, אדרעי. גם עיר הבירה השניה עשתרות ואת כל ארצו לקחו בני ישראל ויתישבו בכל עריהם בסך הכל ששים ערים בכל חבל הארגיב. (דברים, ג, 4). כל אלה היו ערים בצורות חומה גבוהה דלתים ובריח, בכל ארץ עוג מלך הבשן, שהיה מיתר הרפאים בני הענק. התישבו בני ישראל מחצי מטה מנשה תחת הנהגת יאיר מצאצאי מנשה בן יוסף בהסכמת משה וכל ישראל בתנאי שיעזרו ליתר השבטים לכבוש את ארץ כנען אשר במערב הירדן. ערשו (או ארונו שגופו המת שכב עליו) היה ידוע ומפורסם בעת ההיא מגדלו וחזקו. הערש היה תשע אמות ארכו, ועמד ברבת בני עמון (שם, ג, 11). נצחונו של משה את עוג היה נחשב לדבר גדול ונכבד בקורות ישראל העתיקה. כבר הגבעונים ליהושע מזכירים את הנצחון הזה בדבר נפלא יוצא מגדר הטבע (יהושע, ט, 10). המשורר בתהלים מזכירו שתי פעמים (קלה, קלו), ותושבו בין הדברים הנפלאים שיד ה' לבדה עשתה למען עמו בני ישראל. הגדות שונות נמצאו בתלמוד ומדרשים על אדות עוג מלך הבשן (עיין אוצר ישראל ערך סיחון ועוג חלק שביעי.)

עוגב, מין כלי שיר, לדעת בעל שלטי הגבורים הוא אחד מכלי המיתרים והמנגן מקיש בידו הימנית ועל הקשת מיתר משערות זנב הסוס, וכשמעבירים הקשת על מיתרי העוגב משמיעים קולות שונים. אולם אונקלוס ויונתן תרגומו עוגב במלת אבובא והוא כמו החליל ואם כן הוא מכלי התקיעה. כפי המסופר בתורה היה יובל בן למך שהמציא הכלי זמר הזה. (בראשית, ד, 21). המית קול העוגב מרנין לב ומשמח, כמו שיש לשער מהמאמר: וישמחו לקול עוגב (איוב, כא 12). ולכן יאמר על הפך השמחה לאבל: ועוגבי לקול בוכים (שם. ל, 31).

עודד, אביו של הנביא זכריה, חי בימי ממשלת המלך אסא (דהי"ב, טו, 1). ושם בפסוק ח, והנבואה עודד הנביא אין לו מובן כי בנו זכריה היה הנביא ולא הוא, ובאמת גרסת הפשיטא היא: והנבואה זכריה הנביא.

עודד, הנביא בשומרון, בימי פקח בן רמליהו מלך ישראל ואחז מלך יהודה. בעת המלחמה בין שני המלכים האלה שבו בני ישראל מאחיהם בני יהודה מאתים אלף נשים, בנים ובנות, והפצו לכבוש אותם לעבדים ולשפחות. ויצא הנביא עודד לפני הצבא וידבר להם דברי כבושין להשיב את השבוים לארצם ולמשפחותיהם. דבריו עשו רושם בלבות בני ישראל ויחזיקו בשביה וכל מערומיהם הלבישו וינעילום. ויאכילום וישקום ויסוכום וינהלום בחמורים לכל כושל ויביאום יריחו עיר התמרים אצל אחיהם וישובו שומרון, (דהי"ב כח, 9 15).

עויל, נער הולך שובב בדרך לבו. יסגירני אל אל עויל (איוב טו, 11). גם עוילים מאסו בי (שם, יט, 18).

עוית, עיר קדמונה ועיר המלוכה להדד ראש מלכי אדום (בראשית, לו, 35) ובדהי"א, בא שמה עיות (א, 15). העיר הזאת היתה נמצאת בארץ מואב. אבל תכונתה ומקומה כעת לא נדע.

עול, עוֹל, עוֹלה, סלף הצדק והיושר, מעל בצדק ויושר: לא תעשו עול במשפט, במדה במשקל ובמשורה (ויקרא, יט, 26); מרוב עוניך בעול רוכלתך (יחזקאל, כח, 18). ואל תשכן באהלך עולה (איוב, יא, 14).

עולל, נער מצחק, ילד שעשועים, והוא הגדול מיונק שדים. מעולל ועד יונק (ש"א, טו, 3), רק פעם אחת בא במליצה על פרי בטן בטרם צאתו מרחם אמו. כעוללים לא ראו אור (איוב, ג, 3). גם פרי בוסר בטרם גמל נקרא עולל אבל יבוא תמיד אך במספר רבים: ונשאר בו עוללות נוקף זית (ישעיה, יז, 6).

עולם, ענינו נפלא ונעלם, כי הזמן כולל העבר והעתיד, ויען כי העבר אין לו ראשית והעתיד אין לו קץ ותכלית וזהו דבר נפלא שאין שכל האדם משיגו, לכן נקרא הזמן עולם. והאלהים יתברך שהוא בלי ראשית ובלי תכלית נקרא אלהי עולם (ישעיה, מ. 28). לענינים אחרים תבוא הוראתו על העבר או על העתיד לפי ענין המאמר, ה ע ב ר. ימי קדם, דורות ראשונים. זכור ימות עולם (דברים, לב, 7), זכרו ראשונות מעולם (ישעיה, טו, 9). ה ע ת י ד לדור ודור עד עולם (תהלים, קי, 31). לזכר עולם (תהלים, קיב, 6). ברית כהנת עולם (במדבר, כה, 13). לפעמים ענינו רק לימים רבים חסדי ד' עולם אשירה (תהלים, פט, 20). יחי אדוני המלך דוד לעולם (מ"א, א, 31). הסופרים שאחר כה"ק החלו להשתמש בשם עולם להוראת תבל.

עון, הוראתו נטית לב איש מדרך צדק וישר, קשים ממנו המה: חטא פשע ואשם, כנראה מן הכתוב: כל יגיעי לא ימצאו לי עון אשר חטא (הושע, יב, 9), כלומר עון אשר יחשב לי לחטא. עון אשמה (ויקרא, כב, 16), עון הנחשב לאשמה, עון חטאתי (תהלים, לב, 8). עון שיהיה נחשב לי לחטאת. עון פלילי (איוב, לא, 28). עון הנענש על פי שופטים.

ע ו נ ו ת ר א ש ו נ י ם. מה היתה מטרת התורה בספרה לנו בפרשה בראשית מישלשלת עונות וחטאים שחטאו ושעוו ושפשעו האנשים הראשונים לפני המבול? הלא התורה איננה קובץ ספורי מעשיות, כי אם מטרתה להורות לאדם דרכי ה' ומשפטיו אשר יעשה אותם האדם וחי בהם לטוב לו כל הימים. אבל אם נעיין בעיון חודרת בתוכן הספורים נמצא כי הם מעין הקדמה לספר התורה. ומטרת ההקדמה היא להורות לאדם כי טוב לפניו לשמור את מצות ה' הכתובות בספר התורה בלי התפלספות יתירה והתחכמות נמרצה, כמו שאמר קהלת: סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם ואל בינתך אל תשען לחשוב כי היא רחבה ועמוקה יותר מבינת היוצר. ובכן מתחלת מחטא אדם הראשון שעבר על מצות ה' לאכול מעץ הדעת ובהמרותו את פי ה' הביא רעה לו ולזרעו עד סוף כל הדורות: התפלספות והתחכמות יתירה בעניני אמונה ודת הביאה את קין לידי שפיכת דם אחיו הבל, כי לפי דעת קין עשה הבל עושר שלא במשפט. קין היה עובד אדמה הרש וזרע בלי כלי מחרישה הנחוץ מאד לעבודת האדמה ובכן הביא לו יגיע כפיו אך לחם צר ומים לחץ, אבל הבל שהיה רועה צאן חי חיי נחת בלי כל עמל כי העסק הזה מעשיר את בעליו בלי כל טורח, וזהו הנרמז בדברי התורה וישע ה' אל הבל ואל מנחתו ואל קין ואל מנחתו לא שעה, וחשב קין בדעתו כי הבל נתעשר על חשבונו ברעותו את צאנו במרעה טוב ושמן של הארץ שהיא קנין

קין ובכן חרג את אחיו. אחר כן תספר התורה כי למך לקח לו שתי נשים שהוא נגד חפץ הבורא בתחלת הבריאה, כי ידע היטב שהדבר הזה מפריע שלום הבית. כאשר ראינו בשרה אמנו שאף שהיא היתה צדקת לא יכלה לדור עם צרתה הגר בכפיפה אחת ואברהם היה מוכרח לעשות רצונה ולגרש את פלגשו ביחד עם בנו ישמעאל. כי לקיחת שתי נשים היתה נגד כונת היוצר נראה ברור מזה כי ברא לאדם אך אשה אחת ומדוע לא ברא לו שתי נשים והיתה הברכה פרו ורבו ומלאו את הארץ מתקיימת יותר מהרה מאשר מאשה אחת? אבל היו לנגד עיני היוצר הריסת שלום הבית על ידי שתי נשים ולזאת ברא אך אחת. בין הבנים שילדו ללמך שתי הנשים היה אחד שהמציא כלי משחית לחבל, ולמך בעצמו הרג איש וילד. כן הלך מין האנושי במדותיו המוסריות מדתי אל דתי. העשירים ובעלי הזרוע הנקובים בשם בני אלהים כתרגומו של אונקלוס בני רברביא, החלו לקחת להם נשים מכל אשר בחרו בלי הבט אם חפצות הנשים ההן בנשואים הללו, ובכן הגיעה הרעה למרום קצה, כי מלאה הארץ חמס, כלומר גזל נפש אדם, ואז החליט הבורא לעשות קין למעשים תעתועים כאלה ולמחות את כל היקום מעל פני האדמה על ידי מבול מים.

עונה, עת מזומנת, זמן קבוע על עת דודים לבעל לפקוד את אשתו ;

שארה, כסותה ועונתה לא יגרע (שמות, כא, 10). וגם על המועד לצאת חלוצי הצבא. הנביא יהלל את בני אפרים שנלחמו עם בני בנימין שתי פעמים בעוןהפלגש בגבעה : באסרם לשתי עונותם (הושע, י, 10). באסרם את המלחמה שתי פעמים (שופטים, כ, 20 — 24).

עוף, חי בעל כנף. הוא שם המין ולכן בא ליחיד ולרבים, כמו : ועוף

יעופף על הארץ (בראשית, יא, 20). רק בתלמוד בא השם הזה בלשון רבים : עופות. שרץ העוף (ויקרא יא. 21). הם התולעים בעלי כנף ומיני הזבובים. בבה"ק נמצאים עוד שמות למין העוף, כמו : צפור (וע"ע) בעל כנף, כמו : כי חנם מזורה הרשת בעיני כל בעל כנף (משלי, א, 17).

1) **עוץ,** שם הבכור לארם מבני שם (בראשית, י, 23). בדהי"א (א, 17). כתוב כי עוץ היה בנו של שם ולא בן ארם. אבל הנכון ככתוב בתורה ובדהי"א השבעים הוסיפו כי עוץ היה בן ארם בנו של שם. 2) בנו של נחור שילדה לו מלכה אשתו. אחיו הצעירים ממנו היו בוז וקמואל אבי ארם (בראשית, כב, 21) ; 3) בן דישן בנו של שעיר החורי (שם, לו, 28) ; 4) שם ארץ מקום מולדתו של איוב (איוב, א, 1). במעט שהוא למעלה מכל ספק, שהשמות הנקובים בספר בראשית המה שמות שבטים ועמים ומקומות מושבותיהם ולא שמות עצמים פרטים. ולפי זה יהיו אנשי עוץ מבני שם ומשבטו של ארם. קאוטש השתדל להראות בכל ארבעה שמות עוץ שהבאנו בזה שבט אחד וארץ אחת.

ובנוגע לתבונת ארץ עוץ נוכל לשער שהיתה בקצה המדבר הגדול שהיה סמוך לשבא ולארץ כשדים, כאשר נראה מהכתוב בפרשה ראשונה של איוב (15 — 17). כי התנפלו העמים האלה על צאנו ובקרו של איוב ושללו ממנו את כל רכושו. גם מקומות רעי איוב נראים שהיו סמוכים למקומו של איוב. אליפז היה מתימן, מקום בארץ אדום, כי כפי המבואר בתורה (בראשית, לו, 11). היה תימן מצאצאי עשו, כי היה בן אליפז, וגם נוכל לשער מזה, כי אליפז היה שם מורגל בין בני עשו. רעו השני היה משוח מקום מגורו של אחד מבני אברהם שנולדו לו מקטורה

אשתו (בראשית, כה, 2). מקומו של הרע השלישי של איוב צופר הנעמתי לא נוכל להגביל, כי לא ידוע לנו המקום נעמה. אולם מקומו של אליהו בן ברכאל הבוזי, נראה שהיה קרוב למקומו של איוב כמו שיש לשער מן הכתוב בבראשית (כב, 21), כי „מלכה ילדה לנחור אחי אברהם: את עוץ בכורו ואת בוז אחיו", והנביא ירמיה מזכיר מלכי ארץ העוץ ואחריהם שבטי ערב, תימא, דדן ובוז (ירמיה, כה, 20 — 23). ויאמר עוד: בת אדום יושבת בארץ עוץ (איכה, ד, 24). ובכן היתה ארץ עוץ, מקום מולדת איוב, במזרחה קרובה לארץ כשדים ובמערבה קרובה לארץ אדום.

עור, בגד המכסה את בשר האדם. עור ובשר תלבישני (איוב, י, 11). עור בעד עור וכל אשר לאיש יתן בעד נפשו (שם, ב, 4), כמו שיגן האדם בעור ידו על עור פניו וצוארו, כן יתן כל אשר לו בעד נפשו. שמלתו לעורו (שמות, כב, 26) מכסה ומתסה לגויתו ולכן נאמר על העושקים בני אדם מבלי השאיר להם שריד: גוזלי עורם מעליהם... ועורם מעליהם הפשיטו (מיכה, ג, 2—3).

עור, חי שעיניו נקרו או נמקו בחוריהן, נגששה בעורים קיר וכאין עינים נגששה (ישעיה, נט, 10). ארור משגה עור בדרך (דברים, כז, 18). כולל בלי ספק גם את המוליך תועה את השוגג בענין החיים מבלי הבין לאחריתו, וכן: ולפני עור לא תתן מכשול (ויקרא, יט, 14). באבן נגף או בעצת בליעל, כי כן יכנה עם לא בינות וחסר לב; עם עור ועינים יש, (ישעיה מג, 8). העונש היותר קשה שהיו העריצים הקדמונים מטילים על הנכנעים להם היה לעור את עיניהם. כן עשה העריץ הרשע נבוכדנצר לצדקיהו מלך יהודה ברבלה: "ואת עיני צדקיהו עור" (מ"ב, כה, 7). נחש העמוני חפץ לנקר כל עין ימין מיושבי יבש גלעד בכדי לעשותם חרפה לכל ישראל (ש"א, יא, 2).

עוזה, סלף משפט ועוות הדין: ראיתה ה' עותתי (איכה, ג, 59). את עוות הדין שעושים לי שונאי בנפש.

עותי 1), מצאצאי פרץ בן יהודה (דהי"א ט' 4). שהתישבו בירושלים אחרי שובם מגלות בבל ובנחמיה, יא, 4. בא השם הזה בתמונת עתיה בן עוזיה.

עוזה 2), מבני בגוי שעלה עם עזרא לירושלים (עזרא, ח, 14).

עז, צאן מקרין, ונקרא גם כן שעיר. בגלל שערו הארוך מרעה עדרי העזים היה על פי רוב בהרים כמו שנאמר „שערך כעדר העזים שגלשו מהר גלעד" (שה"ש, ד, 1). ומרעה הצאן והכבשים — בעמקים ובכרים, ירעה מקנך ביום ההוא כר נרחב (ישעיה, ל, 23). לבשו כרים הצאן (תהלים, סה, 14). חכמי תולדות הטבע מחלקים את העזים לשני מינים המין האחד הוא מין הידוע לכל, והמין השני — ראשו דומה לשל כבש, זנבו ארוך, אזניו סרוחות, בעברית אין שם מיוחד להמין השני, ואף הזכרים של שני המינים משונים בשמותיהם. הזכר ממין הראשון נקרא תיש, והרבוי תישים. עזים מאתים ותישים עשרים (בראשית, לב, 15). והזכר ממין השני נקרא עתוד ובא אך בלשון רבים: והנה העתודים העולים על הצאן (שם, לא, 12). ובארמית נקרא צפיר (עזרא, ו, 17). על דבר איסור בישול גדי בחלב אמו השתדלו אחדים למצוא טעם וכונה לאיסור הזה 1) מפני שאסור לשחוט אותו ואת בנו ביום אחד (ויקרא, כב, 28). גודווארטה וספענסער מבארים טעם האיסור, מפני שהיה מנהג העמים בימים האלה לבשל גדי בחלב אמו ואת המרק

שפכו על שדותיהם והיה זה כעין קרבן לאליליהם שבגלל זאת ישלחו ברכה בתבואות שדותיהם ואסרה התורה לעשות זאת להפרישם מעבודה זרה. אבל החוקרים החפשים והמבקרים הקצונים מבארים את המלים לא תבשל גדי בחלב אמו שהיה בטוי מורגל בפי העם אז לדבר נבזה. והראיה שמביאים להשערתם זאת היא: כי בכל שלשת המקומות שנזכר האיסור הזה אין לו שום שייכות למה שקדם לו. ראשונה בא האיסור הזה בספר שמות בפרשה משפטים: ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך לא תבשל גדי בחלב אמו, הבכורים שתביא אל בית ה' מחוייבים להיות מהמובחרים ולא מדבר קל הערך כפתגם ההמוני: לא תבשל גדי בחלב אמו. שנית בא האיסור הזה בפרשה תשא, גם כן בקשור עם הבאת בכורים ממש אות באות כמו בפרשת משפטים ובפעם השלישית הוא בא בספר דברים (יד, 21). פה בא בקשור עם איסור אכילת נבלה. לא תאכלו כל נבלה, לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה או מכור לנכרי, כי עם קדוש אתה לה' אלהיך — לא תבשל גדי בחלב אמו, כלומר, יען ישראל קדושים לכן לא יטמאו את עצמם בנבלה שהיא דבר נבזה ומתועב כפתגם המורגל: לא תבשל גדי בחלב אמו שנחשב לדבר מזוהם. אבל גם לדעתם כי הדברים האלה היו מורגלים בפיות בני ישראל כפתגם לדבר מאום ונבזה, אם כן אין להתפלא מדוע אסרה התורה המאכל הזה לבני ישראל שמצווים ועומדים לחיות קדושים, ואין להתפלא על חז"ל שהרחיבו את האיסור על כל מיני בשר בחלב... ובני ישראל קבלו עליהם את האיסור הזה בלי שום התנגדות וחקירה ודרישה יתירה, מפני כי הדבר הזה היה נחשב בעיניהם מכבר למאום ונבזה (ועיין פו"נ, ח"ג, 48).

עֻזא 1) גם **עזה** בן אבינדב מגבעה. הוא עם אחיו נהגו במצות דוד את ארון הברית מגבעה להביאו לירושלים בדרך שמטו הבקר. ויהי כי ירא עוזה פן יפול הארון מן העגלה שלח ידו ויאחז בארון, ויכהו שם האלהים על השל וימת (ש"ב, ו, 6; דהי"א, יג, 7; טו, 2, 13). ויחר לדוד על אשר פרץ ה' פרץ בעוזה ויקרא למקום ההוא „פרץ עוזה" (ש"ב, ו, 8). בעל דהי"א מבאר הטעם מדוע הכה ה' את עוזה: על אשר שלח ידו על הארון והוא תחת הכתוב מש"ב „על השל", והתלמוד מפרש על השל, על השגיאה ששלח ידו בארון להחזיקו שלא יפול מן העגלה כי שמטו הבקר. והנכון כדברי חז"ל (סוטה, לה.). שכל ענין וסדר הבאת הארון בפעם הראשונה היתה שלא כדרישת התורה (במדבר, ז). שם כתוב שלבני קהת לא נתן (משה עגלות) כי עבודת הקודש עליהם (נשיאת הארון) בכתף ישאו, ודוד הושיב את הארון על עגלה כאשר עשו הפלשתים (עיין, ש"א, ו). אבל הפלשתים לא יכלו לעשות באופן שתדרוש התורה כי לא היו שם לוים שישאהו בכתף. ולכן בפעם השניה כאשר לקחו את הארון מבית אבינדב להביאו לירושלים לא אירע שום אסון כי אז עשו כחוק כמו שנאמר: ויהי כי צעדו נושאי הארון ששה צעדים ויזבח שור ומריא (ש"ב, ו, 13). 2) בן אהוד הימיני מראשי האבות ליושבי גבע (דהי"א, ח, 7). 3) מן הנתינים עולי הגולה (עזרא, ב, 49). 4) מן הלוים בני מררי (דהי"א, ו, 14).

עזאזל, ליום הכפורים נצטוה הכהן הגדול לקחת מאת עדת בני ישראל שני שעירי עזים ולהפיל עליהם גורלות, גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל (ויקרא, טז, 8). על ראש השעיר שיצא

גורלו לעזאזל התודה הכהן על כל חטאות העם ועונותיו ופשעיו ואחרי כן שלח אותו ביד איש עתי לעזאזל אל ארץ גזרה המדברה (שם, 21 — 22). לפי התלמוד (יומא, פז:). עזאזל — הוראתו עזז—אל כמו הררי אל ועניננו הר עז ושפוע מאד. אולם מבארים רבים פותרים אותו שהוא מרכב מן עז אזל, כלומר עז שהוכן להיות מגורש אל המדבר, והכונה בזה היתה לפי דעת חכמים אחדים (טשיין ועוד) להראות להמון ענין מוחשי כי עונותם נשלחו אל ארץ גזרה, אל המדבר, מקום מקור העונות כי שם ישכנו שדים ומלאכי חבלה, שהמה המסבבים היותר גדולים ורעים את העונות לבני אדם וזהו כמו ותשליך במצולות ים כל חטאתם, ואחרי כי נקיים המה אחרי השלות את השעיר למדבר מכל חטאותם ישתדלו להשאר נקיים על להבא מכל חטא ואשמה וישארו אהובים למקום כבנים ישרים. ולפי עדות החכם הנזכר ישנם גם היום שעושים מעשים מוחשים כאלה ושולחים עונותיהם על ידי איש עתי למקום שמם ומאמינים כי על ידי זה המה עושים את עצמם חפשים מעונותיהם. בכה"ק נמצא מין קרבן אחר דומה לשני השעירים של יום הכפורים, והוא השתי צפרים חיות טהורות שהמצורע היה מחוייב להביא ביום טהרתו מצרעתו, שאחת מהן היה שוחט אל כלי חרס על מים חיים, והשניה היה טובל בדם הצפור השחוטה והיה משלח אותה על פני השדה (ויקרא, יד, עיין ערך צפור). וישנם מבארים שחושבים את העזאזל למלאך רע השוכן עם שעירים ושדים במדברות, והשעיר המשתלח היו משלחים למלאך הרע הזה בעין קרבן. אבל הכל יפצה פיהם כי בני ישראל מוזהרים שלא להביא שום קרבן לשדים או לשעירים.

השם עזאזל לא נזכר בשום מקום בכת"ק לבד אצל עבודת יום הכפורים. ואך בספר היובלים נזכר (הוא נתחבר כפי הנראה במאה השניה לפסה"נ). שם מסופר כי המלאך הרע הזה הוא הראש והמנהיג של כתות רבות מלאכי חבלה, ויוצאי חלצים של בני אלהים שלקחו להם נשים יפות מבנות האדם, ולמדו אותן לעשות מלאכות יפות ושונות, ובניהן אשר ילדו להם היו הגבורים הנודעים בשם נפילים ואשר מלאו את הארץ חמס. בגלל החטאים הרבים והרע המוחלט שעשה עזאזל בארץ יצאו לנגדו ארבעה מלאכי השרת: גבריאל, מיכאל, אוריאל ורפאל. להוכח בהמעשים הרעים שעשה ויקטרגו עליו לפני בוראו. ואז נגזר דינו לאסור בכבלי ברזל את ידיו ואת רגליו ולכופתו אל שן סלע של הר גדול עד בוא יום הדין הגדול והנורא, ואז ידינהו בשרפה.

עזבון, סחורה היוצאות מארץ להיות נמכרת בארצות אחרות (עקספארט): בצאת עזבוניך מימים (יחזקאל, כז, 23), הונך ועזבוניך (שם, 27). מאוזל (כסף עובר לסוחר) בעזבוניך נתנו (שם, 19) בעד סחורת ארצך.

עזבוק, אבי נחמיה השר לחצי פלך בית צור (נחמיה, ג, 16). ואשר עזר לתיקון חומות ירושלים בימי נחמיה.

עזגד, מראשי העם בימי עזרא ונחמיה, עמו עלו מן הגולה ביחד עם עזרא אלף מאתים ועשרים ושתים נפש אדם, והוא מן הבאים על החתום בימי נחמיה להוציא בגט הנשים הנכריות שלקחו להם בהיותם בבבל. והיה גם כן מן החתומים על האמנה ללכת בדרך ה' על פי התורה הכתובה על ידי משה (עזרא, ב, 12; נחמיה, י, 16).

עזה, שם עיר מאחת של חמשת הערים הגדולות אשר בארץ פלשתים. (בראשית, י, 19, ודברים ב, 23).

סביב לה עוטרים אותה גנות ופרדסים, ורחוקה משפת ים הגדול או התיכון שתי פרסאות, ועומדה על הדרך המובילה ממצרים ליפו. בין העיר ושפת הים משתרע רכס גבעות חול המגינות על העיר בימות הסתיו נגד הרוחות המנשבות מצד מערב, אבל לפעמים כשהרוחות חזקות מאד הנה חודרות אל תוך העיר ומביאות עמהן נזק רב ושממון. על ידי החול הרב של הגבעות. ויש יסוד להשערה כי העיר עזה של ימי השופטים (1100 לפסה"נ) ממונה בעת בתולות: למזרח העיר משתרע רכס גבעות 270 רגל גבהו הנקוב בשם על־מונטר או מגדל המצפה, הוא ההר אשר על פני חברון שעל ראשו העלה שמשון את דלתות שער העיר עזה עם שתי המזוזות עם הבריח (שופטים טז). בשפת הים שבקרבת עזה אין שום מקום בטוח לאניות ומעולם לא היה שם נמל. ולזאת לא היתה מעולם עיר החוף. מן הדברים בקרבת עזה המצויינים מקדמת דנא הוא יער עצי זיתים המושך והולך בדרך העולה יפו באורך שלש פרסאות. האדמה סביב עזה היא פוריה ושמנה מאד, וגם מרעה טוב לצאן ובקר והערביים השוכנים במדבר הקרוב מתאספים בשוקי עזה לקנות ולמכור הדברים הנחוצים לחייהם.

ק ו ר ו ת ע ז ה . — עזה היא אחת מהערים היותר עתיקות הנזכרות בכה"ק, כפי הכתוב בשופטים (א, 18 — 19). לכד יהודה את עזה ואת גבולה מיד אחרי מות יהושע. ביחוד יש ערך היסטורי לקורות עזה בעת מלחמות בני ישראל עם הפלשתים בימי הנהגת שמשון (שופטים, יג, טז). כי בימים ההם התעלה עזה למדרגת עיר הבירה של כל סרני פלשתים שהתאחדו לאגודה אחת להגן על חפשיותם נגד בני ישראל. ימים רבים היתה עזה במצב כזה עד כבוש אלכסנדר מוקדן את אזיה. בשנת 710 לפני מסה"נ, התקשרה עזה עם סבקה מלך מצרים ותצא למלחמה עם סרגון וחיל אשור, אבל זה האחרון הכה את חיל עזה שוק על ירך בנחל מצרים ותכנע עזה לפני מלך אשור. מלכה של עזה האנא נפל שבי בידי סרגון והובא לאשור. המלחמה הזאת היתה הראשונה בין שתי הממלכות האדירות מצרים ואשור, שמטרתה היתה להראות לכל יושבי תבל למי מהם הגבורה והנצחון. שנים רבות אחרי כן (332 לפני מסה"נ) היתה עזה כל כך חזקה שהיה ביכולתה להתנגד לחיל המנצח הגדול אלכסנדר מוקדן שני חדשים שלמים. אבל סוף הדבר היה כי הבקיע מלך יון את חומותיה הבצורות ויבוא אל העיר בסופה וסערה. לפי דברי הסופרים בימים ההם היתה עזה אז רחוקה 20 סטאדיען משפת ים התיכון, והיה קשה מאד ללכדה בגלל גבעות החול המבדילות בינה ובין שפת הים, העיר היתה רחבה מאד, ועמדה על גבעה גבוהה וחומה בצורה סבב אותה.

הנביאים ירמיהו (מז). עמוס (א, 6). צפניה (ב, 4). זכריה (ט, 5). נבאו על מפלתה. עזה סבלה מאד בעת המלחמות שנלחמו תלמי התשיעי עם אלכסנדר ינאי מבית החשמונאים (חשמונאים, א', יא, ו61 — 62 ; יג, 43). (מן 105 עד 78 לפני ספה"נ) בימי ממשלת אגוסטוס קיסר רומי נתנה עזה להורדוס מלך יהודה ביחד עם העריב בנותיה. מן העת ההיא לא בא זכר עזה בקורות הימים, ואך בשנת 634 למספר הנהוג מסופר כי עזה נכבשה על ידי הכליף הראשון אבו בעקר. בעת מלחמות נוסעי הצלב היתה עזה בידי הנוצרים זמן מה, אבל לבסוף נכבשה על ידי סולטן סאלאדין (1170). מן העת ההיא נשארה עזה בידי המחמדנים.

עזובה 1), אשת כלב בן חצרון, שילדה לו שלשה בנים: ישר, שובב וארמון (דהי"א, ב, 18).

עזובה 2), בת שלחי אשת אסא מלך יהודה, ואם יהושפט (מ"א, כב, 42).

עזור 1), אבי חנניה נביא שקר בימי צדקיהו מלך יהודה (ירמיהו, כה, 1); 2) אחד מן החתומים על האמנה בימי נחמיה (נחמיה, י, 18); 3) אבי יאזניה, אחד משרי העם בימי יחזקאל (יחזקאל, יא, 1).

עזז בן שמע ואבי בלע מצאצאי שבט ראובן (דהי"א, ה, 8).

עזזיהו 1), מנצח בנגינות על השמינית בימי דוד. הוא לקח חלק בשמחת הקהל בעת שהביא דוד את הארון מבית אבינדב בגבעה אל ירושלים (דהי"א, טו, 21); 2) אבי הנגיד הושע מבני אפרים, שהיה מן השרים שהפקיד דוד למנות את ישראל (שם, כז, 20); 3) אחד הפקידים בבית ה' בימי המלך חזקיהו (דהי"ב, לא, 13).

עזי 1), בן תולע מבני יששכר (דהי"א, ז, 2); 2) בן מכרי מבני בנימין (שם, ט, 8); 3) בן בלע הימיני (שם, ז, 7); 4) בן בקי מצאצאי אהרן הכהן (שם, ה, 31); 5) בן בני מבית אסף פקיד הלוים בירושלים (נחמיה, יא, 22); 6) מן הכהנים ראשי האבות בעולי הגולה עם זרובבל (נחמיה, יב, 42).

עזיא, העשתרתי מגבורי דוד (דהי"א, יא, 44).

עזיאל, עיין ערך י ע ז י א ל.

עזיאל 1), הצעיר בבני קהת בן לוי (שמות, ו, 18); 2) נשיא משפחת שמעון בימי חזקיהו (דהי"א, ד, 42); 3) ראש בית אבות וגבור חיל מבני בלע בן בנימין (שם, ז, 7); 4) בן הימן המשורר בימי דוד (שם, כה, 4); 5) בן ידותון מן הלוים בימי חזקיהו (דהי"ב, כט, 14); 6) בן חרפיה מן הצורפים בימי נחמיה (נחמיה, יג, 5).

עזיה 1), או עזיהו, וגם עזריה בן אמציה מלך יהודה (מ"ב, טו, 13, 1). כפי הכתוב בס' מ"ב, טו, היה בן שש עשרה שנה בעלותו על כסא המלוכה, והיה זה בשנת עשרים ושבע למלכות ירבעם השני מלך ישראל. חכמי העמים מטילים ספק בחשבון השנים של עזיהו וירבעם, אבל מודים הם כי שני המלכים האלה היו בזמן אחד, אבל מסתפקים גם כן במספר שנות מלכותו של עזיהו כי לפי חשבונם לא מלך חמשים ושתים שנה.

בעל ספר מלכים מקצר מאד בפעולות עזיהו, הוא מספר כי הבמות עוד לא סרו אבל מוסיף כי בכל זאת עשה הישר והטוב בעיני ה' כאמציה אביו. ומספר עוד כי בסוף ימיו נלקה בצרעת ויותם בנו שפט את העם והוא, עזיהו, נשאר בבית החפשית עד יום מותו. בעל ספר מלכים מספר עוד עובדה אחת נכבדה מאד מפעולות עוזיהו: כי השיב את אילת ליהודה. העיר החוף הזאת היתה נחוצה מאד להרחבת המסחור ביהודה והוא, עוזיהו השיבה ליהודה. אבל הספור הזה בא שלא במקומו (מ"ב, יד, 22). אולם בעל דהי"ב (כו, 5 — 20) מוסיף לספר את כל אשר עשה עזיהו לטובת העם: 1) הוא הרבה את מספר צבא חילו עד 307.500 נפשות. ובעזרת החיל הגדול הזה נלחם בפלשתים ויפרוץ את חומות גת ואת חומות יבנה ואת חומות אשדוד. ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים. גם נצח את הערביים היושבים בגור בעל והמעונים, או העמונים, ויתנו לעזיהו מנחה. לבד זאת בנה מגדלים בירושלים ובמדבר ויחצוב בורות רבים כי מקנה רב

היה לו ואכרים וכורמים בהרים ובכרמל כי אוהב אדמה היה. 2) בעל דהי"ב מביא הגדה אחת המבארת כבת צרעתו. והיא כי בחזקתו גבה לבו ויבוא אל היכל ה' לעשות כמעשה המלכים שהיו לפניו, דוד ושלמה, שהקריבו קרבנות ככהנים, וגם הוא חפץ להקטיר קטרת על מזבח הקטרת ונענש מיד על זה כי פרחה צרעת במצחו והוציאוהו תיכף מבית ה' והביאוהו לבית החפשית (האספיטאל) ויהי שם עד יום מותו, אבל אחדים מחכמי העמים מטילים ספק באמתת האגדה ההיא, ומבארים המלות בבית החפשית כאלו היה כתוב בביתו חפשי, כלומר נשאר בביתו והיה חפשי מעבודה, המוטלת על המלך. — בכלל היה עוזיהו מלך טוב, ועשה את הישר בעיני ה' כל ימי נביאו המבין בראות אלהים (דהי"ב, כו, 5). וגם הנביאים ישעיה, הושע ועמוס היו בימיו. רעש גדול היה בימיו (עמוס, א, 1). וגם הנביא זכריה מזכיר את הרעש הזה, שהיה מאורע נכבד מאד שממנו חשבו קורות העם: „שנתים לפני הרעש" (עמוס, א, 1) — 2) עוזיה הלוי ממשפחת קהת, (דהי"א, ו, 9). וגם שמו בא בפסוק 21 „עזריה"; 3) בן חכים מן הנושאים נשים נכריות (עזרא, י, 21); 4) בן זכריה מן היהודים שהתישבו בירושלים (נחמיה יא, 4); 5) אבי השר יהונתן לאוצרות השדה לדוד (דהי"א, כז, 25).

עזיזא, בן זתוא מן הנושאים נשים נכריות (עזרא, י, 27).

עזמות 1), הברחמי (ש"ב, כג, 31) ובדהי"א (יא, 33) הבחרומי מגבורי דוד, ויתכן שהוא אחד עם עזמות הנזכר בדהי"א (יב, 3). שבניו התחברו לדוד בצקלג וגם עם עזמות הנזכר בדהי"א (כז, 25) שהיה שר האוצרות המלך; 2) בן יהועדה ממשפחת המלך שאול (דהי"א, ח, 36), ויתכן שהוא הנקרא גם כן עדיאל, כי עדיאל ויהועדה הרכבה אחת להם: עדי — אל, יהו — עדה; 3) עיר בסביבות ירושלים עזרא, ב, 24; נחמיה, יב, 29 ושם, ז, 29 נקראת גם כן בית עזמות. ולדעת ריטטער היא העיר הנודעת כיום בשם „על — טשיזמע", עיר קטנה דרומית־מזרחית לגבעה על הר.

עזן, אבי הנשיא פלטיאל למטה יששכר (במדבר, לד, 26).

עזניה, עוף טורף ממין הנשרים.

לדעת הירונימוס הוא נשר הים. הנשר והפרס והעזניה. (דברים, יד, 12). לדעת חכמים אחדים עזניה הוא שם כולל למינים שונים ממין הנשר. השם הזה נזכר שתי פעמים בספר התורה: אחת בספר ויקרא (פרשה יא) ושניה בספר דברים (יד). העוף המצויין הזה נמצא בכל קצוי תבל: בעולם הישן ובעולם החדש.

העזניה מתפרנסת עצמה מציד שבים. מוזר הדבר כי העזניה שנחשבת למין הנשרים, שכלם אינם יכולים לשחות במים, תקבל פרנסתה מן המים. העזניה איננה יכולה אף רגע לרדת במצולות ים, והיא מוכרחת להשתמש בשעת הכושר באשר הדג יתראה על פני המים ובכל זאת פרנסתה מצויה. בצאתה לציד העזניה מעופפת באויר בעיגול ומשגחת בחריצות נפלאה על פני המים, ומיד כשתראה שדג אחד הוציא את ראשו מן המים לשאוף אויר צח היא מתנפלת עליו במהירות נפלאה בצפרניה החדות ומביאה אל החוף לעשות אותו כלה. — העזניה לא תתחוף את הדג בחרטומה. צפורני העזניה המה ארוכים וחדים מאד, והיא תתחוב אותם עמוק בבשר הדג ואוחזת אותו כמו בצבת ברזל חזקה. בגלל טבעו זה היא מקננת אצל נהרות, יאורים ונחלים, כי מהם

מהיתה נמצאה. אבל לפעמים יקרה בפגשה בדגים גדולים ימשכו אותה למצולות ים ושם תמות. נפלא הדבר, כי העזניה לא תקנן בחופי ים כנרת.

עזקה, עיר בצורה ביהודה (יהושע, י, 10; ש"א, יז, 1; ירמיה, לד, 7; דהי"ב, יא, 9; נחמיה, יא, 30). כפי הנראה היתה קרובה לגת ושבי גלות בבל התישבו בתוכה ובהכפרים סביבותיה. משערים, כי תכונתה היתה במקום הידוע כעת בשם תל־על־עזעק.

עזר 1), ראש גבורי החיל לדוד בציקלג משבט גד (דהי"א, יב, 10); 2) אבי חושה למטה יהודה (שם, ד, 4); 3) בן ישוע והוא היה שר המצפה בימי נחמיה (נחמיה, ג, 19), וגם עזר לתקון החומות סביב ירושלים.

עזר 1), אחד מבני אפרים שנהרגו בהתגרותם באנשי גת (דהי"א ;, 21); 2) מן הכהנים בעולי הגולה שלקח חלק בחנוכת חומות ירושלים (נחמיה יב, 42).

עזרא 1), בן שריה מדור הארבעה עשר לפנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן, סופר מהיר בתורת משה (עזרא, ז, 1 — 6). איש מצויין מאד בזמן שיבת גולי בבל לארץ אבותיהם בימי ממשלת הפרסיים בארץ ישראל, אביו שריה הכהן הגדול הובא בשבי לרבלה ושם הומת בפקודת מלך בבל. עזרא הובא לבבל בעודנו נער ושם בהמשך הזמן מצא חן בעיני ארתחשׁשתא מלך פרס ונתן לו הרשיון לשוב לארץ אבותיו עם עוד רבים מאחיו בני בריתו. המלך נתן לו הרשיון לקבץ הכסף הנחוץ להוצאות הנסיעה של עולי הגולה, וגם מאוצר הממשלה נתנו לו עזר לא מעט לדבר הקדוש הזה. ולבד זאת נתן לו הרשיון ליסד בתי משפט, שופטים ודיינין שישפטו את בני ישראל על פי חקי תורת משה דיני ממונות ודיני נפשות. על חוף נהר אהוא התאספו אליו 1700 נפש אדם וגם 38 לויים בתוכם. בחודש האביב בשנת שבע למלכות ארתחשׁשתא החלה הנסיעה, הידועה בשם „המעלה השניה" וביום הראשון לחדש אב הגיעו הנוסעים למחוז חפצם לירושלים. על גבול סוריא מסר את הכסף ואת הזהב לכהנים שעלו עמו, והם ימסרו זאת להכהנים אשר בירושלים, ולהסטרפים והפחים שלח העתק מרשיון המלך שנתן לו על דבר מעשהו בירושלים. אחרי שלשת ימי מנוחה מסר את הכסף והזהב שהביא לאוצר בית ה', והחל לעבוד עבודתו הקדושה. המשרה שנתן עליו המלך להיות ראש בתי המשפט. יחוסו ממשפחת כהנים גדולים, וחכמתו הרבה וידיעותיו המצוינות בתורת ה' עמדו לו להניח היסוד לדבר הקדוש, ליסד ממשלת ישראל חדשה בארצות אבותיו. תמונה מעציבה מאד היתה אז לנגד עיניו. רבים מבני ישראל לקחו להם נשים נכריות ובניהם שנולדו להם לא ידעו מאומה מדת ישראל. רבים מיושבי ירושלים מתנהגים במנהגים המתועבים של הגוים אשר סביבותיהם, ודת ישראל היתה זרה להם ומה יש לו לקוות מקהלה כזאת? האידעאלים שברא לו במחשבתו על אדות תחית האומה על יסודות תורת משה נראים לו כעת רחוקים מאד מצאת לפעולת אדם במצב המעציב הזה. בצום ובתפלה שפך את מרי שיחו לפני ה'. התפלה הזאת הקילה מעט מעט את סערת נפשו ודאבון לבבו, ויתחזק ויאמץ את לבבו לבלתי נסוג אחור מהמטרה שהציג לו אדות תחית האומה וישוב הארץ. קודם כל קרא אספה מכל בני ישראל יושבי הארץ לבוא לירושלים להועץ מה לעשות ואיך לשנות את המצב הנורא למצב נורמלי? ולמען לא יהיה קול הקריאה

בקול קורא במדבר, הודיע כי מי מבני ישראל שלא יבוא אל האסיפה יענש קשה ורכושו יחרם. העם שמע לקול הקריאה והתאסף ביום העשרים לחודש כסלו. בדברים חוצבים להבי אש דרש עזרא מהעם כי ישלחו את נשותיהם הנכריות, ובכלל לא יהיה להם משא ומתן עם הגוים שכניהם שלא ילמדו ממעשיהם. הדרישה הזאת היתה קשה מאד אבל נחוצה בשעתה, כי העם שלח רסן הדת מעל פניו והלך בשרירות לבו מאין מעצור. האסיפה הכירה את נחיצת הדרישה הזאת וכל הנאספים הסכימו פה אחד למלא אחריה כחפץ עזרא. ביאת נחמיה לירושלים עם רשיון מלך פרס לבנות ולחזק את הפרצות בחומות ירושלים, שגם עזרא לקח חלק בדבר הנכבד והיקר הזה, שנגמר במשך זמן קצר, 52 ימים, נתנה תקוה בלב עזרא כי יעלה בידו גם כן לחזק חומות הדת. ראשית מעשהו היתה ללמד לעם ולהבינו את תורת משה. באחד לחודש השביעי (ראש השנה) החל לקרוא לפני העם תורת משה. אחרי כן ביום העשרים וארבעה לחודש תשרי הציע לפני העם לחתום על האמנה שהמה מקבלים עליהם באלה ובשבועה לקיים את כל חקי ומשפטי התורה לכל פרטיהם ודקדוקיהם. גם בעבודת בית ה' עשה סדרים טובים ונכונים. קשה עלינו כעת לדעת בדיוק את אורך הזמן שבו פעל עזרא לטובת היהדות ולחזוקה בישראל, מחסרון מקורים לחקירה הזאת, אבל זאת ידענו כי הדורות שאחריו חשבו אותו לעמוד הימיני אשר אשיות הדת והנהגת העם נשענת עליו, — עזרא היה הראשון מחכמי הפרושים שפרשו את תורת משה על פי הקבלה והמסורת מסיני ולכן נקרא: „סופר מהיר". הוא הקדיש כל ימיו ללמוד בשום שכל ולחקור את ספר התורה ולהעתיקו באמונת. כי עזרא הכין את לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט (עזרא, ז, 10).

בתלמוד מובא כי לבד הבתי דינין שתקן בישראל תקן עוד איזה תקנות הנחוצות לחזוק הדת וצרכי החיים. מהן: שיהיו קורין בתורה בשבת במנחה, ביום השני וביום החמשי לשבוע, שיהיו בתי דינין יושבין בשני ובחמישי, שתהא אשה משכמת ואופה כדי שתהא פת מצויה לעניים, שיהיו רוכלין מחזירין בעיירות כדי למכור תכשיטי נשים ולא יתגנו על בעליהן ועוד. בעלי התלמוד מתפלאים מדוע לא עלה עזרא במעלה הראשונה עם זרובבל? ובא רב שמואל בר מרתא ומבאר הטעם, מפני כי היה למד תורה מפי ברוך בן נריה תלמידו של ירמיהו הנביא, ולא היה יכול לעזבו ולעלות לירושלים כי גדול תלמוד תורה יותר מבנין בית המקדש (מגילה, טז:).

עזרא מת בן מאה ועשרים שנה. לדעת פלאַוויוס)יא, 5, 5) ונקבר בירושלים. אולם העם מאמין כי מת בבבל ונקבר במקום הנקרא שאט-אל-ערב אצל שפך חדקל לפרת. הנוסע ר' בנימין מטודילה כותב: כשני ימים (מהלך) מבצרה היא עיר סמרה בתחלת ארץ פרס ובה כמו אלף וחמש מאות יהודים ושם קברו של עזרא הכהן שהלך מירושלים לארתחששתא המלך ומת שם (מסעות, ת"א, 73). בסליחה המתחלת במלות „אזכרה מצוק" לתענית עשרה בטבת, נזכר כי עזרא מת בתשעה בטבת. (עיין אוצר ישראל).

ספר עזרא ונחמיה

ת כ ז. ספר עזרא ונחמיה הוא כעין המשך לספר דברי הימים, ממקום שזה השני גומר מתחיל הראשון. ספר עזרא נחלק לשני חלקים. החלק הראשון מן קאפ. א עד קאפ. ז. בו יסופר קורות שיבת גולי בבל לארצם עד עת גמר:

של בנין בית המקדש : רשיון כרש לשוב לארצם ולהתאזרח בה כמקדם ; מספר השבים עם זרבבל בן שאלתיאל ומי היו הקמת המזבח ; הנחת אבן הפנה ליסוד בית המקדש ; כתבי שטנה ומלשינות על היהודים לפני מלכי פרס מצד שונאיהם ומתנגדיהם ; ביטול בנין הבית על ידי המלשינות. אבל ברשיון המלך דריוש החלו עוד הפעם לעסוק בבנין הבית, גמרוהו, חגגו את חנוכתו ועשו בו את קרבן הפסח. החלק השני מן קאפ. ז עד סוף י. מתחיל לספר מעלית עזרא עם מספר איזה אנשים מגולי בבל הנקובים בשמותיהם. העליה הזאת או המעלה השניה היתה עשרים ושש שנה אחרי שנגמר בנין הבית. בחלק הזה מסופר מפעולותיו הגדולות של עזרא סחיזוק הדת ותחית האומה, וביחוד השתדלותו לטהר את העם מהשפעת מנהגי עמים אחרים בהכריחו את אלה מבני ישראל שלקחו להם נשים נכריות והולידו בנים שלא ידעו ולא הבינו מתורת ישראל וגזעו.

ספר נחמיה.

שלש עשרה שנה אחרי כן מתחילות הקורות שאירעו לעם ישראל המובאות בספר נחמיה : נסיעת נחמיה לירושלים, תקון החומות והקמת שעריהן, השתדלותו להרבות מספר יושבי ירושלים ועוד דברים נכבדים לטובת העם ביחד עם עזרא; ההרפתקאות שסבלו משונאי ישראל שחפצו להפר מחשבותיו בדבר תקון החומות, דברי הריבות שהיו בינו ובין עשירי העם שגזלו דלים ורצצו אביונים על ידי נשך ותרבית כבשו את בניהם ובנותיהם של האומללים לעבדים ולשפחות — עשו את פעולתם על אבירי לב הרחוקים מיושר והכריחם להשיב להם את שדותיהם ובניהם ובנותיהם ולשמט את נשים, אשר נשו בבעלי חובותיהם העניים. אחרי כן קראו הוא ועזרא צומות וקראו לפני העם מספר התורה דברים כבושין להשיב את לבות החוטאים לאביהם שבשמים. והביא סדר נכון וקיים בהבאת המעשרות לבית ה' למען לא יסבלו משרתי ה' חרפת רעב. שתים עשרה שנה הנהיג את העם במקל נועם, ולא השתמש במשרתו הגדולה בתור פחה להעיק את העם, כי אך טובתו דרש ולא טובת עצמו. ואחרי כן שב למשמרתו לעמוד לשרת לפני מלכו ואדונו ארתחשסתא מלך פרס מטיבו ואיש חסדו. אבל לא ארכו לו שם הימים, כי מיד שנודע לו כי התקנות הטובות שהתקין בירושלים נתבטלו, ומצב העם עוד הפעם שב להיות פרוע כבתחילה — שב שנית לירושלים. בלב מלא אהבה עזה לעמו ולארצו ובידים חרוצות עלה בידו להביא סדרים נכונים בכל עניני הקהל והמשפחה, בעבודת בית ה' ומשרתיו, עקר משורש עוד הפעם את שרשי הטמיעה בבנות אל נכר ובכל כחו נלחם נגד חלול שבת שפרץ אז בעם במדה רחבה והשיב ליום הקדוש הזה את קדושתו הראויה לו מימי עולם ושנים קדמוניות.

האידעאל והמטרה.

הספרים עזרא ונחמיה שמו להם למטרה לספר לדורות הבאים קורות בני ישראל השבים מבבל לארץ אבותם וביחוד בנוגע לנקודת הדת. בשלשה אנשים התרכזו קורות הימים הראשונים של המושבים : בזרבבל, עזרא ונחמיה. עלית זרבבל הניחה היסוד לשיבת ציון ובנין הבית; עלית עזרא חזקה ואמצה את יסודי הדת וטהרה את העם מתערובת בנות אל נכר. ועלית נחמיה הביאה עמה תקון חומות ירושלים, חזוק הדת, סדר נכון בעבודת המקדש, בהבאת המעשרות לטובת משרתי בית אלהים, גירוש נשים נכריות, עקר משורש לקיחת נשך ותרבית מצד העשירים שמצצו את לשד העניים בעלי חובותיהם,

והשיב ליום השבת את קדושתו. בעל כפר תשמונאים, ב, (ב, 13). מספר על נחמיה עוד כי דרש אל ספרי דוד והמלכים והנביאים ואת אשר כתבו בדבר הקרבנות ויאספם לאספה. הננו רואים מזה כי שלשת האנשים המצויינים האלה: זרבבל, עזרא ונחמיה, לבד ערכם הגדול בנוגע לתחית האומה ובנין ירושלים, עוד שמם וזכרם גדול מאד בקורות היהודים בהעמידם את היהדות על יסודות חזקים, בהשרישם בלבות היהודים האמונה באל אחד יחיד ומיוחד, וכל כך חזקה האמונה הזאת בין בני ישראל עד שבכל עת ובכל שעה היו נכונים למסור נפשם על קדושת שם ה', ובדבר הזה נהיו לאור גוים, ולזאת מחוייבים בני ישראל להיות עם לבדד ישכון ולא יתערב בגוים ולא ילמד לעשות כמעשיהם, וביחוד ראוי לשים לב לתפלת הלוים בנחמיה ט, המפרסמים את שם אלהי ישראל בשם אל עולם, שבחר את ישראל לעם סגולה שעל ידו יתגדל ויתקדש שם אלהי אמת בכל קצוי תבל.

כבר בימים הקדמונים מאד חשבו את שני הספרים עזרא ונחמיה לספר אחד. דבר זה מבואר במאמר חז"ל: מה כלה מתקשטת בכ"ד קשוטים כן ת"ח צריך שיהיה בקי בכ"ד ספרי הקדש. וכה מספרם; בתורה חמשה ספרים, מגלות חמשה, נביאים ראשונים ד' נביאים אחרונים ד' (כי תרי עשר הוא ספר אחד), כתובים ששה, ואם תפריד בין עזרא ונחמיה יהיו כ"ה. ובמקום אחר (ב"ב, יד:) חושב סדרן של כתובים... עזרא ודה"י, חושב ספר עזרא ונחמיה אינו מזכיר כלל כי הוא אחד עם עזרא. ושני הספרים האלה מכלכלים בתוכם שלש המעלות: של זרבבל, עזרא, ונחמיה של שיבת גולי בבל לארץ אבותיהם. חכמי העמים יחשבו את ספר עזרא ונחמיה להאחרון מכה"ק, כי ספר עזרא מתחיל במה שסיים בעל דה"י: זה האחרון מסיים ובשנת אחת לכורש מלך פרס לכלות דבר ה' בפי ירמיהו העיר ה' את רוח כורש מלך פרס ויעבר קול בכל מלכותו... ה' אלהי השמים פקד עלי לבנות לו בית בירושלים... מי בכם מכל עמו ה' אלהיו עמו ויעל (דהי"ב, לו, 22 — 23). ממש בדברים האלה מתחיל עזרא את ספרו והולך ומספר קורות כל המעלות של שיבת ציון על ידי זרובבל, עזרא ונחמיה.

עזרא 2), שם אחד הכהנים בעולי הגולה עם זרבבל, (נחמיה, יב, 1).

עזראל 1), גבור הקרתים שבאו אל דוד לצקלג (דהי"א, יב, 6); 2) בן הימן (שם, כה, 18). ובפסוק 4 נקרא בשם עוזיאל (ע"ע); 3) בן ירוחם, שר לשבט דן בעת פקד דוד את העם (שם, כז, 22); 4) בן בני שנשא לו אשה מבנות אל נכר (עזרא, י, 41); 5) בן אחזי מן הכהנים (נחמיה, יא, 13); 6) מן הלוים המשוררים שהלך לימין התהלוכה בעת חנוכת חומות ירושלים. (נחמיה, יב, 36).

עזרה, הוא גם כן עזר בן חושה למטה יהודה (ע"ע עזר, 2).

עזרה, מקום סביב המזבח ומהעזרה הקטנה עד העזרה הגדולה (יחזקאל, מג, 14) וכן נקרא החצר שלפני היכל ה' ששם נתאסף העם לתפלה. חצר הכהנים והעזרה הגדולה (דהי"ב ד, 9). לפני ההיכל היו שלש עזרות: עזרת כהנים, עזרת ישראל ועזרת נשים.

עזרי, בן כלוב שר עושי מלאכת השדה לעבודת האדמה במלכות דוד (דהי"א, כז, 16).

עזריאל 1), אבי השר למטה נפתלי ירימות במלכות דוד

(דהי"א, כז, 19) ; 2) מראשי האבות לחצי שבט המנשה שהגלו מלכי אשור (שם, ה, 24 — 26) ; 3) אבי שריה השר למלך יהויקים (ירמיה, לו, 26).

עזריה, עזריהו, 1) מלך יהודה. (ראה עזיה 1) ; 2) בן צדוק הכהן שר לשלמה (מ"א, ד, 2) ; 3) בן נתן שר על שנים עשר נציבי שלמה (8) ; 4) בן עודד הנביא למלך אסא. הנביא הזה יצא לקראת חיל מלך אסא בשובם מהכות את זרח מלך כושי וזר הנצחון על ראשם ויגאם נאום ודרש מהם כי ידבקו בה' אלהיהם תמיד ואז יהיה עמהם תמיד, וזה דברו : שמעוני אסא וכל יהודה ובנימין. ה' עמכם בהיותכם עמו, ואם תדרשוהו ימצא לכם ואם תעזבוהו יעזוב אתכם, וימים רבים לישראל ללא אלהי אמת וללא כהן מורה וללא תורה, וישב בצר לו אל ה' אלהי ישראל ויבקשוהו וימצא להם ובעתים ההם אין שלום ליוצא ולבא כי מהומות רבות על כל יושבי הארצות, וכותתו גוי בגוי ועיר בעיר כי אלהים הממם בכל צרה, ואתם חזקו ואל ירפו ידיכם כי יש שכר לפעולתכם. (דהי"ב, טו, 1 — 8. הנאם הזה נאמר ברוח הנאמים שמצאנו בשופטים (ב, 11 — 23), נחמיה (ט); 5) שנים מששת בני יהושפט מלך יהודה האחד עזריה, והשני עזריהו. (דהי"ב, כא, 2). אביהם יהושפט נתן להם מתנות גדולות וערים בצורות, אבל הבכור יהורם הרג אותם בעלותו על כסא המלוכה 6) בן יהורם מלך יהודה (שם כב, 6) והוא הנקוב בשם במ"ב, ח, 29) אחזיהו; 7) שנים משרי המאות ליהוידע הכהן הגדול בן ירוחם ובן עובד (שם, כג, 1), המה היו מן החמשה שרי המאות שעזרו ליהוידע להעלות את יאשיהו על כסא אביו ולהסיר את עתליה המרשעת ממלוכה) ; 8) הכהן הגדול שעמד עם שמונים כהנים נגד עזיהו מלך יהודה בבואו להקטיר קטרת בבית ה'. (שם, כו, 17 — 20) ; 9) בן יהונתן מראשי בני אפרים בימי פקח מלך ישראל (שם, כח, 13) ; 10) אבי יואל מן הקהתים. בדהי"א (1, 26) בא שמו עוזיה, והוא מיוצאי חלצי שמואל הנביא ; 11) בן יהללאל מבני מררי (שם) ; 13) הכהן הראש לבית צדוק בימי חזקיהו (שם, לא, 10 — 13) ; 13) בן איתן למטה יהודה (דהי"א, ב, 8) ; 14) בן יהוא ממשפחת ירחע המצרי (38) ; 15) בן מעשיה ממחזיקי החומה (נחמיה, ג, 23) ; 16) בן אחימעץ מצאצאי אהרן (35) ; 17) בן יוחנן מצאצאי אהרן והוא כהן בבית שבנה שלמה (36); 18) בן הושעיה ואחי יזניה (ירמיה, מג, 2 ; מ"ב, 2) ; 19) השם העברי של אחד משלשת רעי דניאל ששינו את שמו בבבל לעבד נגו ; 20) בן צפניה בימי השופטים דהי"א, 1, 21).

עזריקם 1), בן נעריה מצאצאי זרבבל (דהי"א, ג, 23) ; 2) בן אצל מצאצאי שאול (שם, ח, 38) ; 3) נגיד הבית לאחז מלך יהודה (דהי"ב, כח, 7) ; 4) בן חשביה מן הלוים בני מררי (דהי"א, ט, 14).

עט, קנה סופרים, חרט לכתוב : עט שקר סופרים (ירמיה, ח, 8). עט הסופרים עמל לשוא ולשקר, כי העם לא יקרא את הכתוב בספרים שכתבו הסופרים בעטים שלהם.

עטין, חזה, שד. עטיניו מלאו חלב (איוב, כא, 24). שדים שלו מלאות חלב.

עטישה, דחיפת רוח מנחיריו פתאם, נחרה, עטישותיו תהל אור

(איוב, מא, 10), יוצאות מנחיריו כניצוצי אש.

עטלף, עכבר בעל כנפים והדוכיפת והעטלף (דברים, יד, 18). שרץ הזה אסור לבני ישראל לאכילה. גופו מלא תמיד כנים והוא מאוס ומזוהם מאד. ולזאת נבא ישעיה כי יבוא יום בו ישפוט ה' את כל גאה ורם, ואז ישליכו עובדי האלילים את אליליהם למקומות המזוהמים והמטונפים מקום משכן העטלפים (ישעיה, ב, 20). אם כי בלא איסור התורה היו בני ישראל בדלים ונזהרים מאכילת שרץ מזוהם כזה, בכל זאת אסרה התורה בפירוש אכילתו, מפני כי יש מקומות שהעטלפים שם גדולים ולזאת המה נאכלים מיושבי המקומות האלה.

עטרה, נזר, כתר. עטרת מלכים (ש"ב, יב, 30). הסיר המצנפת והרים העטרה (יחזקאל, כא, 31) ונמלץ לענין חן וכבוד; והיית עטרת תפארת ביד ה' (ישעיה, סב, 3). אשת חיל עטרת בעלה (משלי, יב, 4). עטרת תפארת שיבה (טז, 31).

עטרות 1), עיר למטה גד, שהיתה עומדת על ההר הנקרא גם היום ע ט ר ו ת מקדם לים המלח. (במדבר, לב, 3, 34). העיר הזאת נזכרת במקום הזה ביחד עם דיבון, הידוע כעת דיהבן, ולפי זה עטרות היא בלי ספק המקום הנודע כעת בשם בורביטש עטארית. ומה שכתוב כי עטרות עמדה בחלקו של גד, אשר באמת היא בנחלת מטה ראובן, אין זה סתירה, כי בתחלת הכבוש עזרו השבטים זה לזה במלחמותיהם עם יושבי הארץ ולזאת פעם יחשוב הכותב את העיר הזאת לשבט זה ופעם לשבט אחר, ובאמת כן הוא הדבר גם בנוגע להערים דיבון וערער; 2) עיר על גבול הדרומי של נחלת מטה אפרים (יהושע, טז, 2) ועל גבול מטה בנימין. לפי השערת הנוסע קאנדער היא העיר הנודעת כיום בשם עד־דריעה לדרומה של בית חורון התחתון; 3) עטרות אדר (יהושע, טז, 5; יח, 13) משערים כי היא העיר עטרות 2); 4) עטרות בית יואב עיר למטה יהודה (דהי"א, ב, 54). משערים כי הוא שם משפחה ולא שם עיר; 5) עטרות שופן עיר למטה גד (במדבר, לב, 35); 6) עטרות עיר על גבול נחלת מטה אפרים קרובה לינוחה ונערת. קאנ־דער משער כי היא העיר הידועה כעת בשם תל־עט טריני בעמק הירדן. שלשה מקומות ידועים כעת בשם עטרה: האחד 4 מיל רחוק מן סאמאריא, השני 6 מיל מצפון בית אל והשלישי 7 מיל לצפונה של ירושלים. אבל המקומות האלה לא נזכרים בכה"ק.

עי, בענין מעי מפלה, ושמתי שומרון לעי מפלה (מיכה, א, 6). אך לא בעי ישלח יד (איוב, ל, 24). לא ישלח אל את ידו הקיצה בגוף מת חרב.

עי, עיר קדומים למלכי כנען בצפון גבול בנימין מקדם לבית אל. העיר הזאת נזכרת כבר בימי אברהם: בית אל מים והעי מקדם. יהושע לכדה וישימה תל עולם שממה (יהושע, ח, 28). בנחמיה (יא, 31) בא שמה עיא, בדהי"א, (ז, 28) — עיה, ובישעיה (י, 25) — עית (קמץ תחת היו"ד). כנראה היתה עוד עיר בשם עי בעבר הירדן מזרחה קרובה לעיר חשבון, כמו שנאמר: הילילי חשבון כי שודדה עי (ירמיה, מט, 3) לכן הבדיל הכתוב את הראשונה: העי אשר מצד בית אל (יהושע, יב, 9). החוקרים התרים את הארץ משערים כי תכונת העיר העתיקה הזאת הוא המקום הנודע כעת בשם העי־אן במרחק שני מיל ושמונית המיל דרומית מזרחית לבית

אל בדרך המובילה לעמק הירדן. אם כי ביהושע נאמר : וישימה תל עולם בכל זאת יש ידים מוכיחות וראיות מהכתובים שהיתה מיושבת אחר הכבוש.

עיבל, שם הר חלק ושמם משמאל לעיר שכם מול הר גריזים העוטה ירק דשא ברכת ה׳. ולכן נצטוו בני ישראל בבואם לארץ כנען לברך את העם אם ישמרו את תורת ה׳ וקללם עם יעזבוה. ובא להם הצווי לתת את הברכה על הר גריזים ואת הקללה על הר עיבל. (דברים, יא, 29 ; יהושע, ח, 30).

ההרים גרזים ועיבל עומדים בשני צדי העמק אשר בו עומדת העיר העתיקה שכם, הנקובה כעת בשם נאבלוס. העמק הזה הוא לערך שלש מאות רגל ברחבו וכשלשה מיל בארכו. לאיש הבא מירושלים לשכם יהיה הר עיבל לימינו והר גרזים לשמאלו. הצערעמאָניה הזאת, היחידה במינה בקורות כל עמי תבל, נעשתה על ידי יהושע מיד בגמר הכבוש, כמו שדרשה התורה (דברים, כז) עיין יהושע ח, 30 — 35. דר. ראבינסאָן בספרו דרישות וחקירות בכה״ק ח״ג 96 אומר : ההרים גריזים ועיבל מתנשאים משני צדי העמק לגובה שמונה מאות רגל. לעינינו נראו ההרים האלו, כאשר הבטנו עליהם בעמדנו בשכם, כערטלאים בלא שום צמח דשא, אם כי רוב התרים מספרים כי ההר גריזים עטוף בירק עשב מרהיב עין, וההר עיבל ערום ויבש. יוצא מזה אך תעלה אחת לא רחבה נמשכת לצד קצה המערבי של העיר, מלאה מעיני מים ואילני סרק. ומספר מועט אילני זית מפוזרים פה ושם על שני ההרים ביחד. רגל הר עיבל מלא קברים עתיקים. הר גרזים נקרא כיום בפיות יושבי המקום דזבל עט טור, ואך השומרונים יקראוהו בשם גרזים. בדרך מרוצפת באבנים רחבות עולים מעמק שכם לראש הר גרזים המלא חורבות עתיקות ומצודה שהיתה לעיים, ולמקדש שבנו השומרונים בתחלת ימי הבית השני להיות כסמל הקנאה המקנה למקדש ה׳ בירושלים. הנוסע האמעריקאי דר. אולי בהשקיפו על המקומות סביב שכם מראש הר גרזים נראה לעיניו מחזה נעים ומרהיב עין מאד. הארץ פוריה ושמנה מאד, כפרים רבים מלאים אדם רב מושבים עליהם את עין המשקיף עליהם מגבוה. ולפי ראות עיניו הוא המקום המושך אליו את עין הרואה רב יותר משאר המקומות היותר טובים בארץ ישראל. שדות רבים ורחבים מלאים כליות חטה, אילני פירות שונים נחמדים למראה מציירים לעינינו את הגן שנטע ה׳ בעדן מקדם למען האדם הראשון שעשה.

המחזה הנפלא של הברכות והקללות על הר גרזים והר עיבל, (דברים, כז) מבואר במסכת סוטה בריש פרק אלו נאמרין (סוטה, לב). ששה שבטים עלו לראש הר גרזים וששה שבטים עלו לראש הר עיבל. והכהנים והלוים והארון עומדים למטה באמצע. הכהנים מקיפים את הארן והלוים את הכהנים וכל ישראל מכאן ומכאן שנאמר (יהושע, ח). וכל ישראל וזקניו ושוטריו ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון וגו׳, הפכו פניהם כלפי הר גרזים, ופתחו בברכה : ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה, ואלו ואלו עונין אמן. הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה (דברים כז). ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה ואלו ואלו עונין אמן. עד שגומרין ברכות וקללות, ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד, וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון שנאמר (שם) באר היטב, ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן.

המחזת המצוין הזת בלי ספק עשת רושם עמוק בלב העם. עבודת האלילים ומעשים מבוערים ורעים אחרים נתתמו מעם כלו בפומבי בתוהם הקללה והבזיון.

עיון, עיר בצורה למטה נפתלי שלכד בן הדד מלך ארם בעצת המלך אסא (מ"א, טו, 20). ובימי פקח לכדה תגלת פלאסר מלך אשור (מ"ב, טו, 29; דהי"ב, טז, 4). והיום שם תל דבין אצל עיון המלאה מעינות ונחלי מים מצפון מערבה לעיר דן, בגבול הצפוני לארץ ישראל, וכן יזכיר אותה התלמוד הירושלמי (שביעית, לו, ב). בין גבולות ארץ אשר החזיקו בה עולי בבל.

עיט, עוף טורף, נתיב לא ידעו עיט (איוב, כח, 7) וכשם קבוץ כמו עוף. וירד העיט על הפגרים וישב אותם אברם (בראשית, טו, 11). לעיט צפור כל כנף (יחזקאל, לט, 4). כונתו כל עוף טרף. ובדמיון מליצי־על כורש החש ללכוד את בבל במצות אלהים. קורא ממזרח עיט (ישעיה, מו, 1). השם עיט במקום הזה מכוון על כורש. לפי עדות קסענאפאנט נשאו לפני חילו נשר זהב בראש רומח. העיט צבוע נחלתו לי ירמיה, יב, 9). עינינו כנראה בעל האצבעות גדולות גדל הצפרנים מן מלת האצבע ובתלמוד (תמיד כח.) „הצביעו“ כלומר האריכו אצבעותיכם.

עיטם 1), עיר למטה יהודה בקרבת בית לחם ותקוע (דהי"ב, יא, 6). יאזעפוס (קדמוניות, ה, 7, 3). כותב כי שם היו הגנות והפרדסים למלך שלמה. בקרבת העיר הזאת מנגב לבית לחם במקום „ברכות שלמה“ יש עד היום באר עיטן. רחבעם מלך יהודה בנה אותה לעיר מבצר (דהי"ב, יא, 6). מספר שופטים (טו, 8) נראה, היתה עיר בצורה גם לפנים כאשר היתה תחת יד פלשתים ועל כן קורא אותה הכתוב שם סלע עיטם, וכעמים בשם סלע לבד. העיר הזאת עמדה עוד גם אחרי חרבן הבית השני ונקראה אז בשם עין עיטם, ולדעת התלמוד (זבחים, נה) היתה תכונת העיר הזאת בהר הגבוה בכל הרי ישראל.

עיים, שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע, טו, 29; 2) גם בעבר הירדן מזרחה, נמצא מקום בשם עיים (במדבר, לג, 45). כפי הנראה המקום הזה הוא אחד עם עיי העברים הנזכר.

עילי האחוחי מגבורי דוד (דהי"א, יא, 29). ובש"ב (כג, 28) בא במקומו צלמון האחוחי.

עילם בכורו של שם בן נח (בראשית י. 22) ועל שמו נקראת מדינת פרס הקדמונה בשם עילם. העיר שושן היתה עיר הבירה במדינה זאת משנת660 נכנעה עילם תחת עול מדי, ולכן נאמר על חיל כורש: עלי עילם צורי מדי (ישעיה כב. 6). במלחמת ארבעה מלכים את החמשה נזכרת מדינת עילם עם מלכה כדרלעמר ביחד עם אמרפל מלך שנער היא בבל. ובישעיה (כא. 2) וירמיה (כה. 25) נזכר עילם ביחד עם מדי. בעזרא (ד. 9) נזכר עילם בין המדינות שהיו אז תחת עול מלכי פרס. דניאל מזכיר את העיר שושן, עיר הבירה של עילם היושבת על נהר אולי במדינת עילם. מכל המקומות האלה נראה ברור, כי מדינת עילם היא המדינה הידועה סוסיאנא העתיקה, אשר גבולה המזרחי היתה פרס העתיקה, וגבולה המערבי היתה מדינת בבל. גבולה הצפוני -- מדי והדרומי — לשון ים הפרסי. פעמים רבות נזכרת עילם כחלק ממדינת פרס, אבל היתה נחשבת לסאטראפיע מיוחדת מפני גודל שטחת, כי היתה

כמחצית של כל מדינת פרס. יושבי עילם היו קבוצות עמים שונים אבל בעלי כה"ק מכנים בשם עילם בכלל את מדינת פרס ויושביה. העם עילם ישב ביחוד בצפונה ובדרומה של מדינת פרס. ויען שמספר יושבי עם עילם היה מרובה מאד לכן היו שולחים אנשי חיל במספר עצום לשדה המלחמה שהיו על פי רוב רובי קשת (שטראבא טו. 3. 10), ולזאת מנבא ירמיה בשם ה': הנני שובר את ק ש ת עילם ראשית גבורתם (ירמיה מט. 34).

כפי הנראה היה עילם בימים הקדמונים מאד ממשלה במדינה מיוחדה, כי בימי אברהם נזכר שם מלכה כדרלעמר, שהרחיב את גבולי ממשלתו למערב נהר פרת עד הירדן ועד ים המלח. מן המסופר בספר בראשית (יד) במלחמת ארבעה מלכים את החמשה היה כדרלעמר עושה את כל עניני המלחמה על חשבון עצמו. אבל יאָזעפוס מספר כי כדרלעמר היה במלחמה אך שר צבא מלך אשור, ואין לאל ידינו להכריע. יחזקאל (לב 23—24) מזכיר את עילם בין העמים הערלים שנתנו חתיתם בארץ חיים ונפלו חללים וישאו כלימתם את יורדי בור. באותה התקופה (590 לפני המספר הנהוג) ירמיה מנבא כי יפלו בידי הכשדים שיעשו אותה כלה (ירמיה מט. 30, 34). הנבואות האלה נתקיימו כפי הנראה על ידי נבוכדנצר מלך בבל שהכניע תחת עול ממשלתו את כל העמים יושבי מערב אזיה. והראיה לההשערה הזאת היא כי בלשצר, שמלך אחרי נבוכדנצר, ישב בשושן עיר הבירה של עילם, שהיתה אז תחת עול מלך בבל (דניאל ח. 1, 2).

עילם אחר 2), (עזרא ב. 7. 31; נחמיה ז. 13. 34). לא נודע אם הוא שם ראש בית אב או שם מקום נבדל מן הראשון בשם „אחר". 3) אחד מראשי האבות לבנימין (דהי"א ח. 24). 4) מן בני אסף (שם כו. 3).

עים בא רק פעם אחת בכה"ק: והניף ידו על הנהר בעים רוחו (ישעיה יא. 15). אבן גנאת מפרשו כמו אים (בחטף פתח תחת הא' ובקמץ תחת היוד), בכח איום ונורא. יונתן תרגמו במימר נבואי יתכן שקרא בנאום. שד"ל משער שצ"ל בעוצם רוחו והצ' נחלפה בי' מקרבת תמונתה בכתב השומרוני לתמונת אות י'.

1) **עין** אבר הראות בגוף החי. אזן שומעת ועין רואה (משלי כ. 12). והושאל השם עינים למורה דרך: והיית לנו לעינים (במדבר י. 31). בשם עין משתמש העברי גם כן להוראת הגאות: רום עינים, גבה עינים (משלי כא. 4, תהלים קא. 5), וגם להוראת הענוית ושפלות הרוח: שח עינים (איוב כב. 29)

2) **עין** הוא שם כללי אל מבועי מים וגם אל נחל קטן. — והנה בארצות המזרח העינות והנחלים לפעמים יקרים מאד, ולזאת נמצא לרוב כי בספורי המלחמות אשר בכתבי הקודש כי המחנות חנו על עין ידוע, כמו במלחמת גדעון: ויחנו על עין חרד (שופטים ז. 1) וגם במלחמת שאול עם הפלשתים: וישראל חונים בעין אשר ביזרעאל (ש"א כט. 1) וכן יאהבו בני ארצות המזרח לבנות את עריהם קרוב אל עין מים. ומטעם הזה נמצא פעמים הרבה את השם עין מורכב בשמות הערים הנזכרות בכה"ק כמו עין גדי, עין גנים ודומיהם (א"ק).

3) **עין** שם עיר שנפלה בגורל אל מטה בני יהודה (יהושע טו. 32). ונתנה מהם אל בני שמעון לנחלה (שם יט. 7), והם נתנוה אל בני לוי (שם כא. 16; דהי"א ד. 32). ראוי להעיר

כי בכל המקומות הנזכרים כתוב: עין ורמון. אמנם בספר נחמיה (יא. 29) שנה הכתוב לקרוא אותה בשם עין רמון כאלו הוא שם עיר אחת.

4) **עין** שם עיר במקצוע מזרחית צפונית בארץ פלשתים. וירד הגבול משפם הרבלה מקדם לעין (במדבר לד. 11). אולם לדעת יש"ר השם עין פה איננו שם עיר, וההוכחה הוא שבא בה' הידיעה לעין (בקמץ הל' שהוא תחת להעין), אלא הוא מקור נהר אחד, והתחלת מבועו נקרא עין בלה"ק וכאן אמר לעין בה' הידיעה לרמוז אל מקור הירדן הנודע. וראוי לדעת כי שני מקורים להירדן במקום מבועו, וביניהם היתה העיר דן ושני המקורים יתחברו יחד בטרם יכנס הירדן אל מי מרום, והאחד משני המקורים האלה נקרא בפי חכמי העמים בשם דפנא, וזהו שקראו הכתוב כאן עין.

5) **עין** שם מעין היוצא מבין הרי הגלבוע ונמשך והולך על פני העיר יזרעאל אשר בנחלת מטה יששכר (ש"א כח. 4, ושם כט. 1).

6) **עין גדי** שם עיר בנחלת מטה יהודה במדבר (יהושע טו. 62) ולפנים נקרא חצצון תמר, ויחזקאל יקבוה בשם תמר לבד (יחזקאל מז. 19) ולדעת יונתן שם היא יריחו הנקראת עיר התמרים (דברים לד. 3; יהושע א. 12; דהי"ב כח. 15), על שם התמרים הטובים אשר קצצו וכרתו שמה. גם יאָזעפוס ופליניוס מהללים את יריחו בגלל התמרים הרבים אשר יכרתו שמה. וגם מבחר הצרי והכפר אשר ממנו לקח משל בשיר השירים (א. 14) ימצא בסביבותיה. תבונת העיר הזאת היתה על שפת ים המלח קרוב לקצהו הדרומי ובימי הירונימוס היתה עוד עיר גדולה ורבתי עם. ועד היום יראו שם את המערה אשר בתוכה כרת דוד את כנף המעיל למלך שאול תחתנו. וכאשר נקרא העיר הזאת עין גדי כן נקראו הסלעים אשר בסביבותיה בשם צורי היעלים (ש"א כד. 3). בשם „מדבר עין גדי" יכונה חלק ממדבר יהודה בצד המזרחי שלו. בפלך הזה נמצאו מערות רבות ובאחת מהן הסתתר דוד בברחו מפני שאול (ש"א כד. 1). בימי יהושפט מלך יהודה הוכו במקום הזה מואב ובני עמון שהתנפלו על יהודה (דהי"ב כ. 2). פה ושם נראו במקום הזה אילנות קטנים עם גפני סדום עליהם, במקום הכרמים שכסו בימים הקדמונים את חבל הארץ הזאת כרמי עין גדי (שה"ש א. 14). יושבי המקום הזה כעת המה משבטי הערבים יהלין ורשייבה. בכלל המקום הזה הוא היותר שמם ועזוב מכל המדברות שבארץ ישראל.

עין גנים. שני מקומות מכונים בשם הזה בספר יהושע. והוראת השם הזה היא—„מעין גנים". 1) האחד בחלקו של יהודה ובא ביחד עם אשתאול וזנות (יהושע טו. 34). לפי השערת קלערמאָנט גאנאה, ההורבות הידועות בשם „עומם גינה" הנה שרידי העיר הקדמונה הזאת, שהיתה עומדת בעמק זנות. 2) והשנית נזכרת ביהושע (יט. 21; כא. 29) ובדהי"א (ו. 58) באה בשם „ענם". העיר הזאת נפלה בגורל למטה יששכר ונתנה ללויים לשבת בה. כעת ידועה בשם דזענים, מנגב לעמק יזרעאל. עד היום נמצא בקרב העיר הזאת מעין זך וצלול וסביב לה גנים ופרדסים טובים. העיר הזאת עומדת על גבול נגב של ארץ הגליל.

עין דור או **עין דאר.** עיר בחלקו של יששכר ונתנה למנשה. העיר הזאת היתה בקרבת שונם והר גלבוע. וגם קרובה להר תבור ונחל קישון. במקום הזה נשמדו סיסרא וכל

תילו. במאה הרביעית לספה"נ עמד על המקום הזה כפר גדול, רחוק ארבע פרסאות רומיות מנגב להר תבור. היא נודעת על דבר בעלת האוב שנבאת לשאול בצאתו להלחם עם הפלשתים (ש"א כח. 7). בימי הירונימוס עמדת עוד העיר הזאת על תלה.

עין חדה, עיר בנחלת מטה בני יששכר (יהושע יט. 21) ונזכרת שם ביחד עם עין גנים ורמת. משערים כי היא כעת הכפר הנודע בשם כפר חדן קרוב לדותן, למערבה של עין גנים.

עין חצור (יהושע יט. 37) עיר בנחלת מטה נפתלי בין הערים קדש, אדרעי ויראון. בגליל היו שלש ערים בשם עין חצור ולזאת קשה להגביל מקומה. אבל יש לשער כי היא העיר חצירה למערבו של רכס ההרים בגליל העליון.

עין חרוד, ע"ע חרוד.

עין משפט, שם מקום נזכר בבראשית (יד. 7) וישובו ויבאו על עין משפט היא קדש. קדש זו היא העיר קדש אשר במדבר צין (במדבר כ. 1; שם כז. 14; לג. 36). עיין ערך קדש. ואונקלוס תרגם עין משפט „למישר פלוג דינא", ופירש הרמב"ן שהוא מלשון פלגים יבלי מים, כי המקום הזה הוא מעין המשפט ועמק הדין, כי היה מישור נאה מעותד למלכים שם ישבו למשפט כל הגוים בימים ההם.

עין עגלים, שם מקום קרוב לים המלח ונזכרת ביחד עם עין גדי (יחזקאל מז. 10). תכונתה בדיוק לא נודע. ראָבינסאָן משער כי היא עין פשקה. מנבואת יחזקאל נראה ברור כי תכונת העיר הזאת היתה על שפת ים המלח, קרוב לקצהו הצפוני, במקום אשר ישפכו אל תוכו מימי הירדן. כי הנביא יאמר שבאחרית הימים ירפא ים המלח מרית גפרית ומימיו יצלחו כי ידגו בם כל מיני דגים, ואז יעמדו עליו דיגים מקצהו ועד קצהו וישטחו את חרמיהם מעין גדי (אשר בקצה הדרומי של ים המלח) ועד עין גלים. העיר עין אגלים (בא') נזכרת בישעוה (טו. 8) היא עיר אחרת שמקומה בדרומה של ים המלח. ועיין ערך אגלים.

עין הקורא (ש"א כו. 20; ירמיה יז. 11), שם מעין אשר בלחי (שופטים טו. 19). המעין הזה נודע על ידי גבורות שמשון בקרבת לחי אשר ביהודה (שופטים טו. 19). ונקרא בשם עין הקורא על כי קרא שם אל ה' להמציא לו מים לרוות צמאונו ויענהו. בימי הירונימוס חשבו כי הוא הקרוב לעלעאוטעראפאָלים. אבל קאנדער משער כי הוא העין הנודע „איון קאיא", צפונית מזרחית להעיר צרעה.

עין רוגל, שם מעין במקצוע מזרחית דרומית לירושלים על גבול יהודה ובנימין (יהושע טו. 7; שם יח. 16; ש"ב יז. 17; מ"א א. 9). המעין הזה שופך את מימיו אל נחל קדרון אשר מקדם לירושלים, ונקרא בשם עין רוגל לפי שהיו רוחצים בגדים על המעין הזה וכן הוא דרך הרוחצים להלבין את הבגדים על ידי בעיטה ברגלים. ושם אצל המעין הזה היתה המסילה העולה שדה כובס (ישעיה ז. 3; שם לו. 2). וכן תרגום יונתן: עין רוגל — עין קצרא. יש משערים כי עין רוגל הוא אחד עם מעין השלוח. אבל דר. ראָבינסאָן נוטה להאמין כי עין רוגל הוא העין הנודע בשם בארו של נחמיה, אבל יושבי המקום יכנהו בשם באר איוב. כעת נמצאו אך שלשת מעינות בסביבות ירושלים עם מים חיים, והמעין הזה הוא אחד מהם, עמקו

הוא 125 רגל, מימיו מתוקים אבל לא קרים. בימות הגשמים המעין הזה כמעט מלא.

עין רמון, שם אחת המושבות שהתישבו בה שובי בבל מבני יהודה (נחמיה יא. 29). ביהושע (טו. 33) בחשבו את הערים שהגיעו לחלקו של יהודה כתוב „עין ורמון", כאלו הן שתי ערים, ובקאפ. (יט. 7) במספר הערים שנתנו מחלקו של יהודה לשבט שמעון, הננו קוראים: עיין, רמון. לפי הנראה הקריאה הנכונה צריכה להיות עין רמון (בצירה תחת העין). כן היא דעת קיטטעל. משערים כי היא אחת עם העיר הנודעת כיום בשם: אום־ער־רומאמין, כתשע מיל רחוק לצפונה של באר שבע. ויתכן שהיו שני חצאי עיר אחת.

עין שמש, מקום מעין בצפון עין רוגל (יהושע יח. 17) והמים היורדים ממנו ידועים בשם מי עין שמש (שם טו. 7).

עין התנין, בקרבת ירושלים (נחמיה ב. 13). אל העין הזה יצא נחמיה בלילה דרך שער האשפות לעיין בחומות ירושלים שהיו פרוצות שעריה אוכלו באש.

עין תפוח, שם מקום על גבול מטה מנשה (יהושע יז. 7). כפי המבואר ביהושע (שם) היתה תכונת עין תפוח בין המכמתת אשר על פני שכם ונחל קנה.

עינון, עיין ערך חצר עינן.

עינים (שני מעינות), שם עיר על הדרך המובילה מעדולם לתמנה: בתמר נאמר: ותשב בפתח עינים אשר על דרך תמנתה (בראשית לה. 14). וכן דעת בעלי התלמוד שהוא שם מקום (סוטה י.). והשבעים העתיקוה עינם, כי היא העיר שנפלה בגורל למטה יהודה (יהושע טו. 31).

עינן אבי אחירע הנשיא למטה נפתלי בעת נצטוה משה לפקוד את העם ביחד עם נשיאי ישראל מיד בצאתם מארץ מצרים (במדבר א. 15).

עיפה 1) אור כהה. עושה שחר עיפה (עמוס ד. 13), כלומר הופך הבוקר לקדרות נשף. ארץ עיפתה כמו אופל (איוב י. 22) ארץ שצללי ערב שם כמו חשך ואפלה. והמבארים עיפה—חשך לא דברו נכונה, כי איך יתכן שידמה המליץ חושך לאופל? 2) פלגש כלב (דה"י א. ב. 46). 3) בן יהדי למטה יהודה (שם 47). 4) בן מדין בן אברהם מאשתו קטורה (בראשית כה. 4) ראש אבות לאחד משבטי מדין (ישעיה ס. 6).

עיפי הנטופתי שבניו עלו המצפתה אל גדליה בן אחיקם (ירמיה מ. 8).

עיר 1) חדל משינה ותנומה, ישבות מעיר (יחדל מהיות ער ויתן שנת לעיניו לזמן מועט) מלוש בצק עד חומצתו (הושע ד. 4). 2) מקום נצור בעינים פקוחות. לקדמונים היה ענינו מקום מחסה מפחד רעה לעובדי האדמה ולרועים ועדריהם. ומזה: ונותרה בת ציון כסכה בכרם כמלונה במקשה כ ע י ר נצורה (ישעיה א. 5), כלומר כתחנות נצורה מרועי צאן. והמבארים „כעיר נצורה" כעיר שבאה במצור לא דברו נכונה, כי הנביא כבר השפיל את ציון לדמותה לסכה בכרם ואיך ידמה אותה לעיר שבאה במצור? וכן ונצורי ישראל להשיב (שם מט. 6) ענינו כמו הנני שב את שבות אהלי יעקב (ירמיה ל. 18). 3) מקום מחסה עם המון בתי מושב למשפחות האדם בחיי החברה, כנאמר: בכל עריהם ממגדל נוצרים עד עיר מבצר (מ"ב יז. 9). עיר המלוכה נקראת מקום

מושב המלכים ושומרי סדרי המדינה (ש"ב יב. 26) והפכו — ערי השדה (ש"א כז. 5), עיר ואם בישראל (ש"ב כ. 19) עיר מולדת המכלכלת את יושביה, ולכן נקראו הערים הקטנות סביבותיה בשם בנות. 4) אחת מערי בנימין ושפם וחפם בני ע י ר (דהי"א ז. 13) ואחד מבני בנימין נקרא ע י ר י (7). בהרכבת שמות ערים: עיר המלח (יהושע טו. 62) במדבר יהודה בפאת נגב לים המלח. עיר נחש (דהי"א ד. 12) אחת מערי יהודה. עיר שמש (יהושע יט. 41) היא אחת עם בית שמש למטה דן. עיר התמרים (הוא יריחו) (דברים לד. 3; דהי"ב כח. 15). 5) התעוררות קנאה ונקם עברה וחרון אף. לא אעשה חרון אפי... ולא אבוא ב ע י ר (בקנאה ושנאה) (הושע יא. 9). הפלתי עליה פתאום ע י ר ובהלות (ירמיה טו. 8).

עיר, חמור צעיר לימים עיר בן אתונות (זכריה ט. 9) אוסרי לגפן עירה ולשורקה בני אתונו (בראשית מט. 11).

עירא היאירי שר למלך דוד נכבד בשם כ ה ן שהוראתו פה — יועץ. כי לא היה משבט לוי (ש"ב כ. 26). ובאמת מצינו השם כהן במקומות אחרים להוראת יועץ כמו ובני דוד כהנים היו (ש"ב ח. 18) ובעל דהי"א (יח. 17) מבאר הדבר ואומר ובני דוד (היו) הראשונים ליד המלך וכן תרגם יונתן „רברבן" וכן וזבוד בן נתן כ ה ן, רעה המלך (מ"א ד. 5) ובמ"ב (י. 11) כהניו ומיודעיו. 2) שני גבורים לדוד: בן עקש התקועי (ש"ב כג. 26) מעיר תקוע ועירא היתרי ממשפחת יתר (38).

עירד בן חנוך בן קין (בראשית ד. 18).

עירו בן כלב בן יפונה (דהי"א ד. 15).

עירי מבני בלע בן בנימין (דהי"א ז. 7).

עירם אחד מאלופי אדום הקדמונים (בראשית לו. 43).

עירם בלי לבוש באין בגד לעורו: עירום אנכי (בראשית ג. 10).

עיש, עש, שם צמד כוכבי אור הידוע להוברי שמים בשם „הדוב הגדול", ושלשה הככבים בזנבה נקראים בניה ועיש על בניה תנחם (איוב לח. 32). בפשיטא „עיותא" ובתלמוד: מאי עש אמר רב יהודה יותא מקצר מן ע י ו ת א (ברכות נח:). ויש מחז"ל מבארים כי המה הכוכבים הנמצאים בזנב הטלה או בראש השור ממזלות השמים. ולדעת הראב"ע הוא הדוב שהוא קבוצת הכוכבים הידועים להוברי שמים בשם הזה.

עכביש, שרץ האורג מטוה קוריו לרשת לטרפו. וקורי עכביש יארגו (ישעיה נט. 5) לדמיון הזדים הלוכדים אנשים במוקשי מרמה, ולדמיון תקות שוא — ובית עכביש מבטחו (איוב ח. 14).

עכבר, בכה"ק (ש"א ד.) מסופר כי בימי הנביא שמואל יצאו בני ישראל למלחמה עם הפלשתים וכאשר נגפו במערכה ונפל מהם כארבעת אלפים איש שלחו בני ישראל לשילה לקחת משם את ארון האלהים להביאו אל המחנה בתקותם כי אז יצלחו במלחמתם עם שונאיהם. אבל גם התרופה הזאת לא הועילה, כי במלחמה השניה נפלו מבני ישראל כשלשים אלף איש וגם ארון האלהים נלקח מידי הפלשתים בשבי, ויביאוהו אשדודה, ויציגו אותו בהיכל אלילם דגון. למחרת ראו הפלשתים דגון נופל ארצה לפני ארון ה' וראש דגון ושתי כפות ידיו כרותות אל המפתן ותכבד יד ה. על האשדודים וישימם, ויך בטחורים את אשדוד ואת גבוליה, כי עכברים במספר עצום ונורא התנפלו

על שדותיהם וישחיתו את כל יבול הארץ. הפלשתים התיעצו עם כהניהם וקוסמיהם מה לעשות וישוב חרון אף ה' אלהי ישראל מעליהם, ותהי עצת הכהנים להשיב את ארון האלהים למקומו ולהניח חמשה עכברי זהב בארגז אצלו בתור קרבן אשם על אשר לקחו אותו בשבי. כי עכברי השדה המה מכה נוראה ליושבי המקום אם יתנפלו על השדות במספר עצום, כי המה משחיתים את כל צמח עשב וירק דשא בלי השאיר שריד ופליט וגם בהזרע שתחת פני הארץ יעשו כלה. אחרי כלותם את צמח השדה המה פונים אל העצים וישחיתו את כל עץ עושה פרי מהענפים עד השרשים. ובנוגע למספרם ידוע כי העכברים מולידים כמה פעמים בשנה, ובכל פעם מספר רב. ובכן אם יתנפלו על איזה שדה ישחיתו ויכלו את כל אשר הוציאה הארץ בלי השאיר מאומה.

בלשון חכמים שאחרי המקרא נקראו בשם עכברים גם ע ו ר ק י החי המצומדים בין עצמותיו להניע אבריו בהמתחם והתקצרם (מוס־קולן: מוז — עכבר). מחלת העורקים (או העכברים) והאבעבועות בפי הטבעת (העמאראָידען) נקראת במקרא טחורים שהוא גם כן מין עכבר. ולכן עשו הפלשתים להרפא ממחלת הטחורים בחמשת ערי ממלכתם חמשה עכברי זהב לכפר בתרומתם זאת את החטא שחטאו נגד אלהי ישראל בקחתם את ארונו בשביה. התלמוד יכנה את הכילי, אשר יכלא הונו מעצמו ומאחרים, בשם „עכברא דשכיב אדינרי" (סנהדרין כט:), כלומר, מוציא ממונו בכבדות.

עכו. שם עיר ומבוא ים התיכון (או ים הגדול) לאניות ארצות המערב הבאות לארץ ישראל. היא נפלה בגורל למטה אשר לנחלה (שופטים א. 31) והיונים בימי הבית קראוה בשם פטולֶע־מאיס. מספר יושבי העיר הזאת הוא לערך 12,000 נפשות, שני שלישי מהם הם מתמהדנים והשאר — נוצרים ומעט מהם הם יהודים ופרסיים. העיר הזאת היא מקום מושב הגוברנאטר של הפלכים: חיפה, נצרת, טבריה וצפת. מספר רב תבואות יצא מדי שנה בשנה לחוץ לארץ על ידי נמל עכו, ויותר ממאה טון שמן זית הגדל בגליל. סנחרב לכד את העיר הזאת ובנו אסר חדן נתנה למלך צור. כפי עדות שטראבא (טז. 2. 25) נפלה בידי בבל ואחרי כן בידי הפרסיים. על ידי חלוקת ממלכת אלכסנדר הגדול נפלה לנחלה לתלמי סוטר. אחרי כן לכד אותה שמעון המכבי (חשמונאים א. ה. 25; קדמוניות יג. 8. 2). אלכסנדר באלאס הביאה תחת עולו ושם לקח לו לאשה את קלעאפטרה בת תלמי פילומטר (שם יג. 2. 1; ד. 1. 2). דימיטריוס ניקאטאר נתנה ליונתן המכבי שהכנסותיה תהיינה מוקדשות להוצאות בית המקדש (חשמונאים א. י. 39). פה נפל יונתן בפח טריפאָן (קדמוניות יג. 6. 2). אלכסנדר ינאי הביאה במצור, אבל תלמי לאטהירים הכריח את ינאי לעזוב את המצור (שם יג. 12. 4). קלעאפאטרא לכדה ונתנה אותה במתנה לממלכת סוריא (שם יג. 13. 2). טיגראנוס הארמעני לכדה אבל מהרה עזב את המצור (שם יג. 16. 4; מלחמות א. 5. 3). אחרי כן לכדוה הפרתים (קדמוניות יד. 13. 3; מלחמות א. 13. 1), ומהם נפלה בידי הרומאים. הורדוס בנה שם גימנזיום (מלחמות א. 21. 11).

עכור, מגואל, טמא. בשם הזה נקרא עמק מנגב ליריחו בפאת צפונית מערבה לים המלח, ונקרא כן, מפני כי שם עכר עכן בן כרמי את ישראל במעלו בחרם (יהושע ז. 26). העמק הזה נפל בגורל

למטח יהודת (שם טו. 7). בגלל הקללח תרובצת עליו נשאר העמק שמם והנביא הושע אמר לבית ישראל בשם ה׳ שאם ישובו אל ה׳ בכל לבם: ונתתי לח את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח תקוה (הושע ב. 17). תכונת העמק הזה בדיוק כעת לא נודע. אבל משערים כי העמק הזה הוא הנודע כעת בשם וואדי קעלט, אשר מתמלא מים בימות הגשמים ויורד במרוצה אל הירדן עם קצף על פני המיב.

עכן, בן כרמי בן זרח למטה יהודה יהושע ז. 1) ובדה״י (ב. 7) נקוב בשם עכר וכפי הנראה הוא שמו האמתי כי כן נקרא העמק על שמו עמק עכור (ע״ע עכור). אחרי מפלת יריחו גנב עכן איזה חפצים יקרים מן השלל שהקדיש העם לשרפה בתור חרם. בגלל העון הזה נענשו בני ישראל וכשלשים וששה איש נפלו במלחמה עם יושבי העיר עי. על פי הגורל נודע מי הוא הגנב, כי הגורל נפל על עכן בן כרמי בן זרח למטה יהודה. בתחלה כחש עכן, אבל יהושע דבר אתו רכות ועכן הודה כי הוא הגנב. מיד הביאו אותו ואת כל אשר לו גם בניו ובנותיו אל העמק, אשר נקרא אחרי כן עמק עכור על שם המאורע כי יהושע דבר אתו קשות והרים עליו בקול לאמר: „למה ע כ ר ת נ ו יעכרך ה׳ ביום הזה״. העם רגם אותם באבנים ושרף את כל הונו ורכושו באש והקימו גל של אבנים גדול למזכרת עון נצח, וישב ה׳ מחרון אפו. מן הכתוב אינו מוכרח כי גם בניו ובנותיו נשרפו ביחד עם אביהם, ומספר הרבים בפסוק וישרפו אותם באש ויסקלו אותם באבנים סובב הולך על הצאן והבקר והרכוש, כי כבר נצטוו שלא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבותם, והביאו אותם אל העמק למען יכירו וידעו כי העונש כרוך בעקב החטא ויהיו נזהרים מלעשות כמעשה אביהם.

עכס כבל, שלשלת, וכעכס אל מוסר אויל (משלי ז. 22) כשלשלת ברזל הנמשכת אחרי האויל ליסרו. בשם עכס נקרא גם שרשרת ככף וזהב לתכשיט נשים. תפארת העכסים (ישעיה ג. 18).

עכסה בת כלב בן יפונה שנתנה לאשה לעתניאל בן קנז אחי אביה בעד לכדו את העיר דביר הוא קרית ספר (יהושע טו. 16, 17; שופטים א. 12. 13). אביה כלב הבטיח לתת את בתו עכסה לאיש אשר יכה את העיר דביר או קרית ספר ולכדה. עתניאל לכד את דביר וכלב מילא את הבטחתו ונתן לאחיו את עכסה בתו לאשה. אבל היא לא הסתפקה בארץ הנגב שנתן לה בתור נדוניא ובקשה מאת אביה שיתן לה איזה מעינות להשקות את ארץ הנגב. כלב מילא את בקשתה ויתן לה את גולות עילת ואת גולות תחתית (שופטים א.).

עכרן, אבי הנשיא פגעיאל למטה אשר (במדבר א. 13).

עכשוב, לדעת רש״י (תהלים קמ. 4) הוא כמו עכביש והוא זבוב עקרב וארסו (חמת) הוא מסוכן מאד.

עול, ענק לצואר בהמת משא עם מוסרות למשוך אחריה עגלה או מחרשה: עגלת בקר אשר לא משכה בעול (דברים כא. 3). ונמלץ לסבלות ועבדות הנכנע: ונתן עול ברזל על צוארך (שם כה. 45). עול פשעי (איכה א. 14). טוב לגבר כי ישא עול בנעוריו (שם ג. 27) להכניע רצונו לחקות החיים וטרחם.

עלג, כבד פה: ולשון עלגים תמהר לדבר צחות (ישעיה לב. 4).

עלה כף הצמח, כנבול עלה מגפן (ישעיה לד. 4) והוא גם שם קבוץ לכפות הצמח: כאלה נובלת עלה (שם א. 30).

עולה, עיין ערך קרבן.

עלוה 1) הוא אחד עם עולה. פעולת רשע, בני עלוה (הושע י. 9) מוסב על בני בנימין שחטאו במעשה פלגש בגבעה. 2) אחד מאלופי עשו הקדמונים (בראשית לו. 9) ובדהי"א (א. 51) כתיב עליה תחת עלוה.

עלומים (משרש עלם) ימי הנעורים הצפונים ונעלמים עוד מאור השכל ונסיונות החיים, הקצרת ימי עלומיו (תהלים פט. 46), וכן יבוא על שגגות ימי הנעורים; שת עונותינו לנגדך עלומנו למאור פניך (תהלים צ. 8).

עלון בן שובל מבני שעיר החורי (בראשית לו. 23) ובדהי"א (א. 40) בא במקומו עלין.

עלוקה תולעת המים המוצצת דם. בכה"ק משתמשים בשם הזה לדמיון הדברים שלא ידעו שבעה: לעלוקה שתי בנות הב, הב. ולכן פירש במדרש תהלים „עלוקה" שאול ואבדון, שתי בנות — גן עדן וגיהנם, הב, הב — זו אומרת תנו לי צדיקים וזו אומרת תנו לי רשעים (מדרש תהלים פ' יד).

עלטה כסוי חשך, אפלה. השמש באה ועלטה היה (בראשית טו. 17).

עלי, כהן גדול מבני איתמר הבן הרביעי לאהרן הכהן. וכפי הנראה היה הכהן גדול הראשון מבית איתמר (עיין דהי"א כד. 3), כי שם מבואר כי אביתר בן אבימלך שנמלט מהריגת נוב עיר הכהנים היה מבני איתמר. ברשימת סדר היחוס של הכהנים הגדולים מבני אלעזר בן אהרן הכהן עד חרבן הבית הראשון לא נמצא זכר לעלי ולהבאים אחריו עד אביתר ועד בכלל (דהי"א ו. 3—15). מספר שופטים (כ. 28) נדע כי הכהן הגדול האחרון שלפני עלי פנחס היה מבני אלעזר, אבל לא נמצא בבירור ובפירוש מתי נעשה השנוי הזה שהכהונה הגדולה לוקחה מבני אלעזר ונתנה לבני איתמר, אף על פי שמבואר שהשנוי הזה נעשה בהסכם ה' (עיין ש"א ב. 28). הכהונה הגדולה שבה אל בית אלעזר בימי שלמה, ואביתר מבית איתמר נגרש ממנה מפני שלקח חלק במרידת אדוניה, ואז נתנה הכהונה הגדולה לצדוק מבית אלעזר (עיין מ"א ב. 26 והלאה).

עלי היה הראשון בדברי קורות ישראל שנתנו על שכמו שתי המשרות ביחד: משרת שופט ומשרת כהן גדול. כפי הכתוב בש"א (ד. 18) שפט עלי את ישראל ארבעים שנה. מתכונת נפשו וקורות חייו נדע אך מעט, כי השמונה פרשיות הראשונות מספר ש"א מספרות לנו ביחוד מחיי הנביא שמואל ומקורותיו. מהמעט שנזכר אודות עלי נדע כי הוא היה בעל מזג טוב והתיחס אל שתי משמרותיו כאדם המעלה. הגזר דין ששמע מפי שמואל בשם ה' על אודות גורל ביתו ומשפחתו; ויחוסו אליו מראים לדעת כי היה ירא אלהים ומאמין באמונה שלמה במשפטי ה' כי ישרים וצודקים הם. יחוסו אל חנה בעת חשבה לשכורה, ואחרי כן כאשר נודע לו מר לבה מורים לדעת כי היה בעל נפש יפה וטוב לב, ותכונת נפשו זאת נראה גם כן ביחוסו אל הנער שמואל. שני בניו חפני ופנחס היו לפי דברי כה"ק „אנשי בליעל" אבל אביהם עלי לא מיחה בהם כראוי כי אם דבר עמהם רכות, כי לא טובה השמועה שעם ה' מעבירים אדותם. ואיש אלהים בא אל עלי ונבא רעה עליו ועל ביתו בגלל חטאת בניו ובגלל שלא מיחה בהם, וביחד עם זה הודיע לו כי ביום אחד ימותו שני בניו (ש"א ב). אחרי כן נגלה ה' אל שמואל וצוה אותו להודיע לעלי כי יעניש אותו ואת ביתו קשה על חטאות

בניו. שמואל הודיע לעלי את דברי ה' עליו ועל ביתו. עלי הצדיק עליו את הדין והשיב לשמואל: ה' הוא הטוב בעיניו יעשה (שם ג). הנבואה הרעה הזאת נתקיימה מהרה. הפלשתים התנפלו על בני ישראל ויכו במערכה בשדה כארבעת אלפים איש. בני ישראל צוו להביא את ארון ה' אל המחנה אולי יושעו על ידו. אבל גם הארון לא הועיל, כי הפלשתים הכו בעם מכה רבה מאד ונפלו מהם במלחמה כשלשים אלף איש וגם ארון אלהים נשבה. כאשר הגיעה השמועה אל עלי נפל מעל הכסא אחורנית ותשבר מפרקתו וימת.

עלי גליל ברזל המונף לכתוש דבר במכתשת. אם תכתוש את האויל במכתשת בעלי לא תסיר אולתו ממנו (משלי כז. 22).

עלי עליון, רם, במעינות הרים, את גלות עילת ואת גלות תחתית (שופטים א. 15).

עליה, עלין ראה **עלוה, עלון.**

עליה, יציע עליון לבית, ויעלהו אל העליה (מ"א יז. 19). בעלית המקרה, לשאוף בה רות קר (שופטים ג. 30). במליצה בא על מרומי שחקים לאלהי עולם, המקרה במים עליותיו (תהלים קד. 3).

עליון גבוה, מורם על, ובסל העליון (בראשית מ. יז) ובא לתאר פעל ליתרון ערך דבר. בכור אבנהו עליון למלכי ארץ (תהלים פט. 28). בתור שם יבוא התאר על אדוני האדונים הנעלה על כל: בהנחל עליון גוים (דברים לב. 8).

עליז שמח, נתרונן משמחה, עליזי גאותי (השמחים על כבודי) (ישעיה יג. 3).

עליל מכונה למלאכה, כסף צרוף בעליל לארץ (תהלים יב. 7).

עלילה, מעשה מפעל. במפעלות אלהים ונפלאותיו: נורא עלילה על בני אדם (תהלים סו. 5) ומעללי האדם ומזמותיו: השחיתו התעיבו עלילה (תהלים יג. 1), ושם לה עלילות (דברים כב. 14) נכלי דבה ורכיל.

עליליה מפעל, מעלל — באלהים גדל העצה ורב העליליה (ירמיה לב. 19).

עליצות שמחת גיל עליצותם כמו לאכל עני במסתר (חבקוק ג. 14) כאלו הסבו לאכלו.

עלם נער עול ימים. בן מי זה העלם (ש"א יז. 56) ועל נער נושא כלים, ואם כה אומר לעלם (ש"א ב. 22).

עלמה נערה, אשה בימי נעורית, העלמה היוצאת לשאוב (רבקה) (בראשית כד. 43). השם עלמה יבוא לפעמים גם על אשה לבעלה בימי נעוריה: הנה העלמה הרה ויולדת בן (ישעיה ז. 14), אשת הנביא ישעיה. — בחכמת השיר „על עלמות" עניננו בנעימות קול עלמה, והוא הקול הרם הנקרא בארבעת קולות השיר דיסקאנס או סאפראנא: בנבלים על עלמות (דהי"א טו. 20), וכן למנצח לבני קרח על עלמות שיר (תהלים מו. 1). השני לקול הזה נקרא במערכי השיר בשם „בן": על־מות לבן (ט. 1) והוא קול השני לקול עלמות. וזהו לדעת ש„ב כונת הכתוב בדהי"א (טו. 18) ועמהם אחיהם המשנים (בעלי הקול השני) זכריהו „בן", והוא הנקוב בשם בפסוק (טז. 5) „זכריהו המשנה".

עלמון שם עיר למטה בנימין (יהושע כא. 18) מצפון לעיר ענתות מזרחה. העיר הזאת נתנה לכהנים לשבת בה. ובדהי"א (ו. 45) בא שמה עלמת. והיום ידועה בשם עלמית, עומדת על גבעה מצפונה לענתות.

עלמון דבלתימה, אחת מתחנות בני ישראל במסעיהם ממצרים דרך המדבר. תכונתה בצפון לעיר דיבון ועל לוח מישע מלך מואב רשום שמה בית דבלתן (במדבר לג. 46, 47), ובירמיה בא שמה גם כן בית דבלתים (ירמיה מח. 22). הוראת השם דבלתים היא עושה דבילה מתאנים.

עלמת 1) בן בכר מצאצאי בנימין דהי"א ז. 8). 2) בן יהועדה ממשפחת המלך שאול (שם ח. 36).

עליז שמות אל גיל, התרונן, עליז לבי בה' (ש"א ב. 1). במליצה על צהלת פני היקום: יעלוז השדה וכל אשר בו (דהי"א טז. 32).

עם, עמים. כה"ק הם המקור היותר עתיק והיותר נאמן לשאוב ממנו הידיעות הנחוצות בנוגע לתולדות מקומות מושבותיהם ולשונותם. החכם הנודע בקורות דברי הימים יוהן פאן יחישוב את רשימת התולדות בהתחלת ספר בראשית (י. 1—32) ליסוד תולדות וקורות העמים שהתישבו במערב אזיה, בצפון אפריקה ונגב איירופה. הדעה אשר הונחה ליסוד הרשימה הנזכרת היא: שכל העמים הנפוצים על פני האדמה המה יוצאי חלצי אב אחד ובתחלה היתה כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים, אבל כאשר גדל מספרם נפוצו על פני האדמה התחלקו לשלש מפלגות שונות: לבני שם, לבני חם ולבני יפת. שלשה אלה בני נח ומאלה נפצה כל הארץ. דעת פירסט, כי היהודים קבלו את הידיעות האלו מן המצרים והכנענים (געשיכטע דער ביבלישען ליטעראטור ח"א צד 128), אבל החוקרים היותר מתונים מחליטים, כי הידיעות האלו היו מורשת העברים מאבותיהם בני שם. אולם הדבר הקשה לדעת ברשימה הנזכרת הוא חקירת שמות העמים הנקובים בה, איך נקראו בשמותם בלשונות אחרות. חכמים אחדים נסו לבאר זאת על פי השתוות המלות וההברות אשר באו ברשימה הזאת עם ההברות של שמות דומים שמצאו בספרי חכמים הקדמונים של עמים אחרים, אבל לא השגיחו על הסדר והחלוקה שנמצאו בכה"ק וערבבו ובלבלו בני שם בבני חם ויפת והעמידו חקירותיהם רק על יסודי השתוות הברות המלות, עד שבא המלומד הנודע קנאבל ובאר את הרשימה הזאת בזהירות יתירה, בישוב הדעת ובמתינות גדולה, ואם כי גם הוא השתמש בהאמצעי הזה—בהשתוות הברות השמות של העמים בכה"ק עם מה שמצא בספרים עתיקים של עמים אחרים, אבל לא זז אף כחוט השערה מסדר וחלוקת העמים אשר בכה"ק. הרשימה הזאת היתה לו לקו בתהלוכות חקירותיו והחלוקה—למשקלת בבאוריו והחלטותיו.

הרשימה מתחלת במלות האלה: ואלה תולדות בני נח שם וחם ויפת והולך הכתוב וחושב בפרט בני שם, בני חם ובני יפת ובני בניהם. הבנים המה האבות ובני בנים המה השבטים הנחשבים לעם אחד. העמים נבדלים זה מזה בתולדותם, ארצות מושבותם. מהבדל בצבע עורם לא יזכיר הכתוב, כי הקדמונים לא שמו לבם להבדל הצבע בעור האדם (פליניוס היס. נאט. 2. 80). השמות של האבות: שם, חם ויפת מורים על תכונת נפשם, טבעם ונטיות רוחם של העמים יוצאי חלציהם. שם — יען כי העמים יוצאי ירכו הודיעו שם ה' בעולם; חם — מפני שבניו התישבו באזור החם; יפת — יען כי העמים מבניו הרחיבו והפיצו ידיעת החכמה ורגש היופי בעולם.

ליפת היו שבעה בנים והמה האבות של שבעה עמים שהתישבו בצפונית מערבית של אזיה ודרומית מערבית של אירופה.

ואלה שמותם: 1) ג ו מ ר, הוא אבי הגימריער השוכנים עתה בחצי האי קרים. העם הזה כבר נזכר בספרי הומיר היוני. גם גיזיניוס נוטה לדעה הזאת. 2) מ ג ו ג, הוא אבי עם עתיק הידוע בשם ס ק י ט י ם, העם הזה כבר בימים הקדמונים עזב את ארץ מולדתו אזיה והתישב במורד אירופה בין נהרי וואלגא זדן עד הרי קוקז. אולם לפי תרגום רב יוסף (דהי"א א. 5) מגוג הוא הגוטין שהתפשטו בימי טלטול הגוים באיטליה, צרפת וספרד, וכן דעת הירושלמי (מגילה פ"א). 3) מ ד י, אבי יושבי ארץ המדן, צפונית וצפונית מערבית לים הכספי, וכן תרגם ר' אבא בר כהנא: ערי מדי (מ"ב יז. 6) זו חמדן (קדושין עב.). 4) י ו ן, הוא אבי היונים, העם הנודע בקורות העולם בחכמתו, גבורותיו וסדרי ממשלתו. 5) ת ו ב ל, הוא אבי העם הנקוב בשם ט י ב א ר ע נ ע ר, אשר התישב בימים הקדמונים בחבל ארץ למזרחה של הים השחור. מהעם הזה נפרדו שבטי האיבעריער והתישבו בספרד. 6) מ ש ך, אי העם אשר התישב בצפון ונגב הרי קו־קז, וסביב הרי מישך (מאש־כעאיטען געבירגע) הקרובים לארמיניה וכן הוא דעת שני התלמודים (ירושלמי מגילה פ"א; ובבלי יומא י.) ובתרגום רב יוסף שתרגמו כלם: משך זו מוסיא. 7) ת י ר ס, אבי העם שהתישב בארץ טהראקען לצפון ים עגעי ובארץ מוקדון ואיליריה באירופה. מאלה השבעה עמים נפרדו איזה שבטים ובהמשך הימים נהיו לעמים מיוחדים והמה נזכרים בתור בנים של האבות הנזכרים, והמה: שלשה בני גומר וארבעה בני יון. בני גומר: 1) אשכנז, הוא העם העתיק אשכען, שמושבו היה קרוב לארמניה, ובצפון ים השחור ובהמשך הימים התישבו רבים מהם גם בחצי האי סקאנדינאוויען (שוועדען, נארוועגען). 2) ריפת, עם הריסעער, מושבם על הרי ריפי או קארפאטען והעם הנודע בשם קעלטים היו יוצאי חלציהם. 3) ת ו ג ר מ ה, המה הארמניים וגם הבריגים והגעארגים לתוגרמה יתחשבו. הארבעה שבטים יוצאי חלצי יון הם א ל י ש ה, הוא שבט הוועליער ממשפחת הפעלאזגים בטהעסליען; 2) ת ר ש י ש, המה התורסן או העטרומקים יושבי ארץ איטליה העתיקה; 3) כ ת י ם יושבי האי קפריסין בין אזיה וארץ יון; 4) ד ו ד נ י ם, עם הדרדנים יושבי ארץ מוקדן ועפירוס. הנה כי כן יתחשבו לבני יפת ארבעה עשר עמים שרובם התישבו באירופה ואך אחד מהם המדייא התישב באזיה.

בני חם: 1) כוש, אבי עם העטיאפים. מקום מושבם הוא בערב הדרומית ומשם באו לנוביה ואביסיניה. 2) מצרים, יוצאי חלציו המה עם העגיפטים שהתישבו על שפת היאור נ י ל ו ס לצפונה של כוש. 3) פוט, צאצאיו המה הלובים יושבי אפריקה על שפת ים התיכון ונפרדו לשבטים רבים שהתאחזו בברבריא, צירע־נאיקה, טוניס, טריפוליס. קרתגא, נומי־דיה, מוטניה. 4) כנען, המה חפיניקים קרובי המצרים והכושים והלובים. הכנעני עוד קודם אברהם עזב את ארץ אהוזתו באפריקה, מקום מושב בני חם והתישבו בארץ פלשתים, וזהו שמספר לנו הכתוב: והכנעני אז בארץ (בראשית יב. 6), כלומר, בעת בוא אברהם לארץ פלשתים כבר העתיקו הכנענים מושבם לרשת ארצות לא להם, הנה כי כן תספר לנו התורה כי בגזל באת הארץ הזאת לבני חם, מארבעת העמים האלה נפרדו והתפתחו שבעה עמים חדשים, והמה מכונים בכתוב: בני האבות הנזכרים: מבני כוש

יצאו: 1) שבא, המה הסבעים בצפון עטיאָפּיה; 2) חוילה, המה האבליטים בדרום ערב ואפריקה; 3) סבתה, למזרח שבא בנגב ערב; 4) רעמה, בדרומית מזרחית של ערב בסביבות העיר אומאן; 5) סבתכא, במזרח של לשון ים פרס, במחוז קרמאנוניה; 6) שבא, במערבה של ערב הדרומית; 7) דדן, במזרח ערב על שפת ים פרס; לדעת גיזיניוס שני לאומים הם אשר נקראו בשם „דדן": א) השוכנים על שפת ים הפרסי מבני רעמה בן כוש; ב) שם אומה בערב הצפונית והמה צאצאי קטורה אשת אברהם (ירמיה כה. 23).

השבטים שנהיו לעמים מיוחדים מבני מצרים המה: 1) לודים, למזרח היאור נילוס במצרים התחתונה; 2) ענמים, במצרים הצפונית; 3) להבים, המה הלובים המצריים, אשר התישבו במערב לארץ מצרים, ארצם היא ציה ועיפה, מקום נחש, שרף ועקרב. מבני לוב יצאו רבים לעזור למצרים ביום קרב ומלחמה, כמו שנאמר בנחום (ג. 9) פוט ולובים היו בעזרתך וישעיה (יג. 8) יכנה אותם בשם להבים. כפי עדות חז"ל נמצא בלוב מין חמורים שאין דוגמתו בארץ, והם הנודעים בשם: חמרא לובא (שבת נא:). 4) נפתוחים, במצרים התיכונה; 5) פתרוס, שם שבט במצרים העליונה; 6) כסלוחים, מקום מושבם ברצועת הארץ המובלת ממצרים לארץ פלשתים. ולדעת בוכרדי העתיקו הכסלוחים משכנם לכלחיס על שפת ים השחור, הם הנודעים כעת בשם כאלחיער. ויונתן תרגם כסלוחים פנטפלוסא והוא שם מורכב משתי מלות יוניות: פענטא (חמש) פאָלים (ערים) כלומר יושבי חמשת הערים, ואולי רמז ישעיה בנבואתו: ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ כנען מדברות שפת כנען (ישעיה יט. 18) לחמש הערים מושב הכסלוחים.

7) כפתורים: שם שבט מצאצאי מצרים שהתישבו על האיים כרתי וקיפרוס.

כנען, העם העתיק, העתיק משכנו בימים הקדמונים מאפריקה לארץ פלשתים וממנו יצאו אחד עשר שבטים שהתפתחו בהמשך הימים לעמים מיוחדים, והמה: 1) הצדונים על שפת ים התיכון עם העיר צידון בראש הממלכה; 2) ה ח ת י ם, על הר יהודה ובסביבות חברון בנגב יהודה; 3) היבוסי, בנגב ארץ פלשתים עם עיר המלוכה ירושלים; 4) האמורי שהתבוללו בהמשך הימים עם הלובים מבני שם והתישבו בהר יהודה ובארצות למזרח ולמערב הירדן; 5) גרגשי, השבט הזה התאחז במערב הירדן, אולם בימי יהושע עזב את ארץ אחוזתו והעתיק משכנו לגרגיא וארמיניה; 6) חוי, בקרבת הרי לבנון שכם וגבעון; 7) ערקי, שם אומה לצפונה של צידון, בעיר ערקי, שבמקום ההוא נולד אלכסנדר סעווערוס. לפי עדות בעל כפתור ופרח (פרק יא דף מב, הוצאת הן טוב). עוד בימיו היתה במקום ההוא עיר בשם ערקי; 8) סיני, בין טריפולים וערקי. בימי בעל כפתור ופרח הנזכר עמדה עוד עיר בשם טראבלים אל סים, קרובה לעיר ערקי (עיין שם); 9) ארודי, על האי אראדוס לצפונה של טריפולים. הארודים היו שטים לבני צור (יחזקאל כז. 8). לדעת שטראבו נתישב האי ארא-דוס מפליטי בני צדון, וגם דעת המדרש (ב"ר ל"ז) כי ארוד הוא אראדוס; 10) צמרי, מקום מושבו לצפונה של טריפולים. החכם שאוו יזכיר במסעיו כי מצא לרגלי הר לבנון חרבות עיר צומרא ולדעת יהודה בר רבי היו עושין בצמר (ב"ר לז.); 11) חמת, שבט בצפונית מזרחית להארודי ושם העיר מטרופולין שלהם היה גם כן חמת על שפת נהר אראנטוס ידועה ומפורסמת גם היום.

בני שם היו חמשה: ע י ל ם, הוא אבי בני עם עילם שהתישבו למזרח חדקל; א ש ו ר, ממנו יצאו האשורים והתאחזו בארץ אשור למזרח חדקל בין ארם נהרים ומדי; א ר פ כ ש ד, לדעת באכארד התישבו יוצאי חלציו במחוז הנקרא עד היום בשם ארעאפאכיטים ותכונתו בצפון אשור; ל ו ד י ם, המה יושבי ארץ נכבדה בקצה אזיה הקטנה „לידיה"; 5) א ר ם, בסביבות הלבנון ועל יד נהר פרת, בארם נהרים. מהארמים יצאו ארבעה שבטים: 1) עוץ, צאצאיו היו יושבי הבקעה הגדולה והנחמדה אשר ממזרח לעיר דמשק. וכן היא דעת הירו־נימוס. והנה גם מושב איוב היה בארץ עוץ, וכל ענייני הספור ההוא יכונו היטב אל הבקעה הזאת, כי היא גדולה ופוריה מאד, עד כי יוכל להיות בתוכה עבודה רבה ומרעה לעדרים גדולים, ורוח סועה וסער יהיה שם לפעמים מבין ערבות מדבר ערב; 2) חול, לדעת ראָזענמיללער התישבו יוצאי חלצי חול במחוז הולני בקרבת מקום תוצאות הירדן; 3) גתר, בני בניו התאחזו במחוז הנקרא קאר־טהארא בקרבת תוצאות נהר פרת; 4) מש, צאצאיו ירשו משכנם על הרי מאסיזוס, צפונה לנציבין (נזיבים). לארפכשד תרשום התורה ברשימת העמים שני בנים: א) יקטן, הוא אבי שבטי הערביים אשר תפרוט הרשימה שלשה עשר שבטים בשמותם; ב) ופלג, הוא אבי העברים. בסך הכל נמצאים פה שבעים שמות של עמים שונים, וזה הוא היסוד לשבעים אומות הנזכרות פעמים רבות בספרות התלמודית.

יחס העמים אל ישראל לא היה מעולם טוב להם, מפני שדעותיהם, מנהגיהם ודרכי חייהם היו פחותים ובזויים מאד בעיני בני ישראל. אבל היחס הזה הורע הרבה מאד אחרי שובם מגלות בבל, בגלל ההכרח שאכפו עליהם מנהיגיהם אז עזרא ונחמיה לגרש את הנשים הנכריות שלקחו להם בהיותם בגולה. העובדה הזאת היתה לאות ולראיה בעיני רבים מן העמים בטאציטוס ועוד כי בני ישראל הם שונאים מוחלטים למין האנושי בכלל באין הבדל. (עיין טאציטוס היסט. חלק 5). והסייגים אשר הוסיפו התלמודים על דיני התורה ואסרה להם לבני ישראל לשאת ולתת עם הגוים שלשה ימים לפני חגאותיהם שלא ללוות מהם ושלא להלוה להם, שלא לפרוע להם ולא לגבות מהם, בכדי שלא יתנו תודה לאלהות שלהם (ע"ז ב.). אבל ההחלטה הזאת איננה נכונה, כי ידענו שהשתדלו אז בני ישראל לקבל גרים רבים מעמים אחרים, וזה האות כי לא את מין האנושי שנאו כי את מדותיהם הנשחתות ואת מנהגיהם המתועבים, כאשר באמת הזהירה התורה פעמים לבלי לכת בחוקותיהם ולא לעשות כמעשיהם (עיין קדמוניות כ. 2. 14). ומצינו דברים רבים בין מנהגי ישראל המראים לדעת כי לא היו שונאים את העמים, ואדרבה הקריבו בחג הסוכות שבעים פרים לכפר על חטאות כל שבעים האומות של המין האנושי (ע"ע אסיף).

מפרשי המקרא חושבים כי השם עם ידוע לפעמים במין נקבה, כמו וחטאות עמך (שמות ה. 16) אבל המובן בו — נפש עמך, וכן: מדוע שובבה העם הזה ירושלים (ירמיה ח. 5), המלה שובבה מתארת את ירושלים, והפסוק בשופטים יח. 7) ויבואו לישה ויראו את העם אשר בקרבה י ו ש ב ת לבטח, כמשפט צדונים ש ו ק ט ו ב ו ט ח — סרס המקרא: „ויבואו לישה ויראו א ו ת ה יושבת ואת העם אשר בקרבה שוקט ובוטח כמשפט צדונים" ולא יהיה בו שום זרות. בחזון המשל יבוא השם „עם" גם על קהל

ימיש האדמה וחית השדה: הנמלים עם לא עז (משלי ל. 25), שפנים עם לא עצום (26), ודמיונו בארבה: „גוי עלה על ארצי" (יואל א. 6).

עם האָרץ, הבטוי „עם האָרץ" נמצא בכה"ק: „ואני הנה נתתיך היום לעיר מבצר ולעמוד ברזל ולחומות נחשת על כל הארץ, למלכי יהודה, לשריה לכהניה ו ל ע ם ה אָ ר ץ" (ירמיה א. 18). „ונתתי את האנשים העוברים את בריתי... שרי יהודה ושרי ירושלים הסריסים והכהנים וכל ע ם ה אָ ר ץ..." (שם לד. 18, 19). „ולא שמע הוא (צדקיהו) ועבדיו ו ע ם ה אָ ר ץ אל דברי ה' אשר דבר ביד ירמיהו הנביא" (שם לז. 2). הלא את הקשר אשר קשרתם בערי יהודה ובחוצות ירושלים אתם ואבותיכם מלכיכם ושריכם ו ע ם ה אָ ר ץ (שם מד. 21). בחודש הרביעי בתשעה לחודש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם ל ע ם ה אָ ר ץ (שם נב. 6). ומן העיר לקח (נבוזראדן) סרים אחד אשר היה פקיד על אנשי המלחמה... ואת סופר שר הצבא המצביא את ע ם ה אָ ר ץ וששים איש מ ע ם ה אָ ר ץ הנמצאים בעיר (שם 25), ועיין יחזקאל ז. 27; יב. 19; כב. 29; לג. 32; לט. 13; מו. 3, 9. מ"ב: יא. 14, 18, 19, 20; טו. 5; טז. 15; כא. 24; כג. 30, 35; כד. 14; כה. 3, 19, ובמקומות המקבילים בדהי"ב כג. 13, 20, 21; כו. 21; לג. 25; לז. 1. כמעט בכל המקומות האלה הבטוי „עם האָרץ" מורה על השדרה היותר פחותה ונמוכה מהעם. כמו שמפורש במקום אחר „ומדלת עם האָרץ" (מ"ב כד. 14). בשני מקומות נמצא הבטוי „עם האָרץ" על השדרה הנמוכה בעמים שלא מבני ישראל, בבראשית (כג.) וישתחו אברהם לעם האָרץ לבני חת, ובבמדבר (יד. 9) מדובר מעם האָרץ של יושבי כנען. בספרי עזרא ונחמיה משתמשים בבטוי עמי הארצות להוראת העמים עובדי אלילים שהתערבו בהם בני ישראל, והטובים שבעם דרשו לטהר את התערובות האלה ולהבדיל זרע קדש (של ישראל) מתועבות הגוים (עזרא ט. 1, 2).

לדעת השופט של בית המשפט הגבוה (סופרים קאָורט) בארץ פענסילווייניה באמריקה, מאיר זולצבערגער, הוראת „עם האָרץ" בכה"ק היא: ממשלת העם אשר היתה נהוגה בימי קדם כעין הפרלאמענט בימינו. ל„עם האָרץ" היה כח מדיני על כל התנהגות הלאום. כמו שנאמר: עם האָרץ ירגמוהו באבן (ויקרא כ. 2). כאשר אבדה עתליה המרשעת את כל זרע הממלכה מיהודה, קמו נגדה יהוידע ועם האָרץ וימליכו את יואָש (מ"ב יא.) ויך עם האָרץ את כל הקושרים על המלך אָמון וימליכו עם האָרץ את יאשיהו בנו תחתיו (שם כא. 24); ויקח עם האָרץ את יהואָחז בן יאשיהו וימליכו אותו תחת אביו (שם כג. 30). עם האָרץ נחשבו אחר מדרגת המלכים והכהנים (עיין ירמיה א. 18; לד. 19; מד. 21. יחזקאל ז. 27). גם בין גויי האָרץ הקדמונים היה פארלאמענט בשם „עם האָרץ" ולהם היה הכח למכור אחוזות מנחלת האָרץ, כמו שמצינו באברהם שהסכמת עם האָרץ של בני חת היתה דרושה לקיום הקנין של מערה המכפלה (בראשית כג.). לדעתו היה מקום מיוחד בבית המקדש בשם בית העם לישיבת „עם האָרץ", והוא לדעתו הבית הגדול ששרף נבוכדנצר בעת החורבן (ירמיה נב. 13) שהיה בהר הבית. והתאר בית העם הוא כמו „האוז אָוו קאָמאָנס" שהוא בית הנבחרים על ידי העם להפארלאמענט. הבית הזה נקרא לפנים לשכת העם, ובה הביא שמואל את שאול לפני

הקרואים קריאי העדה (במדבר טז. 2) ויושיבו בראש הקרואים והמה כשלשים איש, (והשבעים העתיקו: שבעים איש) אשר באו לבחירת המלך הראשון על ישראל, כי למועד שמור לך לאמר „העם קראתי" (ש"א ט. 24).

בתלמוד משתמשים בבטוי „עם הארץ" לא בהוראת שם הקבוץ, כי אם בתור תאר ליחיד שלא קרא ולא שנה ולא שמש תלמידי חכמים, להבדילו מן החברים, המה האנשים שהיו מדקדקים בהפרשת תרומות ומעשרות, ואת העם־הארץ לא האמינו על זה. ההבדל הזה בין החברים לעמי הארץ עשה מחיצה חזקה ביניהם ולאט לאט גברה השנאה והתחרות ביניהם עד שאמרו: גדולה שנאה ששונאין עמי הארץ לתלמידי חכמים יותר משנאה ששונאין הגוים את ישראל (פסחים מט:). ר' עקיבא אמר: כשהייתי עם הארץ אמרתי מי יתן לי תלמיד חכם ואנשכנו כחמור (שם). השנאה בין תלמיד חכם ועם הארץ גרמה כי האחרונים הלשינו את הראשונים לפני ממשלת רומי ובפרט בעת מלחמת בר כוכבא, וגם גרמה לצמיחת הדת הנוצרית, כי עמי הארץ בראותם כי לא נתקבלו בחברת הפרושים פנו אל המתנצרים אשר קבלום בזרועות פתוחות (עיין ערך מושב זקנים, ואוצר ישראל).

עמוד, גליל עב מעץ, מאבן או ממתכת. עמודי שש (שה"ש ה. 15). במליצה על הררי עד הנראים כמצוקי ארץ אשר תומכים את רקיע השמים. המרגיז ארץ ממקומה ועמודיה יתפלצון (איוב ט. 6). עמודי שמים ירופפו (שם כו. 11). ועל מוסדות החכמה ביקום ומלואה. חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה (משלי ט. 1). ועיין ערכי בעז, יכין.

עמון או **בני עמון**, שם עם שישב במזרח הירדן בין הנהרות ארנון לצפון ויבק לדרום. מעבר לארנון לדרום ישבו המואבים. בטרם באו בני ישראל לערבות מואב התנפל על בני עמון עם אמורי מעבר הירדן מערבה, תחת הנהגת מלכם סיחון ויכבוש חלק מארץ בני עמון וישב בה וחשבון היתה עיר המלוכה להמנצחים האלה. טרם התישבו בני עמון בארצם היתה הארץ ההיא מיושבת מהעם הנקרא בשם זמזומים מבני הענק.

יחוס העמונים ומוצאם מבואר בספר בראשית (יט. 38), כי אחרי מהפכת סדום ועמורה חשבו שתי בנות לוט שנצולו ביחד עם אביהן מן המהפכה, כי כל הארץ נהפכה לתהו ובהו, ולכן השקו את אביהן יין והוא בא עליהן וילדו לו שני בנים, הבכירה קראה לבנה הנולד לה מואב כלומר בן שנוצר לה מאביה, והצעירה קראה לבנה בן עמי. מהחכמים מבארי המקרא אחדים מאמינים בספור הזה כמו שבא בתורה, ואחדים משערים, כי בני ישראל שהיו שונאים לשני העמים האלה בדאו מלבם את הספור הזה לבזות את העמים האלה כי המה ממזרים שנולדו מערוה.

בימים הקדמונים היו ידועים בשם „בני עמון", אבל בזמן מאוחר היו נקראים „עמון". כן הננו מוצאים בתהלים (פג.): גבל ועמון ועמלק. המזמור הזה לדעת עוואלד נתחבר בימי החשמונאים. במזמור הזה חושב ומונה המליץ עשרה עמים שכרתו ברית ביניהם להיות זרוע לבני לוט נגד בני ישראל, שהחליטו להכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד. בני עמון ימים רבים לא התיאשו להשיב את חבל הארץ שלקח מהם סיחון מלך האמורי וכשלש מאות שנים אחרי כן דרשו מאת בני ישראל להשיב להם את הארץ שלקחו מסיחון. אבל יפתח שהיה אז שופט בישראל השיב לתם כי הארץ

הזאת באת לידם מסיחון מלך האמורי ולא מידי בני עמון כי מעולם לא נלחמו עמהם. סוף הדבר היה כי יפתח נצח את בני עמון והארץ נשארה בידי בני ישראל.

בימי המלך שאול היו בני עמון עם חזק ומלומדי מלחמה. בני עמון תחת הנהגת מלכם נחש צרו על העיר יבש גלעד (ש"א יא.). לפי העתקת השבעים היתה המלחמה ההיא בין ישראל ובני עמון לערך בזמן חודש ימים אחרי עלות שאול למלוכה. בתחלת ממלכת דוד סרה השנאה בין שני העמים האלה, מפני כי נחש מלך בני עמון עשה חסד עם דוד (ש"ב י. 2). קשה להגיד אם נחש שהיה בימי דוד היה המלך נחש שנלחם עם שאול או מלך אחר בשם הזה. אחרי מות נחש ידיד דוד שלח דוד אנשים אל בנו של נחש, המלך חנון, לנחם אותו על מות אביו, אבל חנון חשד את המשולחים כי מרגלים הם ובאו לראות את ערות הארץ, וביזה אותם. הדבר הזה העיר את חמת דוד ויצא למלחמה נגד חנון. שנאה גדולה התלקחה בין שני העמים האלה. בני ישראל היו המנצחים והתנהגו עם ילדי המנוצחים באכזריות נוראה (ש"ב יב. 26, 31). ועיר המלוכה רבת בני עמון נלכדה בידי יואב שר צבא דוד.

אחרי חלוקת הממלכה לשתים נפלה הארץ אשר מעבר לירדן ביחד עם חבל ארץ בני עמון שלקחו בני ישראל מסיחון מלך האמורי לממלכת ישראל לנחלה. בני עמון השתמשו ברפיון הממלכה והחלו להשתדל להשיב להם כבודם שהיו להם בימים עברו. כאשר עלו האשורים על גלעד עזרו להם בני עמון להכניע את ישראל ובעבור זה הרחיבו האשורים את גבולי נחלתם. וכאשר הכניעו האשורים את בני ראובן ובני גד השיבו העמונים להם את נחלתם שהיו להם בימים הקדמונים ושלקחו מהם בני ישראל, באמצעות סיחון מלך האמורי (מ"ב מז. 29). בגלל האכזריות הנוראה שהראו לבני ישראל כי בקעו הרות הגלעד למען הרחיב את גבולם נבא להם הנביא עמוס כי תתלקח אש בחומת רבה ואכלה ארמנותיה בתרועה ביום מלחמה בסער ביום סופה והלך מלכם בגולה הוא ושריו יחדו (עמוס א. 13). גם הנביאים צפניה (ב. 8, 9), ירמיה (מט. 1—7), יחזקאל (כא. 28, 32) הגידו כי עתיד נורא מחכה עליהם. בדברי הימים ב' כ' נמצא ספור ארוך אדות מלחמה כבדה שהתלקחה בין בני עמון ומלכי הברית מארם מצד אחד ובין יהושפט מלך יהודה. פחד ורעדה נפלו על יהושפט כי שונאו עצום ממנו ויקרא צום ויקבצו המון רב מכל ערי יהודה לבקש את ה' כי ישלח להם עזרתו מקודש. ויהזיאל הלוי נבא להם בשם ה' כי לא יאונה להם כל רע. וכאשר נבא להם כן היה, כי מלכי הברית החלו להכות איש את רעהו עד להשמיד. ובני יהודה אספו שלל רב מאד מהנופלים בחרב איש ברעהו. ובני יהודה לא הוציאו גם חרב מתערה, כי ה' נלחם להם.

במאה וחמשים שנה אחרי כן יצאו בני עמון עוד הפעם למלחמה נגד בני יהודה (דהי"ב כז. 5). יותם מלך יהודה הכה אותם שוק על ירך ויכניעם וישם עליהם מס כבד מאד. בימי יהויקים עלו על יהודה עמים רבים בפקודת נבוכדנצר להשחהיתה וביניהם גם בני עמון (מ"ב כד. 1, 2). אחרי מפלת יהודה, ומלך בבל הפקיד את גדליה בן אחיקם על העם הנשאר שלח בעלים מלך בני עמון את ישמעאל בן נתניה להכות את גדליה נפש (ירמיה מ). 12) בימי נחמיה השתדלו העמונים לסכל עצת נחמיה לתקן חומות ירושלים ובנין ביה„מ (נחמיה ד). באמצע

המאה השניה למספר הנהוג מזכיר את העמונים יוסטין מארטיר אבל במאה שנים אחרי כן התערבו והתבוללו בין הערביים וירדו מעל במת ההיסטוריה בתור עם.

עמוס, הוא שם הנביא השלישי בספר תרי עשר. אבות הכנסיה הנוצרית שלא הבינו עברית החליפו והמירו לפעמים את שם הנביא עמוס בשם אמוץ אבי הנביא ישעיה. השם עמוס הוא יחיד בכה"ק ואין לו חבר. עיר מולדת הנביא היתה תקוע (עמוס א. 1) בארץ יהודה מנגב לעיר בית לחם (ע"ע תקוע). לפי עדות בעלי מסעות עוד היום יקרא המקום הזה בשם תקוע, וחורבותיה נמצאות כיום על הר משופע, ותבונתה היא ממש כמו שתארו אותה אייזעביוס והירונימוס. כי עמוס היה אזרח ארץ יהודה נראה ברור ממה שאמר אמציה כהן בית אל לעמוס: חוזה, לך ברח לך אל ארץ יהודה ואכל שם לחם ושם תנבא. — מוצא למחיתו היה לו עדר קטן של כבשים שמראיהם מכוער מאד עם רגלים קצרות, אבל צמרם משובח מאד. בעל רכוש עדר של כבשים כזה נקרא בעברית בשם נוקד, כמו שנאמר על מישע מלך מואב שהיה נוקד (מ"ב ג. 4), ותאר כזה נאמר גם על עמוס שהיה בנוקדים, ולבד זאת היתה לו הכנסה קטנה מזה שהיה מגדל (בולס) תאנים של שקמים (סיקאמארען).

הסופר איננו מזכיר את שם אביו של עמוס, כמנהג סופרי כה"ק בנוגע לנביאים אחרים: ישעיהו בן אמוץ, ירמיהו בן חלקיהו מן הכהנים אשר בענתות, יחזקאל בן בוזי הכהן, הושע בן בארי, יואל בן פתואל ועוד. שמזה נראה שמשפחתו לא היתה משדרות העליונות של העם היודעים על פי רוב מכל התועבות שעושים חמיוחסים בחדרי משכיותם, אבל מאורעות הזמן וביחוד גבורות ונצחונות של מלכי אשור פעלו עליו פעולה נצחת להגיד לעמו פשעם ולבית יעקב חטאתם, כי נחה עליו רוח הנבואה והיה נאלץ להודיע מעשי תעתועיהם בקהל עם, כמו שאומר הוא בפירוש: אריה שאג מי לא יירא ה' אלהים דבר מי לא ינבא, השמיעו על ארמנות אשדוד ועל ארמנות בארץ מצרים ואמרו: האספו על הרי שומרון וראו מהומות רבות בתוכה ועשוקים בקרבה... האוצרים ח מ ס ו ש ו ד בארמנותיהם (עמוס ג. 8—10).

קשה להגביל בדיוק משך זמן נבואת עמוס. אם כי הכתוב פרט בפירוש שהיתה שנתים לפני הרעש בימי עוזיהו, אבל גם זאת לא ידענו בדיוק מתי היה הרעש. יאָזעפוס (קדמוניות ט. 10. 4) מוסיף על מה שמסופר בדהי"ב כו. שהיה רעש בימי עוזיהו בתור עונש על שהעיז להקטיר קטורת בלי היות כהן, כדברים האלה: ויזעף המלך ויאמר להמיתם (את הכהנים), ויהי בזעפו עם הכהנים וירעם ה' בשמים, והארץ רעשה מתחת, ותבקע חומת ההיכל מלמעלה ותך השמש בעד נקיקי החומה בפני המלך ויהי לשחין פורח, ותגעש ותרעד הארץ עוד הפעם ומוסדי הרים ירגזו עד אשר מש חצי ההר (הזיתים) לפני שער העיר הנקרא גיא הרים ימה ויתגלגל עד חצי ההר קדמה, ויכוסו גני המלך, וגם הארחות כסו (עיין זכריה). ולפי זה היתה נבואת עמוס בשנים האחרונות של ממשלת ירבעם השני.

כאשר נבא עמוס את נבואתו על ממלכת ישראל ועל בית ירבעם, שלח אליו אמציה כהן בית אל להזהירו שלא יזיד עוד לעשות כזאת ויעזוב את עיר המלוכה בית אל וישוב אל ארץ יהודה ושם בארצו יוכל לנבא כטוב בעיניו. וביחד עם זה

שלח להודיע למלך ירבעם והאשימו כמורד במלכות. אבל ירבעם לא שם לבו למלשינות אמציה, והשיב לו: חס ושלום אמר אותו צדיק כך ואם אמר מה אעשה לו שכינה אמרה לו (עיין פסחים פז:). כאשר כלה עמוס את נבואתו הרעה על אמציה ועל בית ישראל שב ליהודה, ושם כתב על ספר את נבואותיו אלה.

מקורות חייו אחרי שובו לארצו אין לנו שום ידיעה ממקור נאמן. בין הנוצרים נמצאת הגדה אחת ממאה הששית למספר הנהוג, המספרת כי אמציה כהן בית אל הכהו מכת רצח, ובנו הכהו במקל עב על פניו, ומן המכות האלה מת הנביא בזמן קצר אחרי שובו אל ארצו ומולדתו ונקבר בקבורת אבותיו. אבל הגדה זו אין לה שום יסוד. הירונימוס ואייזעביוס מספרים כי בימיהם עוד הראו בתקוע את מצבת קבורתו. מאונטרעל מספר כי בהיותו בשנת 1787 בקרבת תקוע אמרו לו כי קברו של עמוס היה על ההר בכפר הקרוב. בעלי המדרש מאשימים את עמוס וירמיהו שהפריזו על המדה בקטרוגם על ישראל, ולזאת נאמר בהם: דברי ירמיהו, דברי עמוס — ולא דבר ה' (עיין קהלת רבה).

ת כ ן נ ב ו א ו ת י ו של עמוס. שתי הפרשיות הראשונות הנה כעין מבוא ליתר הנבואות. בהן הוא חושב ומונה את פשעי העמים שכני ישראל, ואחרי כן פשעי ישראל ומנבא להם פורעניות נוראה בגלל זאת. בפרשה ג' עד פסוק 3 של פרשה ד' מדבר קשות עם שרי הממשלה ואילי הכסף עם נשותיהם אשר יכנה אותן בשם פרות הבשן, הרוצצות אביונים והעושקות דלים ואומרות לאדוניהם הביאה ונשתה, ולזאת בעליהן אוצרים חמס ושוד בארמנותיהם. בפרשה ד' מן פסוק 4 עד גמירא הוא חושב אחת לאחת את הפורעניות השונות אשר תבואנה על העם בכלל: חרב, רעב, דבר ושבי למען השיב לבם אל אביהם שבשמים, אבל המה לא שמו לב לזה ולזאת עוד יד ה' נטויה עליהם להשיב גמולם בראשם. בפרשת ה' הוא נושא קינה על בתולת ישראל שנפלה ולא תוסיף קום, נטשה על אדמתה ואין מקימה, כי שנאו בשער מוכיח, ודובר תמים יתעבו, צוררי צדיק, לוקחי כפר ואביונים בשער הטו. לכן מזעק אותם הנביא לדרוש את ה' ולשוב אליו בכל לבם פן יצית כאש בית יוסף ואכלה ואין מכבה לבית אל. בפרשה ו' הוא מקונן על מצבם שישתנה לרע בגלל נטיתם אל המותרות בחייהם ומזהירם שישובו אל אל לאמונה צרופה כי אם יוסיפו ללכת בדרכיהם המתועבות יקים ה' עליהם גוי שילחצון אותם ויגלו מעל אדמתם. בפרשה ז' מספר את החזיונות שראה במראה הנבואה, כי יד ה' נטויה להביא על ממלכת ישראל רעה אחר רעה: ארבה, אש נוראה, והנביא עמד בפרץ לבקש סליחה על חטאת העם כי קטן ודל הוא, וה' שמע אל תפלת הנביא ונחם על הרעה אשר דבר לעשות לעמו, אבל החזיון השלישי שראה את ה' נצב על חומת אנך ובידו אנך והודיע להנביא כי לא יוסיף עוד עבור לו, הודיע הנביא כי עתה בא הקץ לממלכת ירבעם השני וכלה ונחרצה מאת ה' כי ירבעם ימות בחרב, וישראל גלה יגלה מעל אדמתו. לנבואה הזאת חרה אף אמציה כהן בית אל וצוה על עמוס שיעזוב את ארץ ממלכת עשרת השבטים וישוב אל ארצו ארץ יהודה ושם ינבא. בפרשת ח' יספר הנביא שראה עוד חזיון חדש ותוכנו הוא: כלוב קיץ, ופתרונו הוא — בא הקץ על ממלכת ישראל בגלל חטאת העשירים השואפים אביון ולשבית עניי הארץ, המקטינים איפה, ומגדילים שקל ומעותים מאזני מרמה במכרם אבל

לעניי הארץ, ובגלל זאת ינבא הנביא כי יהפך חגיהם לאבל ועל כל מתנים יחגרו שק ועל כל ראש תהיה קרחה, הבתולות היפות תתעלפנה והבחורים ימותו בצמא. בפרשה ט' יציג את החזיון שראה במראה הנבואה שאל נקמות מכין עונש נורא על המעשים התעתועים של עם ישראל. אבל גומר את נבואתו בנחמה, כי אחרי כל זאת לא ישמיד את בית יעקב ולא יעשה אתו כלה, יקים ה' את סכת דוד הנופלת ויבנה אותה מחדש כימי עולם, כי ישיב ה' את שבית עמו ישראל ובנו ערים נשמות ונטעו כרמים וישתו את יינם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם.

אמונת עמוס באחדות מוחלטת של בורא עולם לא ידעה פשרות. אין שום רמז בכל דרכי נבואותיו שישנה בעולם אלהות אחרת זולתו. אבל האמונה החזקה הזאת לא היתה תוצאת חקירות ודרישות פילו-סופיות, כי אם היתה נובעת מידיעתו גדלו של הבורא, עומק השגתו את משפטי ה' וצדקותיו, וקרבתו אל בני אדם אשר הולכים בדרכיו ועושים רצונו. הבורא הוא כל יכול, וקרוב מאד לכל אשר יקראוהו באמת ולית אתר פנוי מניה, ובכן אין בתבל מקום לאלהות זולתו, ואין כל צורך להתוכח ולהראות טעות המאמינים בשתי רשויות. בורא העולם הוא מושל בכל רחבי הבריאה: בשמים ממעל, בשאול מתחת, בכרמל ובתהום רבה, בכפתור וקיר, באזוב וצור. גדלו וידו החזקה נראית בקורות מין האנושי בכלל ובקורות עמו ישראל בפרט. אין כל מקרה במעשי בני אדם וביחוד במעשי ותנועות עם ישראל, כל המאורעות, הטובות והרעות אך מאת ה' יצאו. אנכי השמדתי את האמורי מפניהם (של ישראל) אשר כגובה ארזים גבהו וחסון הוא כאלונים ואשמיד פריו ממעל ושרשיו מתחת, ואנכי העליתי אתכם מארץ מצרים, ואולך אתכם במדבר ארבעים שנה לרשת את ארץ האמורי, ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריכם לנזירים... ותשקו את הנזירים יין ועל הנביאים צויתם לאמר: לא תנבאו. הנה א נ כ י מעיק תחתיכם... ואבד מנוס מקל, וחזק לא יאמץ כחו... ואמיץ לבו בגבורים ערום ינוס ביום ההוא... (עמוס ב. 9—16). אין שום מקרה בתבל. לכל מחזה יש סבה, וסבת כל הסבות הוא הבורא. הילכו שנים יחדו בלתי אם נועדו... התפול צפור על פח הארץ ומוקש אין לה, אם תהיה רעה בעיר וה' לא עשה? (שם ג. 3—7). כל פגעי הטבע אך ידי עשתה: אנכי שלחתי לכם נקיון שנים, חוסר לחם, אנכי מנעתי מכם את הגשם, אנכי הכיתי אתכם בשדפון ובירקון, אנכי שלחתי בכם דבר וחרב ורעב, אנכי הפכתי בכם כמהפכת סדום ועמורה — כל זאת עשיתי למען השיב את לבכם אלי — אבל אתם לא שבתם אלי (שם ד. 6—12). אבל בכל זאת ירחם ה' על עמו ישראל וישיבם סוף כל סוף לארצם ויחיו שם בשובה ונחת עד עולם. מכל זה הננו רואים כי מושגו מבורא העולם הוא כי הוא עצם נבדל עם כל התארים והמדות וההרגשות שמתואר בהם האדם אך במדה מרובה בתכלית השלמות כראוי לבורא העולם ומנהיגו.

היחס בין ישראל ליוצרו וקונו הוא: ה' הוא אלהי ישראל, והמה עם סגולתו. הקשר הזה קשר עולמי, נצחי. ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסד ה' לעולם לא ימוש מעמו; אם לא ילכו בדרכיו כפי התנאים שביניהם (בין ה' וישראל) יענשם קשה, אבל לא ימאס ולא יגעל אותם להפר בריתו אתם. בעיני הנביא מעשה הקרבנות אינם חשובים כל כך והקב"ה אינו מקפיד כי יקריבו לו עולות ומנחות, כי אם דורש כי יגל כמים

משפט, וצדקה כנחל איתן (שם ה. 21—26).

האמונה ביום הגדול שבו ישפוט ה׳ את מין האנושי על הרעות שעשו איש לרעהו בכל משך הזמן של קיומם, וזה יהיה באחרית הימים, בעת תבוא העת המאושרה שמין האנושי יחיה בשלום איש את רעהו, המלחמות לא תהיינה עוד לאבן נגף ולצור מכשול לשלות העמים. — האמונה הזאת נזכרת ראשונה אך בנבואות עמוס. ויש לשער, כי האמונה הזאת היתה שגורה אז בפיות רבים מבני ישראל בעת ההיא. היום הדין הגדול הזה ישים קץ וסוף לכל נגעי בני אדם, הרשעה והזדון יכלו מן העולם ולא ירעו ולא ישחיתו עוד איש אל רעהו, ולא עם לעם כי אם שלום אמת ימשול ביניהם עד עולמי עד.

עמוק, מן הכהנים עולי הגולה עם זרובבל (נחמיה יב. 7).

עמיאל 1) בן גמלי המרגל ממטה דן (במדבר יג. 12), אחד מן שנים עשר המרגלים ששלח משה ממדבר פארן לרגל את ארץ כנען. 2) אביו של מכיר מלא דבר (ש״ב ט. 4, יז. 27). 3) הבן הששי של עובד אדום מן הקרחים השוערים לדוד (דהי״א כו. 5). הוא ומשפחתו היו מן הפקידים הממונים על משמרת שער בית ה׳ נגבה ועל בית האספים (בית האוצר וכלי הקודש) בימי בעל דברי הימים. 4) אבי בת שבע אשת דוד ואם שלמה (דהי״א ג. 5) ובמקום אחר (ש״ב יא. 3). בא שמו אליעם אבי בת שבע, וכפי הנראה היה מנהגם להרכיב מלה מורכבת באופנים שונים, כי השם הזה מורכב מן שתי מלות עמי־אל, והוא אחד אלי־עם.

עמיהוד 1) אבי הנשיא אלישמע למטה אפרים, מן הנשיאים שעזרו למשה ולאהרן לפקוד את צבאות בני ישראל בצאתם מארץ מצרים (במדבר א. 10; ב. 18; ז. 48. 53; י. 22), ובן לעדן. 2) אבי שמואל נשיא שמעון אחד מן האנשים שעזרו לאלעזר הכהן ויהושע בן נון לחלק את ארץ כנען לשבטים ולמשפחות (במדבר לד. 20). 3) אבי פדהאל ממטה נפתלי (שם 28). 4) אבי תלמי מלך גשור, והכתיב שם הוא עמיחור (ש״ב יג. 37). הוא תלמי מלך גשור שהיה בימי דוד, ואת בתו מעכה לקח לו דוד לאשה ותלד לו את אבשלום.

עמיזבד בן בניהו בן יהוידע מגבורי דוד (דהי״א כז. 6).

עמיחור ראה עמיהוד 4). הנראה כי הקרי יותר נכון, כי יש לו חברים בכה״ק, והכתיב אין לו רע.

עמינדב בן רם. לפי רשימת יחוסו במגלת רות החושב יחוסו של דוד היה עמינדב בן רם ואבי נחשון (רות ד. 19; דהי״א ב. 10 ובספר במדבר א. 7; ב. 3; ז. 12; י. 14) הוא היה חותנו של אהרן הכהן שלקח את בתו אלישבע לו לאשה. 2) לפי הכתוב בדהי״א (ו. 22) היה עמינדב בן קהת ואבי קרח, אבל במקומות אחרים כשמדבר הכתוב מבני קהת (שמות ו. 18; במדבר ג. 19; דהי״א ו. 2) לא נזכר שם עמינדב, ותחת עמינדב בא השם יצהר בן קהת ואבי קרח. 3) לפי בעל דהי״א (טו. 10—11) היה עמינדב שר להלוים מבני עוזיאל בן קהת (עיין דהי״א ו. 2).

עמישדי, אבי הנשיא אחיעזר למטה דן, הנשיא מן הנשיאים שעזרו למשה ולאהרן לפקוד את בני ישראל במדבר סיני בצאתם מארץ מצרים (במדבר א. 12; ב. 25; ז. 66—71; י. 25).

עמית, חבר, רעה. לא תונן איש את עמיתו (ויקרא כה. 17). במליצה

בדבר אלהים על עם קרובו: חרב, עורי על רעי ועל גבר עמיתי (זכריה יג. 7) כוונתו על מלכי ועל עם קרובי.

עמל, עבודה כבדה, יגיע כפים. וזה היה חלקי מכל עמלי שעמלתי (קהלת ב. 10), וכולל גם כן יגיעת נפש בחכמה ומדע, ואחשבה לדעת זאת ו ע מ ל הוא בעיני (תהלים עג. 16) לחקור נפלאות הבורא. השם עמל יורה לפעמים גם כן על פרי יגיע כפים, ועמל לאומים יירשו (תהלים קה. 44). גם יורה לפעמים השם עמל על תלאה ומצוקה, כמו: כי נשני אלהים את כל עמלי (בראשית מא. 51) וגם יגיע לריק: מנחמי עמל כלכם (איוב טז. 2) מנחמים לריק והבל.

עמל, שם איש בן הלם ממטה אשר (דהי"א ז. 35).

עמלק, שם שבט ערבי. גבולי ארצו היו: מדבר סיני לדרום ונגב פלשתים לצפון. העמלקים היו נחשבים לשונאי ישראל מעולם. השם עמלק נזכר בימים הקדמונים מאד. כבר בימי אברהם במלחמת כדרלעמר נזכר כי המלך הזה ביחד עם המלכים בעלי בריתו הכו את כל שדה העמלקי (בראשית יד.). הענגסטענבערג משער כי כותב הספר נוקב את המקום בשם „שדה העמלקי" כפי אשר נקרא בימיו לא בימי אברהם. אבל השם עמלק נמצא עוד בכה"ק בפרשת בלעם: „ראשית גוים עמלק ואחריתו עדי אובד" (במדבר כד. 20), שמזה נראה כי עמלק היה נחשב לעם קדמון מאד. אבל לעומת זה מצאנו פסוק אחר האומר בפירוש כי עמלק היה נכד עשו בנו של אליפז בכור עשו שנולד לו מפלגשו תמנע (בראשית לו. 12, 16). אבל רטאמינים בקדמות עמלק מבארים את כונת הפסוק הזה להודיע לנו כי על ידי התמנע פלגש אליפז שהיתה מהחורים יושבי הארץ נתערבו בבני אדום גם משבט עמלק שהחורים חיו מהם.

ארץ מושב של חלק מעם העמלקים היתה כמהלך יום מנגב לחברון ושם התלו להתעסק בעבודת האדמה. אבל בני האמורי גרשום משם והוכרחו לשוב להיות נוסעי בעדר ביחד עם אחיהם במדבר הגדול. ראשית הפגישה של בני ישראל עם העמלקים היתה בנגב חצי האי סיני, כאשר חנו בני ישראל ברפידים, מישור רחב בצפונית מערבית להר סיני, התנפלו העמלקים על בני ישראל. המלחמה היתה כבדה והתמשכה כיום תמים. יהושע בן נון היה שר הצבא במלחמה הזאת (שמות יז.). העמלקים התנהגו באכזריות נוראה במלחמתם עם בני ישראל ולזאת נצטוו בני ישראל למחות את זכר עמלק מתחת השמים (דברים כה.). סוף המלחמה היה כי בני ישראל הכו את העמלקים לפי חרב. נצחון ישראל את העמלקים הפיל עליהם אימתה ופחד ולא העיזו עוד להתנפל עליהם בכל משך ימי נדודם ומסעיהם במדבר.

בחפץ משה היה כי בני ישראל יבואו אל ארץ כנען מצד הדרומי, ולזאת שלח מרגלים לתור את הארץ ולדעת אם יצליחו בהתנפלם על עמי כנען מצד הדרומי. המרגלים בשובם הפילו אימה ופחד על העם, והודיעו כי לא יעלה בידם לנצח את עמי כנען מצד זה, כי העמלקי והכנעני יושב בהר, וכפי הנראה היו העמלקים אז חזקים מאד, ובני ישראל נסוגו אחור מחפצם זה אחרי שהוכו מהעמלקים והכנענים (עיין במדבר יד.) שישבו בנגב ארץ כנען. כפי הנראה היו העמלקים ובני ישראל מתחרים לרשת את ארץ כנען. העמלקים התרו בכל עוז להסתגל לעבודת האדמה, ולזאת עמדו על המשמר ולא נתנו את בני ישראל לרשת את הארץ, ובני

ישראל השתדלו בכל שהיה לאל ידם לגרשם מן המקומות שהתישבו שם. בימי השופטים מוצאים אנחנו את העמלקים מתקשרים עם בני עמון, מואב ומדין להתנפל על בני ישראל ולגרשם ממושבותיהם, בימי אהוד וגדעון (שופטים ג. 1). בימי השופט עבדון בן הלל הפרעתוני, עיר שעמדה במרחק 15 פרסאות דרומית מערבית לשכם, ישבו עמלקים בהר אפרים (שופטים יב. 15), ועל המקום הזה מרמזת דבורה בשירה הנפלא: מני אפרים שרשם בעמלק (שופטים ה. 15), כלומר משבט אפרים באו למלחמה עם סיסרא גם אלה שהתישבו בהר העמלקי, ולא שמו אל לבם פן ישתמשו העמלקים בעזוב בני אפרים את הארץ ויתנפלו על רכושם ובניהם.

בשנים הראשונות למלכות שאול נצטוה המלך הזה מאת שמואל הנביא על פי ה' לצאת למלחמה עם העמלקים ולהכרית את שמם וזכרם מתחת השמים, כמו שצוה משה (שמות יז. 16), גם הטף והנשים, צאן ובקר וכל נפש חיה דרש שמואל מאת שאול להחרימם ולאבד כל זכר למו (ש"א טו.). כפי הנראה היתה המלחמה הכבדה הזאת בנגב יהודה, כמו שיש להוכיח מן הפסוק: ויך שאול את עמלק מחוילה (אשר בערב) בואך שור אשר על פני מצרים (שם 7). יש משערים כי לעמלקים היתה אז עיר מלוכה והיא העיר הנקובה בשם (שם 3) „עיר עמלק". בימי דוד התנפלו העמלקים על העיר צקלג שהיתה בחלקו של שמעון וישרפוה באש וישבו את הנשים וישללו ויבוזו את העיר. אבל דוד רדף אחריהם ויכם מכה רבה וישב את השבוים ואת השלל, ויהרוג בהעמלקים עם רב, ונמלטו מחרבו אך ארבע מאות איש עם גמליהם. מן העת ההיא לא נזכר דבר בכה"ק אודות העמלקים, לבד מה שמסופר בדברי הימים א' (ד. 43) כי בימי חזקיה הלכו חמש מאות איש מן בני שמעון ויכו שארית הפליטה לעמלק שהתישבו בהר שעיר וישבו שם (בני שמעון) עד היום הזה (דהי"א ד. 42. 43). ברשימת העמים הבאה בפרשה י' מספר בראשית לא נזכר שם עמלק ומזה מוכיח דיללמאן כי בעת כתיבת הרשימה הזאת כבר נכחד שם עמלק מן הארץ.

לבד כה"ק אין לנו שום מקור נאמן לשאוב ממנו איזה ידיעות מהעם הזה (עמלק). כותבי דברי הימים להערביים מספרים איזה פרטים אדות העמלקים, אבל אין להשען עליהם כי דברים רבים הכתובים שם בדו הערביים מלבם, ורק הדברים שיש להם סמך בתנ"ך יש להם ערך היסטורי.

עמנואל הוא שם ילד שלידתו היתה לאות שנתן הנביא ישעיה על פי ה' לאחז מלך יהודה כי שני המלכים רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו מלך ישראל, שיצאו למלחמה נגדו לא יוכלו לעשות לו רעה כי ה' עמו (עמנו־אל). וזה ענין האות. לב אחז היה סוער מיראת שני המלכים האלה, ולמען הרגיע את רוחו יצא הנביא ישעיה לקראת אחז שהיה אז בקצה תעלת הברכה העליונה שעל מסלת שדה כובס, ונבא לו בשם ה' כי לא יהיה ביכלתם לעשות לו שום רע, ובכן יהיה שוקט ובוטח ולבבו אל ירך משני זנבות האודים העשנים האלה. וביחד עם זה אמר הנביא אל אחז, כי ישאל לו אות מאת ה' שיוכח ממנו כי ה' דבר את הדבר הזה, ואל לא יתנחם. אבל אחז התיאש מישועת ה' ולא חפץ לשאול אות, אז אמר לו ישעיה: נגד רצונך יתן ה' לך אות, וזה האות: הנה העלמה (האשה הצעירה מכל נשי המלך) שהיא כעת בארמון המלך, הרה כורעת לילד ברגע הזה, ויולדת כעת בן, והיא קוראת אותו בשם „עמנואל", שם

שלא נשמע כמותו בין בני יהודה וישראל עד כה, ואך ברות נבואת נזרק מפיה השם הזה, המבשר כי בזמן קצר מאד, בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב תעזב האדמה (ארץ יהודה) משני המלכים אשר אתה קץ בחייך מפניהם. הטהאָלאָגים הנוצרים מבארים המאורע הזה על לידת משיחם, כי לדעתם העלמה היא בתולה, ואבי הילד שנולד לה הוא אביו שבשמים. והוא אות ופלא. אבל החכמים האלה לא שמו אל לבם כי המאורע הזה אירע אחרי כמה מאות שנים אחרי אָחז, ואיך היה הדבר הזה יוכל היות אות לאָחז?

עמסיה בן זכרי למטה יהודה. הוא היה שר צבא ליהושפט מלך יהודה, כמו שכתוב (בדבהי"ב יז. 16).

עמעד, שם עיר בנחלת מטה אָשר (יהושע יט. 26). תכונתה מוטלת בספק. והנוסעים מצאו איזו חורבות בחבל הארץ ההיא הנקובות בשם חורבות עמוד.

עמק, שפלה. יורה בפרט על שפלה רחבה הראויה לשדי זרע ולמקום מלחמה, שבזה הוא נבדל מן בקעה, נחל. זה עמקך (ירמיה מט. 4) כי ארצך זבת חלב ודבש, מבחר עמקין מלאו רכב (ישעיה כב. 7). השם עמק הוא נרדף עם מישור, כן נראה ברור מן הכתוב (מ"א כ. 23): ועבדי מלך ארם אמרו אליו: אלהי הרים אלהיהם..., נלחם אתם במישור. ועל זה יאמר איש האלהים: יען אשר אמרו ארם אלהי הרים ה' ולא אלהי ע מ ק י ם הוא (שם 28). הר העמק (יהושע יג. 19) מתורגם טורא ד מ י ש ר א. ויבריתו את כל העמקים (דהי"א יב. 16) משמעו כל יושבי העמקים, דומה למה שנאמר בירמיה (ד. 29) בורחת כל העיר. ויש גורסים בדהי"א ויבריתו את כל הענקים (ולא העמקים), כי מן ח. 13 מבואר שהכתוב מדבר מעיר גת מקום ילידי הענקים (ראה ש"א יז. 4); ש"ב כא. 22) וכן נרמזה אשקלון שארית עמקים (ירמיה מז. 3) קראו השבעים שארית ע נ ק י ם. — ילידי גת. — השם עמק בא גם כן כצמד שמות מקומות, כמו: 1) **עמק האלה**, העמק הזה נודע מספר ש"א (יז. 2—19; כא. 10) ומשם נדע כי תכונתו היתה בנחלת מטה יהודה בקרבת שכה ועזקה, וקרובה לבית לחם ויתכן כי נקרא העמק בשם הזה כי שם היו גדלים עצי אלה במספר רב. 2) **עמק אילון**, נודע ממלחמת יהושע (י. 12) והוא עמק ארוך מאד המתפשט מצפון למעלה אדומים אשר בנחלת מטה בנימין, ועיין ערך אילון 1). 3) **עמק הבכא**, ע"ע בכא. 4) **עמק ברכה**, שם מקום בקרבת העיר עין גדי. 5) **עמק בגבעון**, עיין ערך גבעון. 6) **עמק חברון**, היא בקעה גדולה הקרובה לעיר חברון. הבקעה הזאת היא פוריה מאד וסופרי המסעות יציירוה כגן אלהים, ובימי אברהם היתה נקראת בשם אלוני ממרא, על שם ממרא אביר הרועים אשר תקע שם את אהלו והיה בעל ברית אברהם והבקעה הזאת נזכרת גם בספור תולדות יעקב בשם עמק חברון (בראשית לד. 10). 7) **עמק יהושפט**, עיין בערך יהושפט 1). 8) **עמק יזרעאל**, עיין ערך יזרעאל 1). 9) **עמק שוה** הוא **עמק המלך**, נזכר בספר בראשית (יד. 17) וש"ב (יח. 18), הוא שם אחד העמקים אשר לפני ירושלים, ולדעת חכמי המבארים הוא החלק המזרחי מן עמק יהושפט והוא החלק אשר בין נחל קדרון ובין הר הזיתים. לראשונה נקרא בשם עמק שוה, ואונקלוס ויונתן תרגמו את המלות שבתורה אל עמק שוה הוא עמק המלך — למישר מפנא הוא בית ריסא

דמלכא, ופירש רש"י: עמק שוה כך שמו, בתרגומו למשר מפנא, פנוי מאילנות ומכל מכשול, עמק המלך — בית ריסא דמלכא, בית ריס אחד הוא שלשים קנים, שהיה מיוחד למלך לצחק שם, וכן תרגם יונתן שער הסוסים (ירמיה לא. 40) תרע בית ריסא דמלכא, והוא היה מקום מיוחד למרוצת הסוסים (רייטשולע). 10) **עמק רפאים** (יהושע טו. 8) בנגב מערבה לירושלים ובית לחם, בצלע הנגב לגי הנום, ואדמתו רזה מאד שעל כן בא לדמיון שרידי מתי מספר הנופלים בחרב: כמלקט שבלים בעמק רפאים (ישעיה יז. 5). 11) **עמק קציץ** (יהושע יח. 21), עיר למטה בנימין. 12) **עמק ככות**, עיין ערך ככות 1). 13) **עמק עכור**, עיין ערך עכור. 14) **עמק השדים**, עיין ערך **שדים**.

עמורה, שם עיר אחת מחמשת הערים אשר היו בככר הירדן ונאבדה מן הארץ על ידי גפרית ואש (בראשית י. 19, יג. 10) ועיין ערך סדום.

עמר, צבור שבלים לאלומה ושכחת עומר בשדה (דברים כד. 19). השם עמר הונח גם כן למדת היבש והיא עשירית האפה בת שלש סאים. והעומר עשירית האפה הוא (שמות טז. 36).

עמרי, אבי עתליהו אם אחזיהו, הוא היה שר צבא לאלה בן בעשא מלך ישראל, וכבוא השמועה כי הומת אלה המליכוהו בני ישראל עליהם (מ"א טז. 15). עמרי היה המלך הראשון מן מלכי ישראל שמביתו מלכו ארבעה מלכים וממלכתם התמשכה לערך ששים שנה (מן 900 עד 842 לפני המספר הנהוג). אלה נהרג בידי שר צבאו זמרי, שחשב כי העם יכיר אותו למלך תחת אלה שהומת, אבל בראותו כי העם בחר בעמרי התחבא בארמון המלך, ושם נשרף ביחד עם הארמון שהצית בו זמרי אש בידיו, למען לא יפול חי בידי עמרי, מיראה שיתעלל בו (מ"א טז. 18). אבל בעת שאנשי החיל המליכו את עמרי היו רבים מבני ישראל שהיו אחרי תבני בן גינת, ובכן התלקחה מלחמה בין שתי המפלגות וסוף הדבר היה כי תבני נפל במלחמה ונשאר עמרי למלך על ישראל. בספר מלכים מסופר בקצרה אדות ממלכתו כי בנה את העיר שומרון לעיר מלכותו אבל משארי הדברים שעשה לטובת העם מזכיר אך ברמז: ויתר דברי עמרי אשר עשה ו ג ב ו ר ו ת י ו אשר עשה הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי ישראל (שם 27). העיר שומרון שעמדה על ההר היתה יותר מסוגלת להיות קרית מלך מעיר המלוכה שקדמה לה, תרצה. מגבורות עמרי נזכר על מצבת מישע מלך מואב אשר העתקתה ימצא הקורא בערך „מואב"; שמה יראה כי עמרי הכניע את מואב ומלכה היה שולח בכל שנה ושנה מס כבד לעמרי ולאחאב. ולבד זאת נדע כי בעניני הדת הרע עמרי מכל המלכים שהיו לפניו וחקיו היו שומרים בני ישראל של ממלכת עשרת השבטים גם ימים רבים אחרי מותו, כמו שנראה ברור מדברי הנביא מיכה: וישתמר חקות עמרי וכל מעשה בית אחאב (מיכה ו. 18). חז"ל מצאו בו דבר טוב אחד שהוסיף עיר אחת בארץ ישראל, ולזאת זכה למלוכה (סנהדרין קב). בבה"ק כתוב כי עמרי מלך אך שתים עשרה שנה ויקבר בשומרון, אבל חכמי העמים חשבו ומצאו כי מלך עשרים וחמש שנים, ומוכיחים זאת מן הנחרת על מצבת מישע הנזכרת (עיין שרעדער). 2) **עמרי** בן בכר בן בנימין (דהי"א ז. 8). 3) **עמרי** בן מיכאל שר צבא למטה יששכר בימי דוד (שם כז. 18). 4) **עמרי** שם איש

מאבות משפחה אחת משבט יהודה אשר התישבה בירושלים.

עמרם בן יצהר בן קהת בן לוי בן יעקב (במדבר ג. 17—19; דהי"א ד. 1. 2. 3—18). הוא לקח לו לאשה את יוכבד דודתו, אחות אביו, ותלד לו את אהרן ואת משה ואת מרים אחותם (במדבר כו. 59; דהי"א ו. 3). בעלי התלמוד והמדרשים מפליגים מאד בשבחו, אמרו עליו שלא נמצא בו שום חטא, ומת אך בעטיו של נחש, כלומר בעצתו של הנחש שהשיא את חוה לאכול מעץ הדעת ובגלל זאת נגזרה מיתה על כל מין האנושי (שבת נה:), והוריד את השכינה מרקיע שני לראשון (ב"ר יט), והיה ראש הסנהדרין, כיון שגזר פרעה ואמר כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו אמר עמרם ולריק ישראל מולידים, מיד גירש את אשתו וכו' (ש"ר א'). 2) **עמרם** בן בני מן האנשים בימי עזרא שלקחו להם נשים נכריות (עזרא י. 34).

עמשא 1) בן יתרא הישראלי (או בן יתר הישמעאלי) מאביגיל בת נחש אחות המלך דוד וצרויה (דהי"א ב. 17; ש"ב יז. 25). אבשלום שמו לשר צבא בקשרו על דוד אביו (יט. 14). אבל יואָב שר צבא של חיל דוד נצחו בהר אפרים (ש"ב יח. 3—8). דוד מחל לעמשא שהיה בקושרים עם אבשלום וגם הפקידו לשר צבא תילו תחת יואב (שם יט. 13) וגם מסר לו להזעק את העם נגד שבע בן בכרי שקשר עליו (שם כ. 4). אבל עמשא אחר המועד ויצא יואָב אחרי שבע בן בכרי וכבוא יואב אחרי כן אחזה ימין יואָב בזקנו של עמשא לנשק לו ובשמאלו הכהו בחרבו אל החומש וימיתהו בחמת קנאתו (שם כ. 8—10). המאורע הזה היה אצל האבן הגדולה אשר בגבעון. 2) **עמשא** בן חדלי מראשי בני הצבא לאפרים. הוא התנגד להביא את השבוים מבני יהודה ששבו אנשי החיל של פקח במלחמתו עם אחז מלך יהודה ודרש להשיב אותם אל ארצם (דהי"ב כח. 12).

עמשי 1) בן אלקנה מן הלוים הקהתים (דהי"א ו. 25) ובדהי"ב (כט. 12) בא השם הזה בתור כנוי למשפחה. 2) **עמשי**, מן הכהנים המחצצרים בחצוצרות כשהביא דוד את הארון מבית עובד אדום לירושלים (דהי"א טו. 24). 3) **עמשי**, שם אחד השלישים אשר לדוד שבאו אליו אל צקלג (דהי"א יב. 18). קרוב לשער כי הוא הוא עמשי 1). 4) **עמשי**, אבי מחת מן הקהתים בימי חזקיהו (דהי"ב כט. 12).

עמשסי, מראשי האבות לכהנים (נחמיה יא. 13) ושמו הוא צמד שתי נוסחאות: **עמשי** וגם **עמסי**, כדוגמת נכישסים (עיין שם).

ענב, פרי הגפן. ובמליצה נקרא היין דם ענב, ודם ענב תשתה חמר (דברים לב. 14). וזולת זה יבוא השם הזה תמיד בלשון רבים: כענבים במדבר מצאתי ישראל (הושע ט. 10). הענבים גדלים הרבה ביחד והענף נקרא בשם „אשכל" או זמורת ענבים (במדבר יג. 23). בשם זמורה משתמש הנביא יחזקאל בתוארו אופן עבודת בני ישראל לשמש: „והמה שולחים את הזמורה אל אפם" (יחזקאל ח. 17) והוא לקוח מן המנהג הישן של הפרסיים, שהיו אוחזים חבילה של קני הגפן, שהיתה ידועה אצלם בשם בארזאם, נגד פני הכהן בהתפללו אל האש תמיד הקדושה (שטראבא טו. 733). בתלמוד (יומא עז.) מבאר את הפסוק והמה שולחים את הזמורה אל אפם באופן אחר: שהיו פורעין עצמם ואחוריהם אל היכל ה' והיו מתריזין כלפי מטה והנם שולחים אל חוטמם את ריח הרע של זמורה

זו שהם מזמרים ברות תיוצא מפי הטבעת — כלומר, בגשתם זה אל פניהם ישוב (רש"י יחזקאל ח. 17).

עונג, נעימות החיים, וקראת לשבת עונג (ישעיה נח. 13), בהיכלי עונג (שם יג. 22).

ענה, 1) בן שעיר החורי ואלוף שבטו (בראשית לו. 20. 29). 2) **ענה,** בן צבעון בן שעיר, הוא מצא את הימים (צירה תחת היוד הראשון) במדבר (עיין ערך ימים), ובפסוק ב. 14 כתוב: אהליבמה בת ענה בת צבעון, עינינו אהליבמה בת ענה נכדת צבעון, כי גם דור שלישי נקרא בעברית בנים, בנות. ולחנם התקשה גיזיניוס בשם הזה. אולם יש מחכמי העמים שחושבים את ענה לנקבה, ולדעתם בכונה מזכרת התורה שמות נשים בסדר היחס של החורי להראות כי החורים היו מתיחסים לא לבית אבותיהם כי אם לבית אמותיהם. אבל השבעים והפשיטא חשבו את ענה לזכר.

ענו, שפל, שונא גאוה. והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה (במדבר יב. 3). טוב שפל רוח את ענוים מחלק שלל את גאים (משלי טז. 19).

ענוב, בן קוץ למטה יהודה (דהי"א ד. 5).

ענוה, שפלת רוח, שנאת גאוה. ולפני כבוד ענוה (משלי טו. 23), כלומר הכבוד רודף אחריה. וענוה צדק (תהלים מה. 5), הצנע לכת בדרכי צדק. בקשו צדק בקשו ענוה (צפניה ד. 3) מבלי התגאות במעשה הצדקה.

ענות, לחץ, צרה. ענות עני (תהלים כב. 25).

עני, כפוף, נדכה, איש צר ומצוק. מציל עני מחזק ממנו (תהלים לה. 10). ואל בת עמו העזובה ושכולה יאמר הנביא: שמעי נא זאת עניה (ישעיה נא. 21).

עניה סוערה נופל על לשון **אניה** סוערה (נא. 11).

עני, לחץ, צרה ומצוקה. אני הגבר ראה עני (איכה ג. 1), לחם עוני (דברים טז. 3), לחם צר שאין בו כדי להשביע.

עני 1) אחד הלוים המשנים בנבלים על עלמות בימי דוד (דהי"א טו. 18, 20). 2) **עני,** לוי מעולי הגולה עם זרובבל (נחמיה יב. 9).

עניה, אחד משרי העם בימי עזרא (נחמיה ח. 4; י. 23).

ענים (עינים) עיר למטה יהודה (יהושע טו. 50) בהר.

ענין, עמל נפש ויגיעת בשרים, ולחוטא נתן ענין לאסוף ולכנוס (קהלת ב. 26), כי בא החלום ברוב ענין (שם ה. 2), בדברים סבוכים מוגיעי הנפש. ולא בא רק בספר קהלת.

ענם, שתי עינות מים, שם עיר (עיין עין גנים 2).

ענמים, כפי הכתוב בתורה (בראשית י.) ברשימת העמים המה עם יוצאי חלצי מצרים. החכמים החוקרים אחרי מקורי העמים ותוצאותיהם עודם מסופקים בדבר הזה. לפי השערת עבערם הענמים המה העם הנזכר על מצבות מצרים בשם „ענמיומא". היסוד האחד שעליו הוא בונה את השערתו זאת הוא רק השתוות הברות השם הזה; הוראת השם הזה היא „רועי בקר". העם הזה נזכר במצבות מצרים בממשלת מלכי מצרים שהיו במאה החמש עשרה והארבע עשרה לפני המספר הנהוג. על המצבות המה מתוארים בשערות צהובות מגזע בני שם, המה באו לארץ מצרים מאזיה לפני תרועים (חיקסאס), ולבד שהיו רועי בקר היו גם סוחרים שהביאו מאזיה אל מצרים סחורות שונות שנמצאי שמה במדה מרובה והיו נחוצות

ליושבי מצרים. תרגום רב יוסף מעתיק את השם ענמים בדהי"א (א. 11) בשם „מריוטאי", והם יושבי גליל מארמאטים בצפון מצרים בנגב לעיר אלכנסדריה, הנקרא כיום ב ר כ ת מריוט. האחרונים חושבים אותם לבני שם שעברו ונושבו בצפון מצרים.

ענמלך, אלהי ספרוים, הוראתו — מלך הצאן (כי ענא בארמית צאן).

את האליל הזה עבדו העמים שהביא מלך אשור לשמרון והושיבם שם תחת בני ישראל שהגלה לערי אשור (מ"ב יז. 31). עבודתם להאליל הזה היתה דומה לעבודת עמי כנען וצור להאליל מולך ושרפו גם הם את בניהם ובנותיהם באש לכבוד האליל הזה. לדעת הלעווי העיר ספרוים היא העיר בסוריא שהחריב שלמנאסר והגלה את יושביה לשומרון. אבל ווינקלער ימאן בזאת ההשערה, כי דרכם של המלכים בימים ההם להעתיק המנוצחים למקומות רחוקים וסוריא היא קרובה מאד לשומרון, ולכן ישער כי העיר ספרוים היא העיר סיפכאר, עיר שתכונתה ידועה בצפונה של בבל. השם ענמלך משערים גם כן שהוא מורכב משני שמות: „ענו" — שם אלהי השמים לבני בבל, עם „מלך" והוראתו: אלהי השמים הוא האל מולך שלכבודו יקריבו את בניהם ובנותיהם.

ענן, אד העולה ברקיע השמים. העננים המה המבשרים את ירידת הגשם והמטר. אוצרות גשם ומטר האמינו הם בצד המערבי של העולם או בצד דרומית מערבית, ולזאת צוה אליהו את נערו משרתו להביט לצד מערב (ים) לראות אם עולה משם ענן, שהוא המבשר היותר נאמן כי יבוא גשם. הנער הודיע להנביא כי עב קטנה ככף איש עולה מים, וזה היה אות כי גשם קרוב לבוא. בזמן קצר אחרי כן התקדרו השמים עבים ויהי גשם גדול (מ"א יח. 44). **עב מלקוש** (משלי טז. 15), באור פני מלך חיים ורצונו כעב מלקוש. עת ירידת המטר תנקוב בעברית בשם מלקוש הוא ירח ניסן, כמו שנאמר ומלקוש בראשון (יואל ב. 23). והעב של הזמן הזה מוריד טפות דקות. הטפות האלה אינן פועלות על שרשי עץ פרי התחובים עמוק באדמה. הדבר הזה עושות העבים של ימות הגשמים שטפותיהן הגדולות יורדות במשך זמן רב בשלשה חדשים. אבל טפות העב המלקוש הנה פועלות על שדות הזרועים חטה ושעורה. הטפות האלה ממלאות את גרעיני השבלים חלב לעת בשולם בזמן הקציר. **עב טל,** כעב טל בחום קציר (ישעיה יח. 4). העב הזה מביא עמו לחלוחית יתירה באויר ומשחית את בציר הענבים. **צל עב,** חורב בצל עב זמיר עריצים יענה (ישעיה כה. 5). ממדבר סוריא יבוא לפעמים מצד דרומית מזרחית רוח יבש וחם מאד המכסה פני השמים עבי חול ומהפכים את תכלת השמים למראה נחושת, וזהו שאמר הכתוב: והיו שמיך אשר על ראשך נ ח ש ת (דברים כח. 23). הרוח הזה ידוע בשם „מירקקה".

תחת שמי סוריא יתראה לפעמים עב קל נולד בצד מזרח ופתאום מתהפך לאפס ואין מבלי השאיר אחריו שום רושם. מחזות כאלה היו תמיד לסמל המוסר בעיני יושבי המזרח ובפרט לנביאינו הקדושים. ולזאת מצאנו בכה"ק בטוים כאלה: כלה ענן וילך (מבלי השאיר אחריו מאומה מקיומו) כן יורד שאול לא יעלה (איוב ז. 9); וכעב עברה ישועתי (שם ל. 15); מחיתי כעב פשעיך (ישעיה מד. 12), שלא ישאר שום זכר מהם. וחסדכם (של אפרים ויהודה) כענן בקר (הושע ו. 4), שתתעלם מן העין

ותתהפך לאפס. לכן יהיו כענן בוקר (שם יג. 4).

מן הפעלים הבאים עליו נראה שענינו כסוי, צפוי, ויכס הענן את ההר (שמות כד. 15). פרש ענן למסך (תהלים קה. 39), סכותה בענן (איכה ג. 43). הענן בכה"ק מורה לפעמים על מציאות ה', כחו וגבורתו והשגחתו על נבראיו. העננים המה מרכבות אלהים, השם עבים רכובו (תהלים קד. 3).

ענן, שם עצם פרטי מן האנשים שחתמו על האמנה ללכת בתורת ה' ולשמור חקיו ומצותיו ככתוב בספר תורת משה (נחמיה י.).

עננה, קבוצת עננים, תשכן עליו עננה (איוב ז. 5).

ענני, אליועני מבית דוד (דהי"א ז. 24).

ענניה, 1)אבי מעשיה (נחמיה ג. 23). 2) שם עיר למטה בנימין, והיום שמה בית חנינא מצפון לירושלים (נחמיה יא. 32).

ענף, שוכת עץ, זמורה, לא יעזוב להם שורש וענף (מלאכי ג. 19), ונשא ענף ועשה פרי (יחזקאל יז. 23).

ענק, 1) שהרון לעדי הצואר, באחד ענק מצורניך (שה"ש ד. 9).

2) **ענק**, אבי שבט גבורי כח, רמי קומה הנקראים הנפילים בני ענק (במדבר יג. 33). המרגלים ששלח משה לתור את ארץ כנען מצאו בחברון את ראשי השבט הזה: אחימן, ששי ותלמי ילידי הענק (22). אבי הענק הוא ארבע ועל שמו נקרא לפנים העיר חברון קרית ארבע: ושם חברון לפנים „קרית ארבע". האדם הגדול בענקים הוא (יהושע יד. 15). בני העם הזה היו למשל בכחם וברום קומתם, עם גדול ורם כענקים (דברים ב. 10).

למעלה אמרנו כי מושב הענקים היה בחברון, אבל לא בחברון לבד כי אם גם בערים אחרות לצפון ארץ כנען וקרוב ליב הגדול. כן משמע מדברי כלב ליהושע: ועתה תנה לי את ההר הזה אשר דבר ה' ביום ההוא... כי ענקים שם וערים גדולות ובצורות... (שם). ויבא יהושע בעת ההיא ויכרת את הענקים מן ההר, מן חברון, מן דביר, מן ענב, מכל הר יהודה ומכל הר ישראל עם עריהם החרימם יהושע (שם יא. 21), לא נותר ענקים בארץ בני ישראל רק בעזה, באשדוד ובגת נשארו (22). כפי הנראה היו הענקים אנשים גסים בלי דעת ובלי בינה ולזאת היו נכנעים להאמורים ולהפלשתים בלי הבט על כח האגרוף שלהם שהיה חזק מאד והפיל אימתה ופחד על מתנגדיהם.

ענר, אחי אשכול וממרא האמוריים בעלי ברית אברם (בראשית יד. 13. 24) לעזור לו בכל שיהיה לאל ידם כאשר ידרוש מהם. במקום אחר הננו מוצאים כי בשם „ממרא" היתה נקראת חברון: ממרא היא חברון (בראשית כג. 19), וקרוב לחברון היה נחל בשם „אשכל" (במדבר יג. 23), ולזאת יש לשער כי גם ענר היה שם מקום, ובשם המקומות נקראו גם כן השבטים שהתישבו בהם. דיללמאן מצא בסביבות חברון רכס גבעות בשם נעיר, דומה לענר.

ענר, שם עיר בנחלת מטה מנשה למערב הירדן. העיר הזאת נזכרת אך בדהי"א ו. 7), אבל ביהושע (כא. 25) לא בא זכרה. תבונתה לא נודעה. משערים כי היא העיר עולאר, צפונית מערביה לשכם. העיר הזאת היתה מושב הלוים.

עונש, גמול מרד ורשע, ויתן עונש על הארץ (מ"ב כג. 33), מס; גדל חמה נושא עונש (משלי יט. 19).

ענת, אבי שמגר השופט (שופטים ג. 31). ענת הוא שם מקום נזכר בשופטים

(א. 33). על מצבות מצרים של המלכים מן הדינסטיה השמונה עשרה נזכר שם אלהות נקבה ענת. אולי היתה העיר בית ענת (שם) מוקדשת להאלילה הזאת.

ענתות 1), עיר בחלקו של בנימין (יהושע כא. 18; דהי"א ו. 60). כעת ידועה העיר הזאת בשם ענתה. משערים כי השם ענתות הוא מן היחיד ענת שהוא שם אלילה שעבדו אותה הכנענים, המצרים והכשדים. תכונת העיר הזאת היא במרחק שתי פרסאות וחצי צפונית מזרחית לירושלים. כעת עוד עומדים שם כחמשה עשר בתים. ענתות היתה עיר הכהנים ובה נולד הנביא ירמיהו. כפי הנראה היתה ענתות גם עיר מולדת של אביתר (מ"א כ. 26), של אביעזר אחד מן השלשים שרים של דוד (ש"ב כג. 27) ושל יהוא אחד הגבורים אשר לדוד (דהי"א יב. 3). רבים משבי בבל וביחוד מהכהנים התישבו בעיר הזאת מיד בבואם לארצם.

ענתות 2), בן בכר משבט בנימין (נחמיה י. 19). משערים כי ענתות 2) הוא גם כן שם עיר הנזכרת בערך הקודם והשם ענתות הוראתו אנשי ענתות.

ענתותיה, אחד מראשי האבות למטה בנימין (דהי"א ח. 23).

עסיס, מיץ פרי תנובה (זאפט), יטפו ההרים עסיס (יואל ד. 18).

עפי, ענף, דליה, מבין עפאים (תהלים קד. 12).

עופל 1), מגדל בראש ההר, עופל ובחן (ישעיה לב. 14), עופל בת ציון (מיכה ד. 8), הוא מגדל מוקף חומה בנגב הר הבית מזרחה. במגדל הזה היו הנתינים יושבים (נחמיה ג. 26).

עופל 2), שם מחלה בפי הטבעת, הידועה גם כן בשם מחלת העכברים או הטחורים, שהושאל לכנוי העורקים כמו בשאר לשונות. ולזאת כאשר הוכו הפלשתים במחלת העפלים הקריבו צלמי עכברים והניחום בצד הארון להשיב אפו מהם ולרפאותם מחלים זה.

עפני, שם כפר בנחלת מטה בנימין. כפר העפני (יהושע יח. 24), כפי הכתוב שמה: כפר העמונה והעפני יש לשער כי היו שני כפרים, אחד בשם העמונה, והשני בשם העפני, ובאמת גיזיניוס גורס שם כפר העמונה וכפר העפני. ולהיות השם כפר יותר נהוג בלשון ארמי מאשר בלשון עברי, על כן נמצאו בימי בית שני, אשר אז משלה לשון ארמית בקרב היהודים, ערים רבות בארץ יהודה אשר התערג בהן השם כפר, כמו כפר אחים (מנחות פה.), כפר חנניה (שביעית פא:), כפר עותנאי (גיטין עו.), כפר עזיז (כלאים פו. ד') ועוד הרבה מאד (א"ק).

עפעפים, שער דלתי העינים, אל תתן שנה לעיניך לעפעפיך תנומה (משלי ו. 4), ואל תקחך בעפעפיה (שם 25), אל תלכדך ברשת עיניה.

עפר, צרור אדמה, וימלאום עפר (בראשית כו. 15). הנכנע לפני אלהים יאמר על עצמו ואנכי עפר ואפר (ברשית יח. 27), היודך עפר (תהלים ל. 10), הכונה שוכן עפר. מנהג המתאבלים היה להעלות עפר על ראשם. העלו עפר על ראשם (איכה ב. 10). ועל היורד ממרום כבודו: ועוללתי בעפר קרני (איוב טז. 15), על כבודי כי גלה ממני, ועל המורם משפלותו: מקים מעפר דל (ש"א ב. 8).

עפר, 1) בן מדין, בן אברהם מקטורה אשתו (בראשית כה. 4); דהי"א א. 33). לפי השערת וועצשטיין חשבם עפר הוא אחד עם עפר בערב, אולם גלאזער משער כי הוא אחד עם עפארי הנזכר

בכתובות אסורבניפל. 2) **עפר** בן עזרה משבט יהודה (דהי"א ד. 17). 3) **עפר**, ראש בית אבות לחצי שבט המנשה שהגלה מלך אשור בימי פקח מלך ישראל (שם ה. 24).

עופר, צבי ואיל בן שנתו. לעופר האילים (שיר השירים ב. 9), כשני עפרים תאמי צביה (שם ב. 5).

עפרה, 1) עיר בנחלת מטה בנימין קרוב לגבול פלשתים (יהושע יח. 23; ש"א יג. 17). מיכה (א. 10) משתמש בלשון נופל על לשון: בבית לעפרה עפר התפלשת. מקומה כעת לא נודע. המלה התפלשית, היא גם כן נופלת על לשון פלשתים שהעיר הזאת היתה על גבול ארצם. 2) **עפרה** עיר במערב נחלת מטה מנשה, מקום מולדת גדעון בן יואש אבי העזרי (שופטים ח. 27), ולזאת נקראת בשם עפרת אבי העזרי להבדילה מן עפרה לבנימין. 3) **עפרה** שם עצם פרטי, בן מעונותי משבט יהודה (דהי"א ד. 14).

עפרון בן צוחר מראשי בני חת שקנה ממנו אברהם את מערת המכפלה לאחזת קבר במות שרה אשתו (בראשית כג). המשא ומתן הזה מסופר בתורה בכל פרטיו ודקדוקיו. העסק נעשה כפי חוקי הנימוס כראוי לאנשים משדרות העליונות של מין האנושי. ולפי מנהג אנשי המזרח. עפרון קבל בעד שדהו והמערה אשר בו ארבע מאות שקל כסף (כלומר חתיכות כסף במשקל, כי מטבעות עוד לא היו בימים ההם). אם נשוה את המחיר ששלם אברהם בעד השדה שקנה מעפרון עם המחיר ששלם יעקב בעד חלקת השדה שקנה מיד בני חמור אבי שכם (מאה קשיטה) ועם המחיר ששלם עמרי בעד הר שומרון שקנה מאת שמר נמצא כי למען עפרון היה המסחר עם אברהם טוב מאד.

עפרון 1). הר עפרון היה בחלקו של יהודה (יהושע טו. 9) על גבולו ועליו היו איזה ערים בין נפתוח וקרית יערים. 2) **עפרון** שם עיר בנגב בנימין מערבה. העיר הזאת לכד אביה בן רחבעם (דהי"ב יג. 19).

עופרת, מתכת הגפרית בדיל ועופרת (יחזקאל כז. 12), אבן העופרת (זכריה ה. 8) אבן משקל, בעט ברזל ועופרת לעד בצור יחצבון (איוב יט. 24) באותיות חקוקות ממולאות עופרת לעשותן בולטות (רש"י).

עץ, אילן, צומח על שרשיו, עץ פרי עושה פרי, ונקרא גם עץ מאכל (ויקרא יט. 23). **עץ החיים** בתוך הגן (אשר בעדן) **ועץ הדעת** טוב ורע (בראשית ב. 9). כפי המסופר בתורה הצמיח הבורא בראשית הבריאה בתוך הגן עם עץ עושה פרי אשר בעדן גם שני אילנות אשר נקבו בשמות: „עץ החיים, ועץ הדעת טוב ורע. ויצו את האדם לאמר: (מכל עץ הגן אכל תאכל, ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו, כי ביום אכלך ממנו מות תמות", אבל הנחש הסית את חוה, אשתו של אדם הראשון, לאכול ממנו בלי הבט על צוויו של הבורא, שגזר עליהם שלא לטעום מעץ הדעת כי מקנאה עשה זאת, כי יודע הוא שאם תאכלו ממנו תפקחנה עיניכם והיו כאלהים יודעי טוב ורע. האשה שמעה לדבריו ותאכל מפרי עץ הדעת ותתן גם לאישה ויאכל גם הוא, ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי עירומים הם ויתפרו עלי תאנה ויעשו להם חגורות. הבורא הודיע להחוטאים את ענשם על עברם את מצותו וגרשם מגן עדן לעבוד את האדמה, ולא הניח להם לטעום גם מעץ החיים למען לא יחיו לעולם. — רבו הפירושים והביאורים על כונת הספור הזה. לפי דעת איזה חוקרים גרעין הספור מורה על התפתחות האדם

והתקדמותו ועל הדרך אשר יבחר לו האדם בחייו. — בתחלת הבריאה היתה מדרגת האדם נמוכה מאד, כמדרגת שאר בעלי החיים. ומוכיחים זאת מסגנון הלשון שמשתמשת בו התורה בספור הבריאה. בבריאת חית השדה נאמר: „תוציא הארץ נפש חיה“, וממש כלשון הזה נאמר גם בבריאת האדם: „ויהי האדם לנפש חיה“. וכמו ששאר בעלי חיים מוצאים מזונם מוכן להם מן הטבע ואינם מוכרחים להמציא להם משכלם ובעצמם מזון להחיות את נפשם, כן גם האדם בתחלת בריאתו השתמש בפרי האילנות שהכין הטבע למענו, ולזה נאמר בתחלת ברייתו כי הבורא אמר לו: מכל (פרי) עץ הגן אכל תאכל, אבל ביחד עם זה הודיע לו כי אם תבחל נפשו במזון שמצא מוכן לפניו מהטבע וישתדל להמציא לו משכלו מזון אחר מרה תהיה אחריתו. אבל האדם לא שמע לקול האזהרה הזאת, מפני כי פירות האילנות אינם מצויים תמיד, ולזאת היה מוכרח לפעמים לא רחוקות לסבול חרפת רעב, והחל לחשוב חשבונות רבים עד אשר מצא את הלחם. הן אמת כי הלחם הסיר ממנו פחד הרעב, אבל כמה יגיעות יגע האדם עד שעלתה בידו להכין מזון כזה למענו: עליו היה לחרוש ולשדד אדמתו, לזרוע, ליחל למטר. לקצור, לטחון ולאפות, אבל כל היגיעות היו שוות בשכר הרגש שאין פחד הרעב לנגד עיניו. ואולי לזה כוונו חז"ל שאמרו עץ הדעת שאכל ממנו אדם הראשון חטה היתה (ר"מ בב"ר פרשה ט"ו).

ובנוגע להבטוי: כי ביום אכלך ממנו (מעץ הדעת) מות תמות, אין הכונה מיתה חטופה פתאומית בפעם אחת מיד, כי אם מיתה ארוכה לאט לאט. וזהו פרי הדעת האנושי, כי היא תצייר לנו את המות בכל המון אלפי רבבות רגעי ימי חיינו, ואם כן בדעת זו אנחנו מתים לרגעים בעודנו חיים, בדעתנו כי כל רגע יחתוף אותנו לקרבנו אל קברנו, וכל חיינו הם על ידי דעת זו אך מות ארוך, כי היא מביאה את הקבר אל תוך מעון ביתנו, וכל הצרות מהרעות האלה אינן כי אם בהאדם שיש לו דעת. כי בעלי החיים אינם מרגישים כל רעה טרם שתבוא עליהם, וגם מהמות לא ידעו מאומה טרם בואו, ובעת בואו הלא אינם עוד בחיים ולא ירגישו מאומה. וזהו שאמר קהלת „יוסיף דעת יוסיף מכאוב“.

ועל דבר כונת התורה בעץ החיים משערים המבארים החדשים כי מרמזת בזה להדעת העליונה הדבוקה באלהיות מקור חיי עולם ונצחיים, המשחקת ליום אחרון יום המות ותלעג ותבוז לכל הטוב והרע בארץ, לכל תאוה ותענוג ולכל מחסור ועוני, לכל שמחה ותוגה ולכל נחת ועצב, אבל לנו בני האדם אם נחזיק בעץ החיים ישבתו ויופרו כל מעשי בני אדם תחת השמש והארץ תשוב לתהו ובהו, כי אז לא יפן עוד האדם לכל הבלי תבל ולא יעבוד בה עוד, וזה הוא גם כן נגד חפץ הבורא שנאמר עליו כי לא לתהו בראה (את הארץ) כי אם לשבת יצרה, ולכן לא חפץ גם כן כי יטעם אדם מעץ החיים ולהשתדל להגיע לחיים נצחיים.

הנה כי כן שני האילנות מורים על שתי שאיפות קצוניות בטבע האדם: השאיפה האחת היא לדעת טוב ורע בתאוות הגופניות המושכות אחריהן על פי רוב יגון ועצב וגם המות כרוך בעקבותן; והשאיפה השנית — להשיג חיים נצחיים והדורשת מן האדם להנזר ולהבדל מן העולם. שתי השאיפות הנן מתנגדות למטרת הבורא אשר הודיע לנו בתורתו כי אם נלך בדרכיה נחיה חיים מאושרים בארץ לטוב לנו כל הימים. ועל הדרך

הזה תרמז לנו התורה בספור הזה כי עץ החיים ועץ הדעת שנים היו בתוך הגן וכמו שתרגם אונקלוס „במציעות גינתא“, כי אך הדרך הממוצע הוא דרך התורה, כמו שאמרו בירושלמי (חגיגה): התורה הזו דומה לשני שבילין, אחד של אור ואחד של שלג, הטה בשל זו מת באור, הטה בשל זו מת בשלג, מה יעשה? יהלך באמצע“, ויתרחק מן הקצוניות.

עצב, 1) פסל יוצרים יבא אך בלשון רבים „עצבים“. 2) כאב, בעצב תלדי בנים (בראשית ג. 16). 3) עמל וטורח, להם העצבים (תהלים קכז. 2), להם שמשיגים ברוב עמל וטורח, פן ישבעו זרים כחך ועצביך בבית נכרי (משלי ה. 10), קניניך שרכשת בעמל רב.

עצה, עצם מעל האליה בבהמה, לעומת העצה (ויקרא ג. 9) תרגומו שדרתא, והוא עצם השדרדה באדם.

עצה, 1) קיום דבר משפט, עצת ה' לעולם תעמוד (תהלים יט. 17). 2) תחבולה למעשה נתונה לזולתו או לקוחה לעצמו הבו לכם עצה מה נעשה (ש"ב טז. 20), שמן וקטרת ישמח לב, ומתק רעהו מעצת נפש (משלי כז. 9), כמו שבשביל קטורת סמים וייטב מאכל שמן, כן המתקת סוד ועצה עם רעהו טובה מעצת עצמו. ויש שיובן במלת עצה כח השכל הבוחן את אשר יבחר, בינה, תבונה, אבדה עצה מבנים (ירמיה מט. 7).

עצום, 1) חזק, כביר כח, שפנים עם לא עצום (משלי ל. 20). 2) דבוק ומצומד בחלקיו אחד באחד, רבים פשעיכם ועצומים חטאתיכם (עמוס ה. 12), מדינים ישבית הגורל ובין עצומים יפריד (משלי יח. 18), יש שהגורל יקרב את הרחוקים ויש שירחק את הקרובים מאד, את הקרובים איש לאחיו.

עציון גבר היתה עיר נכבדת בארץ אדום בקרבת העיר א י ל ת (מ"א ט. 26; דהי"ב ח. 17), על שפת לשון ים היוצא מן ים סוף והנקרא בפי סופרי העמים בשם: לשון ים א י ל ת (על שם העיר אילת), והשם עציון גבר נתן להעיר הזאת, מפני כי נבנתה על צחית סלע הנראה ממרחק לבאי ים כתבנית גב איש, כי ענין ע צ י ו ן הוא כענין השם עצה (בקמץ העין. — עיין למעלה ערך עצה) שהוראתו שדרה. וגם בכל סביבותיה ימצאו סלעים רבים וגבוהים מאד. והנה בימי קדם היתה העיר הזאת רוכלת המדינות ואל חופה נהרו עמים רבים וגוים עצומים, כי שמה ירדו יושבי ארצות הצפון באניות ללכת אל ארץ הודו, ובימי דוד אשר לקח את כל ארץ אדום באה גם העיר הזאת תחת ממשלת בני ישראל ושמה עשה המלך שלמה אני (פלאָט) ללכת אופירה להביא משם זהב והון רב (מ"א ט. 26), ואחרי חלוקת הממלכה לשתים נשארה העיר הזאת עם כל ארץ אדום בידי מלכי יהודה עד ימי יהורם. והמלך יהושפט אשר מלך עוד על ארץ אדום (מ"א כב. 49) השתדל גם הוא לעשות אניות בעציון גבר ללכת משם אופירה לזהב, כאשר עשה שלמה. אמנם ה' פרץ את מעשהו ולא עצרו האניות ללכת אל מחוז חפצו (שם; דהי"ב כ. 36), יאָזעפוס (קדמוניות ח. ט. 4) מזכיר את העיר הזאת ומספר כי בימיו היתה ידועה בשם „בערעניצע“. לפי דעת ראַבינסאָן היא העיר הנודעת כעת בשם „עין-על גהודזיאן“.

עצלה, רפיון, חבוק ידים, עצלה תפיל תרדמה (משלי יט. 15), בעצלתים ימך המקרה (קהלת י. 18), בחבוק שתי ידיו, כהוראת מספר זוגי, ולכן עצלות

לא תאכל (משלי לא. 27), לחם בלי עמל כפים.

עצם 1) גרם, כל אחד מקני גוית החי, מוטות העוז לגלמו ולבשרו, ועצם לא תשברו בו (שמות יב. 46). עצמי ובשרי אתה (בראשית כט. 14) הקרוב לי ממשפחתי, אין שלום בעצמי (תהלים לח. 4) מורה על הריסות הגו מפחד או ממחלה. 2) גם ירמז השם הזה על עקרו של דבר, וכעצם השמים לטוהר (שמות כד. 10), בעצם היום הזה (שם יב. 17), ובלשון רבנן בא גם על גוף האדם המדובר בענין. אין אדם רואה חובה לעצמו (כתובות קה:), ובמקרא בא במקומו „לנפשו" (ש"ב).

עצם, שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע טו. 29; יט. 3ת דהי"א ד. 29) ונתנה לבני שמעון לנחלה.

עצמון, עיר על גבול נחלת מטה יהודה בקצה ארץ אדום מנגב לבאר שבע. תכונתה לא נודעה ומשערים כי היא היא עצם שהבאנו לפני זה.

עוצם, גולם גוית החי (סקלעט), לא נכחד עצמי ממך (תהלים קלט. 15), כמו שנאמר אחריו, גלמי ראו עיניך (טז). ויש לו עוד הוראות: כח, אומץ, כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה (דברים ח. 17).

עצמה 1) רב המספר, בעצמת חבריך מאד (ישעיה מז. 9). 2) כח, חוזק, ולאין אונים עצמה ירבה (שם מ. 29).

עצומה, תוקף דבר משפט, מופת לקים אמתו, קרבו ריבכם... הגישו עצומותיכם (ישעיה מא. 21).

עצן, עיר שאליה מתיחס אחד הגבורים אשר לדוד: עדינו העצני (ש"ב כג. 8). תכונתה כעת לא נודע.

עצר, עצר, בת העוצר בעם לבלי עבור חק, ממשלה, שלטון, יורש עצר (שופטים יח. 7), מעוצר וממשפט לוקח (ישעיה נג. 8) הורחק מממשלה על כסא משפט.

עצרה, עצרת, הבדל ממלאכה לעבודת אלהים, שבתון, קדשו צום, קראו עצרה (יואל א. 14), ביום השביעי עצרת לה' אלהיך לא תעשה מלאכה (דברים טז. 8), מזה הפסוק נראה ברור שהשם עצרת ענינו שבתון וחדל ממלאכה.

עקב, 1) כף הרגל, הגדיל עלי עקב (תהלים מא. 10), הרים עלי פעמי רגליו לרדפני, חרפו עקבות משיחך (פט. 52) לעגו לכל דרכיו. 2) גדוד האורב, מארב, והוא יגוד עקב (בראשית מט. 19), ימחץ חיל אויביו, כל המחנה... ואת עקביו (יהושע ח. 13) צבא המארב, עון עקבי (תהלים מט. 6) נכלי האורבים לנפשי.

עקב, אות צעדי רגל. שלש הוראות להשם הזה: 1) אחרית דבר הבא לרגלי ענין, סוף. עקב ענוה יראת ה' (משלי כב. 4). 2) יען, בגלל, לרגלי, עקב אשר שמעת בקולי (בראשית כב. 18), עקב היתה רוח אחרת עמו (במדבר יד. 24), על עקב בשתם (תהלים ע. 4) בגלל תועבותם. 3) עד סוף, ואצרנה עקב (תהלים קיט. 33), לעשות חקיך לעולם, עקב (קב) עד סוף ימי חיי. עקובה מדם (הושע ו. 5) אותות דם נכרו בכל תוצותיה.

עקבה, מרמה, עקשות. עשה בעקבה (מ"ב י. 19).

עקד, טלוא ומנומר, ויתן פני הצאן אל עקד (בראשית ל. 40) התישים העקודים (שם 35).

עקה, לחץ, עקת רשע (תהלים נה. 4).

עקוב 1) בן אליועיני מצאצאי זרובבל

(דהי"א ג. 24). 2) מן הלוים השוערים (שם ט. 17; עזרא ב. 42).
3) מן הנתינים (עזרא ב. 45).

עקלתון, נפתל, פתלתול, במליצה על עמי נהרות פרת והדקל, על לויתן נחש בריח ועל לויתן נחש עקלתון (עיין ערכי נחש, לויתן).

עקן, ראה ערך יעקן.

עקר, חסר כח הלידה באדם ובבהמה. לא יהיה בך עקר ועקרה ובבהמתך (דברים ז. 14), עקרת הבית (תהלים קיג. 9) העקרה במשפחה.

עקר, תושב, נושב מארץ אחרת, לעקר משפחת גר (ויקרא כה. 47) משפחת גר, שנעקרה מארץ אחרת והתישבה בארץ ישראל.

עקרב 1) מין עכביש בעל קרנים כקרני כרטן ובעוקץ זנבו קטב מרירי מזיק ומכאיב ולפעמים גם ממית. נחש שרף ועקרב (דברים ח. 15). העקרבים מרובים מאד בארץ ישראל ומפילים אימה ופחד על האיש שלא הורגל עמהם. הבריה הזאת מקומה על פי רוב בין בקיעי עצים וחגוי סלעים ומתחת אבנים שעל הארץ. נשיכת עקרב גדול תסבב כאב גדול לימים אחדים, ולפעמים תסבב לו גם מיתה. רבים מאמינים כי האיש שהיה נשוך פעם מעקרב לא יסבול עוד כאב מנשיכתו בפעם השנית מעקרב זה או מאחר, ואם ירגיש איזה כאב לזמן קטן לא יצערהו יותר אם ינשכהו עוד הפעם. השם עקרב נפגוש בכה"ק עוד איזה פעמים לבד המקום שהזכרנו בתחלת הערך הזה. רחבעם בן שלמה השיב את העם שדרש ממנו להקל מהם את עול המסים שהעלה עליהם שלמה אביו, כדברים האלה: אבי יסר אתכם בשוטים ואני איסר אתכם בעקרבים, שהוא מין סלון ממאיר מקוצי המדבר והברקנים (עיין מ"א יב). ויונתן תרגם במקום הזה המלה „בעקרבים" — „במרגנין", והוא שוט עם רצועות של עור ובסופם תלוים כדורים קטנים של מתכות תחובים במספר רב של מחטים, וממכות אחדות של שוט כזה ימות המוכה במהרה. ובשוט כזה היו מכים אך את העבדים שחטאו בזדון או מרדו באדוניהם, ולבד הכאב הנורא היתה ההכאה בעקרבים נחשבת לבזיון גדול שלא העיזו לעשות כזאת לבן חורין.

עקרון, אחת מחמשת הערים של חמשה סרני פלשתים. מקומה ותכונתה בקצה הצפוני של ארץ פלשתים (יהושע יג. 3). עקרון היתה המטרפולין של חבל ארץ עם ערים וכפרים שנחשבו לבנותיה (שם טו. 45). בחלוקה הראשונה של הארץ למערב הירדן, נפלה עקרון בגורל למטה יהודה, והיתה על גבול הצפוני של השבט ההוא, אולם אחרי כן נשתנה החלוקה, והגיעה עקרון לחלקו של דן (עיין יהושע טו. 45, 46; יט. 43). אבל העיר הזאת לא נכבשה בימי יהושע (שם יג. 3) ורק אחרי מותו לכדוה בני שבט יהודה (שופטים א. 18), אבל הפלשתים חזרו ולקחוה מאת בני יהודה ונשארה בידיהם עד ימי דוד. העיר הזאת נזכרת בימי עלי באשר נשבה הארון על ידי הפלשתים במלחמתם עם בני ישראל (ש"א ה. 1). בימי שמואל נאמר: כי שבו לישראל הערים אשר לקחו הפלשתים מידיהם, מעקרון עד גת (ש"א ז. 14). בימי שמואל ודוד נלחמו בני ישראל עם הפלשתים וכאשר עלה בידי דוד להרוג את גלית גבורם נסו מפני בני ישראל ונפלו חללים רבים עד גת ועד עקרון (שם יז. 53), אבל עקרון עצמה לא נפלה בידי בני ישראל. בימי המלך יהושפט נזכרת העיר עקרון כי שלח אחזיה לדרוש ולשאול את כהני בעל זבוב אלהי עקרון אם יחיה

מחליו (מ"ב א). (עיין ערך בעל זבוב).
גם הנביאים עמוס, זכריה וירמיה מזכירים את העיר הזאת (עמוס א. 8; זכריה ט. 5, 7; ירמיה כה. 20). ברשימת קורות מלחמותיו של סנחריב מלך אשור מסופר כי העיר עקרון מרדה בו והתחברה עם חזקיהו מלך יהודה אבל העניש אותה ותשא את עונה. בספר החשמונאים א' (י. 89) מסופר כי המלך אלכסנדר בלס נתן במתנה את העיר עקרון ליונתן החשמונאי (המכבי) בגלל הטובות שעשה עמו. כעת היא ידועה בשם כפר עקיר ארבעה מיל מזרחה ליבנה, ובה תחנות על מסלת הברזל המובילה מיפו לירושלים. בתלמוד (מגלה ו.) „עקרון תעקר" (צפניה ב. 4) אמר ר' אבהו זו קסרי בת אדום שהיא יושבת בין החולות והיא היתה יתד תקועה לישראל בימי היונים וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום היו קורין לה אחידת מגדל שיד.

עקש, מעוקל, נפתל בדרכי המוסר. לבב עקש (תהלים קא. 4) מלא תהפוכות. דור עקש ופתלתל (דברים לב. 5).

עקשות, נכלי מרמה, תהפוכות. הסר ממך עקשות פה (משלי ד. 24) נרדף עם לזות שפתים בחצי השני של הפסוק. הולך עקשות פה (שם ו. 12) רגיל בתהפוכות מרמה.

ער בלשון בני שם המזרחיים כמו עיר בעברית. בארץ מואב נקראה בשם „ער" קרית המלך, כמו ואשד הנחלים אשר נטה לשבת ער (במדבר כא. 15). 2) ההוראה השנית לשם היא: מתעורר בקנאה ונקם, וה' סר מעליך ויהי עריך (ש"א כח. 16) שהוא מענין „שונאך". ומלאו פני תבל ערים (ישעיה יד. 21), אנשי קנאה ונקם מהם ומן המתקנאים בם וכן ענין עריך (בתהלים קיט. 20) כתרגומו בעלי דבבך.

ער 1) בכור יהודה שנתנה לו תמר לאשה והוא היה רע בעיני ה' וימת ערירי בלא בנים. 2) בן שלה בן יהודה ואבי לכה (בראשית לח. 3—7; דהי"א ד. 21).

ערב הזמן שסוף היום מתערב עם תחלת הלילה. לעת ערב (בראשית ח. 11) בערב יום (משלי ד. 9) זמן רדת השמש מערבה. מערב עד בוקר (ויקרא כד. 3) כל עת הלילה, מערב עד ערב (שם כג. 32) זמן לילה ויום שלאחריו. בלשון רבנן מעת לעת, עשרים וארבע שעות. מן הבוקר עד הערב (שמות יח. 13) יום תמים, בערב בערב (דהי"ב יג. 11) בכל ערב, זאבי ערב (צפניה ג. 3; חבקוק א. 8) זאבים האורבים לטרף לעת ערב מזלעפות רעב. בין הערבים (שמות יב. 6) המועד מנטות היום לערוב עד ראש הלילה הנקרא נשף. 2) שבטי ערב למשפחותיהם וארצם. מלכי הערב (מ"א י. 13), ובדהי"ב (ט. 14) בא מלכי ערב (בחטף פתח תחת העין) ובירמיה (כה. 24) באו: ואת כל מלכי ערב (בחטף פתח) ואת כל מלכי הערב (בסגל) השוכנים במדבר. הכונה מלכי ערב ומלכי יתר שבטיהם הבעדואינים קצוצי פאה השוכנים במדבר (ט. 25). (ש"ב).

ערב 1) בליל עמים שונים שנספחו לישראל בעלותם ממצרים, וגם ערב רב עלה אתם (שמות יב. 38) ובעלותם מבבל הבדילו כל ערב מישראל (נחמיה יג. 3) ועניננו אחד עם אספסוף. 2) חוט המתבולל ועובר לרוחב חוטי השתי בארג, בשתי או בערב (ויקרא יג. 29).

ערב, שם עם השוכן בערבה. בארץ ההיא התישבו צאצאי אברהם מאשתו קטורה וצאצאי ישמעאל בנו מאשתו הגר המצרית (בראשית כא. 21, 28). בבה"ק

הראשונים מן בראשית עד ספרו של הנביא ישעיה מכונים העמים והשבטים האלה בשם בני קדם, וארצם ארץ הקדם. ארץ ערב תחלק לשלש גלילות: 1) עדן ערב (דאס גליקליכע אראביען), החלק הזה הוא החלק הגדול מכולם, הוא מכיל בקרבו שטח גדול מלשון אילות לים סוף עד קצה הצפוני ללשון ים פרס. אדמתו מבורכת בכל ראשי בשמים ובהרריה טמונים אבני חן וגם עפרות זהב. מהגשמים היורדים בחלק הזה מן אפריל עד אָק־טאָבר נעשים נהרות גדולים שוטפים מהרים ומפרים ומרבים את פרי הארץ ותבואותיה עד למאד, ויושביה קוצרים ובוצרים את תבואותיהם ופירותיהם פעמים בשנה — אחת לפני ימות הגשמים והשניה אחריהם. הבשמים היקרים ופירות הארץ הנפלאים בריחם וטעמם יביאו שיירות רבות לארצות הקרובות וגם הרחוקות ומעשרות את בעליהם עושר רב. 2) החלק השני ידוע בשם מדבר ערב, לקצה המזרח עד נהר פרת והרי בבל ויתר גבוליו הם: עדן ערב, סלע ערב וארם. המדבר הזה אדמתו רזה, מעון נחשים וחיתו טרף, ומעיניו המעטים מימיהם מי מלח וגפרית ובאשה. אקלימו החם והלוהט יכניע את קרירות הלילה, והרוחות מעלים נשיאי חול ואבק. הרע מכולם הוא הרוח הנודע בשם סמום הנושב בירח יוני עד סעפטעמבער. שטח החלק הזה מכיל בקרבו 8000 פרסאות מרובעות. בכל השטח הרב הזה לא יראו ולא ימצאו לא הרים ולא גבעות, לא נהרות ולא תמרים, לא בתים ולא אהלים, אך לפעמים ימצאון שמה מעינות, אבל מימיהם מלוחים ומלאים ריח רע של גפרית. לפעמים נפגשו בעדואינים או המכונים בבה"ק קדרים עם אהליהם השחורים שנהיו למשל כאהלי קדר (שה"ש א. 5). 3) החלק השלישי ידוע בשם ס ל ע ע ר ב הוא צפון המערבי, לשון יבשת בים סוף, שעליה נצבים כעמודי שמים גבעות הר סיני וחורב. דרך הגליל הזה נסעו בני ישראל עולי מצרים, ראש עריו היא העיר סלע — „פעטרא" בלשונות העמים. גבולות החלק הזה המה: שני ימים — הים הגדול או התיכון וים סוף או הים האדום. שני חלקי תבל — אזיה ואפריקה ושלש ארצות — ערב, מצרים וארץ ישראל. ונחלק הגליל הזה: לארץ אדום, ארץ מואב, חצי האי סיני, ערבה והמדבר. (עיין ערביהם). בתלמוד הננו מוצאים ידיעות רבות ורחבות אודות ארץ ערב, ומזכיר ערים רבות שלא נמצאו זכרם בבה"ק. על רבי עקיבא מסופר כי נסע לערב ושמע שם שהיו קוראין לדיכרא יובלא (ר"ה כו.) ובמדרש (במ"ר פ"ט) מסופר כי מלך ערביים שאל את רבי עקיבא: אני כושי ואשתי כושית וילדה לי בן לבן, אהרגנה שזינתה תחתי? אמר לו: צורות ביתך שחורות או לבנות? אמר לו: לבנות. אמר לו: כשהיית מתעסק עמה נתנה עיניה בצורות הלבנות וילדה כיוצא בהן, ואם תמה אתה בדבר למוד מצאנו של יעקב, שמן המקלות היו מתיחמות שנאמר (בראשית ל). ויחמו הצאן אל המקלות, והודה מלך ערביים לר' עקיבא. רבים מבני ישראל התישבו בערב: ברקם, הוא החלק המזרחי של סלע ערב ובחגר, הוא החלק המערבי של הגליל הזה (משנה גטין א). בחשמונאים א (ה. 3) כתוב כי בני ישראל ישבו בערב כבר לפני מלחמת החשמונאים.

העמים הנודעים בשם ערביים המה יוצאי חלצי אברהם מאשתו קטורה ומפלגשו הגר המצרית, וגם יוצאי חלצי אחיו של אברהם, נחור והרן לערביים נחשבון; גם בני כוש בן חם ובני יקטן אחי עבר

ורבים מבני האמורי שהתישבו בערב — נחשבו לשבטי הערביים. היותר מצוינים בין שבטי הערביים המה: 1) שבא, יושבי נגב ערב עם עיר המלוכה שלהם „שבא". השבאים הצטיינו במסחריהם באבני חן, זהב ומיני תבלין שונים. המה נחשבים ליוצאי חלצי קטורה אשת אברהם (עיין דהי"א א. 32) וגם לבני בניו של כוש (בראשית י. 7) ויקטן (דהי"א א. 22). 2) דדן או דדנים, המה יושבי מדבר ערב הקרוב ללשון ים פרס, ועוד היום נמצא בלשון ים הזה אי בשם דדן, בכה"ק המה נזכרים ביחד עם שבא, וגם המה התעסקו במסחר, וגם המה מתיחסים לבני קטורה (בראשית כה) ולבני כוש (שם י. 7). 3) נביות, ערביים נוסעי בעדר יבואו נזכרים על פי רוב עם „קדר" (בראשית כח. 9; לו. 13). אילי נביות היו מצוינים בארצות המזרח (ישעיה ס. 7). מקום מושבם היה בסלע ערב עד עדן ערב נגבה. 4) קדר, שבט ערבי, מצוין בעשרו בעדרות צאן, וגבורים לירות בקשת (ישעיה כא. 17). הקדרים המה יוצאי חלצי קדר, הבן השני של ישמעאל בן אברהם (בראשית כה. 13). 5) מדינים. מקום מושבם היה בין גלעד וארץ ישראל. המדינים היו עוברים בשיירות עם סחורות ארצם למכרם בארצות אחרות, ולפעמים היו מכונים ישמעאלים (בראשית לז. 25, 27, 28). המדינים היו נמצאים גם במקומות שונים בארץ ישראל. הערביים באים בכה"ק נקובים גם כן בשמות: בני קדם, כושים, ישמעאלים. דת הערביים היתה עבודת כוכבים ומזלות, אבל נתנו כבוד גם לכחות הטבע אחרים. לפי עדות הערוֹדאָט היו הערביים אנשים שישמרו מוצא שפתיהם, ישבו בערים ובכפרים, ויושבי הערים שלחו במסחור ידם, אבל ביניהם נמצאים גם שבטים השוכנים באהלים ונוסעים בעדר.

מהם מצויינים במדת הכנסת אורחים, אבל לפעמים יעברו עם עדריהם גם על שדי תבואות והופכים כל חלקה טובה לשממה. בעת נדודי בני ישראל במדבר היו המדינים צוררים להם מאד אבל בני ישראל הכו אותם שוק על ירך. גם בימי השופטים הצקו לישראל מאד, וגם אז עשו בני ישראל עמם מלחמה ונצחום. בימי דוד היו למס לבני ישראל, ושלמה היה מכובד מאד בעיני מושלי הערביים, ומלכת שבא באה לארץ ישראל לבקר את שלמה בהיכלו בירושלים והשתוממה לשמוע את חכמתו ואת עשרו והנהגתו במשפט העם. ליהושפט הביאו הערביים מנחה שבעת אלפים ושבע מאות אילים ושבעת אלפים ושבע מאות תישים (דהי"ב כב. 11). אבל ליורם גדלה שנאתם למאד, כי בימיו עלו ביהודה ויבקעוה וישבו את כל הרכוש הנמצא בבית המלך וגם בניו ונשיו ולא נשאר לו בן כי אם יהואחז קטן בניו (דהי"ב כא. 16). אולם עזיהו במלחמותיו עם הערביים הכניעם כי עזרהו ה'. נבוכדנצר הכה את הערביים יושבי המדבר וסלע ערב והכניעם תחת עולו (ירמיה מט. 28). כאשר שבי בבל החלו לתקן חומות ירושלים התקשרו הערביים עם שונאי ישראל שכניהם כמו השומרונים, בני עמון ועוד לתת מכשולים לפניהם, כתבו מלשינות ושטנה למלך פרס כי היהודים מורדים במלכות המה אבל מאומה לא עלתה בידם (נחמיה ד. 7). יונתן החשמונאי הכה את הערביים אשר ישבו בסביבות דמשק. לעומת זה הערביים במקומות אחרים היו בשלום עם היהודים שובי בבל (חשמונאים א. יב. 31; ה. 25; ט. 35). אחרי יונתן המכבי החלו הערביים להרחיב גבולם מעבר לגבולי ארץ ישראל, **אבל המלך אלכסנדר השיב את כל הערים אשר לכדו מישראל וגם ערים אחרות**

מארצם לקח מהם ויביאם תחת ממשלתו (יאזעפוס, קדמוניות יג. 15, 4; א. 4; ב. 1; מלחמות א. 6. 3). מלכי הערביים החלו אז להתערב במריבות החשמונאים בעד כסא המלוכה. בימי ממשלת הורדוס הראשון התנפלו הערביים על ארץ יהודה, אבל הורדוס גרשם מארצו. הורדוס אנטיפאס סבל הרבה מחותנו מלך הערביים שהציקו מאד (שם טו. 5, 2) והיה נאלץ לבקש עזרה מהרומאים. בתלמוד (ע"ז יא:) מזכיר בית עבודה זרה קבוע של הערביים בשם נשבא, והוא אחד מן ההיכלות היותר ידועים ומכובדים. בעלי התלמוד חושבים את הערביים לרועי זונות היותר גדולים בתבל, כי אמרו עשרה קבים זנות ירדה לעולם תשעה מהם נטלו הערביים ואך חלק עשירי נטלו עמים אחרים (קדושין מט:). במסכת כלים פרק תשעה ועשרים מ"א נזכר מין בגד של הערביים הנקרא גומדא והוא מסוה שמכסין בה הנשים את פניהן. בפרק כ"ד ממסכת כלים נזכר דיצת הערביים שהוא מגן או תריס קטן. מכל זה נראה כי לחז"ל היו ידועים איזה דברים ממנהגיהם ודרכי חייהם של הערביים.

עורב. אחד ממיני עוף הטורף. את כל עורב למינו (ויקרא יא. 15).

העורב הוא העוף הראשון הנזכר בבה"ק)בראשית ח. 7): ויהי מקץ ארבעים יום ויפתח נח את חלון התבה אשר עשה. וישלח את העורב ויצא יצוא ושוב עד יבושת המים מעל הארץ. בדברים המעטים האלה תתן לנו התורה מושג נאמן מתכונת וטבע העוף הזה. העורב עזב את התבה כמו שקרוב לשער, לבקש לו מזון ומחיה, ועליו תספר התורה ויצא יצוא ושוב עד יבושת המים מעל הארץ. היונה אשר שלחה נח אחר העורב התנהגה את עצמה באופן אחר משל העורב. היא גם כן יצאה לבקש מחיה, אבל באשר לא מצאה מאומה נאלצה לשוב אל התבה. העורב לא היה מוכרח לשוב אל התבה, כי מצא לו מזון רב בגופות הנטבעים שהיו שטים על פני המים. ובכן היתה התבה למענו אך מקום לנוח עד יבושת המים מעל הארץ, ולזאת לא חפץ לבוא אל תוך התיבה, כי חברת האדם איננה אהובה לו ובחר לנוח על גג התבה. וזה אחד מהיתרונות של היונה על העורב הטורף.

עתה נפן אל המסופר אודות העורב בספר מ"א יז. באשר נשבע אליהו הנביא לאחאב מלך ישראל בשם ה' כי לא יהיה בשנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברו, היה אליו דבר ה' להסתר בנחל כרית אשר על פני הירדן, מהנחל ישתה והעורבים יכלכלו אותו כי כן צוה אותם ה'. אליהו עשה כאשר צוהו ה', והעורבים מביאים לו לחם ובשר בבוקר ולחם ובשר בערב ומן הנחל שתה. אין כל ספק שבה"ק במקום הזה מספרים לנו הנס שעשה ה' עם אליהו בחירו שלא ימות ברעב מחסרון המזון וצוה על העורבים שהמה יכלכלו אותו. מבארים אחדים משתדלים לקרב הדבר אל הטבע. ולזאת מבארים הספור כי אליהו מצא בקני העורבים בשר ולחם לרוב שהביאו למען אפרוחיהם, ונשאר די גם לאליהו לאכול. אבל מלשון הכתוב: ואת העורבים צויתי לכלכל אותך, והעורבים מביאים לו לחם ובשר בבוקר ולחם ובשר בערב, נראה ברור שלא כדבריהם. מבארים אחרים, וביניהם גם הרד"ק, מבארים השם עורבים כאלו היו ערביים. אבל הרבים מן עורב הוא עורבים ולא ערביים. ובכן אין כל ספק שכותב ספר מלכים חשב את הספור של כלכלת אליהו על ידי העורבים לנס יוצא מגדר הטבע.

סגנון חלשון של כת"ק במקומות

המדברים מכלכלת אפרוחי העורבים מתבאר על פי רעיון או אגדת מוזרת אודות העורבים. בתהלים קמ"ז כתוב אדות זה כדברים האלה: נותן לבהמה לחמה לבני עורב אשר יקראו. מזה מובן כי אפרוחי העורבים קוראים אל ה' לתת להם אכלם בעתו. ובאיוב (לח. 41) קוראים אנו אודות זה: מי יכין לעורב צידו, כי ילדיו אל אל ישועו יתעו לבלי אוכל... האגדה מספרת, כי העורבים מתנהגים באכזריות גדולה עם אפרוחיהם איזה זמן מן עת צאתם מקליפת ביציהם עד אשר יתכסה גופם בנוצות שחורות. אולם עד העת ההיא גופו של האפרוח מראה לבן לו, ובגלל המראה הזה אבותיו של האפרוח יחשבו אותו לממזר, ובכן שונאים הם אותו ולא ידאגו לכלכלתו. כן מבארים הדבר חוקרים אחדים. מה תעשה ההשגחה העליונה שלא ימותו ברעב? מצואתם ומאי נקיון הקן יצאו תולעים קטנים למרבה ובהתולעים האלה ישקיטו האפרוחים את רעבונם עד אשר יתכסו גופיהם בזמן תשעה ימים בנוצות שחורות ואז ישוב לב אבותיהם על בניהם וישתדלו לכלכלם כראוי. ההגדה הזאת מביא הרד"ק בפירושו לתהלים קמ"ט. פליניוס (היסט. 10. 15) מספר אדות העורבים כי מיד בעזבם בפעם הראשונה את קניהם יגרשום אבותיהם מן הסביבה ההיא ועל בניהם לבקש להם מקום מנוחה רחוק מאבותיהם.

עורב זאב, שני נסיכי מדין שהרגום בני אפרים אחרי אשר נצח גדעון את המדינים (שופטים ז). ימים רבים לא נמחק מזכרון בני ישראל מפלת מדין עם שני הנסיכים האלה. המשורר בתהלים (פג. 12) מתפלל: שיתמו נדיבמו כעורב וכזאב וכזבח וכצלמונע כל נסיכמו. המקומות שהומתו שני הנסיכים האלה קראו בני ישראל על שמם לזכרון הנצחון ויקראו את המקום שנהרג שם עורב בשם צור עורב, והמקום שהרגו את זאב — יקב זאב (שופטים ז. 25).

ערוב, הוא שם של המכה הרביעית או הנגע הרביעי שהוכו בהן המצרים לכופם על ידיהן להוציא את בני ישראל לחירות משעבודם. מה הוא ערוב? עיין ערך עשר מכות.

ערב, עץ המים. בכה"ק נמצא השם הזה אך בלשון רבים, כערבים על יבלי מים (ישעיה מד. 4). על מואב נאמר: יתרה עשה ופקודתם על נחל הערבים ישאום (ישעיה טו. 7) הערבים ישאום על נחל מפני כי קלים הם (היתרונות) מאד.

ערבה, בליל אור עם חושך במקום קץ ראות העינים, לזאת הוראתו: 1) מרחק לאין חקר, במליצה על אל שוכן מרומים, לרוכב בערבות (תהלים סח. 5). 2) לרוב עינינו מרחק ארץ בלי עצי יער, מדבר ציה וערבה (ירמיה נ. 12), וערבתה כגן ה' (שם נא. 3), נחל הערבה (עמוס ט. 14), הוא גבול הנגב לארץ כנען, ואין זה נחל הערבים הנזכר בישעיה (טו. 7). עיין ערך ערבה.

ערבה, מופת, מבטיח, אמונת דבר וקיומו. ואת אחיכם תפקוד לשלום ואת ערבתם תקח (ש"א יז. 18). ערוב עבדך לטוב (תהלים קיט. 122).

ערבון, עבוט מבטיח שלום חוב. אם תתן ערבון עד שלחך (בראשית לח. 17).

ערד, 1) שם איש ממטה בנימין (דהי"א ח. 15). 2) **ערד**, שם עיר למלך כנען במדבר יהודה (שופטים א. 16), היום שמה תל ערד מנגב לעיר מעון. מלך ערד עשה מלחמה עם בני ישראל (במדבר כא. 1; שם לג. 40). גם בספר

יהושע נזכרת העיר הזאת (יהושע יב. 14) בין ערי המלכים אשר בארץ כנען. (ועיין רמב"ן בפירושו לבמדבר כא. 1). אמנם לדעת הראב"ע שני ערד היו, אחד מעבר לירדן מזרחה והוא הנזכר בספר במדבר, והערד השני היה בעבר הירדן ימה.

ערה, שדה גלוי וחשוף. ערות על יאור על פי יאור (ישעיה יט. 7), שוממים גם אם על פי יאור המה.

ערוגה, עקר ענינו של השם הזה הוא ארץ עיפה, צמאה למים, הבאה לדמיון העורג ונכסף: נפשי כארץ עיפה לך (תהלים קמג. 6). ומזה יצאה הוראת השם „ערוגה" — תלם שמשקים תמיד את צמחה כערוגת הבושם (שה"ש ה. 13).

ערוד, עיר פרא למוד מדבר, ומוסרות ערוד מי פתח (איוב לט. 5). הערוד דומה מאד לחמור ולהכיר ההבדל ביניהם נדרש אור היום ובלילה קשה להבדיל בין ערוד לחמור, ולזה בתלמוד (ברכות ט.) משיכיר בין חמור לערוד.

ערוה, מחשוף, גלוי. לרוב ענינו אבר הבושת לזכר ולנקבה, שגלוין קלון הוא לאדם. וראה את ערותה והיא תראה את ערותו (ויקרא ה. 17) רומז למשכבי זמה. לראות את ערות הארץ באתם (בראשית מב. 6). לתור את מחסורה ללכדה. ערות דבר (דברים כג. 15) דבר קלון וחרפה.

ערום, בלי לבוש. ערום יצאתי מבטן אמי וערום אשוב שמה (איוב א. 21). ונמלץ לענין גלוי לא נסתר. ערום שאול נגדו (איוב כו. 6).

ערום, 1) איש תבונות, חרוץ. כל ערום יעשה בדעת (משלי יג. 16). או 2) בעל נכלי מרמה. והנחש היה ערום (בראשית ג. 1). מחשבות ערומים (איוב ה. 12). לשון ערומים (שם טו. 5).

ערוער, בשם הזה נקראו שתי ערים למזרח הירדן: 1) האחת שנפלה לנחלה למטה ראובן (דברים ב. 36; ג. 12; ד. 48; יהושע יב. 2; יג. 16; דהי"א ב. 8). והיא היתה מקצתה על שפת נחל ארנון ומקצתה על אי בתוך הנחל הזה. והיא הנקראת בספר שופטים (יא. 26) וירמיה (מח. 19) בשם ערער. — והשניה אשר נפלה בנחלה למטה גד (במדבר לב. 34; יהושע יג. 25) והיא היתה מבוננת על פני רבת בני עמון על אי אשר בתוך נחל יבוק (שם כד. 5). ולזאת כאשר תזכר בבה"ק עיר ערוער מבלי הזכיר את תבונתה, עלינו לדרוש ולדעת מענין הספור על איזו משתי הערים האלה יכוין הספר. כמו בספור מלחמת יפתח נאמר: ויכם מ ע ר ו ע ר עד בואך מנית (שופטים יא. 33) והיא ערוער אשר על פני רבה, כי המלחמה הזאת היתה עם בני עמון, וישעיה יזכיר את שתי הערים האלה יחד בשם ע ר י ע ר ו ע ר (ישעיה יז. 2). וגעזעניוס תרגם ערי ערוער — דיא שטאדטע אום ערוער, ר"ל הערים הסמוכות לערוער. אולם לדעת הר"י קאפלאן בהערותיו לספר ארץ קדומים, הטעם שבא השם ערי ערוער בלשון רבים הוא — מפני שמחצית העיר עמדה על שפת נחל ארנון, ומחציתה השניה על האי בתוך הנחל, כמו שמעיד על זה גם כן הפסוק אשר ב נ ח ל (דברים ב. 36; יהושע מערוער אשר על שפת נחל ארנון, והעיר יב. 2; כג. 16). וכן היתה גם כן תבונת העיר ערוער שעל פני רבת, כי גם היא היתה חציה בנויה על שפת נחל יבוק (הנקרא גם כן נחל גד) ומחציתה השניה — על האי אשר בתוך הנחל, וזהו טעם הכתוב (ש"ב כד. 5): ויחנו בערוער ימין העיר

אשר בתוך הנחל גד, כונתו כי אחרי עברם את הירדן היתה חניתם הראשונה בחלק הימני של העיר ערוער אשר היתה תכונתה בתוך נחל יבוק הנקרא גם כן בשם נחל גד. ואולי מזה הטעם נקראו שתי הערים הנזכרות בשם ערוער, שהוא מורכב מכפל השם ער־ער, כי כל אחת מהן היתה מן שתי ערים. — והעיר השלישית בשם ערוער היתה בחלקו של יהודה והיא הנזכרת בש"א (ל. 28) בין המקומות שהתהלך שם דוד ואנשיו. חרבות העיר הזאת עוד קימות היום, והנן נמצאות מנגב לבאר שבע מזרחה.

ערוץ, חריץ, מפרץ נחל, חור עפר בשטף מים בערוץ נחלים (איוב ל. 6).

ערי, שם אחד מבני גד בן יעקב (בראשית מו. 16).

עריה, מחשוף, גלוי. כמו ערוה. עריה בשת (מיכה א. 11) קלון נגלה. ובא גם כן לחזק התואר ערום. ואת ערום ועריה (יחזקאל טז. 7).

עריסה, גרש שעורים, קמח שעורים ראשית עריסותיכם (במדבר טו. 20).

עריף, אד, ענן. ואור חשך בעריפיה (ישעיה ה. 30).

עריץ, פורץ בכל הנצב לשטן לו, הרוץ, מהיר. כגבור עריץ (ירמיה כ. 11). לרוב ענינו לוחץ, אכזר. המון עריצים (ישעיה ה. 30).

ערירי, גלמוד, בודד, בלי בנים. ואנכי הולך ערירי. וענינו כמו ערער — ערום כעץ באין ענף ועלה. ובהשאלה על מלך שנפסקה מלכות מזרעו. כתבו את האיש הזה ערירי כי לא יצלח מזרעו איש ישב על כסא דוד (ירמיה כב. 30).

ערך 1) סדר, תכונת דבר לסדריו. וערכת את ערכו (שמות מ. 4). גם תלבושת איש על פי מדותיו תכונה בשם ערך, וערך בגדים (שופטים יז. 10). במליצה על עור הקשקשים ללויתן ותין ערכו (איוב מא. 4). 2) שיעור השגת יד איש לפי עשרו וקניניו. איש כערכו נגש את הכסף (מ"ב כג. 35) ורגיל לבוא בסמן הנוכח (ך עם קמץ). ואיש כי יפליא נדר בערכך נפשות לה' (ויקרא כז. 2). מענינו גם כן מחיר דבר ויקרו המוסרי. על החכמה: לא ידע אנוש ערכה (של החכמה) (איוב כח. 13).

ערל, שובב, פראי, פרוע כקוץ ודרדר שלא יזמר. שלש שנים יהיה לכם ערלים (ויקרא יט. 23). ערל באדם הוראתו אכזר, פריץ. הפלשתי הערל (ש"א יז. 26), קשה לב, חסר תבונה. פן יבואו הערלים האלה ודקרוני (ש"א לא. 4). ערל לב וערל בשר (יחזקאל מד. 9). פרוע ומזוהם ברוחו ובבשרו. כל הגוים ערלים וכל בית ישראל ערלי לב (ירמיה ט. 25), באלה כן אלה. ואין ענין ערלים בזה בלתי נמולים, כי העמים שחשב כלם נמולים הם לפי דתם. השם ערל הונח לפי זה גם כן על איש בלתי נמול, כלומר שלא נכרת ממנו העור הלוט על ראש האבר המוליד, בדרך שבורתים במזמרות את ראשי הצמח. וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו (בראשית יז. 14).

מצות מילה בישראל

אברהם היה הראשון בעם העברים או בני ישראל שנצטוה על המילה. אבל העברים לא היו היחידים בין שבטי בני שם שנהגו למול את ערלת בשרם. גם הערביים והקלחים באזיה, המצרים, המנדינגמס, היללאס, הפלשים, הכושים ויושבי אביסיניען ואיזה משבטי בנטו באפריקה, האטאהייטאנים, איזה מן המעלאנעזיאנים בפאלינעזיה, איזה משבטי ניוסאמט ווילס, באוסטרליה, האטאקס־

קאנים, נהואטל, אצמעקים ואיזה משבטי האמאזנים באמריקה.

המצרים היו מולים את זכריהם בימים הקדמונים מאד. כבר לפני המאָה הארבע עשרה לפני ספה"נ. על קירות היכל קהאנסו בקרנאק נמצא ציור איך הכהנים כורתים הערלה מן שני ילדים. כאשר התנפלו על מצרים השבטים יושבי על שפת ים התיכון, התנהגו המצרים בקבורת הרוגי מלחמה מצד האחיאנים (יונים) בדרך כבוד, מפני שהיו נמולים והסתפקו אך בחתוך יד אחת ולא השחיתו את כל הגוף כמנהגם.

שטאדע אָסף וקבץ אותות וסמנים בין עמים רבים שהיו כורתים החלק העליון מאיזה מן אצבעותיהם או עקרו שן אחת מן שניהם לאות כי המה חברים לשבט מיוחד, למען יכירו אותם על ידי זה בני השבט, וגם אלהי השבט יכיר אותם לחסות אותם תחת כנפיו.

אבל כריתת הערלה בין עם העברים כמו שכתוב בתורה, היא אות ברית שכרת ה' עם אברהם מיד בשובו לארץ כנען ממצרים, כי הוא קבל על עצמו לקיים מצות ה' לעשות צדקה ומשפט, וה' מצדו הבטיח לו ולזרעו ארץ חמדה טובה ורחבה ולהצילם מכל רע אם אך לא יטו מדרך הישר בעיני ה'. כריתת הערלה היתה לחוב לכל איש אשר גמר בדעתו להתחבר ולהסתפח לעם העברים וליהנות מכל זכיותיו בתוך עם ולקחת חלק בעבודת ה' הנהוגה בהם. וגם העבד שבא אל בית עברי לעבוד עבודה היה מחויב לכרות את ערלתו. כפי הכתוב בספר יהושע (ה. 5) היו בני ישראל, תחת עבדות המצרים, נוהגים למול את בניהם הזכרים, ואך בזמן נדודם במדבר בצאתם ממצרים לא היו מולים את בניהם. וגם על משה מסופר כי לא הקפיד למול בזמנו את בנו בלכתו למצרים ובא על ידי זה בסכנת מות ואך צפורה אשתו הצילו ממות בכרתה את ערלת בנה. העובדה הזאת מראה לדעת כי לצפורה היה ידוע ענין המילה, ויש לשער כי המדינים אָז מלו את בניהם.

מיד בעברם את הירדן עשה יהושע חרבות צורים וצוה למול את כל בני ישראל, כי בהיותם במדבר לא מלו בני ישראל את בניהם. המקום הזה נקרא אָז גבעת הערלות או גלגל כי שם גלה ה' את חרפת מצרים מעליהם, כי המצרים חשבו להם לחרפה להיות בלתי נמולים. וכבר בני יעקב אָמרו: כי חרפה היא לנו לתת את אחותנו לאיש אשר לו ערלה (בראשית לד. 14). אם כי לא מצאנו בכל כה"ק נזכר ענין המילה לבד בספר יהושע, בכל זאת יש לשער כי לא חדלו בני ישראל למול את בניהם בכל ימי שבתם בארצם. ואך אחרי חלוקת הממלכה בימי ירבעם ורחבעם חדלו בני אפרים מלמול את בניהם — כן כתוב בילקוט יהושע ובמדרש איכה (פ"א) נאמר כי הטובים (הכהנים) בימי צדקיהו לא מלו את עצמם.

אברהם מל את עצמו בהיותו בן תשעים ותשע שנים. ולפי דברי פרקי דר' אליעזר מל את עצמו ביום הכפורים. את ישמעאל בנו מל בהיותו בן שלש עשרה שנה. אולם יצחק בנו נמול לשמונת ימים. הזמן הזה נהיה לחוק בבני ישראל. אחרי מפלת המן הרשע התיהדו גוים רבים בארץ פרס כי נפל פחד היהודים עליהם ומלו את עצמם (אסתר ח. ועיין העתקת השבעים במקום הזה). הורקנוס החשמונאי הכריח את האדומים לקבל עליהם דת ישראל וכלם היו מוכרחים למול את בשר ערלתם (קדמוניות יג. 9, 1). היו ימים שגם נכבדים מהרומאים מלו את עצמם. במדרש ב"ר מסופר כי אליאגאבל, אנטאָנינוס ושני בני תלמי עפיפאנוס מלו את עצמם.

אך הקאדעקס היוסטוניאני הטיל עונש מות על אזרח רומי אשר ימול את בשר ערלתו. אנטיוכוס עפיפאנוס גזר על בני ישראל שלא ימולו את בניהם והאיש אשר עבר על הגזרה הזאת בן מות היה. וגם מושלי רומי הדריאן וקאנסטאנציוס ענשו קשה את בן ישראל שמל את בנו. וגם מושלי שפאניה הטילו עונש מות על בן ישראל שקיים מצות מילה.

ערמה 1) מזמת רשע ויעשו גם המה בערמה (יהושע ט. 4). 2) דעת ומזמה, תבונה, לתת לפתאים ערמה (משלי א. 4). אני חכמה שכנתי ערמה (שם ח. 12). בצלה שכנתי מאז.

ערמה, צבור, גל. תל ערמת חטים (שה"ש ז. 3). סלוה כמו ערמים (ירמיה נ. 26) כמו שדורכים צבורי דגן בגורן.

ערמון, מין עץ. תדהר ולוז וערמון (בראשית ל. 37).

ערן, בן שותלח מבני אפרים (במדבר כו. 36).

ערער, עץ חשוף וערום. כערער בערבה (ירמיה יז. 6). ובמליצה על עדה אבלה ושוממה. פנה אל תפלת הערער (תהלים קב. 18).

עורף, אחורי צואר החי, ויספו פניהם ממשכן ה' ויתנו עורף (דהי"ב כט. 6). השליכוהו אחרי גום, סרו ממנו. הסורר ומורה הפורק עול נקרא קשה עורף. כי ידעתי את מריך ואת ערפך הקשה (דברים לא. 27). קשה אתה וגיד ברזל ערפך (ישעיה מח. 4).

ערפה, אשת כליון בן אלימלך מנעמי אשתו (רות א. 4). אחרי מות אישה הואילה ללכת אחרי חמותה, אך נעמי דברה על לבה כי לא טוב לה להתנודד עמה באפס תקוה ותשב ערפה ותפרד מעליה. בערך כליון הבאנו דעת החוקרים כי רוב השמות במגלת רות בדויים המה (פיקציאן) ע"ש. וגם ערפה הוא שם בדוי, כי הפכה עורף לחמותה ואל אמונת ישראל.

ערפל, עב, ענן. יום ענן וערפל (יואל ב. 2), על הארבה המכסה את עין הארץ. ונאמר על אל מסתתר ענן וערפל סביביו (תהלים צז. 2). וכן נגלה שכינתו ראשונה לעם, כאמור: ומשה נגש אל הערפל אשר שם האלהים (שמות כ. 21) ולכן אמר שלמה בהגלות ענן כבוד ה' במקדש: ה' אמר לשכון בערפל (כי פניו לא יראו) (מ"א ח. 12).

עורק, פתיל, שרוך או גיד הדם בגוף החי. ועורקי לא ישכבון (איוב ל. 3) לא יתנו להם לעצמם מנוחה.

ערקי, מעיר ערק (בראשית י. 17), והיא עיר בארם לרגלי הלבנון מצפון לעיר טריפולים. בכתב היתדות רשום שמה ערקאא, והיום נקובה בשם תל ערקא, ונזכרה בקדמוניות ליוסיפון (א. 6, 3).

ערש, מטה במרבדים רכים. מרבדים רבדתי ערשי (משלי ז. 16). ערשנו רעננה (שה"ש א. 16) על חציר שדה תחת עץ רענן.

עשב, ירק שעיר, דשא דק כשערה. עשב מזריע זרע (בראשית א. 11). עשב השדה (שם ב. 5).

עשהאל 1) הבן הצעיר של צרויה אחות המלך דוד ואחי יואב שר צבאו ואבישי (דהי"א ב. 16). הוא הצטיין בקלות רגליו, כשרון יקר מאד בימים ההם. הוא היה אחד מן שלשים הגבורים אשר לדוד, השלישי לשלשה חשניה ושר לעשרים וארבעה אלף (ש"ב ב. 18; כג. 24; דהי"א כז. 7). בהצותו עם עבדי איש בשת בן שאול בעבור דוד מלכו הכהו אבנר בחניתו וימיתהו ויקבר בבית לחם (ש"ב ב. 23, 32). 2) לוי

שסבב עם עוד עשרה לוים וכהנים בערי יהודה ללמד את העם תורת ה' בימי יהושפט מלך יהודה (דהי"ב יז. 8). 3) פקיד על התרומה והמעשר בימי המלך חזקיהו. 4) אבי יונתן, הוא יונתן אשר התנגד לעזרא שדרש משובי הגולה לגרש את הנשים הנכריות שלקחו להם (עזרא י. 15).

עשו, הבן הבכור של יצחק בן אברהם ואשתו רבקה בת בתואל. עשרים שנה אחרי הנשואין לא היו להם בנים, כי יצחק היה בן ארבעים בקחתו את רבקה אשתו וששים שנה היה בלדת לו רבקה התאומים את הבכור עשו ואחיו יעקב (בראשית כה. 20—26). בעת הריונה הרגישה רבקה כי הילדים מתרוצצים בקרבה, ותלך לדרוש את הנביא והוא הודיע לה כי תאומים בבטנה ומהם יצאו שני גוים ולא יהיה שלום ביניהם כל ימיהם, ורב (הבכור) יעבוד צעיר, דבר שלא היה רגיל בימים ההם. ובכן ילדה שני בנים, הראשון בצאתו מרחם אמו היה אדמוני כלו כאדרת שער ויקראו שמו ע ש ו. ואחרי כן יצא אחיו וידו אוחזת בעקב עשו ויקראו שמו יעקב. כאשר גדלו הנערים היו משונים מאד בתכונת נפשם: יעקב היה איש תם רועה צאן ויושב אהלים ועשו היה איש מפורסם יודע ציד ואיש שדה.

חיי הציד מלאים חליפות ותמורות שונות. לפעמים יחלופו ימים שלא יעלה בידו לצוד גם ציד כל שהוא. וסכנת מות של רעב מרחפת עליו. פעם אחת כשעברה על עשו עת צרה כזאת שב אל בית אביו בתקותו כי ימצא שם דבר מה להשקיט רעבונו. בבואו מצא את יעקב אחיו מכין תבשיל של עדשים. ויאמר אליו: הלעטני נא מן האדום האדום הזה. מן סגנון הלשון שהשתמש בו עשו: „הלעיטני", מלה שמשתמשים בה בני אדם כשמדברים אדות הושטת מאכל לבהמה, כמו שנינו (שבת קנ"ה:) אין אובסין את הגמל אבל מ ל ע י ט י ן אותו, למד יעקב לדעת כי נפש חית השדה, נפש בהמה מדברה מתוך גרונו, וחובות הבכור אינם מתאימים עם נפש נמוכה כזאת, לכן הציע לפניו למכור לו את זכות הבכורה שלו. עשו מיד נתרצה להצעתו וימכור את בכורתו ליעקב בעד לחם ונזיד עדשים, כי כל ענין הבכורה היה נבזה ונמאס בעיניו מאד.

כאשר הגיע עשו לשנת הארבעים של ימי חייו לקח לו שתי נשים מבנות הכנעני יושב הארץ: את יהודית בת בארי החתי ואת בשמת בת אלון החתי. הנשואין האלה היו למורת רוח ליצחק ולרבקה. והדבר הזה החליש במדה ידועה את אהבת אביו אליו שהיה אהב אותו יותר מיעקב וחזק את אהבת רבקה ליעקב בנה שהיתה אוהבת אותו גם קודם יותר מעשו והרגשות האלה פנו דרך ליעקב להכיר אותו לבכור תחת עשו.

מאורע אחד הגדיל מדורת השנאה בין שני האחים, וזה הדבר: יצחק הגיע לזקנה ושיבה ועיניו כהו מראות. רגשי חושיו נחלשו ויבקש מעשו בנו להחיות את נפשו במטעמי צידו ותברכו בעבור זה נפשו בטרם ימות. רבקה בשמעה את דברי יצחק לעשו הכירה מיד כי הגיעה שעת הכושר להסב הבכורה ליעקב בנה האהוב על ידי הברכות שיברך אותו אביו לפני מותו. בלי ספק ידעה רבקה ממסחור הבכורה בין האחים, ולזאת חשבה לנחוץ כי יקיים גם בעלה את המסחור הזה על ידי ברכתו את יעקב טרם מותו בברכות הראויות להבכור. אין כל ספק שרבקה היתה יראה ופחדה שירע מצבה בביתה אחרי מות אישה אם הירושה תפול לנחלת

לבנה שאיננו אָהוב לה עם שתי כלותיה נשי עשו השנואות לה, ולזאת חשבה מחשבות להסב הדבר כי יברך יצחק את יעקב תחת עשו, כי הברכות לפני מות אדון הבית והמשפחה היו אָז בימים הקדמונים כעין צוואה בימינו.

ורבקה גמרה בדעתה להשתמש בחולשת רגשותיו ותושיו של יצחק להגיע אל המטרה שהתותה לה. היא הכינה מטעמים משני גדיי עזים, כאשר אהב יצחק, ותלבש את יעקב בגדי עשו החמודות ואת עורות גדיי העזים הלבישה על ידיו ועל חלקת צואריו (כי עשו היה איש שעיר) ותשלחהו עם המטעמים אל אביו. בתחלה היה הדבר חשוד בעיני יצחק, כי הכיר קולו של יעקב, אבל כאשר משש בידו את ידי יעקב נוכח לדעת כי עשו עומד לפניו, כי היו ידיו שעירות, ויברכהו. הסכנה עברה, ורבקה ויעקב שמחו על תוצאות הדבר כחפצם.

בין כה שב עשו מן השדה ויעש גם הוא מטעמים מצידו ויבא לאביו; בשמוע אביו את המרמה שעשה יעקב חרד חרדה גדולה עד מאד, ויאמר לעשו: בלי ספק אחיך יעקב בא במרמה ויקח את ברכתך, והברכה שברכתי אותו אין להשיב ובלי ספק גם ברוך יהיה ומה אוכל עשות למענך? לדברים האלה צעק עשו צעקה גדולה ומרה עד מאד, ויאמר אל אביו: הברכה אחת היא לך, אָבי? וישא את קולו ויבך. דמעות עשו העירו רחמי יצחק, ויברך גם את עשו, ויאמר: הנה משמני הארץ יהיה מושבך ומטל השמים מעל ועל חרבך תחיה ואת אחיך תעבוד והיה כאשר תריד (כשתגיע לממשלה — מלשון וירד מיעקב, או ורדו בדגת הים) אָז תפרוק עלו מעל צוארך.

ובכן נאבדה לעשו זכות הבכורה ותגיעה ליעקב. עשו נהפך לשונא לאחיו יעקב, וגמר בלבו להרוג אותו אחרי מות אביו יצחק. כאשר נודע מחשבתו לרבקה יעצה לבנה האָהוב לה יעקב כי יעזוב את עיר מולדתו באר שבע ויסע להרן עיר משפחת אביה, מקום מגורי לבן דודו אחי רבקה אמו. בין כה עשו היה הולך הלוך וגדל מאד בארץ אדום. כעשרים שנה נשאר יעקב בחרן ואחרי כן גמר בדעתו לשוב לבאר שבע עיר מולדתו אל אביו ואמו. אבל היה ירא מאד מעשו אחיו שלא יפגשהו לקחת נקמתו ממנו על הבכורה והברכות ששלל ממנו במרמה, ולזאת שלח אל עשו מתנות מצאן ובקר גמלים וחמורים שרכש לו בחרן להשיב חמתו ממנו. המנחה ששלח יעקב לעשו פעלה לטוב על לב עשו וחמתו עליו שככה, ובראותו את אחיו יעקב נפל על צוארו וישקהו. ובכן סרה הקנאה והשנאה מבין שני האחים, ועשו הציע ליעקב להשאיר עמו מאנשי חילו לשמרו בדרך עד אשר יבוא אל ארצו שעיר או אדום, ושמה יחיו שניהם באהבה ואחוה ושלום ורעות. יעקב נתן לו תודה מקירות לבו והבטיחה לו לבוא אליו אל ארצו שעיר, אבל לא מיד כי קשה עליו הנסיעה בדרך רחוקה כזו והוא מוכרח להתנהל לאט, לאט, כי ילדיו רכים והצאן והבקר עלות עליו ואם ידפוק אותם יום אחד ומתו כל הצאן. אבל יעקב דחה את עשו אחיו בהבטחת שוא, כי לא האמין בישרת לבבו, ובבואו לעיר סכות קנה לו בית ולמקנהו עשה סכות ולא קיים הבטחתו לעשו להתישב עמו בארצו שעיר.

ההכנעה שהראָה יעקב לעשו, כי כאשר נגש אליו עשו השתחוו אליו כל בני משפחתו, והמנחה שנתן לו יעקב העירו בלבו מחשבה כי יעקב אחיו איננו חושב כלל להתנהג עמו כראש המשפחה כראוי לבכור, ומחה מלבו את כל ענין

מכירת הבכורה והברכות. ובכן מספור התורה על אודות עשו נוכל להוכיח כי תכונת נפשו וטבעו לא היו כל כך רעים ואדרבא נמצאו בו גם נטיות ותכונות טובות. אבל בספרי הנביאים והכתובים נמצאים מקומות אחדים המורים כי עשו היה בעל נפש נמוכה ולזאת היה שנוא בעיני ה', כמו דברי הנביא מלאכי: הלא אָח עשו ליעקב ואוהב את יעקב ואת ע ש ו ש נ א ת י (מלאכי א. 2, 3). בתלמוד ומדרשים הדעות אודות תכונת נפשו שונות. יש מחייבין אותו ויש מזכין. ר' יוחנן (ב"ב טז:) מחליט כי ביום שמת אברהם אבינו זקנו של עשו עבר אותו רשע חמש עברות: בא על נערה המאורסה, הרג את הנפש, כפר בעיקר, כפר בתחיית המתים ושט (ביזה) את הבכורה, וכלהו יליף מקראי (ע"ש). אבל חכמים אחרים מצאו בו גם דברים טובים. הוא קיים מצות כבוד אב על צד היותר טוב (ב"ר פס"ה). הוא השתדל לחקות מעשי אביו: נשא לו אשה כשהיה בן ארבעים שנה, כאשר עשה אביו (שם 67). כאשר נוכח לדעת כי בנות חת שנואות להוריו, השתדל לקחת לו אשה מבנות ישמעאל דודו בכדי לעשות נחת רוח להוריו (שם). ממותו לא נזכר בכה"ק מאומה. אבל בתלמוד נמצאָה אגדה אחת המספרת כי ראשו של עשו נקבר ביחד עם יעקב במערת המכפלה (סוטה יג.).

עשור, שם כולל מספר עשרה. ימים או עשור (בראשית כד. 55) ענינו עשרה ימים. ואם יצטרף לשם ביחס ל מנוקד בפתח יקבל הוראת מספר סדורי: בעשור לחדש (יחזקאל מ. 1) ביאורו ביום העשירי לחדש. נבל עשור הוא נבל בעל עשרה מיתרים.

עשיאל, אבי שריה ראש אָבות לבני שמעון (דהי"א ד. 35).

עשיה, עבד המלך, אחד מן האנשים אשר המלך יאשיהו שלח אל חולדה הנביאָה לשמוע ממנה את דבר ה' על יושבי יהודה שלא עשו ככתוב בספר הזה (מ"ב כג. 12—14; דהי"ב לד. 20). 2) אחד מן הנשיאים של שבט שמעון אשר התנפלו על אהלי הרועים במבוא גדור ויכום ויחרימום (דהי"א ד. 36). 3) מן בני מררי שלקחו חלק בהבאות הארון לירושלים מבית עובד אדום הגתי בימי דוד (דהי"א ו. 30). 4) הבכור להשילוני מבני יהודה (שם ט. 5 ובנחמיה (יא. 5) בא שמו מעשיה.

עשיריה, כמו עשרון, חלק אחד מדבר הנחלק לעשרה חלקים שוים. ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבאר (ישעיה ו. 13).

עשק, ש באר שחפרו רועי יצחק בנחל גרר אבל הפלשתים רבו עליה (בראשית כו. 20) ועיין ערך באר.

עשרת הדברות המה היסודות להחוקים והמשפטים, (קאָנסטיטוציאָן) של תורת ישראל. בספר התורה (שמות לד. 28; דברים ד. 13; י. 4) נקובים בשם עשרת הדברים או „דברים" סתם (דברים ה. 19), וגם דברי הברית, שעל פיהם כרת ה' את בני ישראל לעשותם עם קדוש וממלכת כהנים. „כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל" (שמות לד. 27—28). הדברים הקדושים האלה שמע העם על ידי התגלות האלהים על הר סיני מתוך ענן עב, כמו שנאמר: הנה אנכי בא אליך בעב הענן למען ישמע העם בדברי עמך וגם בך יאמינו לעולם (שמות יט. 9). העם נצטוה לקדש את עצמו להיות נכון לקראת המחזה הקדוש הזה. ביום השלישי

של ההכנה נראה ענן וערפל על הר סיני ונשמע קול שופר חזק מאד ויחרד ההר וגם כל העם אשר במחנה, ונשמעו עשרת הדברים הקדושים האלה שנתקבלו מכל העמים הנאורים ליסוד תורת המוסר ואושר חברת האדם. בספור המאורע המצוין הזה לא נזכר בפירוש אם שמע העם את הדברים האלה ישר מפי הגבורה או באמצעות משה. מהדברים שאמר משה אל העם: „אנכי עומד בין ה׳ וביניכם בעת ההיא להגיד לכם את דבר ה׳" קרוב לשער כי העם שמע את הדברים על פי משה. וכן ביארו חז"ל את הפסוק משה ידבר והאלהים יעננו בקול — „בקולו של משה". ויש מרבותינו מחליטים כי עשרת הדברים שמע העם כלם מפי הגבורה, ומה שכתוב שהעם בקשו ממשה לאמר: דבר אתה עמנו ונשמעה, סובבים על יתר החוקים והמשפטים לבד עשרת הדברים (ילקוט שמעוני רמז שא.). לפי דעת המכילתא שמע העם את הדברה הראשונה מפי הגבורה כי היא היתה הכלל שבכלל בתוכו יתר הדברות ובא משה ופירשן בפרט: „כלן בדבור אחד נאמרו וחזר (משה) ופירש כל דבור ודבור בפני עצמו כדי לשבך האזן" (מכילתא פרשת יתרו). חכמי ישראל בכל דור ודור השתדלו להרחיק אף אבק גשמיות מענין התגלות האלהית על הר סיני, ועל האמור בענין הזה „וירד ה׳ על הר סיני" אמרו: מעולם לא ירדה שכינה על ההר להשמיע לבני ישראל את עשרת הדברות, כי אם מן השמים השמיעם את דברות קדשו, כמו שנאמר: כי מן השמים דברתי עמכם (שמות כ. 1) ונאמר: מן השמים השמיעך את קולו ליסרך (דברים ד. 36).

בנוגע לסדר הדברות על שני הלוחות הדעות שונות. פילון האלכסנדרוני פלאַוויוס (קדמוניות ג, 5. 5), אריגענעס והירונימוס וגם רבים מחכמי הע... הקדמונים מחליטים בהסכמה אל קב... היהודים כי עשרת הדברות היו כתובות על שני הלוחות חמש על כל לוח, והיו נחלקות באופן שחמש היו מאותן המדברות מחובות האדם למקום, והחמש האחרות — מהחובות שבין אדם לחברו. ולפי זה היו הדברות: אנכי, לא יהיה לך, לא תשא, שמירת שבת, כבוד הורים על לוח אחד, והדברות: לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב, לא תענה, לא תחמוד — על הלוח השני. מבארים אחדים חושבים כי על הלוח האחד היו של... דברות הראשונות, והשבע האחרונות על הלוח השני. וגם בענין הדברות בעצמן הדעות מחולקות. מבארים אחדים חושבים את הדברות אנכי ולא יהיה לך לדברה אחת, ולזאת מחלקים הדברה לא תחמוד לשתי דברות. גם בין רבותינו הקדמונים הדעות שונות אדות עשרת הדברות. לדעת ר׳ שמעון בן יוחאי היו כתובות כלן על כל אחד מהלוחות (ילקוט חלק ראשון רמז 368), לדעת המכילתא (יתרו) היו כתובים על הלוחות בין כל דברה ודברה חוקים ומשפטים אחרים שיש להם שייכות ויחוס אל הדברה ההיא.

ענין הלוחות ועשרת הדברים נזכרו איזה פעמים בתורה: כמו וידבר אלהים את הדברים האלה לאמר (שמות כ. 1); ויאמר ה׳ אל משה עלה אלי ההרה והיה שם ואתנה לך את לוחות האבן (שם כד. 12); ויתן אל משה ככלותו לדבר אתו בהר סיני שני לוחות העדות כתובים באצבע אלהים (שם לא. 18); וירד משה מן ההר ושני לוחות העדות בידו לוחות כתובים משני עבריהם מזה ומזה הם כתובים, והלוחות מעשה אלהים המה והמכתב מכתב אלהים חרות על הלוחות. ויהי כאשר קרב משה אל המחנה וירא

את העגל והמחולות ויחר אף משה וישלך מידיו את הלוחות וישבר אותם תחת ההר (שם לב. 15—19); ויגד לכם את בריתו אשר צוה אתכם לעשות עשרת הדברים ויכתבם על שני לוחות אבנים (דברים ד. 13). אחרי אשר שבר משה את הלוחות בגלל מעשה העגל בא אליו הצווי מאת ה׳ לפסול שני לוחות אבנים אחרים וה׳ כתב עליהם עוד הפעם את הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים (שם לד. 1).

נוסח עשרת הדברים הכתובים בספר דברים משונה הוא במקומות שונים מן הנוסח הכתוב בספר שמות (פרשת יתרו). קשה עלינו לדעת אם השנויים האלה יצאו בכונה מאצבע האלהים אשר כתבה מחדש את עשרת הדברים על הלוחות, או המה יצאו מפי משה על פי ה׳ בספר דברים שהוא כלו בנבואה אבל בסגנון לשונו (עיין ערך קללות). והנני להעיר בזה על השנויים הללו: בדברה הרביעית (בדבר קדושת השבת) ישנם ארבעה שנויים: 1) בס׳ שמות מתחלת הדברה במלת „זכור" ובספר דברים — „שמור". 2) אחרי מלת לקדשו נתוספו בספר דברים המלות „כאשר צוך ה׳ אלהיך" שאינן בספר שמות. 3) אחרי מלת בשעריך בדברה זו נתוספו בספר דברים המלות „למען ינוח עבדך ואמתך כמוך". 4) טעם שמירת השבת בספר שמות הוא: כי ששת ימים עשה ה׳ את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בם וינח ביום השביעי על כן ברך ה׳ את יום השבת ויקדשהו, ובספר דברים בא הטעם: וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך ה׳ אלהיך משם ביד חזקה ובזרוע נטויה על כן צוך ה׳ אלהיך לעשות את יום השבת. 5) בדברה החמישית (כבוד הורים) באה ההוספה: „כאשר צוך ה׳ אלהיך... ולמען ייטב לך". 6) בדברה התשיעית באה בספר שמות המלה „שקר", ובספר דברים תבוא המלה „שוא". 7) בדברה העשירית באה המלה „לא תחמוד" בספר שמות, ובספר דברים — „לא תתאוה".

לפי דעת רבותינו בעלי התלמוד והמדרשים כבר התנהגו גדולי עמנו בדרכי חייהם על פי חוקי עשרת הדברות עוד טרם נתנו למשה בסיני (עיין ויק"ר פ׳ ב׳; ילקוט חלק ראשון רמז 227 ורמז 276).

עוד נשאר לנו לבאר הערך היקר של איזה דברות, שהנה היסוד לתורת ישראל. למעלה הבאנו דעת המכילתא כי הדברה הראשונה „אנכי ה׳ אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" כוללת בתוכה כל הדברות הנשארות. כי באמת ענין החירות הוא היסוד היותר גדול, היותר יקר בכל תורת ישראל. „העבד ישראל?" — קורא ירמיהו בתמהון (ירמיה ב. 14). הכהן הנוצרי פליורי אומר: „היהודים מצטיינים בנטייתם החזקה והנפלאה של רגש החירות. ביניהם לא ימצא אף אחד מההכרונות שיש בינינו (הנוצרים) שהמה תולדות ההכנעה והשפלות המצויות כל כך בינינו: הנובעות ממקור וטבע העבדות השררת בקרבנו". תורתנו הקדושה חושבת את ענין החירות להטובה היותר יקרה ונכבדה בחיי עם ישראל, כמו שנאמר: והתהלכתי בתוככם והייתי לכם לאלהים ואתם תהיו לי לעם. אני ה׳ אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים מהיות להם עבדים. ואשבור מוטות עולכם ואולך אתכם קוממיות. רגש החירות הכה כל כך שורש עמוק בלבות בני ישראל שכל השתדלות עמי דת הנוצרים להפוך את ישראל לעבדי עולם לא הועילה להם להגיע למטרתם זאת. ובאשר כבדה עליהם יד המושלים העריצים לשלול מהם חירותם,

עזבו את הארץ ואת כל רכושם ויקחו את מקל נדודים בידם לבקש להם מקום שלא יכבידו עליהם שם את עול העבדות. ולזאת מצות פדיון שבוים נחשבה בין בני ישראל להמצוה היותר יקרה והיותר קדושה.

בדברה השניה — „לא יהיה לך" — נתקשו רבים בענין תאר הקנאה המיוחס להבורא ובדבר העונש שהוא פוקד עון אבות על בנים וגו', הלא כתיב בתורה ושנוי בנביאים (דברים, יחזקאל) לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות. והנה במה שנוגע לתאר הקנאה והנקמה המיוחסות להבורא בהם דברנו בערך נקמה (עיין שם), והפקידה על בנים ובני בנים, שונה הוא העונש הבא על האדם מצד החברה (בידי אדם) מהעונש הבא על האדם מן השמים מצד היוצר אביר הטבע. כי כאשר יטמא האדם גופו ונשמתו בעברת מבוערת ויהרס על ידה את יסודי גוו ויחלה ויחלש יוריש החוטא את מחלתו זאת לבניו ולבני בניו אחריו. ואולי כונו לזה חז"ל במאמרם כאן כשאוחזין הבנים במעשה אבותיהם כשאוחזין לא מחפצם ורצונם כי אם הם מוכרחים לאחוז מצד הירושה של נחלת אבות.

בהדברה הרביעית ראוי לשים לב אל הבטוי: וביום השביעי שבת לה', כי המלות האלה מרמזות על הערך הגדול של יום השבת בחיי האומה ועל גודל קדושתו. כי אחרי ששת ימי המעשה שכל אחד מבני ישראל מסור לצרכיו הפרטיים, לעניני ביתו ומשפחתו, יקדש את יום השבת לעניני הכלל, הצבור והעם, שבת לה' (כי ה' הוא מלך העם והמדינה), כי יום הזה מתאספים בני העיר לפני שער העיר לשמוע דבר ה' מפי הנביא או המטיף, המודיע להם את מצב העיר והקהל, את מצב העניים, פוסקין על הצדקות הנחוצות להצטרכות העדה ועוד ועוד. למען תוכלנה גם הנשים לקחת חלק בעניני הצטרכות הכלל, גזר החוק בפרט „לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת" (כי המלאכה הזאת היתה בכלל של לא תעשה כל מלאכה) למען תהיינה הנשים חפשיות מבית הבישול, להתערב ולקחת חלק בצרכי הכלל. ובגלל הדבר הזה היה ענין השבת חשוב מאד אצל כל הנביאים, והאיש מבני ישראל שלא הקדיש את היום הזה לעניני הכלל היה נחשב כפורש מן הצבור והולך אך ורק אחר בצעו, ואם הרוב הוא מחלל שבת הוא מביא בזה על עם כלו את הרעה היותר גדולה, והיא — גלות ונדודים. כדברים האלה נבאו רוב הנביאים. ירמיה נבא: והיה אם שמוע תשמעון אלי נאם ה'... לקדש את יום השבת לבלתי עשות בו כל מלאכה ובאו בשערי העיר הזאת מלכים ושרים יושבים על כסא דוד... וישבה העיר הזאת (ירושלים) לעולם... ואם לא תשמעו אלי לקדש את יום השבת ...והצתי אש בשעריה, ואכלה ארמנות ירושלים ולא תכבה (ירמיה יז. 21—27). גם יחזקאל נבא גלות לישראל בגלל חלול שבת: קדשי בזית ואת שבתותי חללת... והפיצותי אותך בגוים וזריתיך בארצות (יחזקאל כב. 8—15). ישעיה נבא: אם תשיב משבת רגליך עשות חפציך ביום קדשי... וקראת לשבת עונג לקדוש ה' מכובד... אז תתענג על ה' והאכלתיך נחלת יעקב אביך כי פי ה' דבר (ישעיה נח. 13—14).

עשרון, עיין ערך עשירית.

עש, שרץ המאכל ארג ומעלת בו רקבון. כבגד אכלו עש (איוב יג. 28) ועיין ערך עיש.

עשות, מעשה ידי אמן. ברזל עשות

(יחזקאל כו. 19) ברזל עָרוּך מלאכת מחשבת.

עשות, בן יפלט למטה אשר (דהי"א ז. 23).

עשיר, כה"ק לא יתנו יתרון להעשיר על העני, כי שניהם הם מעשה ידיו של הקב"ה ולכן אין להעשיר להתגאות על העני. עשיר ורש נפגשו עושה כלם ה' (משלי כב. 2). ולא כחו ועוצם ידו עשה לו את חילו. אבל בנוהג שבעולם עשיר יענה עזות (שם יח. 23), כי הוא מתגאה בעשרו ולזאת על פי רוב אינם אהובים לה'.

עשן, קיטור מאש. ותמרות עשן (יואל ג. 3). בשם הזה משתמש העברי לדמיון דבר האובד ונעלם קל מהרה. כהנדוף עשן תנדוף (תהלים סח. 2) ולדמיון דבר המאיר ומכאיב. וכעשן לעינים (משלי י. 26).

עושק, עשקה, חמס, שוד, צרה, מצוקה. והשיב את העושק אשר עשק (ויקרא ה. 23). ה'! עשקה לי ערבני (ישעיה לח. 19), הה! אלי, אני בלחץ מצוקה גדולה, היה ערב שלי והוציאני מצרה. כמו ערוב עבדך לטוב אל יעשקוני זדים (תהלים קי"ט).

עושר, הוא קבוצת ואוסף הון רב. כה"ק לא יחשבו את העשירות לכבוד ולמעלה להאדם, אבל אם הוא בוטח בעשרו שהוא יצילו מכל רע סוף כל סוף יפול ברשתו. בוטח בעשרו יפול (משלי יא. 28), והבוטחים על חילם וברוב עשרם יתהללו אינם אהובים למקום. הבוטחים על חילם וברוב עשרם יתהללו (תהלים מט. 7).

עשת, תבנית מוצקה, מסכה. מעיו עשת שן (שה"ש ה. 14).

עשתות, מחשבת לב בערמה. לפיד־בוז, לעשתות־שאנן (איוב יב. 5) על האיש הנמצא בצרה גדולה מביטים בבוז וחרפה, בלי חקור אם הוא אשם בצרתו. ושורש המלה לפיד הוא „פיד", והלמ"ד הוא שמוש יהם שאליו, לעשתות — לאיש בעל עשתנות, הנה מחשבות ערמה — שאנן נתנה מנוהה ושלות השקט, נכון מלשון נכה (כמו גאון מן גאה) כלומר דחיפה למועדי רגל, ולהיפך לשודדים, ישליו אוהלים, למרגיזי אל בטוחות מפחד רעה. והמליץ לפי זה מתאונן ומתרעם על רוע הנהגת העולם.

עשתי, באשורית **עשתן** (בחירק תחת העין והתיו) הוראתו אחד. ולפי זה עשתי עשר הוא אחד עשר; עשתי עשר פרים (במדבר כט. 20). ור' יונה אבן־גנאח פתרו עד שתי כלומר אחד. אבל הראב"ע העיר עליו כי לפי זה היה ראוי להיות לזכרים עשני.

עשתנות, עיין ערך עשתות.

עשתרת, משורש עשר, והוא מרבית עדרי צאן כפירוש חז"ל למה נקרא שמו עשתרות שמעשרות את בעליהן, וכמו השם פרי בחי וצומח פרי הארץ ופרי בטן, כן נקרא פרי עדרי בקר בשם „שגר אלפיך", ופרי הצאן „עשתרות צאנך". ומזה נקראת אלילת הלידה של הצדונים שהיתה בתמונת רחל (שה נקבה) עשתורת, וכן פירש הר"י אבן גנאח עשתורת הן הנקבות מן הצאן ולכבוד האלילה הזאת נקראת העיר שעמד בה ההיכל להאלילה הזאת בעם הרפאים „עשתרות קרנים". גם קרית עוג מלך הבשן היתה נקראת עשתרות לשם האלילה הזאת (דברים א. 4), כי כן היה דרך הקדמונים לקרוא שמות ערים בשם אלהיהם. ולזאת יפה פירשו חז"ל את השם ירושלים כמו עיר־שלם, כלומר עירו של הקב"ה הנקרא שלם. למכבת האלילה עשתרות עבדו הגוים בתועבות זמה. ונקראת העיר עשתרות

קרנים, כי עובדי האלילה עשתרות ציירו אותה בשתי קרנים בראש. ועיין ערך מפלצת.

עת, מועד מזומן ומוסכם למקרה או לפעולה לכל זמן ו ע ת לכל חפץ תחת השמים (קהלת ג. 1), ועת למשפט ידע לב חכם (שם ח. 5). לא ידע האדם את עתו (שם ט. 12), קצב ימי חייו. כעת בקמץ תחת הכ' ענינו עתה, וכעת לא השמיעני כזאת (שופטים יג. 23). בשם עת יובן גם כן יום נקם ושלם לרשעים, בא העת (יחזקאל ז. 7), וקרוב לבוא עתה (ישעיה יג. 22), מדוע משדי לא נצפנו עתים (איוב כד. 1) מועדי שלומים לעושי רשע, עד בוא עת ארצו גם היא (ירמיה כז. 7) עת נקמה לארצו.

עת קצין, שם עיר על גבול נחלת מטה זבולן (יהושע יט. 13).

עתוד, תיש, שעיר. דרכו ללכת לפני העדר כמו שנאמר בירמיה (ג. 8) כעתודים לפני צאן. ובלשון הנביאים נמלץ על שרי העם ומנהליו, ועל העתודים אפקוד (זכריה י. 3), עתודי ארץ (ישעיה יד. 9).

עתי, 1) הששי מהגבורים מבני גד שנבדלו אל דוד למצד מדברה (דהי"א יב. 12). 2) **עתי** בן המלך רחבעם מאשתו מעכה בת אבשלום (דהי"ב יא. 20). 3) **עתי** בן ירחע עבד מצרי לששן מאשתו בת ששן ממטה יהודה (דהי"א ב. 35).

עתי נועד ומוכן לזמנו, ושלח ביד איש עתי (ויקרא טז. 21).

עתיד, מוכן, נועד לענין שאחריו, להיות עתידים ליום הזה (אסתר ג. 14). שם הקבוץ **עתידות** 1) דבר נועד לימים הבאים, וחש עתידות למו (דברים לב. 35) גמול רשעים. 2) אוצרות וממטמונים לימים הבאים, ועתידותיהם שושתי (ישעיה י. 13), כמו שוסתי מלשון משיסת.

עתיה, בן עניה מבני יהודה, מראשי המדינה שישבו בירושלים בימי הגולה (נחמיה יא. 4).

עתיק, עולה על כל, נעלה בערכו, ולמכסה עתיק (ישעיה כג. 18), יקר במחיר ובמציאות ומזה גם התאר עתיק יומין, כלומר זקן, כי הזקנה היא תפארת לאדם כמו שנאמר במשלי (טז. 31) עטרת תפארת שיבה, ובדהי"א (ד. 22) ויואש ושרף אשר בעלו למואב... והדברים עתיקים; ענינו והדברים ידועים מאז ואין להאריך בהם. ולפי התלמוד יואש ושרף המה מחלון וכליון שבעלו לבנות מואב ערפה ורות וכן תרגם רב יוסף (ועיין ב"ב צא:).

עתך, עיר למטה יהודה (ש"א ל. 30). עיין ערך עתר.

עתלו, מבני בבי מעולי הגולה שנשאו נשים נכריות (עזרא י. 28).

עתליה, אחד מראשי האבות למטה בנימין שישבו בירושלים (דהי"א ח. 26). 2) אבי ישעיה מבני עילם בעולי הגולה (עזרא ח. 7).

עתליה, בת אחאב ואיזבל (מ"ב ח. 18). ונקראת גם כן בת עמרי, כי בני בנים הרי הם כבנים (עיין מ"ב ח. 26; דהי"ב כב. 2). היא נשאת ליהורם בן יהושפט מלך יהודה (מ"ב ח. 18; דהי"ב יח. 1; כא. 6). תכונת נפשה הרעה עם הנטיה למשול בעריצות ירשה מאמה איזבל, ובכן פרשה ממשלתת על בעלה יהורם ועל בנה אחזיה (שם 27). תחת השפעתה גברת עבודת הבעל ביהודה ובני עתליה המרשעת פרצו את בית האלהים וגם כל קדשי בית ה' עשו לבעלים ולזאת בימי יאשיהו דרשו בדקי הבית תקון גדול. אחרי מות בנה אחזיה

הרגה את כל נכדיה בני אחזיה ואך יואָש לבדו נשאר בחיים. ובכן עלתה עתליה למלוכה בארץ יהודה, ומלכה שש שנים.

יואָש בן אחזיה נמלט מהיות נהרג עם אחיו, כי גנבה אותו יהושבעת אחות המלך אחזיה ואשת יהוידע הכהן הגדול, ותחבא אותו שש שנים בחדר המטות. ובשנה השביעית העיר יהוידע את העם למרוד בעתליה המרשעת וימליכו את יואָש למלך על יהודה ואת עתליה המיתו בבית המלך.

ספור הריגת עתליה בדהי"ב (כג) משונה מהספור אדות המאורע הזה כמו שבא במ"ב (יא). בדהי"ב מסופר כי הקשר על עתליה נעשה בהסכם העם ובעזרתו, אולם במ"ב יספר הכותב כי הדבר הזה נעשה בחשאי אך בעזרת הכהנים והלוים, והעם לא ידע מאומה עד אשר הומתה עתליה ויואָש נמשח למלך על יהודה.

מי היו בני עתליה שפרצו את בית האלהים? הלא המרשעת הזאת המיתה את כל זרע המלוכה! יש אומרים שהיו אחזיה ואחיו טרם הומתו. דהי"ב כא. 17 (יאָזעפוס קדמוניות ט. 8, 2). אחרים אומרים כי הכותב מכוין על כהני הבעל (הירונימוס) ויש משערים כי היו לה בנים שנולדו לה מאנשים זרים.

עתני, בן שמעיה ממשפחת עובד אדום, אחד מן השוערים בימי דוד (דהי"א כו. 7).

עתניאל, בן קנז ממטה יהודה (דהי"א ד. 13), בספר שופטים מוסיף: אחי כלב הקטן ממנו (שופטים א. 13; ג. 9). בשבעים מבארים ההוספה הזאת אל מלת קנז, כי קנז הוא אחי כלב הקטן ממנו ולפי זה עתניאל היה בן אחי כלב. ובזה מיושבת הסתירה בין כלב בן יפונה ובין עתניאל בן קנז, אם היה עתניאל אחיו של כלב, כמו שחושבים יתר המבארים (ועיין ערך כלב).

כלב הבטיח לתת את בתו עכסה להאיש אשר ילכוד את העיר קרית ספר (יהושע טו. 12, 17; שופטים א. 13). אחרי מות יהושע והזקנים בני דורו, עזבו בני הדור החדש את אלהיו ויתחברו לתועבות הגוים אשר היו בתוכם, ותעז עליהם יד כושן רשעתים מלך ארם. אָז נבחר עתניאל לשופט על בני ישראל וילהם את כושן וינצחהו ותשקוט הארץ ארבעים שנה (שופטים ג. 7—11). בדהי"א (ד. 13) נזכר כי לעתניאל היה בן ושמו היה חתת.

עתק, זקוף למעלה בגובה וגאון: אל תרומו למרום קרנכם (אל) תדברו בצואר עתק (תהלים מה. 6) כמו דברו בגאות (יז. 10). ידברו עתק (צד. 4) דבר גבוהה, גדלות ועזות, וכן יצא עתק מפיכם (ש"א ב. 3).

עתק, הלוך וגדל, הון עתק אתי (משלי ח. 17) מתפארת החכמה.

עתר, עבי אד נודף ועתר ענן הקטורת עולה (יחזקאל ח. 11). בחזון המליצה: מעבר לנהרי כוש עתרי בת פוצי יובילון מנחתי (צפניה ג. 10). קטורת (עם בחירי הנדח על כל רוח) יביאו לי למנחה, כאָמור בסוף ישעיהו (סו. 20) והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' (שם).

עתר, עיר למטה יהודה שעברה לבני שמעון (יהושע טו. 42; יט. 7).

עתרת, מרבית, שבע, עתרת שלום ואמת (ירמיה לג. 6).

פ

האות פ היא האות השבע עשרה באלף־בית, והיא השמינית בתור העשרות, לכן היתה למנין המספר 80. בסוף המלה באה בתמונתה כזו ף. ותורה על מספר 800. והיא האות הרביעית מאותיות מנצפך שלפי הקבלה היא המצאת הנביאים. מוצאה בעזרת השפתים, ולכן תתחלף לפעמים בהאותיות ב, ו, מ, שהנן גם כן ממוצא השפתים כמו: פזר — בזר; נשב — נשם.

פאה, מקום כלות דבר, קצה. **לפאת האחת** (שמות כז. 9) לקצה גבולו האחד ותחלקם לפאה (נחמיה ט. 22) ענינו חלקת לכל שבט את גבול נחלתו. קצוצי פאת (ירמיה ט. 25), כרותי קצות השער סביב הראש כנהוג בין שבטי בני ערב, בתבנית בעלים אלילם (העראָדאָט 8. 3) ולכן נצטוו בני ישראל: לא תקיפו פאת ראשכם ולא תשחית את פאת זקנך. פתהן יערה (ישעיה ג. 17) כמו פאתהון יערה, כלומר שוליהן יגלה, הרגיל במקרא לענין גלה חרפת איש וקלונו. פאתי מואב (במדבר כד. 17), גבולות מואב מקצה אל קצה.

פאר, נזר לעדי הראש. פארך חבוש עליך (יחזקאל כד. 17), כחתן יכהן פאר (ישעיה סא. 10). ובלשון נופל על לשון: לתת להם פאר תחת אפר (שם 3).

פארה, כליל ענפי העץ, ועליהו מסעף **פארת** (ישעיה י. 33) כנוי מליצי לאנשי צבא נושקי חניתות, **ותארכנה פארתיו** (יחזקאל לא. 5).

פארור, אודם, חכלילות. כל פנים קבצו **פארור** (יואל ב. 6; נחום ב. 11) מפחד.

פארן, שם מדבר בנגב ארץ ישראל. תכונתו היתה בין חצי האי ס י נ י וארצות אדום ופלשתים. במדבר הגדול הזה נמצאו הרים רבים הנודעים בכה"ק (דברים לג. 2) בשם הרי פארן. ובמליצת חבקוק (ג. 3) בא הר פארן. לדעת הרמב"ן וגדולי הפשטנים מדבר פארן איננו שם פרטי של מקום ממקומות המסעות הנזכרות בספר במדבר בפרשת אלה מסעי, אבל הוא שם כללי לכל המדבר הגדול עד מדבר צין, וכל המקומות אשר נזכרו עד אלה מסעי (שם לג) לא בא הכתוב להודיע פרטי המסעות ומקומות חניתם, רק בדרך כלל שממדבר סיני באו אל מדבר פארן וממנו אל מדבר צין ומשם לערבות מואב והמקומות שביניהם לא יזכיר בכל פעם אך מעטים, להודיענו את המעשים שנעשו לישראל במקומות האלה. כמו חצרות בעבור צרעת מרים, קדש — להודיע מעשה הבאר, והר ההר — בעבור מיתת אהרן וכן כלם. אולם בפרשת אלה מסעי מזכיר הכתוב כל פרטי מקומות חניתם לכן לא הזכיר עוד השם הכללי מ ד ב ר פ א ר ן. ומה שאמר הכתוב ואחר נסע העם מחצרות ויחנו במדבר פארן (במדבר יב. 16) ולהלן כתוב ויסעו מחצרות **ויחנו ברתמה** (שם לג. 18)?

הוא לומר כי כאשר נסעו מחצרות לא נסעו ממדבר זה אל מדבר אחר, אך נסעו מחצרות שהיא במדבר פארן וחנו במקום אחר במדבר ההוא עצמו והוא רתמה, הסמוכה לקדש ברנע, שמשם נשלחו המרגלים, שנאמר ונבוא עד קדש ברנע ותקרבון אלי כלכם ותאמרו נשלחה אנשים וגו' ולא שחנו בקדש ברנע עצמו, כי הכתוב אינו אומר ונבוא אל קדש ברנע כי אם עד קדש ברנע דהיינו סמוך לו והוא רתמה, הנזכר בפרשת אלה מסעי, אולם כאן לא כתב הפסוק לא רתמה ולא קדש ברנע ורק אמר: ויחנו במדבר פארן להודיע כי קדש ברנע הנזכר להלן הוא קדש ברנע אשר במדבר פארן, לא קדש אשר במדבר צין שהיה שם ענין מי מריבה בשנת הארבעים, אבל עתה לא הגיעו עדיין למדבר צין ועודם חונים במדבר פארן.

לרגלי הדבר הזה נודע לנו כי שני קדש היו במדברות ערב: 1) קדש סתם והיא אשר היתה במדבר צין שהיה שם ענין מי מריבה והיא נזכרת בבראשית (יד. 7; טז. 14) ובמדבר (ה. 1; כז. 14; לג. 36), קדש זה היתה תכונתו בתחלת גבול אדום כמו שנאמר: והנה אנחנו בקדש עיר קצה גבולך (במדבר כ. 15), וקדש ברנע אשר במדבר פארן והיא נזכרת במדבר (לד. 4), בדברים (א. 2, 19), ויען שהעיר קדש עמדה בקצה המדבר לכן יכנה המשורר את המדבר הזה על שם העיר בשם מדבר קדש (תהלים כט. 8) א"ק.

בקרבת מדבר פארן נמצא יער אילים אשר בגלל זה נקרא המקום הזה בשם איל פארן (בראשית יד. 7). במדבר הזה ישב ישמעאל בן אברהם בנעוריו (שם כא. 21).

פג, פרי בוסר. התאנה חנטה פגיה (שה"ש ב. 13). במשנה תמונתו פגה, והרבים „פגים" (שביעית פרק רביעי משנה ז).

פגול, נבאש, נשחת, נמאס, בשר פגול (יחזקאל ד. 14); פגול הוא לא ירצה (ויקרא ט. 7).

פגע, מקרה רע, אסון. אין שטן ואין פגע רע (מ"א ה. 18). עת ופגע יקרה את כלם (קהלת ט. 11).

פגעיאל, בן עכרן נשיא למטה אשר. ביחד עם משה ואהרן ויתר נשיאי השבטים עזר לפקוד את בני ישראל בשנה השנית לצאת בני ישראל מארץ מצרים (במדבר א. 13).

פגר, נבלת חי, כפגר מובס (ישעיה יד 19). ונתתי את פגריכם על פגרי גלוליכם (ויקרא כו. 30) כלומר על חרבות גלוליכם.

פדהאל, בן עמיהוד נשיא למטה נפתלי מן הנשיאים שבחר משה להנחיל לבני ישראל את ארץ כנען (במדבר לד. 28).

פדהצור, אבי גמליאל הנשיא למטה מנשה (במדבר א. 10). הנשיא גמליאל היה מן הנשיאים שעזרו למשה ואהרן לפקוד את בני ישראל במדבר סיני בשנה השנית לצאתם מארץ מצרים.

פדון, מן הנתינים עולי הגולה (עזרא ב. 44).

פדות, 1) גאולה, ריוח, הצלה. פדות שלח לעמו (תהלים קיא. 9).
2) ריוח, הבדל, הפרש. ושמתי פדות בין עמי ובין עמך (שמות ח. 19).

פדיה, 1) אבי יואל שר חצי שבט מנשה (דהי"א כז. 20). 2) אבי זבודה אשת יהויקים מעיר רומה (הואו בשורק). 3) בן יכניה מלך יהודה (דהי"א ג. 18). 4) בן פרעוש (נחמיה ג. 25). 5) בן קוליה מבני בנימין (שם יא. 7). 6) שר הלוים שעמד לשמאל עזרא בקרא את התורה לעם (שם ח. 4) והוא היה לפקיד המעשרות.

פדיום או **פדיון**, כופר, מחיר גאולה. כסף הפדיום (במדבר ג. 49), ונתן פדיון נפשו (שמות כא. 30).

פדן, חלקה, חבל ארץ המישור. פדן ארם (בראשית כה. 20) היה לשם פרטי לארץ המישור בארם. ואני בבואי מפדן (בלא מלת ארם, אולם השבעים גורסים גם פה פדן ארם) (שם מח. 7). במקומו בא בהושע (יב. 13) שדה ארם. צמד שדה (ש"א יד. 14) תרגומו פדן תוריא בחקלא — שדה כדי חרישת צמד בקר. השם פדן נמצא בשטרי מקח וממכר להבבלים מימי אברהם, והוא שטח אדמה במובן אקר בימינו.

פדר, חלב המפוזר בבשר החי: את הראש ואת הפדר (ויקרא טו. 18) ואת ראשו ואת פדרו (שם 12) תרגומו תרבא (חלב).

פה, מהיות האות פ קול ממפתח השפתים היה פה לשם פתחון השפתים לכל חי. ישקני מנשיקות פיהו (שה"ש א. 2). והצלתי מפיו (ש"א יז. 35) של הארי והדוב. וגם חרטום צפור נקרא פה. עלה זית בפיה (בראשית ח. 11). ציד בפיו (בראשית כה. 28). מספר תמיד מקרי צידו כדרך הצידים מאָז ועד עתה. שמור פתחי פיך (מיכה ז. 5) השמר מדבר. שים ידך על פיך (שופטים יח. 19) החרש. ונשאלה את פיה (בראשית כד. 57) לדעת עצת לבה. ועל המדבר עזות בדברי רהבים: פצו עלי פיהם (תהלים כב. 14) ובהשאלה יבוא על פתחון כל דבר: פי הבאר (בראשית כט. 21). פי המעיל (שמות לט. 23) פתחון המעיל בשפתו העליונה. מבוא על החרב הפעל אכל והשם מאכלת נקרא חדודה פי חרב, ואם החרב חדה משני עבריה נקראת חרב פיפיות (משלי ח. 4).

פואה 1) בן יששכר ואחי תולע (דהי"א ז. 1) ובבראשית (מו. 13) בא שמו פאת. 2) אבי תולע שופט ישראל ממטה יששכר (שופטים י. 1). תולע הוא צבע אדום ובלשון רבנן גם פואה הוא צבע אדום (עיין שבת סו:).

פוגה, חדל מעשות דבר. אל תתני פוגת לך (איכה ב. 18) מדמעה.

פוט, שם הבן השלישי מבני חם בן נח (בראשית י. 6). בספרי הנביאים נזכר פוט בבעלי ברית מצרים. ירמיה יתאר אותם כגבורים תופשי מגן (ירמיה מו. 9). יחזקאל מנבא כי כוש, פוט ולוד וכל הערב וכוב ובני ארץ הברית אתם (עם המצרים) בחרב יפולו (יחזקאל ל. 5). הנביא נחום אומר כי פוט ולובים היו בעזרת נוא אָמון (טהעבעס). כפי הנאמר אצל הנביא יחזקאל (כז. 9) היו בין צבאות הצורים גם אנשי חיל: פרס פוט ולוד. הנביא הזה מזכיר חיל פוט גם בין צבאות גוג ארץ המגוג (יחזקאל לח. 5). מהמקומות האלה שבהם נזכר גוי פוט, לא נוכל לדעת המקום שבו ישב הגוי הזה. אבל מרשימת העמים שהיו משלמים מס למלכי פרס המובאה בכתב היתדות של שפיגעל יש להחליט כי ארץ פוט (או פונט) היתה חבל ארץ בצפונית מזרחית של אפריקה.

פוטיאל, חותנו של אלעזר בן אהרן הכהן. לפי דעת דיללמאן היא מלה מורכבת מן פוט, מלה מצרית אשר הוראתה היא „נתן" ומלת „אל" בעברית ויהיה השם הזה בעברית צחה „נתנאל". רש"י פירש פוט מלשון פט — מאבִיל, מלעיט, שפיטם עגלות לעבודה זרה, ולפי זה מפרש פוטיאל הוא יתרו. ובמדרש תנחומא מפרש פוט — אור בלשון יון, ויהיה השם פוטיאל כמו אוריאל. אבל לפי השערת בןאמוזג השם פוטיאל הוא

כמו פוטיפרע במצרית, כי השם פוטיפר במצרית הוראתו נתין או קדוש לאלהי השמש, פוטע — נתין או קדוש, רע — לאלהי השמש. והעברים שינו את השם רע להשם אל, ודומה לזה מצינו גם כן בשמות אחרים, כמו בל־דד דומה לאל־דד (אלדד ומידד), בל־עם דומה לאלי־עם (בן אחתפל הגלוני). (בל — הוא שם אלהות של הבבליים).

פוטיפר, השם הזה יבוא בתארים שונים: איש מצרי, סרים פרעה, שר הטבחים (בראשית לז. 36). לדעת חכמים אחדים התאר איש מצרי בא להודיענו כי באותה שעה היה במצרים העם הנודע בשם היק־סאס, שהיו כנענים, מארץ כנען, כאבותינו.

פוטיפרע, כהן און. בתו אָסנת נתן פרעה ליוסף לאשה ותלד לו שני בנים מנשה ואפרים (בראשית מא. 45—52). והנה על דבר שני השמות: פוטיפר ופוטיפרע הדעות מחולקות. לדעת חז"ל פוטיפר ופוטיפרע איש אחד הוא, ונקרא פוטיפרע על שנסתרס מאליו לפי שחמד את יוסף למשכב זכור, ובתו אָסנת נולדה לו קודם שנסתרס. אבל המבארים הפשטנים מחליטים כי הם שנים. ואם נביט על התארים שמצויינים בהם פוטיפר ופוטיפרע יש באמת להחליט כי שנים הם: כי הראשון מתואר בתאר שר הטבחים, והשני — בתאר כהן און. ולפי ההשקפה הראשונה התארים האלה מתנגדים זה לזה. אבל לאידך גיסא יש לבאר כי שני התארים הוראָה אחת להם, כי שר הטבחים יוכל להורות גם כן על ראש הכהנים, כי ידוע מכל גויי קדם כי המתחייבים מיתה למלכות או בעמדם לפני העדה למשפט נקראים חרם לאלהים, כי על פי אלהיהם היו חותכים המשפט, ואלהים נצב בעדת השופטים. ועל פי זה יבואר היטב הפסוק הקשה: כל חרם אשר יחרם מן האָדם לא יפדה מות יומת. כלומר הנדון למיתה אין לו כופר (ועיין ערך חרם). ובכן אין להתפלא אם פעם יתואר פוטיפר בשם שר הטבחים ופעם בשם כהן און, כי לאחד מכהני הראש ראוי ונכון יותר מזולתו לעמוד על המשמר להשגיח על כל מי שנגזר דינו למות, כי מיתתו בכלל עבודת אלהים תחשב. וכן רואים אָנו כי פוטיפר מצויין בכל סימני השופט, או הכהן, כי אחד הם בארץ מצרים; הוא הנותן את יוסף בבית הסוהר, בביתו ובתחומותיו היה בית האסורים. ואם ישאל השואל אם פוטיפר ופוטיפרע אחד הוא למה הזכירם הכתוב בתארים שונים? הדבר פשוט, כי בענין הקניה קראו שר הטבחים לרמוז על המשרה הפרטית הנתונה על שכמו, בכדי שנבין הדברים הבאים אחרי כן בנתינתו בבית האסורים וכו', ורק בנשואי בתו תארו בשם כהן און למען דעת כי מלך מצרים גדלו ונשאו עד כה שישא בת ממשפחת כהני מצרים העולים על כלם בעושר וכבוד ותפארת.

למעלה הזכרנו כי גם חז"ל סוברים כי פוטיפר ופוטיפרע הם שני שמות לאיש אחד אבל מפני שהיה קשה להם להאמין כי יוסף יתחתן עם כהן עובד עבודה זרה, לכן פתרו את השם כהן און לא כמשרה לאלהות כי אם לשון גדולה. ובאמת השם כהן יש לו הוראָה לבד שרות לאלהות גם משרה גבוהה בכלל, כמו שמצינו: ובני דוד כהנים היו (ש"ב ח. 18) ובמקומו בדהי"א (יח. 17) כתוב: ובני דוד הראשונים ליד המלך. וכן מוליך כהנים שולל (איוב יב. 19) שהם משרתי המלך, וכן כחתן יכהן פאר (ישעיה סא. 10), יתלבש פאר ככהן העובד שיעשו לו בגדים שלא כשאר העם לכבוד ולתפארת, וכן ומיודעיו וכהניו (מ"ב י. 18) ראשי

משרתיו (רמב"ן) וכן הסכים הרד"ק בשרשים שרש כהן.

פוך 1) מין אבק שנשי ארץ הקדם כוחלות בו את עיניהן להיטיב נגהן. ותשם בפוך עיניה (מ"ב ט. 30). כי תקרעי בפוך עיניך (ירמיה ד. 30) תרבי למחות פוך על עיניך עד כי תשרטי בהן שרטת. מזה קרן הפוך בת איוב (מב. 1) יפת תואר. 2) אבן חן שעינו כעין הפוך. אבני פוך (דהי"א כט. 20).

פול, מין קטנית חתול במשבצתו; ופול ועדשים (ש"ב יז. 28; יחזקאל ד. 9).

פול 1) מלך אשור, אותו שיחד מנחם בן גדי מלך ישראל להחזיק הממלכה בידו (מ"ב טו. 19) ועיין ערך תגלת פלאסר.

פול 2) שם אומה אחת הנזכרת בין לאומי תרשיש ולוד (ישעיה סו. 19) בארץ אפריקה. ולדעת חכמים אחדים היא האי פילאג העומד על יאור נילוס בין מצרים ובין כוש, ולדעת יש אומרים הוא האי עלעפאנטינע השוכן גם כן על חוף נילוס לעומת האי הנזכר והשם פול יעיד כי ההשערה הזאת קרובה לאמת כי פול בלשונות ארצות המזרח הוא „עלעפאנט" בשם האי הנזכר. וכן הוא גם בלשון רבנן: דמעלי פילא בקופא דמחטא (ב"מ לח:). אולם לדעת ה' קאפלאן בהערתו לספר א"ק פול הוא אחד אם פוט כי אותיות ל, ט, מתחלפות זו בזו מפני שהן ממוצא אחד, והשערתו זאת הוא מחזיק מהשתוות שמות האומות הנזכרות בישעיה (סו.) עם רשימות ראשי האומות הנזכרות בספר בראשית י. 6; ירמיה מו. 9; יחזקאל כז. 10; ל. 5; לח. 5; נחום ג. 9.

פונה, שם אחד משערי ירושלים שער הפונה (דהי"ב כה. 23), והוא הנקרא במ"ב (יד. 13) בשם שער הפנה, כי תרגומו תער זויתא.

פונן, עיר בארץ אדום בשם אלופה פינון, ואחת התחנויות שחנו בני ישראל במדבר. ויסעו מצלמונה ויחנו בפונן (במדבר לג. 42). לדעת אייזעביום היא העיר פוינאן שהיתה בארץ אדום בין העיר סלע ובין העיר צוער אשר על שפת ים המלח, ונודעת על דבר הנחושת הרבה אשר נחצבה לפנים בסביבותיה. ואם כנים דבריו אזי תורה הפ' במלת בפונן על סביבות העיר הזאת לא על תוכה, כי בני ישראל לא עברו במסעיהם תוך ארץ אדום. או אולי לא היתה אז העיר הזאת תחת יד אדום.

פועה, שם אחת המילדות העבריות במצרים בימי הולדת משה (שמות א. 15). לדעת פילון השם פועה לנקבה הוא גם שם זכר פואה (בא') אבי השופט תולע (שופטים י. 1). בפסוק הזה כתוב כי פואה היה בן דודו (הוא שם עצם פרטי). והשבעים העתיקו בן דודו של אבימלך, בתלמוד (שבת פט:; עירובין כו) משתמש בשם פואה להוראת צבע אדום, ותולע הוא גם כן צבע אדום. יוכל היות כי יש איזה שייכות והתקשרות לשמות האב עם הבן לכנות אותם בשם צבע אדום.

פורים, שם יום טוב לבני ישראל שסבתו והויתו מסופר באריכות בספר אסתר של כה"ק. המן בן המדתא האגגי שהיה הוויזיר הגדול של אחשורוש (קסערקס) מלך פרס היה שונא גדול של ישראל וגמר בדעתו להשתדל להשיג רשיון מאת המלך להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים שנמצאו אז במדינת פרס. והפיל פור, הוא הגורל, לדעת באיזה יום יעלה בידו להפיק זממו. הגורל נפל על יום שלשה עשר לחודש אדר. אבל חפצו זה לא עלה בידו ומחשבתו הרעה אשר חשב על היהודים שבה על ראשו ותלו אותו

ואת בניו על עץ. התשועה הזאת באה לישראל על ידי אלהיהם באמצעות מרדכי היהודי ואסתר המלכה, שהשיגו הרשיון מהמלך אחשורוש להנקם מאויביהם שני ימים בארבעה עשר ובחמשה עשר יום לחדש אדר. והימים האלה קבלו עליהם לחוג אותם בשמחה ולשלוח מתנות איש לרעהו ומתנות לאביונים. שני הימים האלה נקראים בשם ימי הפורים. ובספר חשמונאים ב טו. 36) מכונים בשם „יום מרדכי" (בהעתקה העברית — ימי הפורים תחת יום מרדכי). גם יאָזעפוס (קדמוניות יא. 2) מזכיר את חגיגת ימי הפורים ומוסיף שבני ישראל בכל מקומות פזוריהם שמחים מאד ביום הפורים ובני ישראל בשושן חוגגים שני ימים, יד, וטו אדר, מפני כי להם נתן הרשיון להרוג בשונאיהם גם ביום החמשה עשר לחודש אדר. ראוי להעיר, כי יאָזעפוס מכנה את הימים האלה „פרורים" ולא פורים. והדבר מוטל בספק בין החוקרים אם הוא טעות המעתיק, או הוא בעצמו כתב כן. והמלה הזאת מבארים המבקרים בלשון יון הגנה, כי ה' הגין עליהם ועצת המן הופרה. בתלמוד ירושלמי מסכת מגלה מסופר כי שבעים וחמשה זקנים ומהם כשלשים נביאים התנגדו להוספת חגיגת הפורים על חגי בני ישראל, כי לדעתם הוא נגד אזהרת התורה „לא תוסיפו" על הדברים האמורים בתורה. וגם בתלמוד בבלי מסופר כי גם בימי התנאים והאמוראים חפצו להבדיל מגלת אסתר מכה"ק מפני כי היא מביאה שנאָה לישראל, אבל ר' אליעזר המודעי ואחריו רבי עקיבא ור' אליעזר הגדול הגינו עליה ונשארה בתוך כה"ק. ובימי האמוראים נתעורר עוד הפעם השאלה הזאת: רב, שמואל ורב חנינא ערערו עליה. אבל חכמים רבים המליצו בעדה ומאָז עוד לא ערערו על קדושתה

והשתדלו למצוא סמך מן התורה על מגלת אסתר ומצאו רמז במלות „ואָנכי הסתר אסתיר פני". הדברים האלה מרמזים כי התורה הודיעה מראש כי במשך ימי הגלות יסתיר ה' לפעמים פניו לבלי הבט על ענוייהם מצד רודפיהם, אבל גם בהיותם בארץ אויביהם לא ימאסם ולא יגעלם לכלותם להפר בריתו אתם, אם כי לא יראה להם נסים אבל יסבב הדבר בדרך טבעי להצילם מרדת שחת כאשר אירע הדבר בימי אסתר. ובאמת קריאת המגילה בכל שנה הוסיפה אומץ בלבות בני ישראל פעמים רבות, כאשר סכנה נוראָה היתה מרחפת עליהם, לבלי התיאש מתקוה כי ה' יבוא לעזרתם ויצאו לרוחה, כאשר החליטו חז"ל לכלל גדול: „גזרה עבידי דבטלי". וקבעו גם המה ימים לזכר תשועתם ונקבום בשם „פורים", כמו „פורים קאירה" או „פורים מצרים", ו„פורים פראנקפורט" בשנות 1524, 1616. ועיין ערך כתבי הקודש. כבר העירונו למעלה כי הדברים היותר נכבדים אשר היהודים מציינים בהם ימי הפורים המה קריאת המגלה ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים. ולפי עדות בוקסטארף לא היו היהודים מבדילים בין יהודי לאינו יהודי בדבר הזה.

חכמי העמים המטילים ספק באמתת ספורי הקודש אם אין להם ראיה מוכחת מספרות הגוים, או מחרסים שבורים כתובים בכתב היהדות, הטילו ספק גם בענין נס פורים, והשתדלו למצוא עובדה אחרת כיסוד לחג הפורים, ואחריהם נמשכו גם אחדים מחכמי ישראל בימים האחרונים, חכמים שלבם ונפשם מסורים לה' ולעמם, והשתדלו לעייל פילא בקופא דמחטא, אבל מאומה לא עלתה בידם. אנחנו נסתפק בעדות יאָזעפוס שהבאנו למעלה, שכבר בימיו היו בני ישראל

הוגגים את ימי הפורים בכל מקומות פזוריהם, ושכבר בימי החשמונאים התעסק בית דין של השמונאים בבקורת כתבי הקודש (לערך 170 שנים לפני יאָזעפוס) ומצאו לנחוץ להבדיל ממגלת אסתר אך איזו פרשיות כמו חלום מרדכי ותפלת מרדכי ואסתר.

פורה, בור שכותשים ודורכים בו את הענבים, גת, יקב. פורה דרכתי לבדי (ישעיה סג. 3). באחרונה היה גם לשם מדה. בא אל היקב לחשוף חמשים פורה (חגי ב. 16).

פורתא, הבן הרביעי של עשרת בני המן. השבעים גורסים פורדתא שהוראתו בלשון פרס: ניתן במזל.

פותי, שם משפחה בשבט יהודה מקרית יערים (דהי"א ב. 53).

פז, זהב בארץ אופז הנודע מימי קדם בהוד נגהו ויקרו. כתם פז (שה"ש ה. 11); זהב מאופז (ירמיה י. 9); ויצפהו זהב מופז (מקצר מן מאופז) לרוב יבוא לדמיון דבר היקר ונחמד עד מאד. אוקיר אנוש מפז (ישעיה יג. 12). ועיין ערך אופז.

פח 1) מוקש מעשה רשת לציד צפרים וחיות. כמהר צפור אל פח (משלי ז. 23). כי הוא יצילך מפח יקוש (תהלים צא. 3) ממוקשי האורב לנפשך; ימטר על רשעים פחים (שם יא. 6) מוקשי מות, ומבאר: אש וגפרית, ועל מוקש מוסרי: והיו לפח ולמוקש (יהושע כג. 13). מדרך הצידים לטמון פח בבור מכוסה זמורות ולהבהיל את החיה עד אשר תפול אל תוך הבור, וכשהיא מטפסת לעלות תלכד במוקשי הפח, ולזאת יאמר הנביא (ישעיה כד. 17, 18) „פחת ופחד ופח עליך יושב האָרץ, והיה הנס מקול הפחד יפול אל **הפחת,** והעולה מתוך הפחת ילכד בפח".

2) רקוע, לוח דק. רקוע פחים צפוי למזבח (במדבר יז. 3).

פחד, אימת פתאום, חרדה, מגור. **פחד** קראני ורעדה (איוב ד. 14).

ולכנוי אלהים: לולא אלהי אבי... **אברהם ופחד יצחק, כי זכר אלהים הזכירו את המאכלת שהיתה על צוארו לקדש את שמו.**

פחדה, יראָה. **ולא פחדתי אליך** (ירמיה ב. 19), **אין לך יראתי, יראת אלהים.**

פחדים, אשכים. כי אשך תרגומו פחדין והוא מספר זוגי. גידי פחדיו ישורגו (איוב מ. 17). אבל יען שהמליץ מתאר לנו גבורת החיה הידועה בשם בהמות (וואַסער־פפערד; בעהעמאת) לזאת מפרשים מבארים אחדים את השם „פחדים" על הירכים, הנקראים בערבית פחדים.

פחה, פחם, שר פלך ומדינה בארצות ארם, אשור, בבל ופרס. לחם הפחה (נחמיה ה. 14, 18). מכלת הפחה הקצובה לארוחתו מאת המלך. להיות פחם בארץ יהודה (שם 14). זרבבל פחת יהודה (חגי ד. 21) תחת ממשלת כרם; פחת אחד עבדי אדוני (ישעיה לו. 9) מלך אשור. תמונת מספר רבים תבוא פחות וגם פחוות (מ"א י. 15; נחמיה ב. 7, 19).

פחז, נמהר לב. פחז כמים (בראשית מט. 4). פחזות, דרך נמהרי לב. ויתעו את עמי בשקריהם ובפחזותם (לייכטזינן) (ירמיה כג. 32).

פחם 1) זוד עשן (השין בצירה) פחם לגחלים (משלי כו. 21). חרש נופת באש פחם (ישעיה נד. 16). 2) ממלא מקום המלך. צוה אותי להיות פחם בארץ יהודה (נחמיה ה. 14).

פחת, בור לצוד ציד חיה. יפול אל הפחת (ירמיה מח. 28). וישליכו אותו אל הבור

הגדול (ש"ב יח, 17). הוא נחבא באחת הפחתים (שם יז. 9).

פחת מואב, שם איש מעולי הגולה עם זרובבל (עזרא ב. 6).

פחתת, משקע בארג ממאכלת רקב, מגרעת, הנגע.. פחתת היא (ויקרא יג. 55).

פטדה, שם אבן חן שהיתה בטור הראשון של חשן המשפט של הכהן הגדול. האבן הזאת באה מארץ כוש והיא יקרה מאד במחירה. לא יערכנה פטדת כוש (איוב כח. 19) ותרגומו מרגלא ירקא ושערו הקדמונים שהיא האבן הידועה בשם טאפאז שמראה ירקרק. בשפת סנסקריטית פיטא — ירקרק.

פטיש, כלי הלמות לחרש ברזל וצורף. קורנס. מחליק פטיש (ישעיה מא. 7) לישר בו את המתכת. ולכנוי מלך בבל המכה עמים בעברה ומרעיש ממלכות: איך נגדע וישבר פטיש כל הארץ (ירמיה נ. 23), ולדמיון דבר אלהים המישר עקשות רשע בשבט פיו: דברי כאש וכפטיש יפוצץ סלע (שם כג. 29). בתלמוד — פטיש החזק (ברכות כח:) כנוי לחכם המישר הדורים בשכלו.

פטר, פטרה, פרץ דבר החוצה, במקרא על הולדת הבכור הפותח ראשונה את רחם אמו. כל בכור פטר רחם (במדבר ג. 12), פטר שור ושה (שמות לד. 19).

פי בסת, שם עיר במצרים התחתונה דלתה, ופתרון השם הזה הוא: „בית (האלילה) בסטיטה“, וכעת שמה תל בסטה. פי בסת היתה עיר ידועה ומצויינה כבר בימים הקדמונים מאד. בימים האחרונים גלה הנוסע נאוויל היכל גדול מלא מצבות זכרון מתקופות שונות מן ימי הדינסטיה הרביעית עד ימי ממשלת הרומאים. כעת העיר חרבה, עזובה ושוממה. העיר הזאת היתה עיר הבירה במצרים התחתונה. בדברי הימים של המצרים נזכרת העיר הזאת אך בתקופת ממשלת הדינסטיה העשרים ושתים, הידועה בשם „בית שישק“ שממשלה בארץ מצרים לערך 1000 שנים לפני המספר הנהוג, ואז היתה מהעבעם עיר הראשה, ופי בסת שניה לה במדרגה, וגם אחרי אשר הדינסטיה הזאת פנתה מקומה להדינסטיה שעלתה למלוכה אחריה, גם אז פי בסת לא חדלה מהיות קרית מלך. הערודאט בקר את העיר הזאת והתפלא מאד על יפיה והדר תפארת היכליה מאבני שיש. תמונת האלילה בבסת היתה מתוארת עם ראש לביאה. לכבודה הקדישו התולי המקום. חנוטים רבים של חתולים בתיבות נחשת (בראנז) מלאו שטח גדול בבית הקברות של הפגרים הקדושים הללו. העיר פי בסת נזכרת ביחזקאל (ל. 17) בנבואתו על מפלת מצרים, אצל העיר און (דיאס פאלים).

פיד, איד, פגע, אסון, לפיד (אל האיש שקרהו אסון) בוז, מביטים על פי רוב בבוז וקלסה. ועיין ערך עשתות.

פי החירות, שם מקום בצפון מצרים בין ים סוף והעיר מגדול, ממזרח לבעל צפון. המקום הזה הוא אחת מהתחנויות שחנו בני ישראל בצאתם ממצרים והיו נודדים קרוב לארבעים שנה במדבר ערב (שמות יד. 2). במקום אחר בא שם המקום הזה „פני החירות“. בלשון מצרית הוראת השם הזה היא — מקום קנה וסוף, אם כי המקום מצויין ומסומן במקומות אחרים הסמוכים לו, בכל זאת לא עלה בידי החוקרים התרים את הארץ לדעת בדיוק את המקום הזה. וכן הוא גם גורל העיר רעמסס, אף שידענו שהיא קרובה לפיתום, הידועה כעת היטב

בתכונתה ומקומה, בכל זאת לא מצאו החוקרים את המקום הזה (רעמסס).

פיכל, שר צבא אבימלך מלך פלשתים בימי אברהם ויצחק, שהלך עם אדונו אבימלך לכרות ברית שלום עם אברהם (בראשית כא, 22, 32) או עם יצחק (שם כו. 21). ועיין ערך אבימלך 1, 2. חכמי העמים מחליטים כי שני הספורים אדות אברהם ויצחק מה שאירע להם ולנשיהם עם אבימלך מלך גרר (שם כא, כו) עובדה אחת היא: האמצעי להגן על חייו לאמר על אשתו אחותי היא; נקיון כפיו של אבימלך שלא במרד ובמעל לקח לו אשת איש לאשה; כריתת ברית שלום; וקריאת שם באר שבע למקום כריתת הברית — כל אלה הדברים שוים בשני הספורים, ולכן המה מחליטים כי שני הספורים הוא מאורע אחד לקוח משני מקורים. אבל אנחנו בני ישראל המחזיקים במסורת אָבות לא נוכל להסכים להשערתם זאת על יסוד ראיות חלושות כאלה, כי הלא כל חיי אבותינו הקדושים על פי רוב יוצאים מגדר הטבע, ומדוע יקשה עלינו להאמין כי מה שקרה לאברהם בנוגע לחיי המשפחה קרה גם ליצחק?

פילגש, אָמה, אשת חיק. ר' אליהו בחור מבאר את השם הזה כאלו הוא מרכב משתי מלות: פלג־אשה. אבל הוא רחוק. גם בין היונים והרומאים נמצא השם הזה, אבל ביניהם היתה הפילגש אך לשם זנות ובין בני ישראל היתה הפילגש לשם בנים. כן מצינו שאברהם לקח את הגר שפחתו בהסכם שרה למען לא ימותו ערירים בלא בנים, שחשבו זאת לחרפה ולקללה. גם יעקב לקח לו את בלהה וזלפה שפחותיו לנשים למען רבות בנים שחשבו זאת לברכה ולכבוד. ולזאת בני הפילגשים היו נחשבים לבני המשפחה בלי הבדל מן שאר הבנים בני גברת הבית. כמו שמצינו ביעקב שבני השפחות היו נחשבים לבנים ממש לכל הענינים בלי הבדל. אולם לקחת לו אשה אך לשם זנות אָסרה התורה: אַל תחלל את בתך להזנותה ומלאָה הארץ זמה (ויקרא יט. 29). ולזאת מצינו בין בני ישראל פילגשים אך בין אנשים שהיו נשואים לנשים ולא בין רוקים (בלתי נשואים). וגם לנשואים התיר התלמוד אך למלכים ולא לאנשים פשוטים. ההבדל בין אשה לפילגש לדעת רש"י הוא: נשים — בכתובה, פילגשים — שלא בכתובה. כדאמרינן בנשים ופילגשים דדוד (בסנהדרין צא:). אבל הרמב"ן מעורר על זה שאין הדבר כן כי לא תקרא פילגש אלא כשהיא בלא קדושין, כי הכתובה היא מדברי סופרים. והגירסא בסנהדרין פילגש בלא כתובה וקדושין. וגם בענין הגט יש הבדל בין אשה לפילגש, כי הפילגש אינה צריכה לגט ואך בשלות בעלמא היא מותרת לכל אָדם. ועיין רמב"ן ורש"י בפירושם (בראשית כה. 6) על הפסוק ולבני הפילגשים אשר לאברהם. — האָמור באהליבה (יהודה) ותעגבה על פילגשיהם אשר בשר חמורים בשרם (יחזקאל כג. 20) פתרוהו הקדמונים זכרים אנשי זמה שמסרו עצמם למשכב זכור.

פימה, כפל הבשר מחלב ודשן. ויעש פימה עלי כסל (איוב טו. 27). והאחרונים פתרו אותו מלשון ערבית „פאם" שהוראתו ממולא ובולט.

פינחס, בן אלעזר בן אהרן הכהן. האיש הרם והנשא הזה הצטיין בקנאָתו להי'. בספר במדבר מסופר כי כאשר ישבו בני ישראל בשטים, קרוב לקצה זמן נדודם במדבר החל העם לזנות אל בנות מואָב ולהשתחוות לאלהיהן לבעל פעור. ויחר אף ה' בישראל וישלח בם נגף וימת עם רב מישראל. והנה איש מבני ישראל זמרי

בן סלוא נשיא בית אב למטה שמעון הקריב אל אחיו את המדינית כזבי בת צור נשיא מדין לעיני משה ולעיני כל עדת בני ישראל והמה בוכים פתח אהל מועד על המגפה אשר פרצה בעם. העזות הזאת העירה את קנאת פינחס ויקח רומח בידו וידקור את שניהם, והמגפה נעצרה. בגלל קנאתו זאת לה' ולעמו הבטיח לו ה' ברית כהנת עולם ברית שלום לו ולזרעו אחריו. העובדה הזאת נשארה חרותה לימים רבים על לבות בני ישראל וגם בדורות הבאים הזכירו אותה המשוררים בשיריהם המהארים את גבורות ה' ומשמיעים את תהלת מעשיו לעמו בימים עברו: ויצמדו לבעל פעור ויאכלו זבחי מתים ויכעיסו במעלליהם, ותפרץ בם מגפה ויעמד פנחס ויפלל ותעצר המגפה. ותחשב לו לצדקה לדור ודור עד עולם. (תהלים קו. 28—31). בן סירא במהלליו את גדולי ישראל המצויינים חושב את פינחס שלישי למשה ולאהרן ביקרו כי קנא את קנאת אלהיו. במרד העם התעורר רוח צדקתו וישב חמת ה' מישראל. וה' כרת אתו ברית כהנת עולם לשרת בקדשו ולכפר על עמו, וכאשר נשבע לדוד בן ישי לבלתי הסר שבט מיהודה כן הנחיל משמרת הכהנה לאהרן ולזרעו לשפוט את העם וללמדו דעת, למען ישאר כבודם לעולם ותפארתם לא תסור מזרעם (בן סירא מה. 26—30). מתתיהו החשמונאי צוה את בניו לפני מותו לזכור את המעשים שעשו אבותיהם בימי קדם ובתוכם הזכיר גם כן את מעשה פינחס אביהם שקנא לאלהיו ותהי לו בגלל זאת ברית כהנת עולם (חשמונאים א. ב. 50). במלחמת בני ישראל עם המדינים היה פינחס הכהן המשוח בצבא ישראל וכלי הקדש וחצוצרות התרועה בידו (במדבר לא. 6) ועיין במדבר (י. 8—9). ולא כמו שמספר יאָזעפוס (קדמוניות ד. 7. 1) שפינחס היה אז שר הצבא בישראל. ועיין דהי"ב יג. 12. הוא היה בראש עשרה נשיאי ישראל ששלח יהושע אל שבטי ראובן, גד וחצי שבט המנשה להודע מהם מטרת ותכלית המזבח שבנו על שפת עבר הירדן המערבי בשובם אל ארצם אחר כיבוש הארץ במערב הירדן (יהושע כב. 13, 30, 32). בעת מלחמת ישראל עם שבט בנימין בגלל מעשה פילגש בגבעה היה פינחס אָז הכהן הגדול שעמד בבית אל ושאל באורים ותומים בענין המלחמה (שופטים כ. 28). גם יאָזעפוס כותב (קדמוניות ה. 2, 10) כי הארון היה אָז בבית אל, ולא כמו שכתוב במקומות אחרים (יהושע יח. 1) וש"א (ד. 4) כי האָרון עמד בשילה. מהאָמור ביהושע (כד. 33) כי אלעזר בן אהרן נקבר בגבעת פינחס בנו מוכיח עוואלד, כי כבוד פינחס היה גדול בעיני העם יותר מכבוד אלעזר (ועיין ערך גבעת פינחס). בדהי"א (ט. 20) מסופר כי פינחס היה נגיד על השוערים מבני קרח. בני פינחס הנזכרים בספר עזרא (ח. 2) המה כפי הנראה שבט הכהנים הנזכרים במקומות אחרים בשם בני אלעזר.

חז"ל מבארים השם פוטיאל אבי אמו של פינחס שהוא יתרו כהן מדין ונקרא פוטיאל מפני שפיטם עגלים לעבודה זרה ואם כן היה מצד אמו מן המדינים (סוטה). בתרגום יונתן (במדבר כה) כתוב כי שנים עשר אותות נראו במותם של זמרי וכזבי ואל הבטחת ברית שלום שנתן ה' לפינחס באָה ההוספה שפינחס יהיה מלאָך הברית (הוא אליהו) שיהיה חי וקים לעולמי עד ויבשר באחרית הימים גאולת ישראל (ועיין מלאכי ג. 23—24). ההגדה שפינחס הוא אליהו היתה ידועה לא רק בין בני ישראל (עיין סדר עולם

רבא פרק כ, ובכמה מקומות בתלמוד) כי אם גם בין קדמוני הנוצרים מאומות העולם (פאיזאניוס). לפי דעת הס"ע היה פינחס הנביא או מלאך ה' הנזכר בשופטים (ו. 8) בלי הזכיר את שמו. והוא היה לדעת הירונימוס גם הנביא שנבא לעלי את הנבואה של אחריתו הנוראה (ש"א ב. 27). לדעת פאבריציוס כתב פינחס את הפסוק האחרון של ספר יהושע. וגם בתלמוד (ב"ב טו) נאמר: ואלעזר בן אהרן מת (יהושע כד. 31) כתב פנחס.

2) **פינחס**, הבן השני של עלי הכהן הגדול (ש"א א. 3). יאָזעפוס מספר כי עלי מסר לבנו זה את משרת כהן גדול מפני זקנותו (קדמוניות ה. 11, 2). לא ידענו מאין באה לו הידיעה הזאת, כי עלי העביר את נחלת משרתו מבנו הבכור חפני ונתנה לבנו הצעיר פינחס. בכה"ק מסופר אך כי שני בני עלי עבדו עבודתם עבודת הקודש תחת אביהם הזקן, אבל מאומה לא נזכר מיתרון הצעיר על הקשיש. — חפני מת בלי בנים, ולפינחס היו שני בנים, שם האחד אחיטוב (ש"א יד. 3) ושם השני אי־כבוד (שם ד' 21). כה"ק מכנים את שני בני עלי בשם בני בליעל, כי לא התנהגו בעבודת הקרבנות כחוק. בספר ויקרא דרש החוק כי מזבחי שלמים יקריב הכהן מקודם החלב המכסה את הקרב ואת כל החלב אשר על הכליות אשה לה' ואחר כן יאכלו הכהנים והבעלים את הבשר, אבל בני עלי דרשו את חלקם מבעל הקרבן בשר חי ולא מבושל. ואם בעל הקרבן התנגד לזה ודרש להקטיר מקודם את החלב לה' כחוק, לקחו בני עלי בחזקה את הבשר ביחד עם החלב. ולבד זאת לקחו בחזקה חלק מהקרבן שאיננו מגיע להם על פי החוק, והוא שוק התרומה והזה התנופה (עיין ויקרא ג, 7). אבל בני עלי לקחו בחזקה כל נתח טוב אשר העלה המזלג ובזה נאצו את מנחת ה' (ש"א ב. 17).

3) **פינחס**, אבי הכהן אלעזר שהיה עם הכהנים שעל ידיהם נשקל הכסף והזהב והכלים בבית ה' שהביא עזרא עמו מבבל לטובת בית ה' (עזרא ח. 33).

פינן, שם אחד מאלופי אדום (בראשית לו. 41) השם הזה נזכר גם בספר במדבר (לג. 42) בין שמות התחנויות שחנו בהן בני ישראל בנסעם דרך המדבר.

פיק, הרס אבר החי ממקומו. ופיק ברכים (נחום ב. 11) (אויסרענקונג).

פישון, עיין ערך עדן.

פיתון, בן מיכה נכדו של יונתן בן שאול (דהי"א ח. 35).

פוכרת הצביים, מזרע הנתינים משרתי הלוים (עזרא ב. 57).
השבעים חשבו את השם הזה לשני שמות, אבל באמת הוא שם משפחה אחת שהצטיינה בציד צבאים. השם הזה נזכר גם בנחמיה (ז. 59).

פלא, דבר נשגב מהבין מפני שהוא כמעט יוצא מגדר חוקי הטבע.
אזכרה מקדם פלאך (תהלים עז. 12). קץ הפלאות (קץ המקרים המתמיהים) (דניאל יב. 6).

פלאיה, אחד המבינים מן הלוים שבארו ופירשו את התורה לעם בימי עזרא ונחמיה (נחמיה ח. 7).

פלג, בכור עבר מצאצאי שם, ושמו מבואר כי בימיו נפלגה הארץ (בראשית י. 25), כלומר יושבי הארץ נפלגו לעמים שונים עם שפות שונות, כמו: ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים, שהכונה גם כן במלת הארץ — יושבי הארץ (בראשית י. 25; יא. 1). אבל יש מחכמי הגעאלאָגיע שמבארים: „הארץ" ממש, כי בימיו נפלגה הארץ

החדשה (אמריקה) מהארץ הישנה (אזיה, אפריקה ואירופה) על ידי ים האטלנטי שפרץ ביניהם, והמעיין במפת הארץ יראה ויוכח כי אם נקרב הארץ החדשה אל הישנה יהיו שני חלקי הארץ לאחד שלם.

2) **פלג**, חלק מי נהר נפרד ושוטף הצדה. אפיק נחלים ונהרות. פלגי מים (תהלים א. 3); פלגי שמן (שפע שמן) (איוב כט. 6).

פלגה 1) חלקת עם בחיל הצבא. לפלגות ראובן גדולים חקרי לב (שופטים ה. טו). 2) מענין פלג 2. אל ירא בפלגות נהרי נחלי דבש וחמאה (איוב כ. 17) בשפע ברכה.

פלגה, כמו פלגה 1. לפלוגות בית האבות (דהי"ב לה. 5).

פלדה, להט, אש, להבה. באש פלדות (נחום ב. 4) באש לוהט.

פלדש, בן נחור אחי אברהם מאשתו מלכה (בראשית כב. 22).

פלוא, בן ראובן בן יעקב מהבאים עמו מצרימה (בראשית מו. 9).

פלח, נתח גזר, בתר; פלח דבלה (ש"א ל. 12). פלח רכב (שופטים ט. 59) הוא האבן העליונה של רחים. כפלח תחתית (איוב מא. 16) הוא האבן התחתונה של הרחים אשר לא תמוש ממקומה.

פלט 1) בן כלב בן חור (דהי"א ב. 47); 2) בן עזמות מגבורי דוד (שם יב. 3) ועיין ערך בית פלט.

פלטי 1) בן רפוא נשיא למטה בנימין, מן השנים עשר מרגלים ששלח משה לתור את ארץ כנען (במדבר יג. 9). 2) פלטי בן ליש מעיר גלים. לו נתן שאול את בתו מיכל אשת דוד (ש"א כה. 44). כנראה לא נתרצה להנשא לו, כי דוד שב אחרי מות שאול ויקחה מידו ופלטיאל (הוא פלטי) הלך אחר ת הלוך ובכה (ש"ב ג. 13—15). קשה כעת לבאר הדבר האיך העיז שאול לתת את מיכל בתו אשת דוד לפלטי בן ליש טרם גרשה דוד כחוק, ואיך לקחה דוד שנית לאשה אחרי אשר הוטמאה. חז"ל פתרו את השאלה הזאת ואמרו כי פלטי בן ליש היה איש ירא אלהים ונעץ חרב בינו ובין מיכל ואמר כל העוסק בדבר זה (בתשמיש) ידקר בחרב (סנהדרין יט.), אבל איך ידע דוד מזה, הלא אין אפוטרופוס לעריות! אבל אין מקשין מן האגדות.

פלטי מן הכהנים ראשי האבות בימי זרובבל (נחמיה יב. 17).

פלטיאל 1) בן עזן נשיא מטה יששכר. הוא היה מן הנשיאים שהפקיד משה להנחיל את ארץ כנען אחר הכיבוש לשבטי ישראל (במדבר לד. 26). 2) עיין ערך פלטי 2.

פלטיה, או **פלטיהו** 1) אחד מחמש מאות בני ישעיה השמעוני שהכו את שארית עמלק בהר שעיר (דהי"א ד. 42). 2) **פלטיהו** בן בניהו, משרי העם שונאי הנביא יחזקאל (יחזקאל יא. 1). את האיש הזה ראה יחזקאל ברוח הנבואה בין העשרים וחמשה אנשים שעמדו בפתח שער בית ה' הפונה קדימה. האנשים האלה חשבו און ועצת רע בירושלים. עליהם נבא יחזקאל כי ינתנו ביד זרים ויפלו בחרב. ויהי בהנבאו ופלטיהו בן בניה מת (שם 13). קשה להגיד אם מיתת פלטיהו אירע באמת או היתה אך חזון נבואי. ואם היא רעאלית אם יש לה שייכות לנבואת יחזקאל. 3) בן חנניה מבית זרובבל (דהי"א ג. 21). 4) אחד מהזקנים שחתמו על האמנה בימי נחמיה שקבלו עליהם לשמור את חקי תורת משה (נחמיה י. 22).

פליה, בן אליועיני מבית זרובבל (דהי״א ג. 24).

פליט, נמלט ממכת חרב במלחמה. ויבוא הפליט (בראשית יד. 13), פליטי חרב (יחזקאל ו. 8).

פליטה, שריד, שארית האובדים. והיה המחנה הנשאר לפליטה (בראשית לב. 9); ואָכל את יתר הפליטה (שמות י. 5).

פליל, שופט, דין. ואויבינו פלילים (דברים לב. 31) אויבינו המה שופטינו. ונתן בפלילים (לפי משפט השופטים) (שמות כא. 22). עון פלילים (איוב לא. 11) הנענש על פי שופטים.

פלילה, חסד, נפלה, חסד ברוח נדיבה עשי פלילה (ישעיה טז. 3).

פלילי, נדון על פי שופטים, עון פלילי (איוב לח. 28).

פליליה, חריצת משפט. פקו פליליה (ישעיה כח. 7) הוציאו משפט מעוקל.

פלך, 1) חבל, גליל. שר פלך המצפה (נחמיה ג. 15). 2) בד עץ למשענת לנכה רגלים. ומחזיק בפלך (ש״ב ג. 29). 3) בד עץ למלאכת מטוה. וכפיה תמכו פלך (משלי לא. 19). והחכם שטאדע מבאר גם מחזיק בפלך (ש״ב ג. 29) עוסק במלאכת נשים ואינו ראוי לעבודת הצבא. חז״ל כותבים פלח בחית להוראת בד מטוה כי השם פלח בחית הוראתו בארמית עבוד ולזאת מציגו להם: האשה שהעשירה מפלחה אמרה: הואיל מן הפלח הזה נתעשרתי (מדרש ב״ר פרשה נ״ז).

פלל, בן אוזי ממחזיקי בנין חומות ירושלים (נחמיה יא. 12).

פלוני, הנודע ומבורר לשומע. ותמיד בא אחריו השם אלמוני (שתוקי) להורות על הידוע לשומע ואין צורך להזכיר שמו. שבה פה פלוני אלמוני (רות ד. 1). אל מקום פלוני אלמוני (ש״א כא. 3). באחרונה נצמדו שתי המלות האלה למלה אחת: פ ל מ ו נ י לפלמוני המדבר (דניאל ח. 13).

פלס, קנה המשקל (שנעלל וואגע, ברוסית בעזמען). פלס ומאזני משפט (משלי טז. 11). ושקל בפלס הרים (ישעיה מ. 12).

פלצות, רעדה. ואחז בשרי פלצות (איוב כא. 6). פלצות בעתתני (ישעיה כא. 4).

פלשת, ארץ עם פלשתים הנקרא גם גוי כרתים (צפניה ב. 5; יחזקאל כה. 14). הארץ הזאת מכונה בכה״ק בשמות שונים: 1) ארץ כנען, מלשון הכנעה ושפלות, מפני שהיא ארץ מישור, שפלה, בנגוד אל ארץ סוריה או א ר ם, שהיא גבוהה. אחרי אשר בא אברהם עם משפחתו אל הארץ הזאת התחילו לכנות אותה: ארץ העברים, כן נקובה בפי יוסף: כי גונב גנבתי מארץ העברים (בראשית מ. 15). אחר הכיבוש בימי יהושע החלו לכנותה בשם ארץ ישראל. וחרש לא ימצא בכל ארץ ישראל (ש״א יג. 19). במראות אלהים הביאני אל ארץ ישראל (יחזקאל מ. 2), וגם אדמת ישראל (שם ז. 2), או נחלת ישראל (שופטים כ. 6; תהלים קלה. 12); ארץ בני ישראל (יהושע יא. 22; ש״א יג. 19); בפי הנביא הושע (ט. 3) נקראת ארץ ה׳. גם המשורר בתהלים יקראה כן: רצית ה׳ א ר צ ך (תהלים פה. 2). גם אדמת ה׳ (ישעיה יד. 2), אדמת הקדש (זכריה ב. 12), ארץ אחוזת ה׳ (שם). אחרי חלוקת הממלכה לשתי ממלכות בימי רחבעם, החלו לקרות את ארץ עשרת השבטים בשם ארץ ישראל (דהי״ב ב. 16) והארץ שמלכו בה מלכי בית דוד — ארץ יהודה (נחמיה ה. 44) ואך בשובם מגלות בבל החלו לקרוא את כל ארץ ישראל בשם אחד:

ארץ יהודה או ארץ ישראל. תחת השם פאלעסטינה חשבו בימי קדם אך רצועת ארץ על שפת ים התיכון מן הכרמל עד גבול מצרים. אחר כן החלו לכנות בשם הזה את שטח הארץ בין הים התיכון, הירדן והלבנון, צור וצדון, סוריא עם ארץ אדום. השם הזה לכל הארצות האלה היה מורגל בפי היונים והרומאים במחצה השניה של זמן הבית השני (הערא̈דאָט ז. 89). בשם „פאלעסטינה פירות" יכנו את כל השטח הגדול בין הלבנון וחצי האי סיני (פילון חלק שני 20, 106, 457). אבל גם בזמן ההוא לא חדלו סופרים אחדים מלקרוא את הארץ הזאת בשם „ארץ העברים" (יאָזעפוס קדמוניות ז. 9, 14; ח. 13), „אדמת קודש" (חכמת שלמה יג. 2; חשמונאים ב א. 7). ולעומת זה הננו מוצאים בספרות המדרשית כי יכנו את הארץ הזאת בשם „פלסתיני" (ויקרא רבה פ' 5). בני בבל קראו לארץ ישראל „מערבא", כלומר ארץ המערב, ולפעמים בשם „תם" מקוצר מן „התם". עיין ערך מלין ראפאפארט ה. 208).

תכונת הארץ: פאליסטינה עומדת בטבור הארץ, באמצע התבל הישנה: אזיה, אפריקה ואירופה, בין יאור מצרים (נילוס) ונהר פרת (בבל), ומשתרעת מן 31° מעלות עד 33½° לרוחב, ומן 52° עד 54½° מעלות לאורך. ולפי זה מחזקת בתוכה שטח של 465 פרסאות מרובעות. ואם נחשוב על כל פרסה מרובעת 15,000 תושבים כמו בבעלגיה, נמצא כי יכולים להתישב בתוכה לערך 7,000,000 נפש אדם. אבל לא בכל הזמנים של ממשלת ישראל בשבתם על אדמתם היה שטח ארצם שוה בגדלו. התחומי ארץ ישראל שהחזיקו בה עולי מצרים ועולי בבל היו יותר מצומצמים ורק בימי דוד ושלמה בבית ראשון, ובמדה ידועה גם בימי מלכות החשמונאים בבית שני נכבשה הארץ לפני בני ישראל במעט קרוב לאותם הגבולים שהובטחו בברית בין הבתרים. לפי חלוקתה המדינית מוגבלת עתה פאליסטינה בפי העמים: מצד צפון עד הרי הלבנון, מצד דרום עד מדבר סיני, מצד מזרח עד ים המלח ומצד מערב עד ים התיכון.

הימים והנהרות: הים המגביל את הארץ מצד מערב ידוע בשם הים התיכון, כי שלש ארצות סובבות אותו: אירופה מצפון, אסיה ממזרח ואפריקה מדרום, והוא — בתוך. הים הזה נקרא גם כן ים פלשתים (שמות כג. 31) וגם בשם הים הגדול (יהושע א. 4), מפני כי הוא הגדול מכל הימים האחרים אשר בפנים הארץ, כמו ים המלח, ים כנרת, מי מרום. ועיין ערך ים הגדול.

ים המלח הוא בקצה ערבות הירדן, והוא נודע גם בשם הים הקדמוני (יחזקאל מז. 18; יואל ב. 20), מפני שהוא מקדם לים התיכון הנקרא לעומתו גם בשם ים האחרון (דברים א. 25). לפנים היה נקרא גם בשם ים הערבה (דברים ג. 17) על שם ערבת הירדן אשר על ידו. אורך ים המלח הוא כשמונים קילומתר ורחבו הבינוני הוא כשלשה עשר קילומתר ועמקו היותר גדול מגיע עד כדי ארבע מאות מתר. נפלא הוא הים הזה בטבעו וסגולתו. מימיו כבדים מכל המימות שבעולם, כי הוא אוצר בקרבו חמשה ועשרים למאה חמרי מתכות כבדים שונים, כמו מלח, שיד, נתר וכדומה. לרגלי כבדות המים קשה לאיש לטבול בו את כל גופו ואי אפשר להטבע בו גם לאיש שאיננו יודע לשחות וגם אם ידיו ורגליו תהיינה אסורות. בים המלח אין כל נפש חיה וגם אין בו כל צמח ועל כן נקרא בפי רבים „ים המות". צפונה לים המלח נמצא

ים כנרת או ים גנוסר (עיין ערך ים כנרת).

במרחק שבעה עשר קילומטר מים כנרת צפונה ימצא ים אחד הנקרא בשם „מי מרום“, מפני שמימיו רבים ומתנשאים מעל למימי שלשת הימים האחרים (יהושע יא. 5). בפי חז"ל (ירושלמי כלאים פ"ט ה"ד) נקרא בשם ים סומכי, על שם העיר סומוכון שעמדה לפנים בצפונית מערבית לים הזה. בשני הימים האחרונים ישנם דגים רבים מאד. מימי הימים האלה נוחים מאד לשתיה, והאדמה סביבותיהם דשנה ופוריה.

מלבד הימים האלה ישנם בארץ גם נהרות ונחלים רבים, גדולים וקטנים. כמו שיחור לבנת (יהושע יט. 26), נחל קישון, נחל קנה שם יז. 9), מי הירקון (שם יט. 49), נחל שורק (שופטים טז. 4), נחל הבשור (ש"א ל. 9), נחל ארנון, נחל זרד. הנהר היותר גדול הוא הירדן הנופל אל ים המלח והמבתר את כל הארץ לארכה מהר הלבנון אשר בצפון עד ים המלח מנגב. בין ים כנרת ובין ים המלח נופל אל הירדן נחל יבק (ע"ע ירדן ונחל יבק).

ישנם בארץ גם מעינות מים חמים, מעינות רפואה, כמו חמי טבריה, הנובעים משפת ים כנרת מנגב לטבריה, וגם מעינות חמים אשר בצפון העיר הזאת; חמי גדר, משני עברי הנהר ירמוך הנופל אל הירדן מנגב לים כנרת, והמעינות החמים אשר מנגב לנחל תכלת מעון, אשר מנגב לים המלח.

ה ר י ם ו ע מ ק י ם: פאלעסטינה או ארץ ישראל היא ארץ הרים ובקעות. ההרים הידועים חמה: הרי לבנון, הרי נפתלי או הרי הגליל, הרי אפרים או שומרון, הרי יהודה והרי עבר הירדן. הרי הלבנון מתנשאים לצפון ארץ ישראל, ונקראים לבנון מפני כי המה מכוסים בשלג עולמים. ההר היותר גבוה בהם הוא הר חרמון. מנגב להר חרמון מתחילים הרי נפתלי. נגבה להם מתנשא הר תבור, אשר גבהו כשש מאות מתר מעל שטח מי הים. מנגב להר תבור מתנשאים הרי אפרים. ממזרח לרוכסי ההרים האלה נראה הר הגלבוע, וממערב — הר הכרמל. בתוך ההרים חצובות מימי קדם מערות רבות וארוכות ובהן פתחים, דלתות וחלונות וגם מטות למשכב. בקצה הרי אפרים מתנשאים שני הרים גדולים: הר גריזים והר עבל.

מנגב להרי אפרים משתרעים הרי יהודה העוברים את כל ארץ ישראל עד מדבר פארן ומקדם לירושלים עד מנגב לים המלח. בין ההרים האלה ידועים ביחוד שני ההרים הגדולים אשר בירושלים: הר המוריה, הוא הר הבית, והר הזיתים, או הר המשחה, אשר ממזרח ירושלים. עליו היו שורפים את הפרה האדומה (פרה פ"ג מ"ו) והיו משיאין משואות לקדוש החודש (ר"ה כ"ב:).

מעבר הירדן מזרחה מתנשאים הרי הגלעד. מנגב להרים האלה משתרעים הרי מואָב וביניהם הר העברים, הוא הר נבו, והר שעיר, הנמשכים עד לשון ים סוף ואשר מתוכם הולך ומתנשא ההר הגבוה: הר ההר

בנגוד להרים ישנם גם עמקים רבים המבדילים בין ההרים האלה. העמק היותר גדול בכל ארץ ישראל הוא עמק הירדן העובר לאורך הארץ מצפון לדרום בין ים כנרת ובין ים המלח. החלק הצפוני של העמק הזה נקרא ים גנוסר (נדה כ.) והחלק הדרומי — הערבה (יהושע יא. 2) או ככר הירדן (בראשית יג. 10). עמק אחר העובר גם כן מצפון לדרום קרוב על שפת ים התיכון, החלק הצפוני

של העמק הזה נקרא בשם שרון (יהושע יז. 11) והחלק הדרומי נקרא שפלה (שם יא. 16). על שפת מי מרום מצד צפון משתרע עמק גדול הנקרא עמק בית רחוב על שם העיר רחוב (במדבר יג. 21) אשר עמדה לפנים בעמק הזה. מנגב לעמק זה ישנו עמק זבולון המשתרע עד עכו. הלאה לדרום משתרע עמק יזרעאל (יהושע יז. 16) הוא העמק הגדול והיפה שנקרא לפנים גם בשם עמק מגדו (זכריה יב. 11). העמק הזה הוא היותר יפה בין עמקי הארץ, ושלשלת הרים מקפת אותו מסביב: הר תבור והרי גלבוע מקדם, הר הכרמל מים והרי אפרים מנגב.

האדמה והמים: אדמת ארץ ישראל היא דשנה ופוריה וגם עתה היא ארץ זבת חלב ודבש. האדמה היא מסוגלת מאד למזרע כל מיני תבואות. המישור והעמק מוציאים חטים, שעורים, דגן, כוסמת, שיפון, פולים, עדשים, שומשמין, אבטיחים, תפוחי אדמה, ירקות גינה. ההרים מצמיחים פרי עץ הגפן, הזית, התאנה והרמון. גם באדמת החול הכחושה גדלים עצי פרי שונים בלי כל השקאה, וגם על צחיחי הסלע גדלים עצי התאנה, הגפן, הזית והשקד בלי כל עפר תחות.

הארץ היא ארץ משקה. מלבד הימים, הנהרות והנחלים יש בה גם מעינות רבים המפיקים די מים לשתיה ולהשקאת הגנים והפרדסים וגם המטר ירד בה במדה מספקת. הארץ עשירה מאד בחומרים מינערלים שונים. שלשה מיני מטר יורדים בארץ ישראל: יורה, גשם ומלקוש (ע"ע), ושלשתם יורדים ממרחשון עד ניסן והם האדמה גם באביב. כל הקיץ מניסן עד תשרי חורב על פני כל הארץ, אין טפת מים אחת יורדת להשקות את האדמה, ובכל זאת רטובות ורעננות השדות בעצם ימי הקיץ וחשרב, הודות לטל השמים היורד בימות הקיץ במדה מרובה מאד.

האויר: בארץ הרים וגבעות כארץ ישראל אין מדה אחת וקצב אחד לאקלימה ולאוירה. אקלימיה משתנים לא רק מזמן לזמן כי אם גם ממקום למקום. השנה מתחלקת בארץ ישראל לשתי תקופות: לימות החמה (קיץ) ולימות הגשמים (חורף). בעמק ובשפלה — חם האקלים בימי הקיץ ונעים ומעדן בימי החורף; ובהר ובגבעה — קר בחורף ונעים וקריר בקיץ. הרוחות באות על פי רוב בזמנים קבועים. באביב ובסוף הקיץ מצויה רוח קדים הבאה ממדבר ערב והיא עזה וקשה ומיבשת את הצמחים. רוח צפונית קרה מנשבת כארבעים יום בשנה ורוח מערבית לחה מנשבת בחורף כחמשים יום ומביאה גשמים. הרוח היותר קשה היא הרוח הדרומית המכונה בפי הערבים „חמשין", על שהיא מנשבת לסירוגין חמשים יום מפסח עד שבועות. אולם גם בימים היותר חמים יקטן החום אחר הצהרים לרגלי רוח ים חרישית המנשבת כמעט בכל יום. גם הטל היורד בלילות הקיץ מועיל הרבה לקרר את האויר.

האויר בארץ ישראל הוא בכלל מחליט ומבריא. המחלות והשונות המתהלכות ופוגעות ביחוד בילדים כמו אסכרת, ואבעבועות אינן שכיחות בארץ ישראל, והמחלות השונות הפוגעות בגדולים כמו מחלת השחפת, החזה והריאה אינן מצויות כלל בארץ ישראל. להיפוך, כל אלה המנוגעים במחלות אלו בחוץ לארץ כיון שהם באים ומתישבים בארץ ישראל הם מתרפאים על פי רוב ממחלתם ואין אויר יותר מבריא למחלת החזה כאויר ארץ ישראל. המחלות השכיחות בארץ ישראל הן ביחוד: קדחת (מלריה) ומחלת העינים (תרוכומה), אבל לא האויר גורם לזה כי

אם בצות חמים הנמצאות שם במקומות שונים. אבל הן הולכות ומתיבשות על ידי נטיעת עצי האיקליפטוס הגדלים כעת בארץ ישראל במהירות נפלאה ויש לקוות כי בקרוב תתיבשנה הבצות כלן ואז גם המחלות תעבורנה.

התושבים: יושבי הארץ הקדמונים היו הרפאים (במדבר יג. 23; דברים א. 28). המה בני הענקים. הגבורים האלה היו במקומות שונים בארץ פלשתים ובכל מקום היה שמם משונה בפי יושבי הארץ האחרים. בעבר הירדן המזרחי היו ידועים בשם רפאים, ומקום מושבותם היה נקוב בשם „ארץ רפאים“, ועוג מלכם הכניע תחת עלו את האמורי ומלך בבשן (דברים ג. 13). אלה מהרפאים שהתישבו בארץ מואב נקראו בפי יושבי המקום „אימים“, במקום מושבם ב„שוה קריתים“ הוכו בימי אברהם מאת כדרלעמר מלך עילם והמלכים אשר אתו (בראשית יד. 5). באיזה מקומות נקראו בשם „ענקים“ (ע"ע); בארץ בני עמון היו ידועים בשם זמזומים. הענקים או הרפאים יושבי ארץ פלשתים מכונים בשם „עוים“. אדות המנצחים שגרשו אותם ממקומות מושבותיהם: הפלשתים, הכנענים ובני ישראל עיין ערכי כנען, ישראל. הארץ הזאת היתה יקרה ונכבדה מאד ביחוד בעיני בני ישראל. המה האמינו כי עיני ה' משגיחות עליה תמיד מראשית השנה ועד אחריתה (דברים יא. 12), ארץ אשר לא במסכנות יאכלו בה לחם (שם ח. 9), ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה יחצבו נחשת (שם), ארץ נחלי מים מעינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר (שם 7). וביחוד היתה הארץ הזאת יקרה ונכבדה בעיני בני ישראל בעבור ערכה הרוחני הגדול. הארץ הזאת היא שה' הבטיח לאברהם לתת אותה לאחוזת עולם לזרעו

אחריו, הארץ שבה אירעו לעם הזה המאורעות הגדולים והנפלאים בחייו הרוחניים והגשמיים. בה נבאו הנביאים הקדושים מה שיקרה בעתיד עד אחרית הימים לעם ישראל ולשאר עמי התבל ורוב מדברי נבואותיהם כבר נתקיימו ובלי ספק יקוימו בעתיד גם שארי נבואותיהם. בה הודיעו הנביאים הללו דעת ה' ודרכיו לכל עמי התבל, אשר אם ילכו בה יחיו חיים מאושרים. אין להתפלא לפי זה שבני ישראל אחר אלפי שנים לחרבן ארצם עוד מלאים געגועים אליה ופעמים רבות בכל יום ויום מתפללים שישיב ה' את שבותם ויקבץ נדחיהם מכל כנפות הארץ אל ארצם הקדושה היקרה בעיניהם מכל מחמדי תבל.

חז"ל הפליגו מאד בשבח ערכה של ארץ ישראל, ואמרו כי ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה (ספרי פרשת ראה), ואמרו עוד כל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוה, והדר בחוץ לארץ דומה כאלו עובד עבודה זרה, שנאמר בדוד: „כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים“ (כתובות קי:), ור' יוחנן אמר: „כל המהלך בארץ ישראל אפילו שעה אחת ומת בתוכה, מובטח לו שהוא בן עולם הבא, שנאמר וכפר אדמתו עמו“ (מדרש משלי פי"ז).

פלשתים, שם עם שאבות אבותיהם היו כפתורים מצאצאי מצרים (בראשית י. 14). בתחלה התישבו במצרים התחתונה ואחר כן נסעו משם והתישבו בנגב כנען, ושם בימי אברהם היה להם מלך בשם אבימלך שמלך בגרר, וכרת ברית עם אברהם. שבטים אחרים מצאצאי כפתורים עברו את הים התיכון והתישבו באי כרתי (קרעטא) ומשם נסעו לשפת הים הגדול והתישבו בצפון עזה, וגרשו

משם את העוים וישבו תחתם, והמה הידועים בשם פלתי או פלשתים. משני השבטים האלה בחר לו דוד אנשי חיל שומרים לראשו והמה הידועים בכה"ק בשם „כרתי ופלתי".

בנוגע לאמונתם, אף על פי שידעו את השם „אלהים" המכונה אצל בני ישראל כח כל הכחות בעולם, בכל זאת לא הסירו מקרבם עבודות זרות שונות, להאליל דגון בתמונת חצי איש וחצי דג, עשתרות (אסטארטה) ועוד אלילים שונים נתנו כבוד אלהים והקריבו להם קרבנות. לאליל דגון בנו היכלים שונים: בעזה ובאשדוד. מספר צבאות תיליהם היה גדול מאד, והיו נחלקים למחלקות שונות, ובראש· כל מחלקה עמד שר צבא מיוחד הנקוב בשם „סרן". הפלשתים ידעו היטב את תכסיסי המלחמה היותר מצויינים בימים ההם. שרי הצבא היו ממדרגות שונות, גבוהות ונמוכות. המשרה היותר גבוהה היתה משרת נציב (גאָווערנער) הממלא מקום המלך. הערים היו מוקפות חומות גבוהות דלתים ובריח. ביחוד היתה העיר עזה מצויינת במבצריה הגדולים והחזקים. בימי שאול היו הפלשתים נודעים בגבורת צבאותיהם כי היו להם אָז שלשים אלף רכב, ששת אלפים פרשים ועם (רגלי) כחול אשר על שפת הים לרוב (ש"א יג. 5). ולבד זאת היו בין אנשי תיליהם גבורים מצויינים בגובה קומתם מבני הענק, כגלית הפלשתי ועוד.

אדמת הפלשתים היתה כפי הנראה דשנה ופורית מאד. כי כאשר היה רעב בארץ ישראל עזבה האשה השונמית, בעצת הנביא אלישע, את ארץ ישראל ותגר בארץ פלשתים שבע שנים (מ"ב ח. 1; י. 2). בימי שמשון מצאנו כי היו להם בארצם כרמים, זיתים ושארי תבואות, כמו שנאמר: ויבער (שמשון על ידי השועלים והלפידים) אש מגדיש ועד קמה ועד כרם זית (שופטים טו. 5). לבד זאת התעסקו גם כן בגידול צאן ובקר וביחוד בחלק הדרומי של הארץ. רוב יושבי הארץ שלחו במסחור ידם ותכונת הארץ היתה מסוגלת מאד לדבר הזה. כי ארץ פלשתים עמדה בתוך של שלשה חלקי הארץ הישנה: אזיה, אפריקה ואירופה. על ידי המסחור עלת ה הצלחת יושבי הארץ למדרגה גבוהה מאד, וביחוד הצליח בידם מסחר הסוסים, פשתן ומיני בשמים שונים, המסחור עם בני יון בנפש אדם (יואל ד. 3—5), אומנים במלאכות שונות, וביחוד לוטשי נחושת · וברזל. כבר בימי אברהם היו הפלשתים מצויינים בעשרם וברוב טובה. אבימלך מלכם בימי אברהם היה איש ירא אלהים וכרת ברית עם אברהם. בצאת ישראל ממצרים היו הפלשתים עם חזק ומלומדי מלחמה, ולזאת היה ירא משה להוליך את העם אל ארץ כנען דרך ארץ פלשתים אף שהיה קרוב מאד, מפני כי פחד פן ינחם העם בראותם מלחמה ושבו מצרימה (שמות טו. 14; יג. 17). כאשר בא ישראל אל ארץ כנען כבר היו חמשת סרני פלשתים בברית אחת ביניהם להתיצב נגד בני ישראל, האורחים לא קרואים. בני ישראל הכניעום מעט אבל לא יכלו להורישם ולהשמידם. במאָה השניה אחר הכיבוש נסו הפלשתים להכניע את בני ישראל, אבל השופט שמגר בן ענת הבריחם מעל גבול ישראל, כי הכם שוק על ירך. כשתי מאות שנה אחר הכיבוש עלתה ידם על בני ישראל ומשלו עליהם ארבעים שנה (שופטים יג. 1; יד. 4; טו. 11). שמשון השופט העיק לחם פעמים רבות, אבל לא הצליח בידו להסיר עולם מעל שכם בני ישראל. בסוף ימי השופט והכהן הגדול עלי יצאו בני ישראל למלחמה נגדם אבל נגפו לפני הפלשתים

וגם ארון ה' נשבה על ידיהם (ש"א ד. 8). ואך בידי השופט שמואל הנביא הצליח להסיר עול הפלשתים מעל ישראל ואז איזה מערי הגבול נפלו בידי בני ישראל. בימי שאול גברה עוד הפעם יד הפלשתים על ישראל ושמו להם נציב בארץ ישראל. יונתן בן שאול התנפל עליהם פתאום והמה נסו מפחד, אבל עד מהרה שבו להציק לישראל, ובמלחמה על הרי הגלבוע נפלו בני ישראל חללים על שדה קטל, וגם שאול ובניו הומתו אז (ש"א לא). אך דוד בעלותו לכסא ישראל גרשם מעל גבול ישראל ולקח מידם גם את העיר גת המצויינת בין ערי פלשתים. מן אנשי העיר הזאת בחר לו דוד אנשי חיל שומרים לראשו, הידועים בשם „כרתי ופלתי", שנשארו אמונים לו כל ימי חייו (ש"ב טו. 18). גם אחרי כן נסו הפלשתים להלחם בישראל ולהביאם תחת עולם, אבל גבורי דוד הכניעום ומאומה לא עלתה בידם (ש"ב כא. 15; כג. 9). שלמה משל על הפלשתים והמה שלמו לו מס (מ"א ה. 1; דהי"ב ט. 20). יהושפט הכניע את הפלשתים וישימם למס עומד אבל בימי יהורם הרימו עוד הפעם את ראשם ויעלו ביהודה ויבקעוה וישבו את כל הרכוש הנמצא בבית המלך וגם בניו ונשיו שבו ויבוזו, ולא נשאר לו אך הבן הקטן יהואחז (דהי"א טו). עוזיהו לחם בפלשתים ויפרוץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים (דהי"ב כו. 6). בימי אחז גברה ידם עוד הפעם על ישראל, כי פשטו בערי השפלה והנגב ליהודה וילכדו את בית שמש, ואת אילון ואת הגדרות ואת שוכו ובנותיה ואת תמנה ובנותיה ואת גמזו ואת בנותיה וישבו שם (שם כח. 18). אבל חזקיה הכניעם ויכם מכה רבה עד עזה ואת גבוליה ממגדל נוצרים עד עיר מבצר (מ"ב יח. 8). הנביאים ישעיה, יואל, עמוס ויחזקאל נבאו על מפלת הפלשתים וחרבן עריהם ונבואותיהם נתקיימו על ידי נבוכדנצר (ירמיה מז), ואחרי כן על ידי אלכסנדר מוקדון. האשורים עלו על עיר הגבול אשדוד ויכבשוה, ובימי פסאמעטיק הביאו את העיר במצור, ואך אחר עבור 29 שנים של מצור נכבשה. בעת ההיא שטפו הסקיטים ועברו את ארץ פלשתים, החריבו את הארץ ובזזו את כל אוצרות היכל אפרודיטי אשר באשקלון (הערָאדאָטים א. 5). העיר והמצודה של עזה נכבשו על ידי פרעה נכה במלחמתו עם אשור (ירמיה מז. 1). הפלשתים שהיו בימי החשמונאים נתיני על ידי נבוכדנצר. שובי בבל התחתנו עם הפלשתים שמחו מאד לחורבן ירושלים סוריא. אלכסנדר בלס מלך סוריא נתן את העיר עקרון של הפלשתים ליהודה המכבי, ואלכסנדר ינאי מלך היהודים מבית החשמונאים הכניע את עזה תחת עולו (יאָזאָעפוס קדמוניות יג. 13. 3). פאָמפעיוס שר צבא הרומאים כבש את הערים: אשדוד, יבנה ועזה, וספח את ארץ פלשתים לסוריא. הקיסר הרומי אגוסטוס נתן את הערים יבנה ועזה להורדוס הראשון מלך ישראל. יאָזעפוס (קדמוניות טו. 7. 3; יז. 11. 5). אבל אחרי מותו של הורדוס שבו הערים האלה להיות נכנעות תחת ממשלת סוריא. אחרי כן לא נמצא עוד זכרם בקורות העמים והפלשתים ירדו מעל במת החיים לעולם.

פלת, 1) אבי און מבני ראובן. און היה מן הקושרים עם קרח על משה ואהרן (במדבר טז. 1). 2) בן יונתן לבית ירחמאל (דהי"א ב. 33).

פלתי, עיין ערך כרתי.

פן, הוראתו: ואם לא. ולא תגעו בו פן תמותון. כונתו: ואם לא —

תמותון (בראשית ג. 3). המלט פן תספה (שם יט. 17), כלומר: ואם לא — תספה. ועל חשש העבר הוראתו אולי. ויבקשו את אדוניך פן נשאו רוח (מ"ב ב. 16), אולי נשאו רוח. ולפעמים הוראתו: למען לא. פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים... וישלחהו ה' אלהים מגן עדן (בראשית ג. 22, 23) — למען לא ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים... לכן שלחהו ה' מגן עדן.

פנג, מאכל מעדנים. בחטי מנית ופנג ודבש (יחזקאל כז. 17). אולם לדעת הרד"ק הוא שם עיר קרובה לממלכת צור. ולדעת יש אומרים נקרא צור בשם פיניקיה על שם פנג שהיה מחוז קרוב לצור ואולי גם תחת ממשלתה.

פנה, 1) זוית, מקום חבור שני עבריו בארבע פנות הבית (איוב א. 19). מי ירה אבן פנתה (שם לח. 6) של הארץ לחזקה לבל תמוט. המליצה תכנה בשם הזה יסוד ממלכה ושריה: הנני יסד בציון אבן, אבן בוחן, פנת יקרת (ישעיה כח. 16). 2) מגדל מעשה גבלות שפנות לו סביב. ועל הפנות הגבוהות (צפניה א. 16). נשמו פנותם (שם ג. 6).

פנואל, הוראת השם הזה הוא פני־אל. ובשם הזה קרא יעקב את המקום אשר בו ראה את ה' פנים אל פנים ותנצל נפשו (בראשית לב. 30). וועלהויזען מיטער כי דברי יעקב אל עשו אחיו כאשר בקש ממנו לקחת מנחתו ממנו: כי על כן ראיתי פ נ י ך כ ר א ו ת פני אלהים ותרצני, המה כונה אחרת בהשם פנואל (שם לג. 10). המקום פנואל היה קרוב לנחל יבק. בגדעון נאמר, כי כאשר בא אל העיר פנואל ובקש מיושביה כי יתנו לחם לאנשי חילו והמה השיבו בקשתו ריקם הבטיח להם כי כאשר ישוב בשלום מרדוף אחרי זבח וצלמונע נסיכי מדין, יתוץ את המגדל הזה (הוא פנואל) (שופטים ח. 8). כפי הנראה בנה ירבעם בן נבט את העיר פנואל מחדש, כן יש להוכיח מהכתוב: ויבן ירבעם את שכם בהר אפרים, ויצא משם ויבן את פנואל (מ"א יב. 25). מכל אלה המקומות נראה ברור, כי פנואל היה מקום רב הערך בעת מלחמה.

פנים, 1) הצד של ראש החי שבו העינים הפונות אל כל אשר יחפוץ. כמים הפנים לפנים הרואים בה. המכעיסים אותי על פני (ישעיה סה. 3) נכח עיני. שים פניך אל ירושלים (יחזקאל כא. 7), שא עיניך והזון רוחך. יאר ה' פניו אליך (במדבר ו. 25) יראה לך פנים של חסד ורצון. 2) שטח דבר הנראה לעינים. חרבו פני האדמה (בראשית ח. 13), על פני המים (שם א. 2). 3) ביחס אל הזמן יבוא השם פנים להוראת ימי קדם. לפנים הארץ יסדת (תהלים קב 26) בימי קדם. שנתים לפני הרעש (עמוס א. 1)

פנים, תוך, קרב, פני מקום מתוכו. ופטורי צצים מלפנים (מ"א ו. 29). כל כבודה בת מלך פנימה, סרס המקרא "ובארהו: כל בת מלך נכבדה באה פנימה לכבוד המלכה (תהלים מה. 14).

פנינים, מין אבני סיד מקני החי הצומחים בים. האדמדמות תלוטשנה למען היות להן ברק ולכן נקראו בשם פנינים, כי על ידי הלטישה תרבינה הפנות על שטחן. והנה ידועות בשם קאראללען. והמתרגם פנינים „מרגליות" טועה, כי המרגליות אינן אדומות, ועל הפנינים נאמר: אדמו עצם מפנינים, הרי הפנינים אדומות הן. בני ישראל ידעו היטב את הפנינים, כי המה נמצאים בים סוף וים הגדול. מהיותן יקרות מאד לבני קדם לכן נאמר על החכמה: יקרה היא מפנינים (משלי ג. 15), ומשך חכמה מפנינים

(איוב כח. 18), חבל החכמה המושך לב האדם יקר מחרוזי פנינים.

פננה, אחת מנשי אלקנה, רבת בנים ובנות וצרת חנה העקרה אהובת בעלה (ש"א א. 2—4) ויען כי היא היתה ממררת את חנה בדברים, לכן רמזה עליה זו האחרונה בשירתה אחרי לדתה את שמואל: עד עקרה ילדה שבעה ורבת בנים אומללה (שם ב. 8). אבל הרדי"א ממאן בזה כי הצדקת הזאת תהיה שמחה לאיד צרתה פנינה ולכן יבאר כי כל ענין השיר מרמז על עניני העולם ותהפוכותיו.

פס, כנף בגד רחב. כתנת פסים (בראשית לז. 3). וכתנת כזאת לבשו גם הבתולות בנות מלכים והכתוב מבארה בשם מעיל: ועליה כתנת פסים, כי כן תלבשנה בנות המלך מעילים (ש"ב יג. 18).

פסגה, מישור בראש גבעה. כן נקרא ההר ממזרח לים המלח הנשקף על פני הישימון (במדבר כא. 20) והוא מרכסי הר העברים הר נבו שמראשו השקיף משה לפני מותו על פני ארץ כנען משאת נפשו לעמו (דברים לב. 49; לד. 1).

פסה, שפע, מרבה. יהי פסת בר בארץ (תהלים עב. 16).

פסח, הצלה. בשם הזה נקרא זבח ישראל לזכרון ההצלה שהציל ה' אותם בנגף מצרים. בחודש הראשון בארבעה עשר לחודש בין הערבים פסח לה' (ויקרא כג. 5), והחג נקרא חג המצות לה' (שם 6). המקומות שבהם נמצא זכר לפסח המה: שמות כג. 18: לא תזבח על חמץ דם זבחי ולא ילין חלב חגי עד בקר; שם לד. 25: לא תשחט על חמץ דם זבחי ולא ילין לבקר זבח חג הפסח; שם יב. 21—27: ויקרא משה לכל זקני ישראל ויאמר אליהם: משכו וקחו לכם צאן למשפחותיכם ושחטו הפסח; דברים טז. 1—8: שמור את חדש האביב ועשית פסח לה' אלהיך, כי בחדש האביב הוציאך ה' אלהיך ממצרים לילה. וזבחת פסח לה' אלהיך צאן ובקר במקום אשר יבחר ה' לשכן שמו שם. לא תאכל עליו חמץ.

פסח 1) בן אשתון למטה יהודה (דהי"א ד. 12). 2) אבי יהושע מן המתקנים או המחזיקים את החומה הישנה (נחמיה ג. 6). אבל יש משערים כי השם פסח במקום הזה איננו שם עצם פרטי כי אם שם משפחה כמו פסח 3) מן הנתינים משרתי הלוים שעלו מן הגולה עם זרובבל (נחמיה ז. 51; עזרא ב. 49).

פסח, נכל רגלים. והוא פסח בשתי רגליו (ש"ב ט. 13); רגלים לפסח אני (איוב כט. 15) סומך לנופל. אז ידלג כאיל פסח (ישעיה לה. 6) יתעוררו כל דכאי רוח. היבוסי אומר לדוד שבא ללכוד את עירו: לא תבוא הנה כי אם הסירך את העורים והפסחים (ש"ב ה. 6), כלומר גם נגד העורים והפסחים בעמי לא תעצור כח, ומבאר אחריו כונתו: לאמר, לא יבוא דוד הנה. ולכן הכריז דוד: כל מכה יבוסי ויגע בצנור ואת הפסחים ואת העורים שנואי נפש דוד (8), כל הלוכד עם היבוסי עליו להרוס את הצנור ואת הפסחים ואת העורים שנואי נפש דוד — כן קרא דוד בלעג לשונו את כל חיל צבא היבוסי, ומסיים: על כן יאמרו (היה למשל בפי צבא דוד): עור ופסח לא יבוא אל הבית — מצבא היבוסי לא ישוב אף אחד לביתו בשלום.

פסילים, תמונות אלילים חצובים. ארץ פסילים היא (ירמיה נ. 38).

בשם פסילים נקרא מקום בקרבת עיר גליל (שופטים ג. 19). ותרגומו מחצביא — מקום חוצבי אבן.

פסך, ראש בית אב וגבור חיל מבני יפלט למטה אשר (דהי"א ז. 33).

פספה, ראש בית אב למטה אשר (דהי"א ז. 38).

פעו. עירו של הדד, מקדמוני מלכי אדום (בראשית לו. 39) ובדהי"א (א. 3 בא שם העיר הזאת ביוד **פעי**. השבעים מעתיקים בשני המקומות את השם פעו, פעי, בשם „פעיר". משערים כי הוא המקום בארץ אדום הידוע בשם חורבות פאאימא־רא. אבל הדבר מוטל בספק.

פעור, שם הר בארץ מואב (במדבר כג. 28). אל ראש ההר הזה לקח בלק את בלעם לקלל משם את בני ישראל אחרי שלא הצליח בידו לקלל אותם על במות בעל (במדבר כב. 41). מן ראש הר פעור היה נראה פני הישימון. ההר הזה היה מנגד ליריחו ועליו עמדה העיר דינהבה. מקומו בדיוק לא נודע כעת (וע"ע בית פעור). פעור הוא מרוכסי הר העברים, מקום עבודת האליל בעל פעור. עון פעור הנזכר ביהושע (כב. 17) הוא העון שנצמדו לו בני ישראל במדבר (במדבר כה. 3). בתלמוד מסופר כי אופן עבודתו היה בגלוי ערוה. הפוער עצמו לבעל פעור זו היא עבודתו (סנהדרין ס.).

פעולה 1) עלילה, עמל נפש. פעולת צדיק לחיים (משלי י. 15). 2) פרי עבודה, שכר. פעולת שכיר, שכר מעללי צדק ורשע. זאת פעולת שוטני מאת ה' (תהלים קט. 20), ומדותי פעולתם אל חיקם (ישעיה סה. 7).

פעלתי, בן עובד אדום מן השוערים לדוד (דהי"א כו. 5).

פעם, 1) סדן להלמות ברזל, הולם פעם ישעיה יא. 7) מכה בפטיש על הסדן. 2) צעד. רגלי עני פעמי דלים (ישעיה כו. 6). 3) רגל של כלי, ארבע פעמותיו (שמות כה. 12) 4) אחת, כפעם בפעם (ש"א ג. 10) אחת אחר רעותה. ומפני שעיקר ענין המלה הזאת היא מהי, הכאה ביד או ברגל, כדרך המונה לכוין בזה את המנין לכן נקרא גם יד גם רגל. חמש ידות (בראשית מג. 34), שלש רגלים (שמות כג. 14), שלש פעמים (17).

פעמן, צלצל שמע. פעמן זהב (שמות כח. 33).

פענח, עיין צפנת פענח.

פערי, ראה נערי.

פצירה פים, מגרה (פיילע), להאנשים מבני ישראל שהיה להם טורח לרדת אל הפלשתים ללטוש המחרשות והאתים היה להם הפצירה פים (פיילע) לעשות בקושי את הפעולה הזאת (ש"א יג. 21).

פצלה, מחשוף, קלוף. פצלות לבנות מחשוף הלבן אשר על המקלות (בראשית ל. 37).

פצע, מחץ, מכה. פצע וחבורה (ישעיה א. 6), כי איש הרגתי לפצעי, לוא נתן איש פצע בבשרו כי עתה הרגתיו, כי בני תובל קין הכין לו כלי מלחמה (בראשית ד. 23).

פצץ, שר קדש מצאצאי אהרן הכהן (דהי"א כד. 15).

פקדה, 1) פלוגת אנשי צבא, ויהיו לבית אב לפקודה אחת (דהי"א כג. 11). 2) משמרת, וישם הכהן פקודות על בית ה' (מ"ב יא. 18). פקודתי יקח אחר (תהלים קט. 8). 3) גמול פשע. באו ימי הפקודה באו ימי השלום (הושע ט. 7).

פקדון, דבר נתן למשמרת. הפקדון אשר הפקד אתו (ויקרא ה. 23). על פי חוק התורה, האיש שנתנו לו הפקדון למשמרת ולא קבל שום שכר בעד השמירה אין לו שום אחריות אם נגנב מאתו הפקדון או נאבד ממנו. עליו אך להשבע כי הוא לא שלח ידו בהפקדון ונפטר מכל

תשלומין. אבל מחויב גם כן לברר כי לא פשע בשמירתו, כי מאחר שקבל הפקדון לשמרו עליו לדאוג שלא יאונה שום היזק להמפקיד.

פקדת, משמרת גבול מדינה. בעל פקדות (ירמיה לז. 13) שר אנשי המשמר.

פקוד, גליל בארץ בבל. ואל יושבי פקוד (ירמיה נ. 21), וגם היושבים בגליל הזה נקראים עם פקוד (יחזקאל כג. 23). הגליל הזה היה ידוע מאד להקדמונים ותבונתו היתה בבבל התחתונה. בכתובות האשורים מזמן סרגון נזכר עם אחד בשם פוקודו שמושבו היה קרוב לתוצאת הנהר אוקנו. ולדעת שילע היה העם הזה מצאצאי ארם. העם הזה היה בברית עם עם עילם. והסבו הרפתקאות רבות להאשורים בממשלתם על בבל התחתונה. בתלמוד (ביצה כט.) נזכר נהר פקוד.

פקוד, מצוה למשמרת. אתה צוית פקודיך (תהלים קיט. 4).

פקועה, מין אבטיח המדבר המתבקע בהגמלו. במ"ב (ד. 34) נזכר פקועות שדה.

פקח, בן רמליהו, שליש לפקחיה מלך ישראל. קרוב לשער כי גם שמו של השליש היה פקחיה, כי כן היה מנהגם להוסיף שם יה או שם אל לשמותיהם, כמו ידידיה, נתנאל, והוראתו ה' יפקח את עיני. כפי הנראה לא היו אבותיו של פקח מנכבדי העם. ישעיה (ז. 4) מזכירו בשם גנאי וקורא אותו „זנב אוד עשן". לפי הכתוב במ"ב (טו. 27—30) בקצרה קורות ימי ממשלתו, קשר על אדוניו פקחיה ויכהו בשמרון וימלוך תחתיו עשרים שנה ויעש הרע בעיני ה' כירבעם בן נבט. בימיו בא תגלת פלאסר מלך אשור ויקח את עיון ואת אבל בית מעכה ואת ינוח ואת קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה כל ארץ נפתלי ויגלם אשורה. אבל מכתובות שרידי אשור נראה ברור כי מלך אך שלש שנים (מן 736 עד 733). נשען על העתקת השבעים גורס קלאסטער־מאן בפסוק 25 פרשה טו: „את ארבע מאות גבוריו מבני גלעדים" תחת הכתוב בספרים שלפנינו: „את ארגוב ואת האריה ועמו חמשים איש מבני גלעדים", נוסח בלתי מובן.

קורות ממלכות ישראל ויהודה מעת חלוקת הממלכה לשתים היו קשורים ואחוזים בסבך מצב הפוליטיקי של עמים אחרים מחוץ לארצם. מלכי ארם השתדלו בכל שהיה לאל ידם להכניע את ישראל ויהודה תחת עולם. מלכי ישראל בעשא, עמרי ואחאב התנגדו לזה בכל כחם. בימי אחאב החל לזרוח שמש ההצלחה לאשור עוד הפעם ועל ידי זה כוכב ארם כמעט נכבה. הממלכות הקטנות בפאלעסטינה לא שמו אל לבם להתאחד ולהתקשר יחד נגד השונא החזק, אשור. אך אחאב הבין את מצב הדברים וכרת ברית עם ארם ללחום נגד אשור. אבל אחרית המלחמה היתה מרה מאד למלכי הברית, אחאב הפר את הברית אשר כרת עם בן הדד, ומלכי ישראל מן אז והלאה שלמו מס למלכי אשור והכירו עול מלכותם עליהם.

פקח בן רמליהו מלך ישראל ורצין מלך ארם הבינו מה הזמן דורש מאתם והחלו לאגד אגודה אחת מכל המלכים שבמערב אזיה להחליש כח תגלת פלאסר השלישי. שש שנים אחרי כן כאשר עלה שאבאקה מלך כוש על כס מלכות מצרים, החל המלך הזה להתערב בענינים הפוליטי־קיים שבמערב אזיה. אז קמו שתי מפלגות בישראל ויהודה: האחת חפצה להתקרב אל מצרים והשניה — אל אשור.

בעת התקשרו פקח ורצין נגד אשור, ישב על כס מלכות יהודה המלך יותם.

הפלשתים נתנו גם המה ידם אל הקושרים, אבל יותם עמד מרחוק. בין כה מת יותם, ואחז בנו עלה למלוכה. פקח עלה עם חילו על ירושלים ורצין עשה מעשהו בעבר הירדן ולקח מאחז את עיר החוף אילת שהיתה נכבדה מאד בעניני המסחור (מ"ב טז. 6).

חיל אפרים הביא את ירושלים במצור. בדהי"ב (כח. 6—15) נמצא ספור נפלא אודות תוצאות המלחמה בין אפרים ויהודה, וזה הדבר: בני ישראל שבו מבני יהודה מאתים אלף נשים בנים ובנות וגם שלל רב ויביאו לשומרון, ושם היה נביא לה' עודד שמו ויצא לפני הצבא הבא לשומרון ויאמר להם: הנה בחמת ה' אלהי אבותיכם על יהודה נתנם בידכם ותהרגו בם בזעף עד לשמים הגיע. ועתה בני יהודה וירושלים אתם אומרים לכבוש לעבדים ולשפחות לכם, הלא רק אתם עמכם אשמות לה' אלהיכם, ועתה שמעוני והשיבו השביה אשר שביתם כי חרון אף ה' עליכם. ויקומו אנשים מראשי בני אפרים... ויאמרו להם לא תביאו את השביה הנה כי לאשמת ה' עלינו אתם אומרים להוסיף על חטאתנו ועל אשמתנו כי רבה אשמה לנו וחרון אף על ישראל. ויעזוב החלוץ את השביה ואת הבזה לפני השרים וכל הקהל. ויקומו אנשים... ויחזיקו בשביה וכל מערומיהם הלבישו מן השלל וילבישום וינעילום ויאכילום וישקום ויסוכום וינהלום בחמורים לכל כושל ויביאום יריחו עיר התמרים אצל אחיהם, וישובו שומרון.

בישעיה (ז) מסופר כי פקח ורצין החליטו להוריד את אחז מלך יהודה מכסאו ולהמליך תחתיו את בן טבאל. מי היה בן טבאל לא נוכל לדעת כעת. משערים כי בן טבאל הוא טברימון, כי רימון הוא שם אלהות נוסף על מלת טב, ובן אל אל טב. וטברימון מלך - בעת ההיא בדמשק (מן 773 עד 740). אחז היה ירא מאד משני המלכים רצין ופקח. ולכן לא חפץ לשמוע לעצת ישעיה להיות שלו ושקט ולא יעשה מאומה, כי לא יאונה כל רעה מצדם, ולזאת שלח מתנות לתגלת פלאסר והוא שלח את אנשי חילו נגד שני המלכים והביא עליהם שואה ומשואה. רצין מת במלחמה ומבני ישראל לקח ערים רבות הנקובות בראשית הערך הזה, ויושביהן הגלה אשורה.

בזכרונות השנתיות של תגלת פלאסר הננו מוצאים בפרוטרוט את כל אשר עשה העריץ הזה למלכות שומרון בימי פקח: העיר גל(עד), אבל (מעכה) אשר במלכות בית עמרי (שומרון) הכנעתי את יושביהן הגליתי אשורה, ועל הנותרים הפקדתי נציבים משרי מלכותי. האנה מושל עזה ברח מפחדי ומחילי מצרימה. את עזה כבשתי, את יושביה עם אלהיה לקחתי בשבי והגליתים אשורה. את בית עמרי (ממלכת שומרון) עם כל שללה הבאתי אשורה, פקח מלכה הרגתי בחרב ותחתיו המשלתי עליהם את הושע (בן אלה).

כן נדמה שומרון ומלכה כקצף על פני מים (הושע י. 7). עבודת העגלים של ירבעם בן נבט לא פסקה בימי פקח. מצב המוסרי של העם היה פרוע מאד. לדעת רוב חכמי העמים חזיונות של הנביא הושע בפרשה ד. ו. ז. סובבים הולכים על זמן פקח. „ריב לה' עם יושראל כי אין אמת ואין חסד ואין דעת אלהים בארץ. אלה וכחש ורצוח וגנוב ונאוף פרצו ודמים בדמים נגעו, והיה כעם ככהן, זנות ויין ותירש יקח לב. תחת אלון ולבנה ואלה כי ט ו ב צ ל ה יזבחו על כן הזנינה בנותיכם וכלותיכם תנאפנה... כלם מנאפים כמו תנור בוערת מאופה... אפרים בעמים הוא יתבולל". הספור שהבאנו

למעלה מזכרונות של תגלת פלאסר כי זה האחרון מתפאר לאמר, כי הוא הרג את פקח, והושיב תחתיו את הושע בן אלה, מתנגד למה שכתוב בספר מלכים כ., כי הושע קשר עליו ויכהו וימיתהו וימלך תחתיו (מ"ב טו. 30). ואולי הכונה במלות ויכהו וימיתהו במצות תגלת פלאסר ושלוחו של אדם כמותו. ובאמת קשה להאמין כי הושע ימלוך תחת פקח בלא הסכמת תגלת פלאסר המנצח. ולזאת קרוב לשער כי פקח נהרג בידי הושע בהסכמת תגלת פלאסר ולזאת המשילו מלך אשור תחת פקח שמרד בו.

פקחיה, בן מנחם בן גדי מלך ישראל. המלך הזה עלה על כסא אביו מנחם בשנת 760 לפני המספר הנהוג, ומלך אך שתי שנים, כי פקח בן רמליהו שלישו קשר עליו וימיתהו (מ"ב טו. 22—25). ספור הקשר של פקח שהרג את פקחיה הוא קשה ההבנה, כי קשה להבין אם ארגב והאריה היו עוזרים לפקח להרוג את פקחיה, או ארגב והאריה היו שומרים לראש פקחיה ופקח הרג אותם ביחד עם המלך פקחיה. וגם השם האריה אם הוא שם עצם פרטי למה הוא בא בהא הידיעה? רש"י פירש שהיה אריה של זהב עומד באותו ארמון שהיה בו פקחיה. אבל איך יתכן לומר על אריה של זהב שהכה אותו פקחיה? והמבאר לספר מלכים משער כי האריה הוא שם עצם פרטי בהא בראשיתו ואין זה פלא כי בדה"י נמצאים שמות עצמים פרטים הרבה בהא בתחלה.

פקח, גלוי עינים, בעל עינים רואות. פקח או עור (שמות ד. 11). בתלמוד משתמש בשם פקח גם לאיש השומע: פקח שנשא פקחת ו נ ת ח ר ש ה (יבמות יד.).

פקח־קוח, פתחון חרצובות אסיר. ולאסורים פקח־קוח (ישעיה סא. 1) כענין: פתחת למוסרי (תהלים קמז. 16).

פקיד, שר עומד על משמרת כהונה, פקיד על אנשי המלחמה (מ"ב כה. 19), פקיד נגיד בבית ה' (ירמיה כ. 1).

פקע, פטרת ציץ גומל. מקלעת פקעים ופטורי צצים (מ"א ו. 18) פטורי צצים הם המתפתחים לפרחים.

פר בן בקר, הוא שור בן שלש שנים. משור פר (תהלים סט. 32), ופר השני שבע שנים (שופטים ו. 25). במקום הזה פר הוא במקום שור, כי בן שבע שנים הוא כבר נקרא שור ועליו נצטוה גדעון להעלותו עולה לה', ומה יעשה בפר הראשון לא נתפרש שם. והנכון כהשערת ש"ב, כי הצווי היה להרעים את שני הפרים האלה על מזבח הבעל להרסו בקרניהם ולשומו לקלון, כאמור: קח את פר השור אשר לאביך ופר השני שבע שנים ו ה ר ס ת את מזבח הבעל. ולדמיון עריצי גוים, סבבוני פרים רבים (תהלים כב. 13).

פרא, פרה, חמור הבר, מי שלח פרא חפשי (איוב ל. 4). כנראה הבדילו את השם לנקבה בה' בסוף, פרה למוד מדבר באות נפשה שאפה רוח (ירמיה ב. 28). והוא יהיה פרא אדם (בראשית טז. 2), פרא בדמות אדם, שובב משרך דרכיו.

פראם, מלך ירמות שהיה בקושרים עם אדוני צדק מלך ירושלים להתנפל על עיר גבעון על אשר השלימה עם יהושע (יהושע י. 1—27).

פרבר, פרור, גדרת כבר לפני היכל, או מגרש לפני עיר. לפרבר למערב (דהי"א כו. 18). בתרגום דרב יוסף מעתיק לפרבר — כלפי ברא, כלומר חוצה, כאמור בתלמוד: מאי לפרבר? אמר רבה בר רב שילא כמאן דאמר — כלפי

בריא (זבחים נב:). ושדה מגרש עריהם תרגום ירושלמי פרורי קרויהון (ש"ב).

פרד, בן חמור וסוסה. ונקרא כן מפני שנולד בשני מינים נפרדים. מצעדיו ישרים מאד, ולזאת משתמשים בו לנתיבות במקום הרים והדורים. וירכבו איש על פרדו (ש"ב יז. 29). הנקבה ממנה — פרדה, היא בת חמור וסוסה.

פרדה, גרגר דגן זרוע בשדה. עבשו פרודות תחת מגרפותיהם. הגרגרים הזרועים ונפרדים ברגבי העפר (יואל א. 17).

פרדס, גן תענוגים, פרדס רמונים (שה"ש ד. 11). ארבעה נכנסו לפרדס (התכמה) (חגיגה יד:).

פרה, נער גדעון (שופטים א. 10).

פרה אדומה. ענין פרה אדומה היה נעלם גם מקדמוני אומתנו. כלם חשבו את הדבר הזה לחוק נעלם ונסתר. גם הרמב"ם שהשתדל למצוא טעם לכל המצות שבתורה הודה כי איננו יודע הטעם למצוה הזאת. אבל יען שיודעים אנו כי גם אומות העולם היו נוהגים בקרבן פרה אדומה, כמו שמפורסם בעם הודו ובמעט תוקותיה ומשפטיה דומים לתורתנו, לכן אין כל ספק שכונת ומטרת הקרבן הזה היו טהורות מכל שמץ פסול ואבק עבודה זרה, וכפי הנראה היו הכונה והמטרה ידועות אז לכל בני ישראל, והתורה הוסיפה אך איזה חוקים בעשייתה, כמו שתהיה עשויה רק על ידי סגן כהן גדול,אלעזר, ולא על ידי הכהן הגדול בעצמו, וזה היה אך בפעם הראשונה, ובימי הבית השני היתה נעשית על ידי הכהנים הגדולים, כי לפי דברי חז"ל עשה שמעון הצדיק שתי פרות ויוחנן כה"ג עשה גם כן שתי פרות, הרי שלא נתיחדה מלאכת הפרות לסגנים, ולמה צותה התורה שהפרה הראשונה תעשה על ידי הסגן? והנה את השאלה הזאת כבר פתר הרדי"א בפירושו לפרשת חקת. כי לדעת חז"ל הפרה הראשונה במדבר באמת כבר נעשתה על ידי משה מיד בהקמת המשכן, כי היו אז רבים מהעם טמאי מתים והיה חפץ משה לטהרם בכדי שיקחו חלק בחנוכת המשכן, ופרה שניה לא נעשתה במדבר ולכן צותה התורה כי הפרה הבאה תעשה ע"י אלעזר שיהיה אז הכהן הגדול אחר הכבוש על משמרתו. ויען כי באו בעשית הפרה האדומה בין בני ישראל חוקים נוספים על מנהג עשיתה בין עמים אחרים ולכן אמרה התורה בפרשת פרה אדומה: זאת חקת התורה אשר צוה ה'.

והנה במדרש רבה קהלת (פ' ח') נמצא המאמר הזה: מי כהחכם זה משה דכתיב ביה: עיר גבורים עלה חכם ומי יודע פשר דבר, שפשר תורה לישראל. ר' מנא דשאב בשם ר' יהושע בן לוי אמר: על כל דבר ודבר שהיה הקב"ה אומר למשה היה אומר לו טומאתי וטהרתי וכיון שהגיע לפרשת אמור אל הכהנים (ויקרא כא) אמר לפניו רבונו של עולם: ואם נטמאו אלו במה היא טהרתן? לא השיבו דבר. באותה שעה נשתנו פניו של משה ובין שהגיע לפרשת פרה אדומה אמר לו הקב"ה למשה: משה אותה אמירה שאמרתי לך: אמור אל הכהנים, ואמרת לי: אם נטמאו במה היא טהרתן? ולא אמרתי לך דבר; זו היא טהרתן: ולקחו לטמא מעפר שרפת החטאת. אמר לפניו: רבש"ע, וכי טהרה היא? אמר הקב"ה: משה חקה היא וגזירה גזרתי ואין בריה יכולה לעמוד על גזירתי, דכתיב (במדבר יט): זאת חקת התורה. (על המאמר הזה העירני ידידי חביבי מר נ. ש. ל.).

המאמר הזה יורנו דעת כי משה נתקשה בענין פרה אדומה אך בזה שהיא באה לטהר טמאים ולטמא טהורים. והדבר הזה הוא באמת פלא שאין כל בריה יכולה

לעמוד על הגזרת הזאת. האיש המכין דבר שיטהר טמאים הוא עצמו יטמא בזה! כיוצא בזה מצינו בדוד מלך ישראל. האיש אשר הביא נפשו בסכנת מות כל ימיו ללחום מלחמות מצוה באויבי ה' ועל פי ה', תהיינה ידיו טמאות בדם אשר שפך ולא התיר לו ה' לבנות בית לשם ה'.

פרודא, מן הנתינים משרתי הלוים בעולי הגולה (עזרא ב. 55). ובנחמיה (ז. 57) בא שמו פרידא, ביוד אחרי הריש.

פרוח, אבי יהושפט, אחד הנציבים לשלמה למטה יששכר (מ"א ד. 17).

פרוים, מקום נודע בזהבו הטוב. והזהב זהב פרוים (דהי"ב ג. ו) בזהב המצוין הזה השתמש שלמה לפאר את בית ה' אשר בנה. געזעניוס מבאר את השם פרוים — ארצות המזרח, שכן בלשון סאנסקריט נקראו ארצות הקדם בשם פרוים. פרענגער מצא מקום בשם פארווא ביעמען (ערב).

פרור, סיר, קדרה. ובשלו בפרור (במדבר יא. 8).

פרזה, עיר באין חומה, מקום חצרים, כפר. פרזות תשב ירושלים (זכריה ב. 8), חצרים באין חומה ישבו לבטח, כמבואר ביחזקאל (לח. 11) על ארץ פרזות אבוא, השקטים יושבי לבטח כלם יושבים באין חומה.

פרזי, עם יושב חצרים מעמי כנען שהורישו בני ישראל (יהושע יא. 3; יז. 15; שופטים א. 4—5). כה"ק בחשבם את העמים אשר ישבו בארץ כנען טרם כבשו אותם בני ישראל הזכירו על פי רוב אך ששה עמים: אמורי, חתי, כנעני, פרזי, חוי ויבוסי. עיין שמות ג. 8; 17; כג. 23; לג. 2; לד. 11; דברים כ. 17; יהושע ט. 1; יא. 3; יב. 8; שופטים ג. 5. בכל המקומות האלה חושבים השבעים שבעה עמים כי מוסיפים להזכיר גם את הגרגשי. אולם במקומות אחרים כמו: דברים ז. 1; יהושע ג. 10; כד. 11; נחמיה ט. 8 (אבל במקום הזה חסר להזכיר את החוי) גם כה"ק שלנו מזכירים גם את הגרגשי וחושבים שבעה עמים. בימי שלמה מסופר כי המלך הזה שם את העמים הנשארים בארץ למס עובד. וחושב אך את האמורי, החתי, הפרזי, החוי והיבוסי (מ"א ט. 20; דהי"ב ח. 7). במקום אחד (בראשית טו. 20) חושב עשרה עמים אשר ישבו בארץ כנען לפני הכבוש של בני ישראל: מוסיף ארבעה עמים חדשים: קיני, קנזי, קדמוני ורפאים ואיננו מזכיר את החוי. בספר עזרא (ט. 1) כתוב כי הפרזי עוד ישב בארץ כאשר עלו גולי בבל לארץ אבותיהם, והיו למוקש לבני ישראל.

באיזה מקומות נזכרים הכנעני והפרזי כאלו היו עם אחד והיו יושבים בחבל הארץ בין בית אל ובין שכם. כמו בעת הפרדו אברהם ולוט איש מעל אחיו נזכר כי הכנעני והפרזי אז ישב בארץ. ובמעשה שכם עם דינה. מתמרמר יעקב על בניו שעל ידי הריגת יושבי שכם שהרגו אותם שמעון ולוי, יבאישו אותו ביושב הארץ בכנעני ובפרזי, ובאשר אחרי מות יהושע התאחדו שני השבטים יהודה ושמעון להכניע את יושבי הארץ שעוד לא נכבשו בסביבות ירושלים, יחשוב הסופר (בשופטים א) אך את שני העמים האלה כנעני ופרזי.

פרח, ציץ גומל. כתם פרח (ישעיה יח. 5) כאשר ישלם הפרח ויגמול פרי. ועל תבנית ציצים מלאכת חושב כפתר ופרח (שמות כה. 33).

פרחח, נערים בטל ילדותם בטרם היו לאנשים צעירי ימים, על ימין

פרחת יקומו (איוב ל. 12) כאמרו שם בפסוק 1, ועתה שחקו עלי צעירים ממנו לימים. בלשון רבנן: פורחת מזמנין עליו (ברכות מז:) מעלה בזקנו צמרת שער. וכן פרחי כהונה (מדות פרק א. משנה ח).

פרט, נפוצת דברים הנה והנה. ופרט כרמך לא תלקט (ויקרא יט. 10). במשנה: איזהו פרט? הנופל בשעת הבצירה (פאה ג. 7). וחז"ל משתמשים בשם פרט לאחד מן הכלל. ומזה בנו גם השם פרוטה למטבע קטנה.

פרי, תבואה כל עץ ושיח השדה. עץ פרי עושה פרי למינו (בראשית א. 11). גם צאצאי כל חי מכונים בשם פרי. נחלת ה' בנים, שכר פרי הבטן (תהלים קכז. 3). גם שכר מלאכת ידים נקרא פרי. תנו לה מפרי ידיה. מפרי פי איש ישבע טוב (משלי יב. 14) מעצה טובה שיתן איש לרעהו ישבע גם הוא טוב.

פריץ, אכזר, איש חמסים. בן פריץ (יחזקאל יח. 10), שמרתי ארחות פריץ (תהלים יז. 4) שמתי עיני להזהר מהם. ופריץ חיות האכזר בחיות השדה (ישעיה לה. 9).

פרך, שברון מתנים, כשלון כח. עבדו בהם בפרך (שמות א. 14) בעבודה קשה המשברת גופו של אדם.

פרכת, מסך מבדיל, יריעה המבדלת לסכך את ארון הקודש במשכן, ונקרא גם כן פרכת המסך (שמות מ. 21), פרכת הקודש (ויקרא ד. 6), פרכת העדות (שם כד. 3). ומובן בשם הזה גם קדש הקדשים: אל הפרכת לא יבוא (שם כא. 23). בבית המקדש שבנה שלמה לא נזכר בכתוב שעשה פרכת לסכך את הארון, וכן בתבנית המקדש של יחזקאל לא נזכר פרכת. ואך בדהי"ב (ג. 14) מסופר כי שלמה עשה פרכת תכלת וארגמן וכרמיל ובוץ ויעל עליו כרובים. לפי דעת חז"ל היתה במקדש בין הקדש ובין קדש הקדשים פרכת כמו שהיה במשכן. ויש אומרים שהיו שתי פרכות (יומא נא:), ולדעת רב (כתובות קו.) היו במקדש שלש עשרה פרכות: שבע כנגד שבע שערים, אחת לפתחו של היכל, אחת לפתחו של אולם, שתים בדביר ושתים כנגדן בעליה. ר' שמעון בן גמליאל אומר משום ר' שמעון בן הסגן, כי עביה של הפרכת של הבית השני היה טפח (שקלים פ"ח מ"ב).

פרמשתא, הבן השביעי של עשרת בני המן. נתלה על עץ ביחד עם כל אחיו על ידי בני ישראל שלקחו מהם נקמת עמם שאביהם המן הרשע חשב לאבדם ולמחות את שמם מתחת שמי ה'. משערים כי השם הזה בלשון סאנסקריט היא „עליון“ (אסתר ט).

פרנך, אבי אליצפן הנשיא למטה זבולון, שהיה מן הנשיאים שנבחרו אל הועד שאליו נמסר ענין חלוקת הארץ אחרי הכבוש בימי יהושע (במדבר לד).

פרס, שם מדינה באזיה. תבונתה למזרח ים פרסי, לצפון תגבל עם מדי, גבולה הנגבי הוא ים פרס, למערב גבולה מדינת עילם, ולמזרח תגבל עם קארמאניה. עיר המלוכה בימים הקדמונים היתה ספרגדה, אבל בהמשך הימים החליפו אותה בפערסעפאלים. אחרי הנצחונות הגדולים של כורש נהייתה פרס לאימפעריה גדולה שהחזיקה בתוכה כל הארצות מן ים התיכון עד מדינת הודו, ולמדינת פרס גדולה ובבירה כזאת יכוין הסופר של מגלת אסתר באמרו חיל פרס ומדי (אסתר א. 3). השם פרס ביחזקאל (לח. 5) לדעת מבקרים אחדים אין פה מקומו, כי בימי יחזקאל לא היה להפרסיים דבר לא עם עמי הצפון ולא עם ממלכת כוש.

עם פרס הוא מצאצאי הארים. שפתם

קרובת מאד לשפת סאנסקרים, והמה קרובים קרבת משפחה עם עם עילם. הפרסיים מתגאים ומתהללים כי המה אוהבים את האמת, אבל השקרים הממלאים הברוגות של דריוש היסטאפסוס באים ומטפחים על פניהם, ומראים לדעת כי הם מתגאים במתת שקר. מלבושיהם היו פשוטים מאד: כתנת, מכנסים, מנעלים, כובע וגלימא. לעומת זה היו מרבים בשתית יין ונשים. לפי דברי הערָאדאט (א. 25) היו הפרסיים נחלקים לעשרה שבטים. שלשה מהם היו אצילים, שלשה — עובדי אדמה וארבעה — רועי צאן ובקר. שבט אחד מן רועי הצאן הוא השבט הנזכר בעזרא (ד. 9) בשם דהוא שהיו מן הכותבים שטנה על היהודים לארתחשסתא מלך פרס.

הפרסיים האמינו בשתי רשויות; המה האמינו כי שני כחות משונים ומתנגדים זה לזה פועלים בתבל: הכח האחד הוא הפועל טוב בעולם, הוא אלהי האור והקיץ. עוזרי הכח הזה ועושי רצונו המה שבעת עירין קדישין, המה נקראו בשם עיני ארמוזד (בשם ארמוזד נקרא ביניהם הפועל טוב בעולם) ולעומתו פועל בעולם כח רע, אלהי החושך והחורף, וגם לכח הזה הנודע ביניהם בשם אהרימן יש שבעה משרתים מלאכי משחית. היותר רע מהם נקרא „אשמדאי“ (מן הפרסיים נודע השם הזה גם ליהודים בתור מלך השדים). בני האדם אחרי מותם יבואו למשפט על גשר מאור יקרות וקפאון „טשינעוואד“. הישרים יובלו משם אל עדן מקום שירי תהלה, והרשעים יפלו לשאול תחתית. הפרסים ישתחוו לאש שהיא מקור האור ואליה יתפללו. כעין מלכותא דרקיע היתה להם גם כן מלכותא דארעא. המלך הוא סמל השמש אלהי האור וסביב לו שבעת שריו היושבים ראשונה במלכות (אסתר א. 14), והם היו ידועים בשם עיני המלך. וכן היו להמלכה שבע נערות הראויות לתת לה מבית המלך (שם ב. 9). גולי יהודה היו בשלום עם בני פרס ורכשו להם איזה מחוקי דתם. במחזה של הנביא זכריה: על ימין יהושע הכהן הגדול נצב השטן (אהרימן) לשטנו, כי הוא יהושע היה לבוש בגדים צואים, כי בניו נשאו נשים נכריות והוא לא מיחה בהם (עזרא י. 18; סנהדרין צג.), ויאמר הנביא: יגער ה׳ בך השטן ויגער ה׳ בך הבוחר בירושלים, הלא זה אוד מוצל מאש (זכריה ג. 3) מאמונת העובדים לאש, ראש אלהי פרס. כי על ידי יהושע וזרובבל, המה שני בני היצהר העומדים על אדון כל הארץ תתחדש האמונה הטהורה במחזה המנורה עם שבעת נרותיה (שם ד. 14), וישא משלו על יהושע שהוא מול מלכות שמים, ויאמר: כי הנה האבן (יסוד פנת הדת) אשר נתתי לפני יהושע על אבן א ח ת שבעה עינים (הכונה: כח יחיד לו להשגית על היצורים במקום שבע תעירין קדישין של בני פרס ולכן בא שבעה עינים במקום שבע), הנני מפתח פתוחה; נאום ה׳ צבאות ומשתי את עון הארץ ההיא ביום אחד (ג. 9), כלומר עון האמונה בשבעה כחות אמיש ביום אחד הנזכר בסוף החזיון (יד. 7) „והיה יום אחד הוא יודע לה׳ לא יום ולא לילה, והיה לעת ערב יהיה אור“. ועל זרובבל (שהוא מלכות ה׳ בארץ) יאמר: מי אתה הר הגדול (הוא ההר אלברדס, הר מועד לארמוזד אלהי האור) לפני זרובבל למישור (הוא יעקר אותך)... ושמחו וראו את האבן הבדיל ביד זרובבל (הכח לטהרת בית ה׳) שבעה אלה עיני ה׳ המה משוטטים בכל הארץ (ה. 7—10) כמו במלכות שמים כן גם במלכות הארץ רק משגיח אחד בכל העולם. מחזה האלת

והרשעה (ממשלת אחרימן) יבאר לפי רוח אמונתו שהוא רק אבדן הרשעים (ה. 2—8), ונגד אמונת הפרסים בשני כחות אלהי היום והקיץ, ואלהי החושך והחורף ובמשפט המתים על הגשר כעין הקרח יאמר הנביא: והיה ביום ההוא לא יהיה אור יקרות וקפאון, והיה יום הוא יודע לה׳ לא יום ולא לילה והיה לעת ערב יהיה אור, והיה ביום ההוא יצאו מ י ם ח י י ם מירושלים... בקיץ ובחורף יהיה. והיה ה׳ למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה׳ אחד ושמו אחד (יד. 5—9) במים חיים שיצא ומירושלים ירמוז כי מציון תצא תורה ודבר ה׳ מירושלים ולא מתורת הפרסים הנקראת ביניהם „צענד־אוועסטא“ שענינו: „אומר־חי“.

בימי סנחריב מלך אשור כבר ישבו הפרסים במדינת פרס, ושלחו אנשי חיל למדינת עילם לעזור להם במלחמתם עם האשורים, בין המנהיגים הראשונים של עם פרס היה „אכמנעס“. בנו טייספעס הכניע את אנצאן בעילם. בתו אטאסא נשאת לפארנאקאס מלך קאפעדאציה (קא־פודקיה). אחרי מות טייספעס נחלקה ממלכתו לשתים. באנצאן משל אז כורש השני. הוא נצח את אסטיאגעס באגבאטאנה (549 לפני המספר הנהוג) ואת בבל (בשנת 538) וכן הדביר תחת רגליו כל העמים במערב איזה וממשלתו השתרעת מן לוד במערב עד הודו במזרח. בנו של כורש השני קאמביזעס השני הכניע גם את מצרים. אחרי כן חטף סמערדים השקר את רסן הממשלה בידו ומלך שבעה חדשים והומת, ודריוש בנו של היסטאספוס עלה על כס המלוכה והשיב את כל המדינות שמרדו בממשלת פרס בימי התהפוכות והפרעות ויסד את מדינת פרס הגדולה והרחבה. בשנת 486 לפני המספר הנהוג מת דריוש, ובנו קסערקסעס, הוא אחשורוש שהשתדל בכל מאמצי כחו להכניע את ארץ יון תחת ממשלתו אבל לא עלתה בידו. אחריו מלך ארתחשסתא ארך היד (466—425), קסערקסעס השני מלך שני חדשים ואחריו עלה למלוכה אחיו סאגדיאנאס ומלך שבעה חדשים. ואחר כן — דריוש השני נאטהאס (425 — 405). ארבעת המלכים האחרונים בממשלת פרס היו: ארתחשסתא מנעמאן, בנו של דריוש השני (בשנת 405); אחיו הצעיר כורש קשר עליו קשר, ארתחשסתא אכום (בשנת 362), בנו ארסעס (337) ודריוש השלישי קאדאמאנוס (336) (עיין נחמיה יב. 22). ואלכסנדר מוקדון (הגדול) נצחו (333).

פרס, שם עוף הידוע בשם נשר המים, מפני כי הוא מפרנס את עצמו בדגים. נפלא הדבר כי העוף הזה איננו יכול לשחות במים ולא לטבול בם, בכל זאת מזונו הוא מציד הדגים. על פי רוב יקנן על חוף הים או נהר שיש בו דגים למכביר, וכאשר יראה מרחוק ממקום גבוה מאד כי איזה דג יופיע על פני המים לשאוף אויר מיד יתנפל עליו במהירות נפלאה ויביאהו אל החוף ויאכלהו. העוף הזה הוא מהעופות הטמאים האסורים לבני ישראל לאבילה הנשר והפרס והעזניה (דברים יד. 12).

פרסה, כף רגל קשה כקרן להולך על ארבע, שהוא הולך ובוקע בה בארץ בלכתו. ואם בדרכו על הארץ הטלפים מתחלקים לשנים, אומרים עליו כי הוא מפריס פרסה ושוסע שסע שתי פרסות, למשל לגמל, השפן והארנבת יש להם טלפים אבל פרסותיהם אינן שסועות בלכתן כלומר אינן מתחלקות לשתים המה מן הבהמות וחיות הטמאות.

פרע 1) קווצות שער הראש. גדל פרע שער ראשו (במדבר ו. 5). מראש

פרעות אויב (דברים לב. 42) מקדקד שער האויב. 2) הריסות הסדרים, בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו ה׳ (שופטים ה. 2), הכונה כי בעת שסדרי הנהגת העם פרועים אין מנהיג ומושל שידרוש מהם לצאת למלחמה עם האויב, ובכל זאת יתעורר העם מעצמו ויתנדב לצאת נגד האויב. בגלל זה ראוי להודות ולברך את ה׳ שהפיח בהם רוח עצה וגבורה מבלי אשר ידרוש מי זאת מהם.

פרעה, בשם הזה נקראו בכה"ק מלכי מצרים. לפי דעת פלאוויוס הוראת השם הזה בלשון מצרים היא „מלך". במכתבים של תל־אל־אמרנה לא נזכר השם הזה, וגם בהספרות של כתבי היתדות לא נמצא זכרו. חכמי העמים חקרו ודרשו ומצאו כי ראשונה בא השם הזה בספרות העברית וממנה הובא לספרות היונים ומשם לספרות הערבית. ולזאת משערים כי שרש המלה הזאת יש לחפש בשפה העברית או הערבית. שישק מלך מצרים הוא הראשון בכה"ק שלא בא עמו הכנוי פרעה (מ"א יד. 25). השמות פרעה נכה ופרעה חפרע נמצאים גם במקורות מצריים בתמונה הזאת. המלך תרהקה נזכר בכה"ק אך בתור מלך כוש (מ"ב יט. 9) ולא בשם כנוי פרעה. אולם בזכרונות המצרים מימים ההם בא זכרו „פרעה תרהקה". ואלה מלכי מצרים שנזכרו בכה"ק: 1) בימי אברהם: החכמים מסופקים באיזה זמן מדויק היה המעשה הזה, מפני כי הכרונולוגיה העברית הקדמונה לא הבינו וגם קשה להם להבין העובדה שמלך מצרים נתן לאברהם גמלים בעוד שידוע שהגמלים לא היו מצויים בימים ההם במצרים. 2) מהמסופר אדות פרעה שחי בימי יוסף נוכל ללמוד דברים רבים יקרי הערך, אבל המבקרים מסופקים אם יש להם ערך היסטורי. בכלל הננו יודעים מעט מאד מקורות עם מצרים בימים הקדמונים, עד כה לא עלה בידי החוקרים לגלות מאומה ממכירת כל אדמת מצרים להממשלה, ואין כל רמז מתשלומי מכס של חלק חמישי לאוצר הממשלה ממחיר התבואה שהשיגו האכרים אחרי הקצירה. החוקרים מאמינים כי המלך שהעלה את יוסף למדרגה גבוהה בממשלה, ואשר נתן לאחיו הרועים את ארץ גושן לשבת בה היה מן ההיקסאס (ממשלת הרועים), אבל ידיעת החוקרים מממשלת ההיקסאס בארץ מצרים היא מעטה מאד. יודעים הם אך כי ההיקסאס משלו בזמן מן הזמנים בכל ארץ מצרים, והיו עובדים לאלוה המכונה אצלם בשם „שת", ועיר המלוכה שלהם היתה „און" (העליאפאלים). 3—4) שמות מלכי מצרים שמשלו בארץ בימי השעבוד של בני ישראל ובימי צאתם משם, אינם ידועים בדיוק, אבל משערים כי המלך החדש אשר נזכר בתחלת ספור השעבוד (שמות א) הוא רעמסס השני מן הדינסטיה התשע עשרה, ושם המלך שמשל שם בימי יציאת בני ישראל מהארץ ההיא היה מעירענפטאה, ולדעת קצתם היה שם המלך של ימי היציאה — אמנהאטעפ השלישי או הרביעי. וההשערה הזאת המה בונים על יסוד הדברים הנאמרים במכתבים הידועים של „תל־אל־אמרנה", המספרים אדות תנועת העברים בארץ כנען בעת ההיא. ההשערה הזאת יש לה יסוד גם בכה"ק, המספרים כי אחת מן ערי המסכנות שבנו בני ישראל בימי השעבוד היתה נקראת בשם „רעמסס". ורעמסס הזה היה רעמסס השני שהיה ידוע לאוהב בנינים גדולים ומפוארים. רעמסס השני מלך 67 שנים ובנו מערענפטאה עלה על כסאו אחריו. 5) בספר דה"א (ד. 18) נזכרת אשה אחת בשם „בתיה בת פרעה". אבל המבקרים מסופקים אם השם פרעה הוא שם מלך או

שם איש פשוט. 6) בימי דוד ברח עבד האדומי מארץ ישראל למצרים והמלך פרעה נתן לו לאשה את אחות אשתו המלכה תחפנים (מ"א יא). 7) המלך שלמה נשא לו את בת פרעה לאשה (מ"א ב. 46; ג. 1). משערים כי הוא היה המלך שמלך בצוען (טענית), מן הדינסטיה העשרים ואחת. ראוי להעיר כי שישק מלך מצרים מן הדינסטיה העשרים ושתים לא נזכר בבה"ק בשם „פרעה", זאת היא הפעם הראשונה שמלך מצרים יזכר בשם פרטי. אבל המצרים בעצמם כינו אותו בשם „פרעה שישק". 8) פרעה מלך מצרים בימי סנחרב וחזקיה. רבשקה פנה בדברים יורדים חדרי בטן אל חזקיהו ואל עם יהודה לאמר: על מי בטחת כי מרדת במלך אשור? הנה אתה בטחת לך על משענת הקנה הרצוץ הזה, על מצרים, אשר אם יסמך איש עליו ובא בכפו ונקבה. כן פרעה מלך מצרים לכל הבוטחים עליו. פרעה זה הוא הנקוב במקום אחר להלן (פרשה יט. 9) בשם: תרהקה מלך כוש. בכתובות מצרים נקרא המלך הזה בשם פרעה תרהקה. 9) מלך מצרים שמשל בימי הושע בן אלה נזכר בבה"ק בשמו הפרטי סוא, ולא בכנוי פרעה. 10) לעומת זה יבוא שם מלך מצרים שהמית את יאשיהו על צאתו לעזרה למלך אשור בהלחמו אתו (מ"ב כג. 29) בשמו הפרטי נוסף על הכללי: „פרעה נכה", שהיה בן מלך עז ואדונים קשה „פסמעטיך" הנזכר בחזיונו של ישעיה הנביא (יט. 4). 11) בימי צדקיהו משל בארץ מצרים פרעה חפרע, שהיה האחרון מן הנסיכים לבית פסמעטיך (ירמיה מד. 30).

חכמי העמים המעמיקים חקר בקדמוניות מצרים ושמצאו פתרון לכתב החרטומים (היראגליפען) מצאו כתוב כי המלך סעזאסטריס או רעמסס השלישי הלך וכבש ערים ומדינות רבות ורחוקות, ומשערים כי הוא המלך שמלך במצרים בעת צאת ישראל ממצרים, והמלך הזה הכניע תחת ממשלתו גם בבל ונינוה. נפלא הדבר כי בפרקי ר' אליעזר פרק לט נאמר: כי פרעה שטבע בים סוף ה ל ך י מ ל ך ב נ י נ ו ה.

פרעש, כנם המדלגת בעור בשר האדם ומפרעת שלומו. במאמר דוד הנכנע עד מאד לפני אדוניו שאול נאמר: אחרי מי אתה רודף אחרי פרעש אחד (ש"א כד. 15), יצא מלך ישראל לבקש את פרעש אחד (שם כו. 20). בארצות המזרח יש מקומות שהפרעושים נמצאים שם במספר עצום מאד. אבל יושבי הארצות האלה הסכינו לעקיצתם ואינם סובלים מהם. אולם הנוסעים מארצות אחרות סובלים הרבה מאד מעקיצתם, ויושבי הארצות האלה ילעגו להם בגלל זה. לנוסע אחד, שלא מצא מנוח מהם אמרו בהיתול: הבעי (השר) שלנו לא יכול לתת שנת לעיניו אם לא נמצאים הפרעושים בתיקו לכל הפחות במספר שני אגרופים מלאים.

פרעתון, שם עיר בנחלת מטה אפרים. העיר הזאת היא עיר מולדת השופט עבדון בן הלל (שופטים יב. 15), ובניהו הגבור לדוד (ש"א כג. 30; דהי"א יא. 31). העיר הזאת היתה בחבל־ארץ הידוע בשם הר העמלקי. קשה עלינו כעת להחליט מדיוק אם היתה העיר הזאת מיושבת מזמן קדמון מהעמלקים, או שלקחוה בחזקה מכובשי בני ישראל. סמיכה משער, כי העיר פרעתון היתה מצודה בוואדי פארה. ויש משערים, כי היא העיר הידועה כעת בשם „פירעתה" בגרמק, 6 פרסאות דרומית מערבית לשומרון. לדעת מור היתה העיר הזאת בנחלת מטה ביג בנימין כי משפחת עבדון

היתה אחת מחמשפחות של שבט בנימין (עיין דהי"א ח. 23; מ. 36). ועיין יאזעפוס (קדמוניות יג. 1, 3).

פרפר, שם לאחד הפלגים יבלי מים היוצאים מבין הרי לבנון ויתאחדו עם נהר אמנה לפני העיר דמשק (מ"ב ה. 12). לדעת קצתם הוא נקרא כיום בשם על־פייגע, אבל חוקרים רבים אינם מסכימים לזה. בכלל נמצאות השערות רבות אדות הנחל הזה (עיין מהאמסאן: לאנד ענד בוק, ח"ג 429; געלסאנס: ביבל מרעזורי 250).

פרץ, בקיע חומה. כפרץ נפל נבעה בחומה נשגבה (ישעיה ל. 13), וגדרתי את פרציהן (עמוס ט. 11). גם יש לשם הזה הוראת מושג פגע. אין פרץ (תהלים קמד. 14) אין אסון ופגע. ומזה יצא השם בעל פרצים, הר פרצים (שם ב. 20; ישעיה כה. 21) למקום שנגפו האויבים לפני דוד ולמקום שנגף שם עוזה — פרץ עוזה שם ו. 8).

פרץ, בן יהודה שנולד לו מתמר כלתו. כן קראו שמו על כי פרץ לצאת מבטן תמר אמו ראשונה ותאמר עליו המילדת: מה פרצת עליך פרץ (בראשית לח. 29). מספר בראשית (מו. 12) ומספר במדבר (כו. 20—21) ידענו כי שבט יהודה נחלק לארבע משפחות או בתי אבות שתים מהן חצרון וחמול מצאצאי פרץ, ואחת משלה, ואחת מזרח.

פרק 1) עושק, גזל, חמס. עיר דמים פרק... מלאה (נחום ג. 1). 2) פרק, מחתרת להמלט מאויב הצר על עיר, ואל תעמוד על הפרק להכרית את פליטיו (עובדיה 14), אבל רוב בעלי ספרי המלים מבארים את המלה פרק בעובדיה: ראש תוצות, פרשת דרכים.

פרש 1) גלל נמק, צואת צאן ובקר, וקרבו ופרשו (ויקרא ד. 11). וזריתי פרש על פניכם פרש חגיכם (מלאכי ב. 3). 2) פרש בן מכיר בן מנשה מאשתו מעכה (דהי"א ז. 15).

פרש, רכב בצבא המלחמה. רכב צמד פרשים (ישעית כא. 7) פרשים רוכבים צמדים. הרכב ובעלי הפרשים (ש"ב א. 6) הרכב ושרי הרכבים. המתאמצים לתת להשם פרש גם הוראת סוס המה לדעת ש"ב טועים, כי איך יבארו את הפסוק ביחזקאל (כז. 14): סוסים ופרשים ופרדים? היתכן לאמר: סוסים וסוסים? והפסוק במלכים א (ב. 20) וימלט בן הדד על סוס ופרשים מבאר: כי נמלט על סוס במחסה הפרשים אשר הקיפוהו להגן עליו. בכלל הרכב בחיל הצבא הוא כגוף אחד עם סוסו שתחתיו. פרשים רוכבי סוסים (יחזקאל כג. 6).

פרשדן, התחתון במעי החי המוציא פרשו. ויצא הפרשדונה (שופטים ג. 22) להב החרב יצא דרך מוצא הפרש.

פרשה, באור ענין לפרטיו. פרשת הכסף אשר אמר המן לשקול (אסתר ד. 7) ופרשת גדולת מרדכי (שם י. 2).

פרשנדתא, הבן הבכור מעשרת בני המן, הומת ביחד עם כל אחיו על ידי היהודים בשושן בזמן מרדכי ואסתר (אסתר ט. 7). ה. פענטוי מבאר השם הזה מלשון פרסי פראסנא־דתא — שפתרונו: נתון התפלה.

פרת, הוא הנהר המתואר בכה"ק על פי רוב בשם ה ג ד ו ל. ולעוצם גדלו יקראוהו לפעמים אך בשם הנהר סתם או נהר לבד. לדעת חכמי התלמוד (בכורות נה.) תכוין התורה במלת נהר (בראשית ב 10) ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן לנהר פרת, ככל נהר הנזכר בכתוב סתם. והא דכתיב ונהר הרביעי הוא פרת שמזה משמע שפרת הוא מן הארבעה נהרות שנפרדו מן הנהר היוצא מעדן?

אמר רב נחמן בר יצחק: הוא פרת דמעיקרא, כלומר, הוא פרת הנזכר למעלה: ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן ומשם נהר הוא פרת והשלשה הם נפרדים ממנו. אבל אם כי בבלל הוא אמת שכל סתם נהר בכה"ק הוא פרת, יש גם יוצא מהכלל הזה, כמו בישעיה (יט. 5) ושם מכוין הנביא לנהר נילוס במצרים, והשם נהר הנזכר בתהלים (מו. 5) נהר פלגיו ישמחו עיר אלהים קדוש עליון נראה מענינו שכונת המשורר היתה על מי השלוח ההולכים לאט.

הנהר הזה נובע מבין הרי אררט בקרבת העיר עדזערום וילך הליכותיו נגבה תימנה בין ארצות ארם נהרים, בבל וכשדים (אשר למזרח) ובין ארצות ארם ומדבר ערב (אשר למערבו) ובקרבת העיר אפאמעא, הנקובה בתלמוד (קדושין עא:) בשם אפמייא, יחובר עם נהר חדקל והיו שניהם לנהר אחד עד כי ישובו להפרד אל פלגים אדירים והיו תוצאותיהם אל לשון ים פרס וממקום ההתאחדות שני הנהרות עד מקום השתפכות מימיהם לים פרס הנהר נושא על שטחו אניות מסחור גדולות ממדינות שונות.

ר' עזריה האדומי בספרו המצויין מאור עינים מביא בשם הסופר פוליגו כי גם נהר פרת עולה ומשקה בארצות ארם נהרים ובבל כמעשה היאור נילוס בארץ מצרים ובזמנו ממש, עולה ומשקה את הארצות ואחרי כן ישוב אל גדותיו. הנהר הזה כפי ההבטחה שנתן ה' לאבות בני ישראל היה גבול ארצם לצד מזרח, ובכן היה שטח ארצם מנהר פרת עד הים הגדול או התיכון. ובאמת נתקיימה ההבטחה הזאת בימי דוד ושלמה בנו, כי עליו נאמר שהיה רודה בכל הארצות מתפסח עיר על שפת פרת המערבי עד עזה — בקרבת הים הגדול.

פרתם, בן מרום עם הארץ לעם פרס. הפרתמים ושרי המדינות (אסתר א. 3). באחרונה עבר השם הזה גם לראשי שרי יהודה: מבני ישראל ומזרע המלוכה ומן הפרתמים (דניאל א. 3). בכתב היתדות רשום „פראטאמא".

פש, גודל, עוצם. ועתה כי אין פקד אפו ולא ידע בפש מאד (איוב לה. 15), ושיעור הכתוב: אפו פקד עונך אך מעט ולא שם לב כי גדול הוא מאד, כי אין ענינו באפס.

פשחור 1) בן אמר הכהן פקיד נגיד בבית ה', אשר הכה את ירמיהו הנביא ויתנהו אל המהפכת על הנבאו על יהודה לרעה (ירמיה כ. 1—2), אבל ביום שלאחר זה הוציאוהו לחפשי, ואז הוסיף ירמיהו לנבאות עוד הפעם את נבואתו לרעה על יהודה וקרא את פשחור שהוראתו (פש—גדול חור—מחורי הארץ) איש גדול מחורי הארץ, בשם „מגור מסביב". 2) פ ש ח ו ר בן מלכיה שר למלך צדקיהו (כא. 1). הוא אחד השרים אשר שלח צדקיהו אל ירמיהו לשאול אותו אדות נבוכדנצר ומה יהיה סוף המלחמה עמו. השר הזה היה גם כן בין יתר השרים ששמעו איך ירמיהו מסית את יושבי ירושלים לעזוב את העיר ולהתאחד עם הכשדים, ובגלל זאת דרש מאת המלך להמיתו, אבל המלך לא נתרצה לזה ונתן אותו פשחור בבור מלא טיט, ואך עבד מלך הוציאו משם (ירמיה לא. 1—13). 3) פ ש ח ו ר אבי גדליהו שר למלך צדקיהו (שם לח. 1). יש משערים כי פשחור זה הוא אחד עם פשחור 1 או 2. 4) פ ש ח ו ר, משפחת כהנים נזכרת בעזרא ב. 38 ונחמיה ז. 41), שעלתה עם זרבבל מגלות בבל במספר 1247 נפשות, ונוסף עליהם 6 נפשות מן המשפחה הזאת שעלו עם עזרא ונקבו בשמות בעזרא (י.

28) ומסופר עליהם שהוציאו את הנשים הנכריות במצות עזרא. בנחמיה (י. 3) נאמר, כי פשחור חתם על האמנה הידועה שהסכימו גדולי האומה ללכת בתורת ה׳ הנתונה על ידי משה.

פשע (בשין שמאלית), צעד. כפשע ביני ובין המות (ש״א ב. 3) קרוב מאד למות:

פשע (שין ימנית), מרד, מעל, הבועט בחוקי המוסר. על כל דבר פשע (שמות כב. 6). הוא חמור מחטא ועון הבאים גם על השגגה. יוסיף על חטאתו פשע (איוב לד. 37), שא נא פשע אחיך (בראשית נ. 17) תנה לבך לסבול אותו ולסלות. מחיתי כעב פשעיך (ישעיה מד. 22). ועל הפכו: חתום בצרור פשעי (איוב יד. 17), ילדי פשע (ישעיה נז. 4) נולדים מעון זמה, בפשע שפתים (משלי יב. 13) במרמה ורכיל, האתן בכורי פשעי (מיכה ו. 7) האפדה נפשי מפשעי בבני בכורי.

פשר, פתרון, באור דבר. ומי יודע פשר דבר (קהלת ח. ו).

פשת, צמח ששורקים בגבעולו חוטי בד. צמרי ופשתי (הושע ב. 7, 11). ממנו פשתה, ענינו: 1) הצמח בעודו על שרשו בשדה, והפשתה והשעורה נכתה... והפשתה גבעול (שמות ט. 31). 2) פתיל מנורת שמן. כפשתה כבו (ישעיה מג. 17). הרבוי: פשתים בא על קציר הצמח וגבעוליו. ותטמנם בפשתי העץ (יהושע ב. 6). ופתיל פשתים (יחזקאל מ. 50) משזר מחוטי פשתים. ולרוב על ארג בד בגדי פשתים (שם מד. 17), עובדי פשתים שריקות (ישעיה יט. 9) המנקים במסרק את הפשתים מנעורת.

פת, פלח לחם, פת-לחם (בראשית יח. 8). פתות אותה פתים (ויקרא ב. 6) חתוך לגזרים קטנים את מנחת הסלת, ולכן נקראה מנחת פתים (שם ו. 14), ולדמיון על ברד ושלג: משליך קרחו כפתים (תהלים קיז. 17).

פת-בג, מאכל מעדנים לשלחן מלך. מפת בג המלך (דניאל א. 5).

פתגם, פסק דין, משפט חרוץ. פתגם המלך (אסתר א. 20).

פותה, כף המנעול לפתות את הדלת. והפותות לדלתות הבית (מ״א ז. 50).

פתואל, אבי הנביא יואל (יואל א. 1).

פתוח, דמות חרותה בעץ או באבן. הנה אנכי מפתח פתוחה נאום ה׳ צבאות (זכריה ג. 9).

פתור, עיר על נהר פרת, העיר הזאת היתה עיר מגורו של בלעם בן בעור הקוסם (במדבר כב. 5; דברים כג. 5). ואונקלוס תרגם את הפסוק בבמדבר כב. 5 פתורה אשר על הנהר „לפתור ארם דעל פרת". והוראת השם פתור לדעת גיזיניוס היא מלשון פתרון חלום, ונקראת העיר הזאת בשם פתור מפני כי היתה מעון פותרים מנביאי הבעל. לדעת שראדער היא העיר „פיטרו" באשורית. בתנחומא ובמדרש רבא מובא בילקוט שמעוני פרשת בלק נמצאו דעות שונות בזה. יש אומרים שולחני היה שהיו מלכי גוים נמלכין בו כשולחני הזה שהכל מרצין לו, ולפי זה הוא שם ארמי, כי שלחן הוא בארמית פתורא; ויש אומרים כי בתחלה היה פותר חלומות וחזר לרוח הקודש עכ״ל. ולדעת יש״ר בביאורו על התורה יהיה פתור העיר הנקראת (בראשית לו. 37) בשם רחובות ה נ ה ר, והוא לקוח מדברי ספר הישר וישלחו בני עשו פתורה אשר על ה נ ה ר.

פתח, מבוא לדלת בנין. פתח הבית (בראשית יט. 11). פתח המערה (מ״א יט. 13). מגביה פתחו (משלי יז. 19) מרים מפתן ביתו. במליצה: לפתח תקוה (הושע

ת. 17) למקור תוחלת. ועל השפתים: שמור פתחי פיך (מיכה ז. 5) מגלות סודך.

פתחון, מפתח. ולא יהיה לך עוד פתחון פה (יחזקאל טז. 63) צדקה ואומץ לב לדבר, והפכו ולך אתן פתחון פה בתוכם (שם כט. יט).

פתחות, פיפיות חרב: רכו דבריו משמן והמה פתחות (תהלים נה. 22). ויש פותרים אותו: חרבות פתוחות, כמו חרב פתוחה (יחזקאל מא. 23).

פתחיה 1) כהן הראש למחלקה התשע עשרה ולדעת השבעים השמונה עשרה של מחלקות הכהנים בימי דוד (דהי"א כד. 16). 2) פתחיה מן הלוים שנשאו נשים נכריות (עזרא י. 23), ונזכר גם כן בנחמיה (ט. 5). לפי דעת מבקרים אחדים היא הוספה מאוחרת בנחמיה, והשבעים באמת לא הזכירוהו בנחמיה. 3) פתחיה בן שיזבאל מבני זרח בן יהודה, שר ליד המלך בכל דבר הנוגע להנהגת העם (נחמיה יא. 24).

פתי 1) קלות דעת: עד מתי פתאים תאהבון פתי (משלי א. 22). עזבו פתאים וחיו ואשרו בדרך בינה (שם ט. 6). השם פתאים בפסוק הזה הוראתו פתיות, תעתועי לב. 2) פתי, חסר לב, פתי יאמין לכל דבר (שם יד. 15), מאיש שוגה ומפתי (יחזקאל מה. 20).

פתיגיל, לבוש רחב, גלימא. ותחת פתיגיל מחגורת שק (ישעיה ג. 24).

פתיות, חסרון לב מבין. אשת כסילות הומיה פתיות בל ידעה מה (משלי ט. 13), אשת כמוך לשם פתיות.

פתיל, תקות חוט משזר, קו משזר. חותמך ופתילך (בראשית ל.ח 18), הוא קו משזר לשאת בו החותם על זרועו לקיים בו כל דבר, כי הכתב לא היה רגיל לקדמונים ובמקומו היה החותם שהוקיר בעליו מאד. ולכן נאמר: שימני... כחותם על זרועך (שה"ש ח. 6, וכן ירמיה כב. 24).

פתם, שם עיר בארץ מצרים התחתונה במזרחה של הנהר נילוס, אשר בני אותה בני ישראל בעת שעבודם (שמות א. 11). ולפי עדות הערודאט (היסט. (1. 2, 158) מזכירה אחד מסופרי היונים הקדמונים בשם „פאטומוס". תכונתה היתה בקרבת העיר פי־בסת, אולם לדעת התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל היא העיר טנים. לדעת חז"ל פתום ורעמסס הם שני שמות לעיר אחת. וזה לשון המדרש ש"ר פרשה א': את פתום ואת רעמסס — רב ושמואל, חד אמר פתום שמה ולמה נקרא שמה רעמסס שראשון ראשון מתרוסס וחד אמר רעמסס שמה ולמה נקרא שמה פתום — שראשון ראשון פי תהום בולעו. ורב ושמואל לשיטתייהו אזלי כפי דרשתם על הפסוק ויבנו ערי מסכנות: חד אמר לפי שמסכנות את בוניהן, ולכן דרש שרעמסס שמה ונקראת פתום מפני שראשון ראשון פי תהום בולעו, וחד אמר מפני שמסכנות את בוניהן מפני שכל המתעסק בבנין מתרוסס או מתרושש. במדרשים הנוסחות הנה משובשות ובילקוט שמעוני הנוסחה מתוקנה מעט. בלשון גפטית פי־טום הוראתו: „בית אלהי השמש".

פתן, עיין ערך נחש.

פתרון, באור ענין לפרטיו, פשר דבר. זה פתרונו (בראשית מ. 12). לאלהים פתרונים (שם 8) הוא יתן בינה לפתור.

פתרום, היא אחת מארצות ממלכת מצרים. כפי הנמצא בירמיה (מד. 1—15) ומדברי יחזקאל נראה כי פתרום היא שם עיר בממלכה הזאת, כי נחשבת היא בין ערי מצרים: נוף, צוען,

סין ובו׳ (יחזקאל ל. 14). אמנם ידוע כי ממלכת מצרים נחלקת בימי קדם לארצות שונות (נאמי) וכל אחת מהארצות האלה נקראת על שם הראשה אשר בקרבה. והנה בדברי תלמי המצרי נמצאת עיר בארץ מצרים אשר שמה היה „פתירים", ובדברי פליניוס הסופר הרומי תקרא אחת ה א ר צ ו ת בממלכת מצרים בשם נאמאס בתיריטעס. ואין ספק כי הן הנה העיר פתרום וארץ פתרום הנזכרות בכה"ק. תכונת העיר ההיא היתה בחלק הדרומי מארץ מצרים קרוב להעיר טהעבע היא העיר הגדולה והמפוארה מאד.

והנה ידוע כי בכה"ק תזכר לפעמים ארין פתרום כארץ בפני עצמה נחלקת ממצרים כמו: היושבים בארץ... ובארץ פתרום (ירמיה מד) וישעיה בנבואתו על הגאולה העתידה יזכיר מצרים ופתרום לשתי ארצות. מאשור וממצרים, ומפתרוס ומכוש (ישעיה יא. 11) ולזאת יראה כי מקדם נקרא כל החלק הדרומי בארץ מצרים בשם פתרוס על שם עיר המלוכה הגדולה והמפוארה, ואחרי כן כאשר הורד גאונה והעיר טהעבע גדלה והצליחה להיות לראש הוסב שם החלק הזה להקרא על שמה „טהעבאים" (א"ק).

פתשגן, העתקת ענין בביאור פרטיו. פתשגן כתב הדת (אסתר ד. 8). משנה התורה (דברים יז. 18) תרגומו פרשגן (או פתשגן) אורייתא.

תם החלק השמיני